

Петро Коземов

ПЕТРО КОЗЛАНЮК

Т В О Р И

В ДВОХ ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954

ПЕТРО КОЗЛАНЮК

ТВОРИ

ТОМ

I

41140
02

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954

ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ КОЗЛАНЮК

Кожна пісня моя
Віку мого день,
Протернів її я,
Не зложив лишень.

І. Франко

Відомий український радянський письменник, революційний і громадський діяч Петро Степанович Козланюк народився 12 серпня 1904 року в селі Переріві, колишнього Коломийського повіту, Станіславського воєводства, в бідній селянській сім'ї.

Село Перерів розкинулось по лівому березі Пруту, воно було населено надзвичайно густо, непропорціонально до земельної площі. Урожайна земля належала поміщикам, попові і куркулям. Селянські помірки біля самої ріки були здебільшого малоурожайні, а голвне — їх щорічно нищила весняна повінь.

Горе і злидні кидали надпрутянських селян в кабалу до поміщиків і куркулів, до королівських та коломийських заводчиків.

Ця доля не минула і Петра. В автобіографії Петро Козланюк пише:

«У моїх родичів був усього неповний гектар землі на «господарстві», тому мені довелось уже з раннього дитинства заробляти собі на хліб пастухом куркульської худоби на вигоні, поденщиком у поміщика. Опісля, юнаком, я працював дорожнім робітником, на пивному заводі, на залізниці і в депо».

Дикі порядки, встановлені в Галичині австро-угорсько-німецькими та польсько-шляхетськими окупантами, викликали осуд усіх прогресивно настроєних людей і, в першу чергу, різке засудження з боку кращих представників великого російського народу, які щиро співчували галицьким українцям. «Тут місця такого нема, де в повітрі не лунав би стогін заглушеної без жалю народності; де б не

валялись кайдани, що переїржавіли на живих кістках»*, гнівно писав О. Герцен.

Нарешті розпалась Австро-Угорська монархія, але трудящі Західної України не дістали волі — вони підпали під владу панської Польщі, і польська шляхта не зупинялася ні перед якими заходами, щоб перетворити Західну Україну в свою колонію.

Офіційні закони, які видавалися тодішнім польським урядом, ставили українських селян у рабське становище, позбавляли їх економічної бази, права придбати землю.

Майже чверть території Західної України було оголошено «особливою зоною». Всіх «ненадійних» українців насильно виселяли з цієї зони, передаючи їх землі і господарства польським осадникам-пілсудчикам, які користувалися особливими привілеями. В Західну Україну, наче вода в повінь, ринула польська вояччина, озброєні банди осадників, яким з волі польсько-шляхетського уряду була надана ще одна ганебна можливість пожитися «з руського хлопа».

Велику кривду чинили пани скрізь по західноукраїнських селах, і це не могло не хвилювати селянського сина Петра Козланюка. Пізніше, в своїх оповіданнях, сатиричних і публіцистичних творах про «хлопські гаразди», а особливо яскраво у широковідомому романі «Юрко Крук», письменник показав чорні махінації поміщиків, попів і куркулів, які забирали землю в селян, прирікаючи їх на безхліб'я і повільне вимирання від голоду і хвороб.

У дуже тяжких умовах була українська прогресивна культура.

Подвійний австро-угорський і польсько-шляхетський соціальний і національний гніт, що панував у Галичині, позбавляв українську передову культуру можливостей розвитку. Після «волі» 1848 року трудящі Галичини жили в такій же безпросвітній темряві, як і за панщини. Ганебну роль відіграли в цьому українські буржуазні націоналісти, які вірою і правдою служили інтересам Австро-Угорської монархії, а згодом панської Польщі.

У боротьбі проти австро-угорських і польсько-шляхетських пригноблювачів, у боротьбі проти шарлатанствующих інтелігентських лакеїв іноземних загарбників, проти сіячів темноти, нещастя і маркобієся виростала з надр трудового народу справжня інтелігенція. Не титули, слава і багатство були метою її діяльності, а вірне служіння народові, боротьба за створення культури, яка б стала надбанням трудящих і їх щонайвірнішим засобом в боротьбі за своє визволення, за свої права. Іван Франко, Юрій Федькович, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, Ольга Кобилянська

* А. Герцен. Статті о Польше. Изд. Павленкова, Спб. 1907 г., стор. 126.

склали ядро тієї справжньої і до кінця вірної інтересам народу інтелігенції.

Народ щораз чуйніше прислухався до тих, хто закликав здобувати кращу долю, і виявляв до них своє безроздільне довір'я і справжню любов. А тих, що на словах були за народ, а на ділі гондювали його інтересами, народ ненавидів і проклинав.

До лав передової української інтелігенції, що виїшла з середовища трудового народу і все своє життя присвятило народним інтересам, належав і Петро Козланюк. Про «галицькі гаразди» і тяжку селянську долю П. Козланюк написав твори, які є прикрасою української радянської літератури. Ці твори написані кров'ю серця.

Доля ще змалку не пестила Петра. В сім'ї Козланюків кожний мусив працювати, заробляти і відробляти, бо від цього залежало існування кожного. І тому майбутній письменник почав працювати дуже рано.

Коли Петрові минуло 7 років, він уже мав «солідний» стаж пастушення і власні, більш зрілі, ніж у ровесників, погляди на життя. В школі він відзначався допитливістю і кмітливістю. В другому класі він одержав, як «нагороду пильності», збірку віршів Шевченка і незабаром знав її напам'ять. В десять років Петро читав оповідання і вірші Ів. Франка, твори Стефаніка, Марка Твена, Крилова, Руданського, Золя, Купера, Конопницької. Книжки він позичав у попа, в учителів, у знайомих студентів, а іноді брат або сестра, побувавши в Коломиї, купували йому книжки, і це було для Петра найбільш бажаним подарунком. Читання книжок завжди було найулюбленишим заняттям майбутнього письменника і громадського діяча. За дозвіл прочитати книжку він ладен був пасти худобу, збігати в друге село до крамниці чи віднести обід далеко в поле, словом, виконати будь-яке доручення.

Дуже відрадним явищем у житті юного Петра було його знайомство з російськими солдатами в першу світову війну. Під час свого перебування в Перерові вони встигли полубити кмітливого і старанного книголюба Петю і дбали про те, щоб він був нагодований, а в кого була яка книжка, той з охотою позичав йому або читав і пояснював прочитане. Цей період яскраво відображений письменником в його романі «Юрко Крук», що має певною мірою автобіографічний характер.

Майбутній письменник у ранньому віці навчився ненавидіти багатіїв і всіх кривдників трудящих.

В хаті Козланюків часто збиралися односельчани, які разом з солдатами російської армії проводили час у розмовах про тяжке становище, в якому живуть трудящі і в царській Росії, і в Австро-Угорщині. Зрозуміло, що ці розмови не тільки обмежувалися обміном думок про спільну біду. Більше говорилося про те, в який

спосіб вийти з важкого становища, в якому перебували трудящі. Тому в захоплюючих розмовах про землю і волю завжди особливо підкреслювалася необхідність боротьби проти ворогів трудящих — «своїх» і чужих експлуататорів, підкреслювалось, що перемогу в цій боротьбі можна здобути тільки революційним поваленням несправедливого капіталістичного ладу. Слово «революція» завжди викликало радісне піднесення присутніх. Чарувало це віще слово і Петра, який дедалі глибше усвідомлював його великий зміст.

А згодом прийшла радісна звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, про те, що робітники і селяни Росії встановили свою, радянську владу. Про ці знаменні дні і хвилюючі події Петро Козланюк згадує у своїй статті «Письменник і два світи», яку він написав 1948 року:

«Радянська влада — влада робітників і селян. Це величезне крилате слово пролунало над нашою землею, коли мені було 13 років, і з того часу аж до незабутнього вересня 1939 року воно горіло над нами ранньою зорею. Ніхто і ніщо не могло погасити яскравого полум'я цього слова. Ні панські тюрми й катівні, ні криваві «усмирювання» та скажені потоки націоналістично-фашистських наклепів брехні і злоби».

З юних років П. Козланюк виховував у собі жагучу ненависть до українських буржуазних націоналістів і церковних мракобісів, які завжди були заодно з іноземними поневолювачами і які зраду інтересів українського народу зробили своїм ремеслом. Пізніше своїми творами й активною громадською та політичною діяльністю він поведе жорстокий і невтомний бій проти всіх цих «богокудів» і мерзенних іуд.

В 1918 році Петро Козланюк залишає своє село і йде до міста Коломиї шукати «кращої долі». Йому вдається поступити до Коломийської української гімназії, в якій вчилися його славні попередники і натхненники В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович. У вільний від навчання час він шукав заробітку — хоч кілька грошів на чорний кусень хліба, на бідне учнівське прожиття. Але закінчити гімназію Петрові не вдалось. Дома були нестатки, заробітків не було, не було звідки взяти грошей на плату за навчання.

Для прагнучого знань юнака настав той нещасний день, коли двері гімназії наглухо зачинилися за ним. Зате широко відчинилися перед ним двері робітничої нужди: пішли дні безробіття, гарячкового шукання праці, напівголодного існування.

Працював Петро Козланюк на поденних роботах, працював чорноробом на залізниці, на фабриці сільськогосподарських машин, яка була власністю відомого в Коломиї експлуататора Бікупського. В робітничому середовищі Петро Козланюк проходить школу полі-

тичної зрілості і боротьби робітничого класу за свої права. Він рішуче і назавжди стає на шлях революційної боротьби проти капіталістичного ладу і бере активну участь у цій боротьбі.

Втративши надію на стаціонарне систематичне навчання, П. Козланюк вчиться самотужки, вчиться наполегливо і жадібно. Він вивчає українську, російську і західноєвропейську класичну літературу, знайомиться з революційною марксистською літературою. Велике враження справили на П. Козланюка твори Максима Горького, які разом з творами Т. Шевченка та І. Франка відіграли вирішальну роль у формуванні його літературно-естетичних поглядів.

Свою літературну роботу П. Козланюк поєднує з революційно-політичною, і ця риса буде характерною прикметою всієї його подальшої діяльності. Як революційного пропагандиста, любимого трибуна коломийського робітництва, його ненавиділи підприємці, заводчики, підрядчики, цехові майстри. Коломийська поліція встановила за ним нагляд. Його звільняли з роботи, арештовували, залякували, але даремно. Навіть будучи безробітним, проживаючи в тяжких матеріальних умовах, він знаходив у собі сили виконувати свій обов'язок перед народом словом агітатора і словом письменника.

Літературна діяльність Петра Козланюка розпочалася в 1925 році написанням оповідання «Письма», яке було надруковане в календарі для селян «Громада» за 1926 рік. А уже в 1927 році радянське видавництво «Західна Україна» випустило в світ у Києві збірку новел молодого письменника «Хлопські гаразди». Свою першу книжку автор побачив не на полиці книжкової крамниці, а... на столі слідчого, до якого його привів поліцай. Про цю зустріч з своєю першою книжкою П. Козланюк згадує в статті «Письменник і два світи». Слідчий показав йому новеньку книжку і, дивлячись на схвильованого двадцятирічного автора, в'їдливо спитав:

« — А яким чином і чого саме потрапили ви туди, в «більшевію»?

— Послав просто по поchtі, а там, як бачите...

— А чому ж ви тут не друкуєте? Ніби у Львові немає українських видавництв?

— Є, — кажу, — але моїх новел вони не надруковують.

Слідчий показав мені позначені червоним олівцем місця з книжки.

— Більшовицькі ідейки, ге? Ви знаєте, що пропаганда більшовизму у нас карається як протидержавний злочин?

— Знаю, — кажу, — пане слідчий! Але ж бачите, що книжка вийшла у Києві, а не у Львові, а на Україні більшовики навіть мають державну владу. І не я ж їх загітував на це своєю книжкою!»

Переїхавши в 1926 році до Львова, П. Козланюк близько знайомиться з діячами робітничо-селянського революційного руху, з пролетарськими журналістами, які вели нерівну, але наполегливу і благородну боротьбу проти польської реакції і українського буржуазного націоналізму. Завдяки своїм літературним здібностям П. Козланюк поступає на роботу до редакції газети «Сельроб», де починає свою журналістську роботу з посади фейлетоніста.

У Львові Петро Козланюк вивчає праці класиків марксизму-ленінізму, уважно стежить за розвитком російської і української радянської літератури, бере активну участь у революційній боротьбі львівського пролетаріату. Як письменник, він швидко й остаточно визначив свої позиції, примкнувши до нечисленною на той час групи пролетарських революційних літераторів.

В цей час Петро Козланюк написав низку оповідань, нарисів і фейлетонів, які й досі не втратили своєї ідейно-художньої цінності. Але тільки незначна частина з них була надрукована в західноукраїнській пресі, причому лише в прогресивній, робітничо-селянській. Природно, що жодну газету, жодне видавництво, очолюване «національно-відповідними», як вони самі себе охрестили, особами з табору буржуазно-націоналістичних посіпак, не цікавила поява нового письменника, який вийшов з народу і метою життя якого було віддати свій талант, свої сили, всю любов свого серця народові. «У Львові,— згадує П. Козланюк,— були до 1939 року десятки українських видавництв, а я, український письменник, який писав те, чого мене навчили великі вчителі Шевченко, Франко і Горький, не міг випустити жодної своєї книжки».

Переважно більшість своїх творів П. Козланюк пересилав за Збруч, на Радянську Україну. Там вони друкувались у газетах і журналах, видавались окремими книжками. Варто нагадати, що з 8 книжок П. Козланюка, які вийшли до 1939 року, 6 видано радянськими видавництвами. Отже, твори Петра Козланюка набували популярності на Радянській Україні, і радянські читачі першими достойно оцінили його літературний талант. Тоді, коли польська поліція заборонила друкувати його твори, намагалася відгородити письменника від народу, в російській і українській радянській пресі, в журналах друкувалися розгорнуті статті про творчість П. Козланюка, як про видатне явище в сучасній прогресивній українській літературі.

Революційні письменники Західної України вирішили згуртувати свої ряди для боротьби проти наступу реакції. Вони створили літературно-мистецький і критичний журнал «Вікна», який закликав трудящих Західної України до боротьби проти польсько-шляхетських окупантів і їх наймитів — українських буржуазних націоналістів. Журнал широко і правдиво висвітлював життя й успіхи радянського

народу — будівника соціалізму, боровся за зміцнення пролетарського інтернаціонального фронту, за організаційне об'єднання революційних письменників Західної України.

У січні 1928 року Петро Козланюк дебютував у «Вікнах» новелою «Щаслива думка» — сатиричним образком на тогочасну західноукраїнську сільську дійсність. Відтоді він систематично друкує в журналі свої твори — оповідання, новели, поезії, публіцистичні і критичні статті.

У травні 1928 року Петро Козланюк стає членом редакційної колегії журналу «Вікна» і до 1930 року поєднує свою роботу в газеті «Сельроб» і в редакції журналу.

Коли в перших номерах «Вікон» завдання перед революційними письменниками ставились дещо обережно, то з переходом журналу на колегіальне редагування, завдяки С. Тудорові і П. Козланюкові, програма журналу набирає більшої ідейної чіткості і революційної заостреності.

Разом з С. Тудором Петро Козланюк провадив велику роботу, спрямовану на організаційне об'єднання західноукраїнських пролетарських письменників, які згуртовувались навколо журналу «Вікна».

Дванадцятого травня 1929 року у Львові відбулася перша нарада пролетарських письменників Західної України.

На нараді, у підготовці і проведенні якої активну участь брав П. Козланюк, було вирішено утворити літературну організацію західноукраїнських пролетарських письменників. Було обрано правління організації, до якого ввійшов і П. Козланюк. Його обирають також членом редакційної колегії журналу «Вікна».

Не припиняючи роботи в журналі «Вікна», П. Козланюк з січня 1930 року працює редактором антифашистської газети «Сила»*, яка виходила у Львові. Він зазнавав переслідування поліції, цькування з боку українських буржуазних націоналістів і клерикалів, але, незважаючи на це, активно виступав у прогресивній і революційній літературній пресі (газети «Сила», «Сельроб», «Наша земля», журнали «Вікна», «Віднокрепг» (польське «Горизонти») з оповіданнями, нарисами, публіцистичними статтями, фейлетонами і рецензіями. До всіх творів письменника тогочасна цензура виявляла особливу пильність. Внаслідок цього дуже часто замість оповідання чи статті читачі бачили тільки прізвище автора і... білі сторінки з написом «сکنونфіковано».

5 червня 1932 року у Львові відбулася конференція українських

* Восени 1932 року польська поліція розгрнула її, і з того часу газета перестала виходити.

і польських представників науки, літератури і мистецтва, на якій було схвалено заклик Максима Горького, Анрі Барбюса і Ромена Роллана скликати Міжнародний антивоєнний конгрес у зв'язку з загрозою нової імперіалістичної війни. Учасники конференції прийняли відповідну резолюцію, в якій закликали робітників, селян і трудову інтелігенцію Західної України «...всіма зусиллями протиставитись інтервенції проти Країни Рад і вибрати противоєнні комітети, що мали б за завдання повести противоєнну кампанію». Цю резолюцію, яку з українських революційних письменників підписали: Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор і Я. Кондра, підтримали профспілки малярів, цукерників, металістів, залізничників та інші.

Поліція скаженіла. До всіх учасників конференції було вжито суворих репресивних заходів.

У другій половині 1932 року, яка характерна ще більшим посиленням поліцейського терору, було заборонено діяльність прогресивних антифашистських організацій. Уряд вирішив також розгромити революційну пресу. Журнал «Вікна» і газета «Сила» перестали виходити, а переважна більшість революційних письменників, серед них і П. Козланюк, потрапила до тюрми. Але вірні своєму народові письменники писали твори навіть за тюремними ґратами і за колючим дротом концентраційних таборів. С. Тудор, П. Козланюк, Я. Галан, О. Гаврилук, К. Пелехатий, Я. Кондра не припиняли своєї боротьби.

Прізвища П. Козланюка, С. Тудора, Я. Галана і О. Гаврилюка трудящі бачили і в 1934 році під протестом проти розгулу фашистського терору в Німеччині і підготовки війни проти Радянського Союзу.

1935—1936 року П. Козланюк взяв активну участь у підготовці і роботі Антифашистського Конгресу працівників культури Польщі, Західної України і Західної Білорусії, який відбувся у Львові в травні 1936 року.

П. Козланюкові, як і іншим його товаришам по перу і боротьбі, часто доводилось перебувати за ґратами, терпіти переслідування з боку поліції й українських буржуазних націоналістів, але ніщо не могло зламати його волі і революційної рішучості до боротьби за інтереси свого народу. Письменник твердо вірив, що здійсниться заповіт великого Каменяря, який вірив, що трудящі Західної України визволяться з-під іноземного ярма і возз'єднаються з своїми братами, що

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

Ці сподівання, в ім'я ствердження яких було вкладено багато сил, енергії, самовідданості і героїзму, здійснилися у памятні вересневі дні 1939 року.

«20 вересня,— пише П. Козланюк,— Червона Армія була вже у Львові. Тисячі трудящих вітали радянських визволителів. Такої все-народної і радісної демонстрації Львів ще зроду-віку не бачив. Ніхто її не організував, вона вилася стихійно, як весняна ріка. Незліченні тисячі трудящих ішли й ішли вулицями, вигукуючи: «Слава Червоній Армії — визволительниці!»

В цей же день у Львові була створена нова радянська газета «Вільна Україна», і виходом її першого номера почалася нова ера в журналістиці і літературі Західної України. Про невсипущу жаждою творити для свого народу, розмовляти з ним, як у дні горя, так і в дні радості, свідчить той факт, що П. Козланюк у перший день роботи радянської редакції прийшов до неї, за його вдалим висловом, «...як спраглий іде до чистого джерела» і, вітаючи, з сльозами радості на очах, новоутворену газету, заявив тодішньому редакторові: «Хочу працювати в нашій газеті».

«Працювати в нашій газеті» — у цій короткій і щирій заяві звучала радість здійснення мрії і глибока любов революційного письменника і журналіста до радянської преси. «20 вересня 1939 року,— пише П. Козланюк,— стало для мене, як письменника і журналіста, днем справді нового життя».

П. Козланюк працював у редакції газети «Вільна Україна» аж до нападу на Радянський Союз фашистських полчищ, беручи водночас активну участь у житті Львівської організації Спілки радянських письменників України. Він написав оповідання «Остання ніч», «Картка», «Батько», «Іван Довбня», «Золото», багато нарисів і статей. Працював П. Козланюк і над широким художнім полотном, але війна перешкодила йому здійснити свої задуми. Письменник добровільно пішов на фронт, працював військовим кореспондентом газети «Комуніст» — органу ЦК КП(б)У, а в 1943 році на прифронтовій радіостанції — «Дніпро». За роки війни П. Козланюк написав багато гострих памфлетів і фейлетонів, спрямованих проти німецько-фашистських загарбників і їх найманців — українських буржуазних націоналістів, ряд нарисів, оповідань і публіцистичних статей. Серед них треба відзначити оповідання «Тіні Довбуша», «Вовкулак», «Весняний шум», гуморески і фейлетони «Новий порядок», «Голобля», «Сниться». В 1943 році у Москві в Українському державному літературному видавництві вийшла збірка його памфлетів і сатиричних оповідань «Парад мерців», яка є цінним надбанням української радянської літератури періоду Великої Вітчизняної війни.

Після визволення Львова від німецько-фашистських окупантів П. Козланюк налагоджує роботу Львівської організації Спілки радянських письменників України і з того часу працює головою Правління організації. Одночасно з 1945 року по 1951 рік він працює також відповідальним редактором літературно-мистецького і громадсько-політичного журналу «Радянський Львів».

На період після Великої Вітчизняної війни припадає надзвичайно інтенсивна творча робота П. Козланюка. Він написав такі загальновідомі і високо оцінені читачем оповідання, як «Золоті руки», «Лелеки прилетіли», «На той бік», «Оповідання Івана Клена», і цілу низку нарисів, публіцистичних і критичних статей.

В цей же час П. Козланюк написав п'єсу «Запроданці», спрямовану проти лютих ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів. У п'єсі показано боротьбу трудящих проти мерзенного поріддя українського буржуазного націоналізму — бандерівщини — банди німецько-фашистських лакуз, політичних ренегатів, професійних бандитів, куркулєнків.

Радянська Армія добивала фашистського зм'я, а банди українських буржуазно-націоналістичних мерзотників, виконуючи інструкції німецько-фашистського командування, тероризували населення, не давали йому можливості ліквідувати тяжкі наслідки війни, відновити колгоспи, поліпшити своє знівечене фашистами життя. Багато кривди і горя зазнали трудящі західних областей України від бандерівських бандитів, але не вдалося цим виродкам залякати народ, заразити його свідомість зневірою й отруїти буржуазно-націоналістичною розтлінною пропагандою. В єдиному пориві ненависті до зрадників і запроданців — українських буржуазних націоналістів, трудящі рішуче викорчувували бандерівщину.

У п'єсі «Запроданці» П. Козланюк показує, з якою згуртованістю і розумінням справи селяни викривають бандерівців і віддають їх у руки правосуддя. Письменник викриває буржуазно-націоналістичних їуд, як продажних наймитів імперіалізму і світової реакції. П'єса політично цілеспрямована, сповнена цікавих драматичних колізій, сатиричних засобів у змалюванні образів бандитів, оптимізму в розкритті характерів трудівників нашого села, які безмежно віддані радянській владі і нікому не дозволять порушувати спокій і щастя народу.

Водночас Петро Козланюк працює над великим романом «Юрко Крук», перша частина якого вийшла друком у львівському видавництві в 1947 році. 1945 року львівське видавництво «Вільна Україна» видало його збірку «Оповідання», 1946 — оповідання «Золоті руки», а 1947 року — збірку нарисів і оповідань «На переломі».

Твори П. Козланюка в перекладі на російську мову вийшли в

Москві в 1948 році (видавництво «Советский писатель») і в 1950 році (видавництво «Гослитиздат»).

До десятиріччя воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі у видавництві «Радянський письменник» (Київ) вийшов одномомник творів письменника «Повісті й оповідання». 1950 року львівське книжково-журнальне видавництво випускає збірку його статей і нарисів «Відродження народу» і першу та другу частини роману «Юрко Крук». Повторне видання цього роману, який завоював величезну популярність, львівське видавництво здійснило в 1951 році. В цьому ж році у видавництві «Советский писатель» (Москва) вийшов великий том творів П. Козланюка «Избранное», а в Держлітвидаві України — збірка оповідань. В 1953 році вийшли вибрані оповідання П. Козланюка у видавництві «Правда» (бібліотека «Огонек»), в «Радянському письменнику» і в Держлітвидаві у Києві.

Переклади творів П. Козланюка друкувалися польською, чеською, німецькою, болгарською і англійською мовами.

Петро Козланюк плідно працює як перекладач. На українську мову він переклав «Диспут» Гейне, «Легенду про Уленшпігеля» Шарля де-Костера, «Вітчизну» В. Василевської, «Кордіан і Хам» Л. Кручковського. Багато переклав П. Козланюк на українську мову творів російських радянських письменників, а також письменників Чехословаччини, Польщі, Німеччини.

В союзній, республіканській і місцевій періодичній пресі, в журналах, альманахах і літературно-художніх збірниках П. Козланюк часто виступає з художніми і публіцистичними творами, рецензіями. Багато уваги він приділяє вихованню молодих письменників, працює членом редакційної колегії журналу «Жовтень», членом правління Спілки радянських письменників України і головою Правління Львівської організації СРПУ. Він депутат Верховної Ради СРСР, Львівської обласної та міської Рад депутатів трудящих, кандидат у члени ЦК КПУ, член Львівського обкому КПУ.

Звичайно, наведені біографічні дані про П. Козланюка неповні, але і вони переконливо свідчать про революційну спрямованість усієї літературної і суспільнополітичної діяльності письменника.

Жанровий діапазон творчості Петра Козланюка дуже широкий. Як революційний письменник, він уміло використовував особливості кожного жанру, щоб донести до найширших мас ідеї революційної боротьби. Він розумів, що мусить мати найтісніші зв'язки з трудя-

шими масами, що він — революційний письменник — повинен своєю працею сприяти боротьбі за життєві інтереси трудящих. Отже, всю свою творчу роботу треба було будувати так, щоб вона, як вказував В. І. Ленін, приносила «посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій,— писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби...» *

І Петро Козланюк писав оповідання, нариси, вірші, пісні, фейлетони, гуморески, п'єси, політичні скетчі, велику прозу (повість, роман), репортаж, публіцистичні і критичні статті, прагнучи своєю творчістю активно служити боротьбі трудящих проти капіталістичних поневолювачів і їх поплічників. В цьому велика заслуга письменника.

Значне місце в творчості П. Козланюка посідають його публіцистичні твори.

Візьмемо для прикладу цикл статей нарисового характеру, які об'єднані загальним заголовком «Земля» і стосуються того часу, коли Галичина перебувала під гнітом Австро-Угорщини і панської Польщі. Тут ідеться про Галичину після 1848 року, тобто після скасування панщини, про злиденне животіння галицького села. Ці нариси пройняті сердечним вболіванням за гірку долю трудящих і жагучим гнівом до тих, хто кривдив трудящий люд.

«Галицькі гаразди»... Гей, хто ж не чув про них здавен-давна? Ще далеко перед першою імперіалістичною війною ці «галицькі гаразди» були на весь світ знані. І коли шукати порівняння, то хіба в далеких африканських колоніях існував ще подібний визиск та життєві умови населення. Де був найтяжчий життєвий рівень населення в Європі? — в Галичині. Де була найбільша густота населення й найчорніша біда селянська? — у Галичині, ніде інде. Дешевого й невибагливого українського робітника з Галичини знали всі закордонні фабриканти і поміщики, дорівнював йому тільки «кулі» китайський у чорній роботі.

Злидні і голод виганяли на чужину галицьких селян, які сподівались заробити на прожиття.

Петро Козланюк розкриває причини, які доводили сотні тисяч селян до трагічного становища вигнанців. На загальну кількість 878 110 господарств, що нараховувались в Галичині, 796 725 були господарствами карликовими і малоземельними, що, як пише автор, «кожного року від різдва вже билися з голодом у хаті». Письменник наводить факти про обурливий поміщицький визиск, якому були піддані галицькі селяни.

Характерною особливістю статей П. Козланюка є те, що він не

* В. І. Ленін. Твори, т. VIII, вид. 4-е, стор. 82.

тільки змальовує жорстоку несправедливість і колоніальний гніт, які панували в Галичині, але й показує формування політичної свідомості трудящих, їх боротьбу і робить вірні висновки, що тільки в рішучій і непримиренній боротьбі проти експлуататорського ладу трудящі можуть домогтися поліпшення свого становища.

Знаменним є те, що перший дійовий протест трудящого селянства Галичини проти поміщицького свавілля відбувся під впливом революційних виступів селян в Росії 1902 року. Понад 100 000 галицьких селян оголосили тоді страйк, який, незважаючи на жорстокі криваві репресії, закінчився тим, що поміщики змушені були все-таки піти на поступки. Оцінюючи цю перемогу сільських заробітчан, П. Козланюк пише:

«...уперше визискувана і безправна маса сільської бідноти в Галичині побачила єдиний шлях організованої боротьби, яким їй треба було йти до поліпшення своєї долі. Страйк у 1902 році вперше згуртував сільську бідноту до класової боротьби проти поміщицького визиску і також уперше в Галичині підірвав диктатуру необмеженого поміщицького визиску».

Ідейно-тематичним продовженням і своєрідним доповненням статей «Земля» є передусім такі публіцистичні твори П. Козланюка, як «Ліське повстання», «Тюрма», «Давне і нове», «Незабутні дні», «Панські вибори».

Презирством до суспільної несправедливості пройнятий репортаж «Давне й нове», замість якого читачі «Вікон» в листопаді 1930 року побачили в журналі білі сторінки з написом посередині — «сконфісковано». Розповідається в цьому репортажі про давнє й нове горе трудящих Західної України, починаючи ще з допанцизних часів.

Нестерпні життєві обставини вчили селянина шукати виходу з бідноти. Він ішов до міста, до «ремесла», озброювався пролетарською свідомістю, звільнявся від накипу забобонів і церковщини, готувався до боротьби проти поневолювачів. Такого нового селянина ми бачимо пізніше вже на лаві підсудних за участь у страйковій, бачимо його під церквою, де він висміює комедію богослужіння і попівські брехливі проповіді, чуємо, як і в читальні на зборах він категорично висловлює свою думку, що не піде воювати проти росіян: «...а, ніби, за що я маю бити москалів?! Я маю рахунок з отим захланником лисим, що задарма дитину мені виюргав!» Свого ворога селянин уже бачить поруч себе, це — куркуль, піп, поміщик, капіталіст.

Автор показує зростання свідомості експлуатованих мас, які готуються до рішучого штурму капіталістичного світу. Без прізвищ і детальних описів фактів і подій читач відчуває, що трудящі являють уже собою не німу робочу худобу, як цього хотіли уряд і церква,

а небезпечну і грізну силу, яка шораз зростає, мужніє, активізується. В цьому особливе значення твору.

Стисло й ефективно написаний фейлетон «Багатства». Це — нищівна сатира на Польщу Пілсудського, вона належить до найкращих викривальних творів такого плану.

Що ж це за багатства можуть бути в панській Польщі, в якій, як зауважує автор, біда «аж гавкає всюди собакою». Тут селянин терпить безземелля, робітник — безробіття, поміщики й капіталісти не мають спокою від трудящих, які домагаються своїх прав, сейм польський не має авторитету, бо державою править купка магнатів, за кордоном Польщі не довіряють і не надають кредитів і т. д.

Що ж тоді є в панській Польщі, які багатства? І ось П. Козланюк перелічує ці «багатства»:

«Маємо польський сейм у Варшаві та 444 послів і сенаторів із щомісячною зарплатою кожний щонайменше 1000 злотих. Це майно неабияке. Коли б так продати цей сейм, наприклад, сусідній Румунії хоч на півроку, то в кишені був би не малий капітал: $6 \times 444\,000 = 2\,664\,000$ злотих, отже, розумний господар заробив би на такому торзі непогано. Ну і всі польські громадяни нічого на цьому не втратили б, я так думаю.

Маємо 332 тюрми в Польщі. Це теж нічого собі маєток...

Маємо 17 655 ксьондзів та попів у Польщі, не рахуючи тисяч монахів та монахинь. Живуть вони в нас буцімто на правах поліемігрантів, бо ж життя і царство їхнє, — самі вони кажуть, — на тому світі. Та поки що їдять вони наш хліб, отже, це наслідки нерозумного економічного господарювання. Бо коли б прискорити їх переселення на той світ... заощаджується щоденно кілька десятків тисяч буханців хліба, гектолітри вина і т. д. ...

Маємо в Польщі 4 тижні на місяць і 15 податкових наказів на тиждень. А взагалі маємо в Польщі 365 днів на рік...»

В дев'яти пунктах перелічує П. Козланюк «багатства» панської Польщі, і кожне слово нещадно б'є по капіталістичному ладу. Письменник викриває німецький економічний стан польсько-шляхетської держави, її неминуче політичне банкрутство, бо ж півмільйона безробітних і сотні тисяч сільських елидарів не будуть довго терпіти ні ксьондзів-паразитів, ні «послів» з поміщиків і капіталістів. Не хочуть же вони задовольнитися тим «правом», що «маємо в Польщі сонце і зорі задарма. Дивися собі на них, чоловіче, скільки охота, і хвали бога за те, що послав тобі таку гарну владу на землю».

Ясно, що проти такої влади, проти таких «порядків» треба було боротися, треба було якнайшвидше заганяти їх в могилу. Функцію такого активного заклик до боротьби й виконує майстерно написаний П. Козланюком фейлетон «Багатства».

Трудящі шукали виходу з того важкого становища, в яке їх поставив капіталізм, але вихід був для них один, і письменник говорить про це стисло і ясно: «Селянин дивився на Схід, за Збруч, і думав про землю».

Землю селянинові обіцяли і австрійський імператор, і українські пани, і пілсудчики, але тільки обіцяли. Селянин уже знав, що в усьому світі є тільки одна влада, яка віддала трудящим землю,— це радянська влада, що є на світі тільки одна країна, в якій щасливо і вільно живуть трудящі, ця країна — великий Радянський Союз. Отже, на Схід, до Радянської Країни були звернені погляди і найзавітніші мрії-сподівання трудящих, і ніякі репресії, ні облудна буржуазно-націоналістична пропаганда не в силі були змінити глибокого переконання трудящих, що воля, а з нею і щастя прийдуть зі Сходу.

І так сталося. У вересні 1939 року настав кінець польсько-шляхетському гнітові. За допомогою великого радянського народу трудящі Західної України встановили в своєму країні радянську владу: і стали повними господарями своєї землі і своєї долі.

Щасливому і радісному здійсненню віковичних мрій трудящих Західної України про волю і щастя П. Козланюк присвятив свої статті і нариси: «Відродження народу», «Незабутні дні», «Молодість древнього міста», «Два життєписи», «Письменник і два світи». У цих творах автор переконливо доводить, що свого соціального і національного визволення трудящі Західної України досягли завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції й успішному будівництву соціалізму в СРСР, завдяки допомозі всього радянського народу, і в першу чергу великого братнього російського народу. При допомозі радянських народів-братів і завдяки мудрій політиці Комуністичної партії західні області Радянської України в дуже короткий час ліквідували тяжкі наслідки війни і досягли нового, небаченого ще в своїй історії економічного і культурного розвитку. Письменник з любов'ю говорить про нових людей, яких виховала чудесна радянська дійсність. Ці люди, колишні кривджені і забиті селяни і робітники, стали прапороносцями трудової слави нашої знаменної епохи, гордістю оновленої і щасливої землі.

Особливістю публіцистичних творів П. Козланюка про сучасне життя і здобутки трудящих західних областей України є те, що автор будує свою статтю чи нарис, користуючись засобами протиставлення сучасного минулому. Цим самим він виразніше, яскравіше відтіняє наші успіхи, до яких ми дуже швидко звикаємо і вважаємо вже їх буденними явищами.

Письменник розкриває у своїх творах глибокі і щирі почуття трудящих людей, які дорожили своїм щастям, своїми здійсненими мріями, а в часи великих випробувань, коли на нашу Радянську

Вітчизну напали фашистські поневолювачі, одностайно піднялися на боротьбу проти загарбників і мужньо боролися проти ненависного ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни.

У фейлетонах «Новий порядок», «Котилася торба з горба», «Халпенброт на Україні», «Полювання в Будапешті», «Утоплена», «Сниється», «Весняні мелодії», «Гітлер у пеклі», «Між приятелями» П. Козланюк викриває звірства німецько-фашистських окупантів на Україні і показує всенародну ненависть до них та до їх наймитів — українських буржуазних націоналістів. Всі ці фейлетони були оперативними відгуками письменника — військового журналіста на ті події, які відбувалися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Може, не всі вони на такому самому художньому рівні, як інші твори П. Козланюка, написані в умовах мирного часу, але їх викривальне і пропагандистсько-виховне значення — безперечне.

Запроданство українських буржуазних націоналістів, їх ворожу антинародну діяльність П. Козланюк викриває і таврує у фейлетонах і памфлетах «Бандитський віршомаз», «Падлюки без маски», «Клопоти пана Кубійовича», «Питання про переміщення». Українські буржуазно-націоналістичні виродки ніколи не любили України. Зрадники, що служили і служать найлютішим ворогам українського народу, не можуть любити Україну, вони можуть тільки ненавидіти її чорною ненавистю. «...І недалеко той час,— пише письменник,— коли буржуазно-націоналістичних мерзотників остаточно вже заженуть у могилу всенародне презирство і ганьба».

Неабиякий інтерес являють собою статті «Іван Франко», «Степан Тудор», «Олександр Гаврилюк», «Ярослав Галан», «Братній народ — братня література». У щиро і схвильовано написаній статті про життя та літературну і громадську діяльність Івана Франка П. Козланюк виконав велику дослідницьку роботу, вірно окресливши значення творчості Івана Франка для розвитку української літератури.

Темі боротьби за мир, боротьби прогресивних сил людства проти кривавого американського імперіалізму присвячені статті «Ми з вами, товариші», «Мир — це життя», «Лицарі Уолл-стріту», «У них і у нас». П. Козланюк з гнівом пише про злочини американського розбійницького імперіалізму проти корейського народу, викриває бандитські наміри імперіалістів щодо розв'язання нової світової війни. Одночасно ці статті сповнені непохитної віри в те, що миролюбні сили світу, очолювані Радянським Союзом, дадуть відсіч оскаженілим імперіалістичним лиходіям і не допустять до нового світового кровопролиття. Письменник славить Комуністичну партію і Радянський уряд, які ведуть народи нашої великої Батьківщини до світлих вершин комунізму:

«Майбутнє — наше і тільки наше. Ми знаємо і радіємо з того, що за прикладом нашої великої радянської Батьківщини пішли вже народи Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини, Польщі, Албанії. Ми — свідки історичної перемоги, здобутої 475-мільйонним народом Китаю під проводом Китайської компартії.

Трухлявий корабель капіталізму і ватиканського мракобісся тріщить і хитається в самих своїх основах. Як би не верещали перелякані імперіалісти, проте ми, а з нами й трудящі цілого світу, знаємо, що в наш час усі шляхи ведуть до комунізму».

* * *

«Гарний, прекрасний край — Покуття українське!

З ясного півдня, з рожевого заходу й сходу обіймає його дужим півперснем високе пасмо Карпатських гір — синіх, мов оте небо погідне. Начебто велетенська хвиляста гребля простягнулась довгим мереживом зелених гір та синіх замріяних верхів. А з півночі знов запашна рівнина піль втікає хвилясто аж ген-ген до краю неба, в безмежжя.

Сонце тут падає щедро й стелеться по землі тепло, надійно...

В імлістому серпанку пилку гоїдаються моря пшениці і жита, задумливо, мов сосни, шумлять зелені гаї кукурудзи й розсипаною музикою грають на сонці рябі од зілля трави на сінокосах. Горою ж пурхає щебетом безліч пташок, що їм і назви в людей немає.

Доливою, попід поважно задумані гори, поміж строкаті килими гаїв, лугів і левад, срібною стрічкою в'ється Прут...

Таким по-гоголівському щедрим і поетичним описом природи починається роман Петра Козланюка «Юрко Крук». Як було б добре, думаєш, читаючи пролог, коли б такими ж, як оця розкішна природа, були й умови життя людини. Хочеться побачити людину, яка, користуючись благами природи, підкоряючи собі сили природи і поліпшуючи саму природу, сказала б: я щаслива!

Але, на жаль, цьому привабливому пейзажеві контрастує людське горе, чорна нужда, безпорадність, сум і відчай. Ось у горах пішли дощі, і тихий Прут шаленіє: «Люто ревучи, води змітають хати селянські, мов нікчемні іграшки, скажено рвуть-шарпають нивки безсилі...» Селянин втрачає хату, засіяну нивку, яка була його єдиною надією прогледувати так-сяк свою зголоднілу, змучену сім'ю. Посіви разом з родючим ґрунтом пішли за водою, але податок за землю платити треба, а не заплатиш вчасно, то заберуть останню одежину. Біда, безправність і безпорадність — нерозлучні супутники бідного селянина.

У світанківського бідняка Мартина Крука народився син. Здавалось би, чому не радіти батькові, чого журитися матері? Але дитина принесла в хату не радість, а горе. Батько вже три вулиці обійшов, шукаючи, хто б позичив грошей, щоб заплатити попу за хрестини, бо нехрещену дитину в хаті тримати гріх. Так прийшов він до куркуля Микити. Тяжко було відкривати Мартинові куркульську хвіртку. «Ех, нехай ті рогаті чорти ходять до них за потребою, не люди!» думає бідак, що добровільно йде в нову кабалу, але іншого виходу нема. За те, що багач погодився позичити гроші, Мартин повинен завтра відробити йому на сінокосі. А скільки ще довгих днів доведеться гнути спину, щоб відробити позичене!

У попа Мартин змушений був торгуватись, як на базарі. Піп вимагав десять срібних, Мартину вдалось виторгувати три, а в кишені всього лише п'яць. Нарікаючи на мужицьку скупість, піп вирішив справу «по-божому» — Мартин відмолотить у нього чотири дні. Полагодивши справу з попом, Мартин біжить на панський дан, а серце точить гірка дума мужицька:

«Коли ж я те все відроблю, бідний світе! Вічно відробляй і відробляй тільки, а собі так і не стає часу заробити щось із-за літа... Лесеві он за дрова вибен, Данилові — за міх картоплі ще чекає робота, з двора ось дівчинище не вилазить уже цілими тижнями... А тут знов Микита наставився, на процент для каси треба буде десь, хоч тинь, заробити, з попом, от, свіжина вирискалась — ха, ха, ха-а-а... Розривайся й начетверо, то не зарадиш біді.»

Такою була доля тисяч західноукраїнських селян, які терпіли подвійний — соціальний і національний — гніт. П. Козланюк дає у своєму романі багатий життєво правдивий матеріал, що переконливо ілюструє цю подвійну систему гноблення.

«Наш край називається Галичина. Наша держава називається Австро-Угорська монархія, з наймилостивішим цісарем Франц-Йосифом», повторювали шкільні підручники. «Помолимося за нашого наймилостивішого монарха», гугнявили в церквах попи. Але трудящі ніколи не відчували ні милості цісарської, ні того, що вони живуть у своєму краю, у своїй державі. Для таких, як Мартин Крук, Австро-Угорська монархія була ненависною тюрмою, в якій роль ревних наглядачів виконували поміщик, економ, піп. А ось поміщику поляку Косінському, який не мав ніяких підстав називати Галичину «своїм краєм», Австро-Угорська монархія була дійсно «своею» державою, а Франца-Йосифа він з легким серцем міг називати «наймилостивішим монархом». Адже цісар не втручався, наприклад, у ті порядки, які завів у своєму маєтку Косінський, незважаючи на те, що вони мало чим відрізнялись від панщини. З діда-прадіда все село користувалося пасовищем, яке належало громаді. Але пан Косінський ви-

рішив, що пасовище повинно належати йому. Косінецький подля на світанківських мужиків у суд, і так почався процес розгнуданого поміщика проти селянської власності. Вісім років тривав цей злополучний процес, вісім років судді, адвокати та інші п'яки тягнули з селян останні копійки, запевняли, що все, мовляв, буде в порядку, що право за ними, але у всіх інстанціях верх брав поміщик, і право пристосовувалось до його баришів. Остання надія — «наймилостивіший» і «найсправедливіший» цар. Селяни вирадили до нього делегацію з проханням своїм високим втручанням припинити безчинства Косінського. І імператор сказав своє слово — він визнав право на володіння пасовищем за Косінським. А коли народ не погодився з царським рішенням і вирішив не віддавати споконвічної своєї землі, прийшли жандарми, заарештували призвідників, а Каблучкова Настя з немовлям на руках загинула від кулі жандарма. Ось що означали на ділі привілейованість для польської шляхти і «царське право» для мужика.

Щедрість царя щодо мужицьких «прав» Петро Козланюк показує ще в одному прояві його ласки — в необмеженому праві мужика вмерти за монарха, за інтереси його імперії. На фоні крайнього безправ'я і нужди трудящих, сваволі царських чиновників і всієї привілейованої касті злою іронією звучить звернення імператора «До моїх народів», в якому він закликає знедолених, обкрадених і змучених селян до кривавої війни проти Росії, «за честь престолу, велич і могутність Австро-Угорщини».

Автор показує, з яким небажанням ішли селяни на війну, з якою огидою вислуховували вони напутні слова попа: «Сам бог наш Ісус Христос пролив свою кров за нас, грішних, а ми, о любі, мали б її шкодувати для дорогого нам царя?» Але селяни не дуже поспішали проливати кров за царя. Вони воліли йти в російський полон. Ніякого інтересу не виявляли вони і до «своїх» військових частин, якими були «січові стрільці» і «Галицька армія», розуміючи, що Україна запеклих ворогів українського народу Костя Левицького, Грушевського чи Скоропадського не звільнить їх з капіталістичного ярма, а від того, що замість польського й австрійського жандарма на шию сяде український лан і «свій» жандарм, мужику ніякої користі не буде.

В таких суспільнополітичних і соціальних умовах народився герой Козланюкового роману, в таких умовах він виростав, формував свій характер, своє ставлення до навколишньої дійсності. Бувши хлопчиком допитливим і сміливим, Юрко мріяв стати таким же багатирем, месником за бідняцьку правду, яким був славний Довбуш — хоробрий захисник бідних.

Юнак рано усвідомив безправне становище селянства, байдужість

супільства до таких, як він. І Юрко не може миритися з соціальною неправдою. Він стає в непримиренну опозицію до властей, багатців, церкви. «Хай їх бог покарає за кривавицю нашу», каже батько Юркові, який звернувся до нього за роз'ясненням, чому вони не відбирають свою землю в куркуля. Але Юрка така відповідь не задовольняє. Щось тут не так з цим «богом». «Воно-то аж проситься покарати Микиту по справедливості, але чому ще й досі не покарав його з неба? — міркує хлопець.— Він же ж усемогучий, кажуть, і в хаті, і «на релігії» в школі, він же ж може зробити, що схоче, одним своїм подихом легким. Може зробити так, щоб батько мав гроші на суд і «адукатів» якихось, а може теж громом луснути по Микиті. На ось, багачу захланний, за кару! Він навіть варт отакого, хоч би тільки за діда й Сергія Орленюччиного. А тимчасом бог ударив улітку і спалив громом хату Захарка бідного, що ніколи її стебла чужого не присвоїв собі!»

Так думав юний Юрко, ображений на бога за неправду, а життєві обставини все більше поглиблювали його сумнів у силі бога. По відношенню до бога і попа він стає «на воєнну ногу». Серед багатьох епізодів і сцен досить показові, наприклад, перша сповідь Юрка або сон Юрка, коли його по всьому світу розшукував бог, щоб відняти у нього страшну для панів і царів книжечку — «Маніфест комуністичної партії». «— Де Юрко Крук? Де Юрко Крук? Бий його громом та блискавицею!» — шаленів розлючений бог.

Знайомство і дружба з солдатами російської армії допомогли Юркові розібратись у книгах, подарованих йому «небезлечним соціалістом» залізничником Мусієм та суддею Луцем з Коломиї, допомогли збагнути політичний і соціальний смисл життя. Стрілочник Мусій давав читати йому твори Шевченка і Франка, розповідав, що українські пани нічим не кращі за польських чи німецьких. Солдат російської армії Грицько балагурич про землю та свободу. Він розповідав, як у них на Полтавщині в 1905 році спалили панську «економію». Інший солдат, Сергій Крепкий, давав Юркові читати «Дитинство» М. Горького, книги Крилова, Руданського. Він декламував йому Пушкіна, Лермонтова, Франка. Від Сергія Юрко одержав і «Маніфест комуністичної партії». Юрко тоді нічого не зрозумів у цій книжці, але солдат підбадьорливо сказав: «Почекай-но, підростеш, тоді все зрозумієш. Знай, браток, одне, що це дуже страшна для царів і панів книжечка. Вона для них, як оцей каганець для комарів і нетлів або як горюча головня для сухої соломи. Пани і попи дали б великі мільйони грошей, щоб її на світі не було, та вже даремно...»

«Маніфест» — перша таємниця Юрка. З часом він прочитає книжку і її полум'яні ідеї понесе в маси, але поки що він береже свою

таємницю, як зіницю ока, виховуючи в собі необхідні для майбутнього революціонера риси — силу волі, твердість характеру, наполегливість.

Великий вплив на ідейний зріст Юрка мав колишній учитель, прапорщик Берест Андрій Дмитрович, до якого «солдати горнулися, як діти».

Образ Береста — комуніста, організатора солдатських мас, полум'яного проагандиста ідей соціалістичної революції — один з найкращих у книзі. Берест у солдатському середовищі є втіленням боротьби партії за дальший розвиток революції, за передачу всієї влади в країні Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів, за встановлення диктатури пролетаріату. В образі Береста ми бачимориси горьківського Павла Власова — людини, яка цілком присвятила себе революційній боротьбі за визволення трудящих. У Береста, як і в Павла Власова, невичерпна революційна активність, висока моральна чистота, готовність віддати своє життя за великі ідеї комунізму.

Петро Козланюк показує в своєму творі, яке революціонізує значення мало перебування російської армії в Західній Україні. Показ цього періоду в книжці багатий на хвилюючі епізоди взаємної любові росіян і українців, їх дружби, на яку зазіхали австро-угорсько-польські окупанти і українські буржуазні націоналісти.

У Світанківцях перед приходом російської армії ходили поширювані попом чутки про жорстокість росіян, і село було стривожене, налякане. Але прийшли росіяни, і провокації про їх жорстокість і варварство були поховані навіки самим народом. «Ото вони — люди, — говорить шкільний сторож Лукни, — дай їм боже всю війну пережити і додому вернутися. Відколи світ, ніхто ще в нас такого людяного війська не видів». А дід Мануїл, обурений безчинствами війта, робить практичний висновок з російської революції: «— Гей, громадо! — плеснув дід Мануїл в долоні. — То вже навіть царів з трону скидають, а ми й цього злодія Леся не годні скинути з вїтївства?.. Ану, давай людям печатку, ти, п'явко!» Світанківці після перебування російських військ наче переродилися. Ідеї соціалістичної революції із сердець трудящих не вирве вже ніяка сила. Тут виростає нове покоління сучасників Юрка Крука, яке буде мужньо боротися за інтереси трудящого народу.

Приділивши так багато уваги перебуванню російських військ у Західній Україні і політичному впливові комуністичних агітаторів на галичан, Петро Козланюк виявив дар творчого передбачення. В зачатках революційних поглядів, хай не завжди міцних, він побачив неминучість їх дальшого розвитку, який повинен був завершитися 17-м вересня 1939 року.

Показуючи соціальне розшарування села, Петро Козланюк створив цілий ряд образів представників тодішнього селянства, які допомагають читачеві глибше зрозуміти епоху, збагнути суть явищ і процесів історичного розвитку суспільства. Куркулі Микита, Софрон і Багрій, а також куркуль у рясі отець Мелетій — усі вони живі, відмінні один від одного образи, але за своєю жадністю і зажерливістю вони рідні брати. Показ тяжкої долі трудящого селянства, представленого такими персонажами, як Мартин Крук, Мокрина, Савко, Слива, Каблучка, Григорко Захарчук, солдат австрійської армії Прокіп Березюк, які живуть під «одним богом» з куркулями, є наочним і переконливим запереченням теорії українських буржуазних націоналістів про однорідність української нації. Петро Козланюк показав у своїй книзі, що це за «однорідність». Цим він завдав відчутного удару буржуазно-націоналістичним виродкам.

Роман Петра Козланюка про минуле Західної України — твір історично правдивий і має велике ідейно-виховне й естетичне значення. Він розкриває перед читачем картину непримиренної боротьби трудящих Західної України як проти гніту австро-угорських і польсько-шляхетських окупантів, так і проти намагання українських буржуазних націоналістів створити «свою республіку» і закріпити цим штучне відокремлення Західної України від Наддніпрянської України і Росії. Нагадуючи про каторжне капіталістичне минуле, роман П. Козланюка «Юрко Крук» учить ще глибше і полум'яніше любити нашу радянську дійсність і ще з більшою наполегливістю і сміливістю боротися за світле майбутнє — комунізм.

Польський журнал «Культура масс», який видавався в Москві, справедливо писав у 1929 р., що оповідання П. Козланюка «дають яскравий образ сучасного життя західноукраїнських земель».

«Серед ночі запалав панський двір. Хтось невідомий підпалив його, і він забухав полум'ям, аж чорна ніч закривавилась.

Від будинків загорілися згодом і понурі скирти соломи та збіжжя. Пожежа посилювалася, війнула у повітря вогненними ручищами й застрікотіла жваво, мов кулемети на бойовищі.

Біля полудня лиш чорна купа згарища жевріла ще з-за жовтих і пообсмалюваних дерев».

Так починається оповідання «Вогонь», в якому відтворюються події, характерні для західноукраїнського села 20—30-х років. Хтось помстився за селянську кривду і пустив з димом панське добро. Це — серйозна і не єдина, очевидно, пересторога експлуататорам; та-

кою всезнищуючою силою, як вогонь на панському маєтку, горять серця доведених до відчаю трудящих селян. І горе чекає всіх кривдників.

Але у відповідь на підпали поміщицьких маєтків уряд вирішив посилити репресії проти селян. На село, в якому оце згорів панський двір, налетіла поліція, почалися арешти, донити, слідство. Першими заарештували свідоміших селян з-поміж бідняків.

«— А цієї ночі, чоловіченку, третину села виарештували... І тих, що на всякі збори і віча ходять, і тих, що лиш газети читають... Кажуть, Марка-комуніста й Іванового парубка, що вернув недавно з України, зразу-таки погнали в місто до криміналу, решта отут у стодолі нудиться ще».

Перед цією «рештою» заарештованих селян, яким за тимчасову тюрму служила стодола старости-війта, поставили вимогу видати того «невідомого розумника», який заходив у село, приносив «недозволену» літературу, провадив селянські збори, настроював проти панів, закликав до страйку. Та селяни вирішили не признаватися.

Панські маєтки палали не тільки в їх селі. Лише протягом останнього тижня в сусідніх селах згоріло чотири поміщицькі двори. Крім цього, навколишні села страйкували, селяни не хотіли жатк за чотирнадцятий сніп, боролися за підвищення платні, і поміщики мусили задовольняти їх вимоги, бо жнива були в самому розпалі і кожний прогаяний день приносив їм втрати. Але страйки селян, що ставали щораз більш масовим явищем, турбували уряд. І тому по селах, мов несамовиті, гасали жандарми, били і залякували страйкуючих і навіть застосовували проти них зброю. Тюрми тріщали від «підозрілих», а уряд гарячково готував і проводив політичні процеси, надіючись жорстокістю вироків проти діячів комуністичного руху залякати маси трудящих, які піднімалися на боротьбу. «Пани тепер сказались,— говорить один з героїв оповідання П. Козланюка,— і задумують увесь світ на один великий кримінал повернути».

Письменник створює характерні образи західноукраїнських селян — «м'якого на серце Івана», який дуже боявся поліцейського биття, дотепного Данила, автора пародій на церковну молитву, Охріма, без якого селяни «як без очей», бо він «вміє все добру раду подати в біді», Христини Данилихи, яка «змалку читає книжки та навіть уже в криміналі сиділа «за політику», та інших.

Глибокий знавець західноукраїнського села, П. Козланюк з великим почуттям і тактом розкриває психологію селянина. Замкнені у війтовій стодолі селяни спочатку не дуже й горюють. Вони знають, що поліція битиме, але вірять у те, що витримають і не признаються. Письменник живою і барвистою мовою передає їхні міркування, жарти, звичку до пасивного філософствування на зразок спостережень

за павуком, який розправляється з своїми жертвами — мухами, або за ластівками, які «ані панів не знають, ані податків та арештів не бояться».

День за днем минав дорогоцінний час жнив, і селяни ставали щораз неспокійнішими. Селянин розумів, що кожний тепер проганий ним день буде взимку голодним тижнем для всієї родини. Порадилися і вирішили, що треба одному з найвитриваліших взяти вина на себе, піти в місто і відбути покарання за всіх, а всі інші заплатять йому зерном за його самопожертву.

Добровільно йти на поліцейські допити та муки ніхто не хотів, але як тільки Семен, «хлопище, як дуб», погодився взяти вина на себе, інші почали підраховувати його «заробіток»: «Тринадцять їх по чвертці (чвертка — 25 кг. зерна) — Семен дістане три кірці й чвертку... Семен заробить непогано». В цьому торзі і заздрісних підрахунках автор показав індивідуалістичну дріб'язковість старого селянина.

Чи повірять жандарми придуманій селянами хитрості, чи здобудуть селяни перемогу в страйку, який по виході на волю мають намір розпочати, чи вчинок Семена гідний наслідування — на ці питання автор не дає відповіді. Він показує, що в західноукраїнських селах між поміщиками і трудящими селянами точиться боротьба, що село політично активізується, а селянин відчуває громадську потребу живого діла, щораз яскравіше виявляючи свою ворожість до капіталістичного ладу і готовність боротися за свої права.

Ненависть до проклятих панів-кровопивців змусила й діда Олексу Вербенюка (оповідання «Лист») також взяти в руки ломаку і камінь та разом з молодшими господарями і парубками кинутись на панів і поліцію, що приїхали в село з метою встановити для селян нові трудові повинності. Селяни вийшли зустрічати панів, які «приїхали панщину заводити», не хлібом-сіллю, а дрючками, камінням. Бричку з панами вони перекинули в рів, панів побили, а поліцію, яка стріляла в селян, обеззброїли. А потім на село налетіли улани, і почалось жахливе «втихомирювання». Селян били, арештовували. Серед арештованих опинився і дід Вербенюк. Його закували в ланцюги і разом з іншими повели на покарання.

Судили діда Вербенюка як політичного, бо, мовляв, поведився «з панамі та з поліцією по-більшовицьки», і присудили йому десять років тяжкої тюрми. Чи витримає дід 10 років тюремного життя? Напевно, ні. Але в'язні розраджують старого: «Буде, діду, війна, буде революція...». І Олекса вірить.

Сидів Вербенюк в камері разом з політичними в'язнями — людьми освіченими і ідейно-загартованими, «робочим людом, студентами і навіть докторами та редакторами ученими». Дід розмовляв з ними,

розпитував, читав газети і книжки, а «по ночах дідові революція сниться...» та ще широкі і багаті лани, які належать уже не панові, а трудящим селянам.

В образі діда Олексі письменник показує селянина, який прожив вік у політичній бездіяльності й інертності, проте, коли цього вимагали обставини, він, хоч і підсвідомо, взяв кіл і пішов бити панів, став бунтівником. Отже, в характері Олексі, який складався десятиріччями, сталася раптова зміна. Спочатку дід не може й сам собі з'ясувати, що саме змусило його взяти в руки кіл та вступити в бійку з поліцією: бігли люди, і дід біг також... Боролися люди... ну, та й дід належить до громади. А ось пізніше, на допиті, дід уже не такий байдужий, його ставлення до дійсності, його протест проти соціальної несправедливості втрачає свій стихійний, підсвідомий характер. Його серце сповнене презирства до панів-поневолювачів, у нього з'являється бажання помсти і розплати за кривду: «Отак хапнув би лише цього і того панка за прилизаний чуб і...»

Людей праці, які усвідомлюють політичну обстановку, що склалася, і свої обов'язки в боротьбі проти капіталістичного визиску і польсько-шляхетського поневолення, Петро Козланюк показує в оповіданнях «Муляр», «Біля меду», «Варіят» та інших. Робітник-муляр так пояснює жорстокий засуд суду і своє перебування в тюрмі: «Тепер я вже знаю, за що сиджу... То за їх панство застрашене,— наші ось руки чорні та з мозолями не дають їм спати спокійно». Михайло з оповідання «Варіят» вчить свого сина: «Світ лютий,—будь же й ти таким... Інакше не можна. Треба змінити його, он що...» А в оповіданні «Біля меду» селяни з захопленням говорять про те, як за Збручем «нарід панів понагонив, а панські землі й маєтки забрав собі». Розмова про землю і вільну працю справді солодка для трудящих селян, як мед. Герої оповідань Петра Козланюка — селяни, робітники, інтелігенти, якими були переповнені тюрми панської Польщі (в ті часи побутувала навіть приказка: «Тюрми переповнені героями оповідань Козланюка»),—були сповнені віри в краще майбутнє свого народу і ясно усвідомлювали, що треба робити в ім'я цього.

Мужня боротьба трудящих проти експлуататорів і польсько-шляхетського поневолення наближала час остаточного визволення з-під капіталістичного гніту. У вересні 1939 року радянський уряд подав руку допомоги трудящим Західної України, щоб визволити їх з панської неволі. Радянська Армія вирушила у свій славний похід. Відчуваючи свій кінець, польська шляхта, поліція, осадники люто мстились над трудящими. Втікаючи за кордон, вони палили села, нищили людську працю, вбивали і калічили людей. В оповіданні «Остання ніч» Петро Козланюк дає яскраву картину організованої

боротьби західноукраїнських селян з озвірілою шляхтою та її при- служниками.

Селяни організували самооборону села. Вони зібрали в кого яка була зброя, послали за допомогою в сусідні села і вирішили не тільки не пустити банди в село, але будь-що не дати їм знищити міст через Дністер, оскільки цим мостом повинна була проходити Радянська Армія. Битва була тяжка і кривава. В ній брали участь навіть старики і підлітки, пліч-о-пліч боролися трудящі українці і поляки. Банда була розгромлена, і народ святкував і радість перемоги, здобутої власною кров'ю, і радість волі, яку несла на своїх знаменах славна Радянська Армія.

Радість визволення, любов до своїх радянських братів, радість вільної праці і громадських почуттів П. Козланюк відтворює в оповіданнях «Іван Довбня», «Золото», «Золоті руки», «Оповідання Івана Клена» та інших. Письменник показує такі нові риси в характерах своїх героїв, як колективізм і взаємне довір'я, творча і громадська активність, політична свідомість, піклування про громадське добро, революційна пильність, безмежна любов до Радянської влади і віра в Комуністичну партію.

Так, в оповіданні «Золото» робітник Мирон, який щойно переселився з підвалу в панські кімнати, виявив у своїй новій квартирі багато золота та інших коштовностей. Але він не привласнив собі цей скарб. В Мирона таке переконання, що тільки «в старому світі скарбами для всіх було золото, а в цьому найбільші скарби — звичайні трудящі руки, за працю яких і радість, і пошана, і велика певність майбутнього». Мирон передав знайдений скарб державі, щоб мати «спокій, щастя і радість трудових днів у великій сім'ї творців золотого майбутнього». В оповіданні «Іван Довбня» колгоспна громада, завдяки своїй згуртованості і революційній пильності, викрила і затаврувала злодія-куркуля. А в оповіданні «Золоті руки» Василь Діброва готовий на смерть битися за Радянську владу і відстоювати її, бо вона принесла йому волю і щастя. Ось яку відповідь дає він уніатському попові-націоналістові, колишньому «панові послові» і своїй «рідній» п'явці, яка немало крові-поту виссала з трудящого селянина:

— «Ну, і як там, Василю?»

— Добре, отче,— відповів Діброва.— Так нині добре скрізь лю- дям, що дай боже довіку.

— Добре, але не всім.

— Всім і не догодиш на світі. Коби людям гаразд.

— А хіба людям усім добре?»

— Всім, не всім — хто на що заслужив собі, отче. Є люди й людська. Нам, скажемо, життя, а панам гірко. Але хто б цим жу- рився»

Про щасливе життя трудящих селян в колгоспах розповідається в оповіданнях «Канікули», «Оповідання Івана Клена», «Лелеки прилетіли». Письменник розповідає про знаменне явище—появу в західноукраїнському селі нової соціальної сили—колгоспника. Він показує перевагу колгоспного планового господарювання, з використанням сільськогосподарських машин, із застосуванням передових досягнень агрономічної науки, над одноосібним, малопродуктивним господарством. Багатий урожай, висока оплата трудовня, поява нової хати у колгоспника, збудованої за рахунок колгоспу, свідчать про економічну міць колгоспного господарства, про колективну свідомість і морально-політичну єдність колгоспників, про їх соціалістичну свідомість. Ці істотні зміни, що сталися в житті, праці, побуті і свідомості селян західних областей України, автор розкриває широко і правдиво.

Вірно говорить старий Лесь про колгосп (оповідання «Лелеки прилетіли»), як про джерело сили селян. І, розкриваючи глибокий зміст цього визначення, письменник показує, в чому саме проявляється ця сила. Шість кілограмів зерна на трудовень—повне матеріальне забезпечення сім'ї—є проявом цієї сили і її переваги над одноосібним господарством. Сім нових хат під черепицею протягом першого року існування колгоспу—теж реальний прояв колгоспної сили, яка викликає у людей небачений творчий ентузіазм, почуття вдовolenня і щастя. «Скоро всі закурені стріхи розшиємо», каже колгоспник Онуфрій, бо він твердо вірить у життєздатність колгоспного ладу. Цю віру героя твору автор уміє передати й читачеві.

В цьому році минає 50 років з дня народження Петра Степановича Козланюка.

Як письменник, громадський і політичний діяч, він пройшов тяжкий, але славний шлях. Через найскладніші життєві випробування—тюрми, поліцейські переслідування, цькування з боку українських буржуазних націоналістів і полівщини, він пройшов мужньо і чесно. Віра в народ і безмежна любов до нього, відданість ідеям комунізму і впевненість в їх непереможній силі характеризують П. Козланюка як революційного діяча, як одного із зачинателів революційної західноукраїнської літератури і журналістики. Любов до кращих надбань прогресивної української і російської класики, до радянської російської і української літератури і засвоєння її творчого методу визначали розвиток його творчого шляху.

Завдяки ідейній цілеспрямованості і високій художності, твори

Петра Козланюка ввійшли в українську радянську літературу задовго до того пам'ятного вересневого дня 1939 року, коли було знищено несправедливий кордон на Збручі. Його твори, що видавалися в Радянській Україні, були своєрідними посланцями трудящих Західної України. Вони виконували важливу політичну роль, нагадуючи радянським людям про долю, мрії і сподівання рідних братів, що мучилися під польсько-шляхетською кормигою. У наші дні твори П. Козланюка посідають заслужене місце серед кращих надбань української радянської літератури.

Юрій Мельничук.

ОПОВІДАННЯ

1925 — 1952

02117

ПИСЬМА

Іван ішов у місто; мав свідчити в суді й тому вибрався дуже раненько з дому. А щоби дарма не втратити день, жінка наладувала йому повні сакви домашньої продажі: клоччя, в'язанку хрону, три гарці квасолі, кошелік яець, стару сорочку з себе і півня.

Іван мав це все добро в місті продати та полагодити з цієї продажі всі справи, які за півтора тижні набрались; крім цього мав заплатити штрафу у старостві за те, що колись їхав з міста додому й по дорозі нагадав собі, що ще забув купити шміру для воза. Тому став з возом коло знайомого Шмультка, сказав жінці, щоби берегла воза, а сам заскочив на хвилину до Шмульткового склепу по шмір. Поки він там торгувався, дорогою надійшов поліцай та, побачивши віз на дорозі, підійшов до нього й запитав жінку, як називається її чоловік і звідки, записав, та аж цієї неділі вийт коло церкви дав Іванові дві «повістки». Одна з штрафом до староства, а друга — щоб пішов за свідка Василеві Луки Семенового, що тримає Параску небіжчика Федора Безносого, того, що його брат був колись присяжним у селі за вйтування Матвія Гаврилового.

Василь має тепер колотнечу з нивкою жінки, що «під борсуками» межує з Івановою. Цю нивку записав їй ще небіжчик тато. Тепер береться до тієї нивки її брат Антось, що посватав Андрія Чорного дівку. Так Василева жінка й Антось тепер затяглися до суду, і Василь попрорсив Івана, щоб піти йому за свідка. Та й треба було зробити вигоду, бо, як той казав, оба з нивками межують та ще ні разу не сварилися, то як же не послухати. Хоч Іван з цією землею нічого не має, крім межування, то й

свідчити нема чим, але коли вже його просив, то скаже в суді, що пам'ятає те все з маленької дитини, якщо суддя про це питатиме.

А знову жінка наказувала, щоб купив якийсь підшиття дівчині на чоботи, бо нема в чім до школи ходити, а учитель грозив, що запише штраф, коли не буде ходити; собі — постолі, бо немає таки вже у чім до церкви вийти; а до хати: нафти*, мила, сірників і, може, як вистачить, яку кафтанину старшенському хлопцеві; що залишиться, то заплатиться ткачеві за полотно.

От так ішов Іван, обтяжений думками, мов той великий мішок пшениці, що недавно бачив у попа, коли молитив у нього за те, що той охрестив йому шосту дитину.

По дорозі зустрівся Іван з Марком Процевим (що його жінка недавно вибила собі око коло панської машини), та й пішли вже разом, бо й Марко також мав повістку до суду за отого агента, що приїздив від страховки. Не догодив, чи що, йому Марко, а цей заподав його до суду. Так ішли вже разом, а щоб полегшити собі дорогу, то стали балакати:

— Гей,— зітхнув Марко, аж сакви на ньому піднеслися.— Кажу вам, тепер така нещаслива година, що вже й не знаю, як той християнин витримує. Бідує оцей наш мужик за всяку віру на світі. Гірше як худобина. І немає ні просвітку, ні порятунку... А найбільше за весь мир — бідний! Каже — коли ти бідний, то хай тебе бог поб'є!.. Мой! Кожний кричить — дай, а тут нема звідки, хоч гинь! Туди дай, там ще треба дати, тут, як той казав, нестает, на то нема, і хоч бери та умри,— а дай, бо дати мусиш, і кінець... Кажу вам, куме, що цей християнин родиться на світ божий лише на те, щоб бідував, бо таки ніколи не має гаразду. А дивіться, такі часи настали, що чисте пропаденіє!.. Гляньте-но, всього, як той казав, коло хати потрібно, продати — нема що, а як маеш — то в місті заберуть за півдарма і «як ся маеш — нема нічого». Ще, міркуєте, колись було легше, а тепер чим рік, все до гіршого йде... Та й коли тому буде кінець — колька знає!

— Е-е! — зітхнув Іван.— Біда, біда! І ви гадаєте, що то колись легше буде? О-го! Народився ти, мужику, на світ — то терпи, мой, щоб аж тобі очі повилазили. А через кого? Через отих п'явок, що скачуть, мой, у місті, мов

* Н а ф т а — г а с.

сороки... От, наприклад: скільки-то я колись ставав коло Шмультка, і ніхто не записував! А тепер маєш! Тільки став,— записали, і плати!

— Куме Іване! Це такі істинна правда, що ви сказали,— мовив, зітхаючи, Марко.— Бо такі рахуймо сюди і туди, то такі колись легше було, бо колись лише раз на рік податок брали, а тепер скоро і по сім разів будуть дерти!..

— Ая, ая,— притакнув сумно Іван.— І ви гадаєте, що цьому буде кінець? О-го! Є ще кому дерти з нас! Цих, брате, п'явок наплодилося й тут-таки, а скільки ще з тої Варшави налізло, гей-гей!.. І всі хочуть жити по-панськи, та й мати отаке пузо, та й тинятися пусто-дурно, як бики. А ти, чоловіче, роби, мов худобина... Де, кажу, худобина! Маржина *, як той казав, не журиться ні мискою, ні ложкою, їй це має бути. Не журиться вона також ні податками, ані штрафами, і що їй за біда?.. А тебе, чоловіче, ніхто не питає, чи ти маєш що їсти та в що одягнутися,— лиш давай, хоч з коліна лупи, а давай!

Так розмовляючи, зайшли на передмістя. По тротуарах снувалось людей, як мурашок. Квапились одні сюди, інші туди, зустрічалися з собою, на хвилиночку зупинялись, щоб обминути одне одного... Достоту, як мурашки, коли до них придивитися.

Іван і Марко не пішли тротуаром, боячися, щоби не наступити якій «п'явці» постолом на черевик і не напитати собі клопоту; попри тротуар дорогою вели залізничні рейки, і тут вже було менше «п'явок», то ж вони й пішли мовчки з тремтячим духом поміж оці рейки. Ішли легко, ступали уважно, немовби лякаючись, щоб не втиснути у землю дубові шпали, або не забруднити постолом залізної рейки. Раптом роздався над їх головами грімкий голос:

— Як ідеш, хлопе, один з другим?! Не бачиш, що поїзд їде?

Як м'яч, кинений об стінку, блискавкою відскакує в противну сторону, так і мужики швидко відскочили на дорогу, в болота, та з запертим у собі духом зирнули крадькома в ту сторону, звідки був голос, чи не витягає хто книжки, щоб записати. Але ні!.. Пішов. Паровоз з гуркотом проїхав, але вони вже не мали відваги йти, як раніше,

* М а р ж и н а — худоба.

мабуть, боялися, щоб знову не заперти собою шлях поїздові. Ішли серединою дороги, чалапаючи рідким, мов сметана, болотом. Звідси вже сміливіше дивилися на тротуар, де снувалося безліч «всякої віри». Попри них перейшов якийсь возний з цілою купою паперів під пахвою. Іван нишком штовхнув Марка в бік і прошепотів:

— Оцей, брате, поніс людської кривавиці!..

Марко боязко лише головою притакнув і, здається, щось думав. Врешті промовив:

— Знаєте, через що це так чоловік бідує?

— Через що?..

— Через письма!

— Як?

— А так: бо коли тільки, як той казав, християнин народиться, то вмить його запишуть, як називається, а потім лише переписують на письма, що їм треба. Я, куме, придумав, що якби, наприклад, всі письма, які є на світі, знести на одну купу та й спалити, тоді легше було би жити. Бо, наприклад, коли б яка-небудь п'явка схотіла грошей і прийшла,— а воно ніхто не хоче дати. А записати нема на чому, і тоді...

— Е-е,— перебив Іван радісно,— аж тоді жив би чоловік по-людськи, жодна колька тебе не записувала б... А так — що? Цих, міркуйте, письмів усюди повно, як трави та листя! Гей, такі їх скрізь гори, що якби підпалив оце все ненароком, то за димами і світу не бачив би...

— Але тоді вже і жив би собі, як пан, ніхто вже не приносив би письма на твою голову,— сказав Марко.

— Хто його знає... А може, воно було би й зле? — сказав заклопотано Іван.

— Чому?

— Міркуйте, що і гроші, як той казав, з письмів.

— Е, та це байка, хай би згоріли... У нас і так їх нема і напевно ніколи й не буде.

— Воно й це правду кажете, куме Марку,— притакнув Іван.

Далі пішли мовчки, кожний думаючи своє. Заходили у місто; мури, шораз більші, здіймалися. На одному плоскому даху сиділа гурма горобців і завзято цвірінькала. Їх вереск мішався з гуркотом возів на вулиці, а в Іванових вухах звучав цей цвірінькіт, наче якась разуче, одноманітне: «письма», «письма», «письма»!..

ЛЕГКИЙ ЗАРОБИТОК

I

Надворі зима. Від цього заширока стала Панькова хата, затісно зробилося на печі і заохолодно Панькові сидіти на запічку.

Вечір. На стіні блимав маленький каганчик і кидав смутне світло на задуманий комин, на мокру, заплакану стелю в хаті, на обдертих та позамазуваних Панькових дітей і на скуленого від зимна Панька, що плів вовняними нитками рукавиці на дошці та нагадував своїм «верста-том» давнього запорожця з бандурою на колінах.

По хаті ходив невидимий дід мороз та, дихаючи на присутніх, прикрашував стіни в хаті блискучими брильянтами і розмальовував на вікнах різномірні узори та квітки.

На жердці над постіллю висіла журба. Причепилася туди, коли взяли з жердки Паньків кожух за податок, та ще й тому, що не було дров у печі затопити...

Заскрипіли двері. Увійшла Паньчиха... По землі поко-тилися від дверей аж під стіл сиві клуби морозу. Він при-тулювся щільно до вікон, журба сховалася у всячі на жердці вінки цибулі, діти виставили з печі цікаві поза-мурзувані голівки, і Панько, кинувши роботу, запитав:

— Ну, а що? Позичив кум дров?

Паньчиха гріла задубілі пальці, зітхнула тяженечко:

— Та де!.. Або вимержнемо, або мусиш десь завтра за-робити.

— А що ж каже кум Матвій?

— Що?.. Каже, що нема... Має лишень двоє полін, та

й тому не може позичити. Тепер важко дістати дров, бо пани не хочуть лісів рубати... А коли й продають, то лишень чвертку дров за корець хліба...

— Ф-фіть-га!..—засвистів Панько.—А що ж ми будемо робити, як у нас і їсти нема чого, а не те, що за дрова хліб міняти?

— Та ще й свята за плечима... Різдво...

Панько не озивався.

По такій короткій розмові журба вилізла з цибулі й сіла побіч Панька, а з нетопленої печі виліз сум і заходив широкими кроками по хаті.

Паньчиха роззулася і втиснулася поміж діти на піч і не говорила нічого.

В хаті запанувала знову тяжка мовчанка, а дід мороз, користуючись з цього, вирізував малюнки на вікні, як на дереві.

По хвилині Паньчиха:

— Ти слухай, старий!

— Га?

— Ти знаєш що? Пішла би я до міста та й купила дров...

Панько смутно поглянув на неї.

— Чекай!.. Правда, що нема дров, та й на свята нема нічого — хоч гинь?

— Ну...

— Не нукай, а слухай! Я надумала, що ти можеш нині легко заробити і на дрова, і на все...

Панько перехрестився від здивування.

— Свят, свят, свят!.. А тебе втуманило, чи що?! Та де зароблю? Кажі!

Паньчиха завертілася на печі.

— Та знаєш, що не в запічку сидячи, а треба хоч на двір показатися!.. Не красти — але знаєш, що я чула в кума? Що Гнат — цей, що тримає криву Гафію,— піймав уночі під школою куницю, та й давав йому нині Мордко щось вісімдесят злотих за неї...

— Отакі великі гроші за куницю?! — здивувався Панько.— Гадай же собі, небого.

— А що ж ти думав... Таж то пани роблять собі з них коміри, каже кум...

— Птс-га!.. Ну, а чим її зловив Гнат?

— Капканом.

— Но, но, но!..— дивувався Панько.

— А що ж... ану-ко піди й ти... Бери вже й останній святковий кожух із скрині — лиш іди, — заохочувала Паньчиха.

II

Десь аж після півночі надійшов Панько до своєї хати. Застукав у вікно, але не скоро прокинулася Паньчиха. Якраз у цю хвилину вона снила про різдвяний свят-вечір. Вогонь весело в печі палає, а вона докидає все до нього поліна та заходжується запопадливо біля варіння смачних і пахучих страв. Діти, чистенько повбирані, весело граються і дзвінко регочуться, а Панько все доношує дров і приговорює...

Прокинулась від сильного стукання в шибку і як несамовита скричала: — Що-о?

— Отвори до дідька! — заскрипів Панько надворі якимсь дрижачим і шепелявим голосом.

Миттю згадала все й прожогом метнулася світити світло та відчиняти Панькові двері. Якась думка в голові їй весь час говорила: «Ба, чи піймав кунію?..»

Відчиняла сінешні двері, а Панько хрипів шепеляво: — Але спиш, як стовп!.. — І тільки йойкнув.

Тьохнуло щось недобре у Паньчишиних грудях. А коли вже зачинила двері й увійшла з Паньком до хати та глянула на нього, — як громом поражена, скрикнула:

— Йой! А тобі що сталося?!

— Нічого... куніці... — процідив Панько якимсь дивним голосом і сів на лаву.

Паньчиха заломила руки, дивлячись на нього. Він був весь у крові, як баран. Одна його щока була заюшена і підпухла, а друга страшенно подряпана. Верхня губа була також, мов варениця, а коли Панько говорить, то видно було, що невістачає кількох зубів. Кожух на плечах був у кривавих плямах. Паньчиха оторопіла й оніміла.

— Вже я, стара, заробив легко і на дрова, і на все — бодай йому так легко на світі ходити!

— Йой, йой, йой! А хто ж тебе так оббамбував? — заголосила Паньчиха.

— Хто? Та той же... жандар.

— Ггі-і-ій! — закричала Паньчиха. — А то ж за віщо він тебе так покалічив, ворог?

— У-у-ум! — заскиглив боляче Панько, хапаючись рукою за шокую.— Кажеш, за що? Та за орел, бодай це все...

— За який орел? — питалась Паньчиха.

— А за отой, що повісили на школу, над дверима.

— Отой червоний, розхристаний,— підхопила Паньчиха.— Та як?.. Ти брав його, чи що?

Панько закрутив боляче головою.

— Та де брав! Я наставив капкан, та й ждав на ганку. Аж раптом щось на мене засвітило і вдарило мене, ніби поліном, по голові. Мені закрутилося в голові, і я впав непритомний. Як отямився, то впізнав я, що це отой високий жандар, що побив Ілька Дмитровського за політику. Став він мене випитувати, на що я хотів отой орел здерти і при цьому бив мене у лице, та гляди як мене залишив. Видиш? Потім повів мене до війта, та й там стягнув протокол. Та ще хотів мене в місто тягти,— але якось я вже випросився. І війт посвідчив йому, що я цілком у політику не мішаюся. Після того жандар пустив мене додому... І вже маєш! Заробив я собі так легенько, що буду мати до смерті споминку.

Паньчиха стала роздягати Панька. Він весь трусився, мов у лихоманці. По хвилині якось люто сказав:

— Но, стара, не плач! Заробив — то заробив... Тепер буде і вам у хаті тепло, і мені гаряче... Але накривай мене тепер, чим маєш, бо замерзаю і голова мені лускає... А ти також лягай, може, до завтра не задубіємо. Завтра підеш до війта, він казав мені, що дасть пару полін дров на відробіток. Однаково, чи мішатися в ту політику, а чи ні...

З цими словами Панько виліз на постіль, а Паньчиха накидала на нього кілька мішків та закривавлений кожух. Потім погасила світло і сама полізла на піч.

По хаті затанцювали шалено сум і журба, а мороз заходився з великим завзяттям замальовувати вікна, цілком аж до верху, своїми квітками і візерунками. Немов, щоби не дати отим мерехтячим на небі зорям бачити, що тут у хаті діється.

У ЛІКАРЯ

Перед огрядним і товстопузим лікарем сидить маленький і сухий, мов перець, мужик. На колінах у нього купа брудного шмаття й мотузків та, його ж таки, червона й опухла, наче бервено, нога.

У маленьких очах селянина світяться придушене терпіння, сум та крайня убогість. Він несміливо якось водить очима по просторій кімнаті й цвітисто розмальованій стелі та інколи крадькома й боязко зиркає ними на лікаря.

— Болить дуже, халера,— говорить сумовито лікареві.— Так, пане дохтор, болить, що ока вночі не можна заплющити. Та й це, дивіться, ні з цього, ні з того скоїлося. Стовок я, як звичайно буває, палець об каменюку, а воно, нужда, дивіться, як не сподобало собі! Зігнало тобі цілу ногу, мов тісто в кориті.

Лікар не кваплячись оглядає дядькову ногу. Пізніше б'є себе легесенько рукою по щоці та байдуже, начебто зовсім не до хворого, говорить:

— Ха! Самі винуваті ви собі, дядьку. Треба було скоріше лихові зарадити.

— Ххи! — добродушно посміхається дядько.

— Еге,— тягне даліше лікар.— Треба було зразу йти до аптеки...

Дядько страшенно дивується.

— Оце раз! Куди? А то ж чоловік, ви гадаєте, має час отакими дурницями піклуватися та по аптеках ходити? О-о!.. Стовок — то стовк. Зітри кров та обкурмедай його якою ганчіркою, і він тобі за кілька днів, мов на собаці, присохне.

Лікар смаковито посміхається.

— А от, бачите, що не дурниця воно, як ви говорите. Бо дивіть: ви порушили собі каменюкою кістку, і вона тепер болить вам. Глядіть, як багато матерії довкола себе нарвала!

Хворий з легким виразом болю на обличчі оглядає ногу, наче дивується їй, та все-таки уважливо слухає лікарської бесіди.

— Тепер же, щоб вилікувати її вам, треба операцію робити,— докінчує серйозно лікар.

— Операцію! — лякається дядько.— Хм! — знизує здивовано плечима.

— Кхм! — відкашлює діловито лікар.

— Оце тобі, небоже, бісова нога! — зітхає журливо, наче про себе, дядько.— В іншого, то давно б уже закарупіло, а це...

— Ну, інакше не можна, чоловіченьку,— кидає похмуро лікар.— Треба отако, довкола палець розрізати і з його матерію випустити. Бо інакше й нога ціла зогніє вам, а не загоїться. Кість стовчена.

Дядько смутно-глибоко зітхає. Потім сягає рукою за пазуху, хвилину в ній порпається і витягає хустинку. В хустинці, на самому краєчку, зав'язаний невеличкий вузлик. Хворий хвилиночку мене його в руках і рішуче повертається до лікаря.

— А скільки, пане докторе, має мене коштувати ця операція?

Лікар зробив похмуре обличчя, піднявся з крісла та енергійно стріпнув пальцями.

— Злотих сорок,— кинув байдуже.

— Ф-фіть-га-а! — просвистав перелякано дядько.

Його добродушні, маленькі оченята стали вмить, як море, широкими.

— Та ще й на аптеку треба мені окремо платити? — поспитався перелякано дядько.

— Гм! Авжеж, що так,— позіхнув широко лікар.

— Хм! — посміхнувся з гіркістю дядько.

Хвилиночка прикрої мовчанки. Лікарське обличчя гостре й похмуре, мужицьке — вдумливе, воно кривиться різнобарвною, болісною усмішкою.

Вузлик з хустиною мандрує назад у глибоку селянську пазуху.

— Ох-ха! — зітхає він по хвилині.

— Ну? — підхоплює, наче прокинувшись, лікар.

Дядько, важко зітхаючи, почав завивати ногу ганчірками.

— З цього нічого не буде, пане дохторе,— сказав хрипло при цьому.

— Як же? — здивувався лікар.

— Бо я, пане, не в силі стільки заплатити. Бідний дуже... Із самих ланів панських та з праці рук жию з дітьми на світі...

— Ну, що ж я вам тут винен? — перебив нетерпеливо лікар.

— Та-а... нічого,— вовтузиться собі недбало біля ноги дядько.

Знову мовчанка. Хворий, важко дихаючи, борсається із ганчір'ям біля своєї ноги; лікар же широкими кроками ходить по кімнаті. Обличчя в обох серйозні й похмурі.

— Слухайте! — раптом озивається лікар.— Що ж ви?! Таж з цього вкалічити можете...

— Е, нехай! — кидає сердито дядько.

— І пізніше каятиметеся?

— Нехай!

— Ну, чоловіче... І не шкода вам свого здоров'я?

— Ха-ха! Що ж мені, пане, робити?

— Коли так, то я ще можу скинути вам десять злотих. Тридцять тільки дасте.

Дядько зітхнув і злегка відкашлявся.

— Пусте, пане доктор! — махнув безнадійно рукою.— У таких нуждарів, як я, та тридцять злотих і за цілісінький рік при душі не знайдеться. Звідки, ніби? Де їх заробити або що на них продати? Отих дітей купу, що то цілісіньке літо кричать голодні хліба?!

— Я ж тому не винен, чоловіченьку,— знизав сердито плечима лікар.— Ну і лікувати даром я нікого не обов'язаний!

— Та я знаю, що ні, пане дохторе...

— Отже!

— Будьте ж здорові! — попрощався дядько хрилко. Лікар енергійно заходив по кімнаті.

* * *

На краєчку вулиці чекає на дядька з фірою наймлений його сусід — Яким.

Сухоребрі, мов терлиці, Якимові коненята недбало хрупають з опалки чистеньку солом'яну січку, а Яким на

возі метушиться та нетерпеливиться. Де ж таки! Надворі така чудесна погода, жнивний час... а він мусить сидіти на возі у місті.

Тільки що Юрко пришкитилгав на палиці до воза, Яким коротко поспитався:

— Ну?

— А нехай їх глум візьме, отих докторів! — гримнув у відповідь Юрко.— Ці би, брате, і шкіру з чоловіка здерли.

— Ну і що ж він?

— Та лиш, знаєте, сорок злотих зарубав з мене... Міркуєте?

— Ой-гей! — налякався Яким.— За отаку дурну ногу та й сорок злотих давай? Оце раз, небоже!

— А так,— протакнув Юрко.— Ми за злогого та цілий день робимо в пана, як воли, а він за п'ять хвилин часу сорок хоче. Х-хе! А не маєш — то здихай, мов собака, калікою будь, а таки не зарятує тебе.

Посідали на фіру.

— Ідьмо, бо то дня шкода.

— Ой, шкода.

— Може би, з-за погоди деякий сніп заробив на лані.

— Ой-ха! — зітхає тяженько Юрко.

— Але вам, і справді, в самий добрий час учинилося, куме! — співчуває Юркові Яким.— І що ж тепер робитимете з нею?

Юрко сердито спльовує позад себе.

— Сам буду лікуватися,— відповідає рішуче.— Сам собі буду доктором, і годі. Овва! Він хотів розрізувати палець, а я й сам це зроблю. Коби додому скоріше. Зараз бритву в руки і раз, два! — або загоюйся, або...

— А дайте ж спокій, куме! — скривився болісно Яким.— А коли гірше зробите?

— А, дідько бери! — вилаявся злісно Юрко.— Як така наша доля лукава, то що я буду робити?..

В СЕЛІ

Тісною, густо обтиканою зеленими вербами вуличкою ліниво котиться за сухореброю шкапою візок, за візком ступає повільно високий бадіка *. На візку, між кукурудзинням, блищить проти сонця обляпана чорною мазюкою бочка, а в бадіки висить на товстій палці на плечах таке ж саме дерев'яне відро. Візок гуркає по камінню та рипить по-старечому, а бадіка захриплим голосом вигукує протяжно на все горло:

— Дьо-готь, дього-о-о-оть... Ану, дьогтю до Кирила, дьоготь, як олива, а міра, як хольывав-а-а... Біжи, Йване, бо тобі не стане; а ти, Грицю, не надійся на дурницю, але міняй дьогтю та помасти колісни-и-цю!!!

Багацькі собаки аж казяться та з припонів рвуться, а малі дітиська з жахливим вереском — «дьогтинник, дьогтинник!» — утікають з вулиці та ховаються поза високі плоти.

Михайло б'є рукою об сусідський паркан.

— Куме Йване!.. Куме-е... агов!.. Чуєте? З дьогтем є...

— Але ж бо е!..— дивується Іван.— Ну, то що... Йдемо міняти? — запитує Михайла.

— Підемо,— згоджується ніби трошки заклопотано Михайло.— Здалося би до постолів, бо вже, мов дубова кора, потріскалися...

— Еге,— притакує Іван,— правду сказали. У мене та кож висохли та потріскалися на нужду...

— Ба, чи це не Кирило Верховюк, куме? — питається Гнат кума, ідучи вулицею з військовими «ряжками» по дьоготь.

* Б а д і к а — дядько.

— Та щось на таке скидається, наче його голос,— відповідає кум Гнатові.

— А він де ото пробував стільки часу, що не показувався? — питається Гнат наче себе, наче кума.— Вже щось чи не два роки, як не показувався, та й не було його тут видно,— зауважує накінці.

— Може, слабував... а може, забагатів,— припускає кум можливість.

«Та помати колісницю-у!» — лунає в повітрі Кирилів голос.

— Куме Грицьку! — кличе Василь через тин сусіда.— Чуєте, що той каже? Не надійтеся на дурницю...

— Та йдемо? — перебиває Грицько.

— А треба... Заміняти б хоч до кулеші * дітям вмочати,— відповідає Василь жартома.

— Дьоготь, дього-о-о-оть! — колише верхів'ями дерев голос Кирила.

— Дьоготь, дього-о-о-оть!

* * *

Навколо візка натовпом стоять селяни. В кожного в одній руці якась стара посудина на дьоготь, а в другій або під пахвою — миска або вузлик з зерном.

Дядьки гомонять, як бджоли в улику навесні.

Не один дядько, прибуваючи, ставить раніше свою посудину обережно на землю, мовчки бере на кінець пальця дьогтю і з виглядом знавця оглядаючи його, говорить наче про себе:

— Н-но... Дьоготь, як масло — нема що казати... Не спалить постіл чи там халяву або пришву...

Потім, не поспішаючи, витирає об постоло палець і аж після цього здоровкається з дядьками та з знайомим уже «дьогтинником» Кирилом.

Сухоробра, як цвіркун, Кирилова конячина хрупає мляво з опалки солом'яну січку, а Кирило розливає міркою найближчим дядькам дьоготь і розповідає:

— Ех, оце ж і я набідився та й жінка з дітьми дома нагарувалися та набідилися без хліба. Глядіть же,— най їх бог поб'є,— замкнули мене ні за це, ні за те до крими-

* Кулеша — кукурудзяна страва.

налу та там щось півтора року мучили чоловіка та мордували...

— Ей-га-а!..— дивуються широко дядьки.— Аж півтора року? А то за що би? Хоч то й не наша річ питати...

— Га-а! — вставляє хтось,— нібито в ці часи так за кримінал важко?

— Ая, чесні та й годні людоньки,— тягне далі Кирило.— Півтора року мучили мене. Та й коли б хоч було за що, аби хоч, скажімо, вбив когось чоловік та запомігся... Жалю б хоч не було, що діти вдома з голоду пухнуть. А то за...

— Та за що, за що? — допитується цікаво найближчий.

— Держіть-но посудинку, насиплю,— звертається Кирило до дядька.— Диви, ні за цапову душу, як той казав,— пояснює далі.— Залишили мені колись у війну росіяни гвер *, а я його, біду, заткнув у стріху та й забув за нього,—світ би їх забув! Аж якось позаторік дітиська це вишпортали та й показали між людьми. Не встиг я, знаєте, обкрутитися та віднести ту біду на постерунок **, як жандарм уже з'явився у мене. Зараз-таки наклав на мене ланцюжки та й погнав навперед себе... Та диви за оце я, годні людоньки, півтора року гриз мури,— докінчує сумовито Кирило.

— Те-те-те,— протягає журливо якийсь дядько.— Чоловік собі ні гадки, ні думки, а тут біда, як хмара, лиш раптом гряне на нього...

— Ая, ая! — притакує Кирило.— Я і в гадці не мав, як раптом зробили з мене жандарми повстанця, гайдамаку, і — але... «Ти,— кажуть мені,— гуцуле, хотів Польщу завалити? Чекай! Попам'ятаєш нас...»

— Чогось вони тепер дуже бояться за неї, люди...

— Аби вони так легко дихали, як легко про неї думати,— зітхає інший.

— А цитьте ж, бідолахи,— остерігає якийсь обережний дядько.

— Еге,— підхоплюють інші.— Це ти, братіку, тее... Притяти трохи язик, бо він собі балу-балу,— а біда лиш десь може чигати під плотом...

— Гадаєте, що тяжко? Лиш може раптом упасти на чоловіка...

* Гвер — гвинтівка.

** Постерунок — поліцейський участок.

Між тими, що стоять ззаду та ще не можуть дочекатися своєї черги, йде бесіда на тему дорожнечі:

— А я вам кажу,— переконує чийсь голос,— що пій біді не винен ніхто — лиш таки пани. Вони зробили дорожнечу...

— А що ж гадаєте? Дивіться, тепер видумали собі долар, то й мають чим дурити та м'яти селянина...

— Ая! Були собі видумали злотий, а як побачили, що він їм не виплачується,— то гай! Навіщо тобі його, селянине, а собі візьмемо долари, і будеш нам за одного і по десять злотих платити,— кажуть собі десь.

— Селянинові все пани пхають те, що вже найгірше. Дивіться, чути, що долар на одинадцять підскочив...

— Ф-фіть! Хо-хо-хо-хо-о!

— Бо дурний селянин. Якби був мудрий, то і злоті, і долари, най не кажу, що зробив, а собі видумав би свій гріш. Такий, щоб не панам вигоду робив, а селянам нужденним. О-о...

Біля порожнього відра від дьогтю, що лежить осторонь воза, стоять довкола кілька дядьків і, тягаючи пальцями об береги відра та витираючи їх об постолі, бідаються:

— Ех,— зітхає дядько з сухим і потрісканим, як шкура на постолі, обличчям.— Ото ж то біда селянинові. Ото ж то трудна тепер година. Диви, нічого нема,— лиш податків та й кар є по горло. На себе постаратись не маєш звідки, а податки плати, і плати, і плати...

— Бо мусиш. Як прийде до хати податок,— то так, як би смерть... хай йому всячина!..

— А на себе дбати не мусиш, та й тому ходить чоловік, мов святець, обдертий...

— Та за що подбає? Звідки та з чого? Ану, таки візьми, сказати, одей дьоготь. Сказати — то це вже таки останній трунок на світі. А вважайте, що й його купити важко селянинові.

— Та де не важко! За що купиш його в місті, коли і на пару цвяхів не стає тобі грошей? Таке, гей, все дороге, як шафран.

— Правду кажете. А нині, рахувати, щоб взуття без дьогтю варте? Нічого.

— А-а-а. Потріскається, як дубова кора, та й кінець. Старай, небоже, інші, не знати звідки.

— Постіл, уважайте, потребує поживи, як і людина чи

там маржина. Лиш тільки що не однакової. Селянин потребує хліба, борщу та юшки; маржина — січки та соломи, а постіл — дьогтю або розтопленого смальцю. А не даси, то згине як одне, так і друге, так і третє. О-о!

— Ну, та це, я сказав би, нині нічого не живе без поживи.

— Говоріть своєї. А я вам скажу, що таки найбільше за всіх селянин потребує харчунку. А що постіл — селянин, то через те й він багато забирає...

— Чому то пан, наприклад. З'їсть трохи тих марципанів — та й уже. А на черевики має якусь пасту — та й що йому за собача мама!

— Ге, що йому за біда?.. Нівил він, ні сапи не потребує, податком та й штрафом не журиться... От стільки йому і журби, щоб якусь забаганку вигадати...

— А чоловік потребує півчвертки кулеші, щоб наїстися порядно...

— Бо працює, бідолаха, як віл.

— О-о, о-о. Оце ви правду сказали.

Біля Кирила хтось торгується:

— Та хоч ще отак, на півпальця досипте,— просить.— Ще хоч на один постіл помастити.

Кирило складає руки, як до отчєнашу.

— Людоньки чесні, бігме, більше не можу,— забожується щиро.— Ви гадаєте, що я маю на оцій заміні який заробіток? Бігме, що й стільки, як оце сине за нігтем, ні. Я так на цьому заробляю, що диви — який пишний ходжу. От, аби з голоду з дітьми не здох. Щоб ви знали, скільки то труду та бабранки коло цього бісового дьогтю! Ану, не скупіться, люди, тою бідною жменькою кукурудзи. Ану, приступайте, чесні та файні людоньки! Дьоготь, бігме, правдивий, як рідна мама,— прихвалював та припрошував Кирило.

Селянин приступали з усякими приповідками до дьогтю і терпеливо ждали на свою чергу.

* * *

Нараз між селян пішов переполох. Семенів парубок прийшов із звісткою, що біля Івана Мотрюка на розі вулиці він зустрів жандарма. Кажє, що сюди, мабуть, іде поволі.

Дядьки зажурились.

— Головка ж моя нещаслива,— забідкався перший Кирило.— Ба, чи ж не буде зараз якого клопоту?

— Ба-а, що ж буде? — губилися дядьки.

— Піді-но, Митрику, до мене та скажи моїй старій, щоб табличку до воза прив'язала,— просив Іван сусідського хлопчину.— Без таблички стоїть під повіткою,— бідкався він.

— А в мене ще в стайні не вичищено... Коли б біда не пішла та й не наробила штрафу,— засмутився Лесь.

— А в мене якесь песеня не прив'язане ходить,— згадав інший.— Бігти б, відай, та десь зачинити його.

— Біжите, куме, до хати? Перекажіть-но там моему Василеві, щоб пса в буді заслонив довбнею... Бо може урватися, та й за біду не трудно,— ніби оправдувався перед сусідами.

— Куме, а моїй Доці гукніть там, щоб гноївку коло стайні заткала снопом... Щоб не вгледіла біда.

— Цс-с-сс,— зашипіло враз кілька селян.

— Диви, іде вже он.

— Де, де, де? — зашепотіли дядьки.

— О-о, онде. Коло ваших воріт, куме Процю.

— Ой! Ба, чи ж повертає? — забідкався Проць.

— Ні... далі йде...

— Ба, що ж за напасть буде? — журився Кирило.

— Пс-с-ст! Приглядається чогось коло вашої стайні, куме Штефане.

— Ого! Уже запише! Ф-фіть-га,— чухав потилицю Штефан.

— Сховайте-но, куме Костю, капшук з тютюном, як хочете обійтися без напасті. Гляньте, як вишкірився на біду.

— В пазуху, куме, не ховайте, бо може знайти. Пхайте в розпірку в штани, то, може, не посягне туди...

— Та й цигарки, люди, погасіть. Від чого біда...

— Пс-с-ст! Тихо, бо вже ось-таки...

— Ба-а, що ж там у мене було? — забідкався шепотом Штефан.

— Цитьге!

До гурту наближається висока фігура жандарма. Пика в фігури ряба і надуту-сердита. На плечах поблискує до

сонця гвинтівка, а в руках крутиться млинком товста жовта палиця. Порівнявшись з гуртом, пика буркнула грізно:

— То що за збіговище, хлопці?

— Та то, прошу пана, ми тут, вибачте, дьоготь міняємо,— озвалися з гурту кілька несміливих голосів.

— Який дьоготь? Нащо? — бубоніла фігура сердито, ніби не розуміючи.

— До постолів, прошу пана. Тепер весна, та й тому взуття, знаєте, дуже лопається та рветься.

— Хто міняє? — перебила фігура грізно.

— Осьде я, прошу ясного та пишного панчика,— майже заспівав тремтячим голосом Кирило.— Бідно дуже вдома діється, тому чоловік мусить і такого хліба хапатися, аби не здохнути та якось оту голодну черев'ячню накормити...

— Ага,— буркнула пика.— Карту промислового маєш?

— Ні, не служив я у війську та й карти не брав, прошу пана,— заговорив Кирило збентежено.

— Я тебе, мурго, питаю, чи маєш свідоцтво промислове, патент,— розумієш? — гримнула фігура злісно.

— Та чому ж би не розумів, панчику гречний. Ото файно, аби я пана не розумів! Я розумію,— але таки скажу, що я в війську та в школі не був, та й свідоцтва не маю...

— Покажи довод особісти*.

— Не маю, прошу пана, того довода.

— Чому?

— Таки не маю, прошу пана: не вибрав від старости, бо п'ять золотих правив за нього. Ну, а звідки, панчику файний, такому хирлякові п'ять золотих взяти? Нема звідки, хоч гинь...

— Та-ак? Ну, то обертай фіру і їдьмо,— махнула палицею фігура.

— Куди, прошу пана? — спитав перелякано Кирило.

— На постерунок. Не маєш ні доводу, ані патенту, а спекулюєш торгівлею. Гайда, обертай!

— Змилуйтеся, панчику гречний! В мене ж дома діти залишилися без жмільки муки...

— Шкода розмови... Ну, обертай, кажу! — гримнула

* Довод особісти — паспорт.

злісно фігура.— А ви, хлопи, чого очі вибалушили? Марш по домах!

Селяни чимскоріше розбіглися, а Кирило майже з сльозами в очах лагодив візок.

* * *

За хвилину в селі понад сусідські плоти перелітала цікава вість:

— Ви чули, куме? Дьогтинника арештував жандарм...

— Кирила?.. Що перше гойкав селом?

— Те-те-те...

— Ей, а то за що?

— Не мав патенту й довуду особистого.

— Та за оте? Ще й до дьогтю патенту треба?

— А видите, що треба.

— Ого, гей, часи. Це таке далі вийде, що як будемо йти з хати, вибачте, до вітру, то треба буде мати для цього патент і довуд особистий...

— Гадаєте, що важко? Не бійтеся. І цього ще скоро дочекаємося.

— Е-е-хх!

ЩАСЛИВА ДУМКА

На одному кінці села агент польського примусового страхування ганяв з війтом і жандармом по мужицьких хатах і тягнув з жердки, що в кого попало; а на другому кінці, в хаті померлого Івана Гулі, радилися мужики, що робити.

Надворі осіння сльота, тому земля в хаті подібна більш-менш до вулиці. В хаті тхнуло ще сльотою і смертю, а в миснику сидів похоронний сум і тарабанив легенько пальцем по мисках, мовби нетерпеливився, коли вже раз дадуть попоїсти як слід. Крізь хмару накуреного з цигарок диму було помітно, мов крізь густу мряку, христове розп'яття, дві запалені свічки, що здавалися в цей момент мов два блукаючі вогники, та й витягнутого на половину лави померлого Івана, що своїм перелякановинуватим обличчям робив враження, наче з нього жандарми строгий протокол тягнули.

Надворі падав упертий осінній дощ і хлюпотів весело, наче радіючи з того, що Іван умер і примусову страховку тягнуть, а в полі гние некопана мужицька картопля.

Дим у хаті стелився аж попід стелю і там, витягнувшись вільно, падав на мужицькі голови важкою журбою. Іван лежав на лаві зо смішно складеними на животі руками, а мухи бігали жваво по його лиці так заклопотано, немовби ось-ось збиралися давати в Івановому роті театральну виставу.

Мужики радилися. Маленький, олецькуватий дядько, з бородавкою під оком, радив, щоб просто-таки спарити

мокрими сірячинами того «сикураційника» *,— але цьому деякі рішуче заперечили.

— Бо то ж не штука вдарити кілька разів, але потім що може бути?! — сказав повчальним тоном дядько у ви-тьопаній ззаду сірячині.

Високий, худий, з кострубатою головою мужик висловлювався, що нічого не може бути гіршого як кримінал, до якого, зрештою, і так йому доведеться на зиму з'явитися.

— Бо то все одно вдома нема в чому сидіти... пограбували мене, знаєте, навесні за пса, влітку за табличку від воза; тепер, як ще обдеруть за оцю «сикурацію» **, ну, а потім ще за податок і кишки візьмуть — та й що тоді християнин має робити? Платити нема чим, бо звідки візьму? Йду до криміналу, та й сідаю з дітьми на сходи і кажу: «Ану-ко, мої пани! Давайте нам мундур'є, та й запирайте нас, хай ми хочтут з вашої ласки зігріємося!..»

Дядьки сумно підтвердили, що інакше таки й не доводиться робити. Хай беруть — і по справі. Але присадкуватий дядько в новій сірячині заперечив:

— То ж не штука, що обдеруть тебе, але ще й до криміналу на зиму не приймуть! Гадаєте, що тепер така посуха на народ по криміналах, як колись було? Де там! Як хочеш до криміналу, то йди влітку, а не взимку. Та й влітку хто знає, чи прийняли б?! Нащо їм мужика до криміналу? Він лиш коби гроші дав, от що!

— Ая, ая,— притакнув дядько в килтарі без коміра,— правду кум кажуть. Я тогідь мав за песеня відсидіти, що жандар записав... Що я находився та напросився, щоб взимку відсидіти... Де там! «Німа,— каже,— тепер місяц: або плати, або приходзь на вйосне...» І мусив я позичати в корчмаря грошей і платити.

— Бо то, знаєте, антилігенція та робітники загатили тепер оті кримінали,— сказав дядько в новій сірячині.

— Знаєте!.. Панам всюди двері відчинені... Коли захо-че, тоді й відсидить собі, а ти, мужику,— де! Ти лише коб їм гроші дав! — підтверджував значуще дядько з бородавкою під оком.

Одні дядьки радили, щоб замикати хати, а самим поховатися по стайнях, але й ця порада показалася нікудишньою. Бо деякі звернули увагу, що з агентом є жандарм,

* Сикураційник — страховий агент.

** Сикурація (зіпсоване від польського) — страховка.

котрий може і в стайні відшукати, а після ще й набити за те, що ховався. А зрештою: вони і вікном до хати можуть влізти. Хіба то так важко?

Інші знов радили, щоби все поховати з хатів, а самим поховатися в млинівки. Але й ця порада не годилася, бо виявилось, що діти зо страху перед жандармом усе вповідять.

Ще деякі радили, щоби забрати з дому страхові поліси і гуртом заявити агентів і жандармові, що «ми вже, мовляв, застраховані, тому й не маєте права ще раз нас страхувати!» Але високий дядько зневажливо сказав, що тепер нема ніяких прав, лишень є примус.

— Кине вам квити в болото, та й ідіть потому позивати його! — зауважив дядько в киптарі без коміра.

— Ще й допоможете їм лахміття носити,— додав насмішковано інший.

— Або ще й запише на штраф за те, що ви посміли говорити йому за якісь права.

— Ая!.. гадаєте, що трудно?

— Ей, та де, до біса, трудно.

— У них тепер лишень є двоє прав: давай та й плати!

— Та й роби, та й працюй!..

Дядьки клопоталися й не знаходили ніякої поради. Передумували всіляко — але з цього нічого путнього не виходило. Низький дядько мняв пальцями зі злості з усіх сил свою бородавку під оком, а дядько у витьопаній сірячині говорив насмішковано до дядька в новому сіряку:

— Ой, куме Семене! Тримайте добре свою пелерину, бо відай погорить нині!..

Кум Семен глянув уважно і якось жалісно на свій сіряк і за хвилину сердито відрізав:

— Е, дідько бери!.. Хай беруть! Маю лиш оцей вже єдиний, але хай беруть, хай їх чортяка береться!.. А ви гадаєте, що у вас не візьмуть? Візьмуть, лиш закуриться.

Дядько в подертій сірячині зареготався.

— О-го-го-о!.. Та в оцю пелерину як одінуть, мой, яко-го сендзю*, то буде виглядати, мов ксьондз в ризах,— відповів дядько, сміючись та показуючи на свою кумедно подерту іззаду сірячину.

Дядьки зареготали щиро, але за хвилину знову споважніли.

* Сендзя — суддя.

Дядько з бородавкою під оком лише роззявив рота, щоби щось сказати, як на дверях показався кум Лесь із середини села, а за ним увійшла Іваниха з другої половини хати. У руках тримала Іваниха сіряк, кожух, киптар і хустки, та й тут же на всі голоси стала заводити.

— Гей, людоньки! Газдоньки мої гречні та добрі! Поможіть мені якось оцю бідину сховати, бо гола залишуся з сиротами...

Мужики сиділи ніякові й безпорадні. Дядько Семен став заспокоювати Іваниху:

— Кумо! Бог з вами!.. Не беріть собі жаль до серця; якось воно буде... Може, кажу, не візьмуть грабіжники у вас...

Але Іваниха не заспокоювалася.

— Ей, де, кумоньки, не візьмуть, та де не візьмуть! Глядіть, кажуть кум Лесь, що фантують *, так, що горе та й годі...

— Йой! Що ви кажете?! — не вірили дядьки, хоч і раніше знали, що фантують.

— Та й дуже, кажете, беруть, куме Лесю?

Кум Лесь аж образився.

— Та де, до кольки, не беруть! Дивіться, у Гаврила Безносого та поросята з койцем забрали тому, що не було доброї одежини, а бабу Василену та бив жандар за те, що не хотіла дати киптар з плечей...

— Поросята, кажете? Ей, га-а! — бідкались дядьки.

— Ая-а... поросята. Війтів Гриць та фурую возить за ними драчку,— тягнув спроквола кум Лесь.

— Бідна ж наша головонько!

— Гей, люди, кайтеся...

— Пропадемо, як руді миші.

— Кукурудза поросла, жито град вибив, картопля догниває у полі, а ворог дихати не дає, останню сорочку з плечей тягне.

— Та й ні кари, ні суду...

— Кінець світу, відай, приходить...

Мужики бідкалися, а Іваниха упала на мертвого Івана і, ламаючи руки, стала плакати й заводити:

— Газдо мій, га-аздо-о!.. Нащо ти мене залишив у таку нещасливу годи-и-ину-у... Ади, вороги хотять останню со-

* Фантувати — брати в заставу.

роч-ку з плечей стягнути-и-и... Звідки я попові зап-ла-чу-у за по-хо-ро-он...

Звідкись з'явилися й Іванові діти та почали й собі ж голосити.

Дядьки кам'яніли і сиділи, неначе помертвілі.

Сльози Іванихи падали на Іванове лице і робили його мертве обличчя якимось скривлено-плаксивим.

Дош надворі завертав хвилями на вікна, й від цього вікна ставали також плаксивими.

Іваниха заводила щораз голосніше, а дядьки у відчаї дивилися кудись перед себе, напевно, не помічаючи нічого. Дим у хаті перетворився в розпуку і ліз настирливо в мужицькі очі та горла і там гриз і дряпав, мов коти кігтями. Раптом дядька Семена з бородавкою під оком ніби щось штовхнуло, і він з радістю схопився заспокоювати Іваниху:

— Кумо, цитьте! Слухайте, що я скажу... А що, як ми одягнемо Івана у вашу одежину, то, може, не візьмуть з мертвого, га?.. Кумо...

Іваниха наче зі сну розбудилась, підвелась і, опустивши безпорадно руки, сіла на приставлений до лави ослін коло Івана.

Дядько з бородавкою обернувся заклопотано до решти наче змертвілих дядьків:

— Ану-ко, людоньки, допоможіть з ласки своєї одягнути — дай їм, боже, царство, — кума Івана.

Дядьки оживилися. Зараз-таки підняли на ноги мертвого і натягнули на нього два Іванишині киптарі і сіряк з кожухом. За пазуху впхали Іванові хустки Іванишині і легенько положили його, мов в'язку соломи, на лаву.

Іваниха лиш дякувала, хлипаючи.

Дядько з бородавкою почав був щось говорити до кума Леся, але дядько в новому сіряку перебив йому, звертаючись до решти дядьків:

— Слухайте, люди! Ба, щоб і ми так позносили сюди деяку одягу та постелили під небіжчика-кума? Га? Може, кажу, не будуть бушувати під мерцем — чи як кажете?

Мужики радісно загомоніли:

— Та це би таки вже була чиста кара божа, щоби вмерлого перевертали.

— Йй, та хай бог боронить та заступить від такого!

— Ая, ая!.. Так буде найліпше: постелимо під небіжчика — дай йому, боже, царство — кума і зверху пристелимо околотом та й прикриємо рядном. Чень господь оборонить від ворога,— проектував дядько в подертій сірячині.

— Лиш аби було тихо та й тихо,— навчав уважно дядько з кострубатою головою.

— Ану-ко, куме Семене, скидайте свій сіряк, щоб хто надворі не вгледів, та й гайда! — командував дядько з бо-
родавкою.

Дядьки радісно, прожогом метнулися з хати.

.....

За хвилину Іван, товстий, мов кадка зі шкірами, лежав майже аж під стелею на мужицьких сіряках, кожухах і киптарах. З-під нього звисала майже до землі штучно уложена солома.

Мужики півголосом молилися за щасливу, спасенну думку, одні до дубового, високого, мов корова, стола, а інші до мертвого Івана чи, краще, до схованих під ним киптарів, сіряків та кожухів.

Надворі хлюпотів і шумів дощ з вітром і, змішавшись з шумом мужицьких молитов, робив їх якимись урочистими.

Дим, що ще недавно під стелею в хаті висів важкою журбою, перемінився в радість і зник десь, щоб розказувати про перемогу радості над журбою.

Мертвий Іван лежав високо на мужицькій одежі і, здавалося, немов пишався тим, бо нижня його губа віддалилась чомусь від верхньої. Так наче би він глузував собі і з мужицьких молитов, і з сльоти надворі, і з примусового страхування та взагалі з усього, що доводиться пережити галицькому мужикові за панської влади...

ШКІЛЬНИЙ ПЛЕБІСЦИТ

За невеличким столиком в просторій шкільній залі сидять рядком товстий шкільний інспектор, високий, як тичка, поліцай та череватий і веснянкуватий наказний вїйт громади.

В інспектора обличчя червоне й надуте; рябе жандармське — насуплене й сердите, а веснянкувате вїйтівське, то, здається, і без слів таки говорить само: «Ая, ая! Це вже як пан сказали,— так має й бути...»

Перед ними товпиться юрба мужиків і жінок, які по наказу зійшлися тут, щоб особисто ствердити перед інспектором свої підписи на шкільних деклараціях.

— Андрій Підніжка! — загудів інспектор, наче з бочки.

В гурті щось тяженько зітхнуло. Виступив низенький опецькуватий дядько із страшенно винуватим та боязким обличчям.

— Я є, є, прошу пана,— заговорив хутенько, випрямляючися свічкою до столика.

— Ага, то це ви,— ніби згадав інспектор, беручи до рук один папірець з невеличкої купки паперів.

— Ая, ая, прошу пана. Я!

— Ну, ну... ступайте ближче сюди.

Підніжка випрямився ще більше та перелякано повів очима по інспекторові й жандармові.

— Ближче підійди! — гримнув на нього сердито поліцай.

— Ая... приступайте, Андрію, ближче сюди, не маєте чого боятися,— підбадьорював його вїйт.

— Ви підписували оцей папір? — запитав інспектор, показуючи олівцем в одне місце на папері.

— Та ж ніби, ая... я.

— Умгу! Отже, що ви тут підписували?

— Свое ім'я і прізвище, прошу пана.

Інспектор завертівся на кріслі.

— Я вас не питаю, кого ви підписували, але що і нащо підписували? — заговорив сердито інспектор.

Підніжка відкрив широко перелякані очі та розтулив здивовано рота.

— А-га-а! — заговорив з клопотом. — Таж підписував дихлірацію на школу...

— Добре... Отже, якої школи ви хочете?

— Якої? Та ніби нашої... Оцеїє, що таки осьде, та й що давно була таки...

— Ага! Такої, як і давно була... Щоб, ніби, вчили в ній по-польськи і по-руськи, так? — запитав лагідно інспектор.

— Ая, ая, — заговорив радісно Підніжка. — Таки оцеї, що тепер є... Затяжкі тепер часи, щоб нову школу будувати...

— Ну, можете вже, чоловіче, додому собі йти, — заговорив інспектор, черкаючи щось на папері.

Підніжка поклонився низенько панам і з радісною усмішкою на устах вийшов тихими кроками.

— Антін Гап'юк! — вичитав інспектор.

— Є! — залунало враз по кімнаті, і за хвилину біля столика з'явився високий і тонкий, як коноплина, дядько, в наїженім, як стерня, волоссям на голові.

— А ти, хлопе, не гримай на пана інспектора, як на коняку! — зауважив злісно поліцай.

Гап'юк прикусив губу та, випростований, напружив уважно весь слух.

— Ви підписували оці декларації? — запитав інспектор.

— Ая, ая, прошу пана... Ніби й не я, але пан професор, дай їм боже здоров'я.

— Пан професор через те підписали, що вони неписьменні, — вставив вїт.

— Ая, ая!.. Неписьменний... Темний, як-о! — і Гап'юк при цьому затулив долонями очі.

— Ага, але у вашій присутності і за вашою згодою підписував вас учитель? Так?

— Таж ая, в мойй! Закликали мене пан начальник та й пан професор до себе, та й казали, що таке полещене* прийшло від пана шпектора, щоб підписуватись на оцих паперах. А що я не вмю писати, то підписали мене пан професор. Але однако—дай їм, боже, панство — і сотика не взяли за те...

— Но, но... стійте! — зупинив його швидко інспектор.— Ви маєте четверо дітей у шкільному віці?

Гап'юк здивовано й перелякано роззявив рота.

— Я? Агій!.. Хай мене бог боронить від такої галичі в теперішні часи! У мене лиш одне дівчатко.

По цих словах вїт страшенно почервонів, а інспектор швидко заговорив:

— Но, но... це байка... А скажіть мені, якої ви хочете науки в школі?

— Якої? Та якої ж би! От, аби лумерів навчилась,— хоч її і того не конче... Ще якби хлопець,— ну, то що інше! Хлопцеві потрібно знати письма. Але дівчині?!

— Чекайте! — перебив інспектор.— Отже, ви хочете такої науки, як і давно була? Щоб учили вашу дитину польськи і по-руськи?

— Таж ая, ая!..

— Можете вже йти собі.

Гап'юк радісно вийшов.

— Атаназій Правдолюб!

З гурту виступив кремезний, середнього росту дядько, з поважним і серйозним обличчям.

— Якої хочете школи?

— Школи не хочу, бо вже маємо її,— відповів поважно.— Хочу навчання в школі.

— Ага,— ніби проскрипів інспектор.— Отже, якої допомагаєтесь викладової мови у школі?

— Там уже маєте написане в декларації, якої,— відповів сміливо Правдолюб.— Але як ще хочете знати, то скажу: української хочу.

— Умгу, лише руської... А державної, польської, не хочете?

— Ні!

— А то чому?

— Бо її й так будуть учити. Чи скажу так, чи ні!

— Ех, ти, немазаний! — озвірився поліцай.

* Полещене — наказ.

— А ви не мажте! — повернувся до нього Правдолюб.— Мені, ніби, можна домагатись по вашому закону, чого хочу. Тепер, відай, конституція якась там у вас...

— Ну, ну,— перебив його інспектор.— Іди вже собі, мудраку ти.

— Анна Соснюк!

З гурту виступила висока, повновида вдовиця.

— Є, є, прошу пана.

— Ступай ближче, бабо! — гримнув на неї грізно поліцай.

Анна блиснула на нього гнівно чорними, як терен, очима.

— А ви не так дуже бабкайте!.. Я не ваша наймичка,— відрізала йому сердито.

— Ви підписували оці дві декларації? — звернувся до неї інспектор.

— Я.

— Де підписували?

— Де? У війта... де ж інде!

— Отже, якої ви хочете школи?

— Української.

— Тут нема України, бабо! — вставив сердито поліцай.

Анна повернула до нього широкі, здивовані очі.

— Нема?! — сказала здивовано.— А де ж поділася? Таж доки ми на ній живемо, доти вона буде Україною, хоч би ви й не знати що говорили...

— Дайте спокій, кумо Анно! — перебив її війт.

— А вам що до мене? — відпалали йому Анна.— Ви гадаєте, що до смерті будете війтом та будете — хай і пани чують! — обкрадати та грабувати громаду?! Го-го-го! Ні-і! Урветься і вам, урветься...

— Тихо, бабо, бо до арешту запру! — погрозив їй поліцай.

Анна випрямилась.

— Ану, беріть! Гадаєте, що бідній вдовиці кримінал страшний?! Го, го!.. Беріть і з дітьми, і з усім, бо однаково тепер через ваші податки та штрафи не можна жити,— говорила Анна, задихаючись.

— Заспокойтеся, жінко! — втихомирив її інспектор.— Отже, кажеш, що таки лише руської мови хочеш, польської ні?

— Таки української.

— Ну, ну... йди вже собі,— сказав інспектор.— От уперта баба! — додав півголосом до поліцая.

— Варвара Качанюк!

— Осьде я, прошу пана!

— Дивіться, не будьте такі загонисті, як кума Анна,— завважив потиху вїйт.

— Я знаю, якою я маю бути! — відрізала Варвара.

— Якої науки хочете? — поспитав грізно інспектор.

— Також лиш української.

— Кажу ж тобі, бабо, що тут нема України! — засичав крізь зуби поліцай.

— Може, нема, а може, і є,— відказала Варвара спокійно.

— Ну, жінко,— власкавлював її інспектор.— Скажи мені, чому не хочеш, щоб діти й по-польськи вчилися? Таж польська мова дуже потрібна в теперішні часи. Тепер польська держава, України нема й не було та й не буде ніколи.

— Хай буде, як буде,— говорила спокійно й уперто Варвара,— а я таки хочу, щоб наших дітей по-нашому навчали у школі.

— Василь Підпенька! — вичитав знову.

Біля стола з'явився вмить низенький і товстий, як полубочок з огірками, дядько і, дряпаючи пальцями нечесане волосся на голові, якимсь несміло проговорив:

— Я є, прошу пана.

— Ти якої школи домагаєшся? — майже викрикнув інспектор сердито.

Підпенька утер хутенюкою полою спотіле чоло і, випрямляючись, швиденько заговорив:

— А-а, та такої, як на декларації написано... Тої, що кум Панась, та й кума Варвара і Анна... Української,— додав по хвилі несміливо.

Інспектор встав і витер хустинкою спотіле, жаріюче обличчя.

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам сталося! — заговорив по хвилині з досадою.— Чоловіче дурний! — звернувся до Підпеньки.— Таж ти ворог своїй дитині!.. Таж він, як виросте і піде до суду, чи до війська, чи деінде, то проклинати тебе буде, що ти не навчив його державної мови. Якоїсь України, чоловіче, не було й не буде ніколи. Це все теревені бабські, а ти ж якийсь господар, щоби в це вірити!..

— Хай буде, що буде,— тягнув байдуже Підпенька,— а ви таки, пане, запишіть, що я української школи хочу...

— Данило Гордіюк!

— Це, прошу пана шпектора, голова читальні,— шепнув таємниче війт інспекторові.

Інспектор спідлоба зміряв його очима і умгукнув тихо.

— Ви також руської викладової мови бажаєте? — поспитався.

— Не руської, лише української,— поправив Гордіюк.

Інспектор моргнув загадково поліцаєві і звернувся з усмішкою до Гордіюка:

— Умгу, то ви підбурювали народ до цієї гайдамаччини?

— Чого «підбурювали» і «гайдамаччина»?!

— Н-но, це байка! А скажіть мені,— говорив лагідно інспектор,— ви, здається, ніби освічена людина, а такі нерозумні... Не хочете, щоб ваша дитина вчилась польської мови. А роздумайте, що знання є великим добром для людини...

— Ну, так, пане інспекторе,— усміхнувся Гордіюк.— Але роздумайте й ви: щось інше — знання, а щось інше — оборона трудящого народу і своєї народної культури перед зазіханням та колонізацією!

— Ну-ну! Можете йти! — сказав скоро інспектор.

— Кость Чоботюк!.. Також України хочеш?

— Ая, ая, прошу пана.

— Добре, добре... Я вам дам Україну! — сердився інспектор щораз більше.

Коли шкільний зал став порожній від селян і перед інспектором залишилося на столі п'ятдесят дві декларації, підписані за українську викладову мову навчання,— то пан інспектор аж сказився з люті.

— Я не знаю,— говорив сердито до поліцаєва,— як ви можете допустити до такого більшовизму в цьому селі. Та це, пане, гайдамаччина розплоджується!

НЕ ЗРАДИВ

Стрілянина ревіла, мов скажена.

Важкі гарматні снаряди свистіли, грохотали, вищали, ойойойкали, мов малі діти, гримотіли, як сотня чортяцьких возів по залізному помості.

З багатого та пишнобарвного села вони, ці снаряди, робили жахливу руїну.

Розвалювали та запалювали смиренські хати, ламали цвітучі садки, довбали глибоченні ями по городах... Вбивали та обливали кров'ю людей, рвали на кусники худібку, повертали в нівець усю, роками мозолену, людську кривавицю.

Люди наче подуріли вже два роки.

Покидали плуги й лопати, залишали підземні штольні й фабрики, покидали голодних жінок та дітей, покидали рідні гнізда й оселі і, поділившись на поодинокі, ворожі собі, табори, пішли голодувати, мерзнути та мордувати себе і гинути ще гірш, як по-собачому.

А це все «за цісаря», «за державу», «за вітчизну любов та кохану»... Так говорили пани по столичних палацах та кав'ярнях, і так пояснювали полупанки у військових мундирах, ховаючися все позад бойового терену.

А люди, наче похмелені, слухали оці слова і люто та завзято мордували брат брата...

«Наші» з-за річки били «ворогів»-росіян, що розташувалися селами в долині. Вони укріпилися на зеленому узгір'ї і раз у раз закидали спокійні села градом гострих відламків гранат і шрапнелей.

Росіяни ж за селом позаривалися в землю і, замість

їх, гарматні снаряди «наших» готували убогим селам здоровенну жebraцьку торбину.

Стрілянина невгавала. Кулі лопотіли й вищали, палаючи будинки тріскотіли, переполохані мужики й діти зойкали, поранена худібка ревіла. Чисте пекло зробилося з недавно спокійного села.

Одеревілі мужики ховались по хатах, по клунях, по ямах або й сновигали серед пострілів, не знаючи за чим, пощо й навіщо.

В хаті старого перевізника Гната тиснулася майже всенька вулиця мужиків. Одні тислися на землі попри стіни, понаставлявши до них подушок, інші купчилися за стовпцями під піччю,— а треті жахливо повзали по землі, шукаючи очима, де б то втиснутися в безпечніше.

Гнатова хата нова, крита дахівкою, і думка в мужиків — не запалить й не розвалить її хутко гарматний снаряд.

Увесь час стрілянини дітиська плакали, баби жалібно заводили, чоловіки перестрашено охкали та «війну» проклинали, а старий Гнат бурмотів раз у раз, що в своїй же хаті він не має де втиснутися безпечно.

Надвечір стрілянина вщухла зовсім. Було, як по якомусь страшливому весіллі, але з Гнатової хати все ще таки ніхто не насмілився виходити. «Москалі» ж у селі! Вони,— втовкмачувала в мужицькі мізки австрійська пропаганда,— бабам і дівчатам відрубують ножами груди, чоловікам луплять і стинають голови, з маленьких дітей юшку собі готують... Як же тут на двір виходити?

Люди лежали німо і непорушно, немов прикипіли до стін та до стовпчиків від печі. Врятувалися, поки що, від одної смерті, а тут друга, ще, може, й жахливіша їх чекає.

По якомусь часі та по довгому ваганні наважився вийти на двір-таки старий Гнат. Наважився з тим, що, мовляв, раз мати родила, раз же й умирати треба.

Та тільки що він, озброївшись в оцю думку, став підійматися з землі, як продірявлені двері грюкнули і до хати вкотився огрядний та височенний російський солдат. Ледве упхався з гвинтівкою до низької хати.

Мужики в хаті ахнули і німо та безпорадно завуршились попід стінами, наче ті курчата перед небезпекою.

Але на диво всім, солдат ані не кидався з ножем до баб, ані до дітей не пускався. Переступивши хатний поріг,

він зняв з голови шапку і тричі перехрестився по-християнському.

Мужикам злетіла враз з грудей важка та гнітюча каменюка. Адже ж перехрестився, як і люди!

— Здравствуйте, крестьяне! — привітався з ними солдат, з цікавістю оглядаючи хату і на смерть переляканих мужиків.

Мужики вмить посхоплювалися з землі.

— Слава на віки богу, паночку! З богоньком святим! — озвалися тремтячим гуртом мужики.

— Сідайте, прошу пана, хай би все добре в нас сідало, — осмілився старий Гнат, змітаючи рукавом побите віконне скло з лавки.

— Аякже, аякже! Сідайте, пане! — піддали і собі ж мужики з бабами.

Солдат сів, та, видно, і в гадці не мав бабських грудей і юшки з їхніх дітей.

— Не лякайтеся, люди, — став заспокоювати людей солдат. — Не маєте чого лякатися мене. Адже ми такі ж, як і ви, люди...

— Та ми не то... Ми... — розгубилися враз мужики, на силу посміхаючись.

Діти вже повиставляли з-за маминих запасок голівки і з боязкою цікавістю стали міряти очима солдата.

— Д-да! — почав знову той. — Взагалі не маєте чого лякатися. А от мені сказали, що тут мешкає той, що за річку людей перевозить... Перевізник, чи як його звать по-вашому.

— Ая, ая — перевізник, паночку! — підхопили враз мужики, радіючи, що не до їх діло.

— Та ось кум Гнат того... Вони перевозять, — звернулося враз у Гнатів бік кілька порепаних мужицьких пальців.

— Значить, ти, старичок? — звернувся солдат до Гната.

Старий Гнат аж затетерів ураз.

— Т-та... Я, я, — заговорив перелякано. — Абощо? Ви на той бік, може, хочете, пане? Човна немає, бо розбило його наше військо.

Солдат привітно посміхнувся.

— Та ти не лякайся мене, чоловіче! — сказав Гнатові добродушно. — Я ж нічого не схочу від тебе неможли-

вого... Не хочу теж, щоб ти перевозив мене на той бік річки, адже там ваші, австріяки! Мені от чого треба,— говорив спроквола, крутячи цигарку й частуючи махоркою несміливих та розгублених мужиків.— Чи ти, старичок, знаєш броди в оцій річці?

Гнатові хотілось брехнути, що ні, але якось не міг, бачачи перед собою такого дивного «ворога». І незчувся, як зненацька виговорив:

— А чому ж би не знав? Знаю.

— Добре,— моргнув солдат задоволено.— Дуже добре, коли знаєш. Зараз увечері покажеш нам їх. Поведеш нас до них.

— Я, пане? Вас? — розгубився Гнат, розкривши злякано очі.

— Ну, та не лиш мене, старичок, але й усе наше військо. Вночі ми робимо наступ на ваших австріяків. Бо пропадете ви тут з усім, як ми ще так довше побудемо... Таки «ваші» вас вистріляють.

Гнат стояв ні в живих ні в мертвих.

— А ти, хазяїне, не бійся, що підеш з нами,— став заспокоювати його солдат.— Тобі нічого не станеться... Ти тільки покажеш нам броди, ми заплатимо тобі гарно, і ти назад собі вернешся додому.

— А коли ж це, пане?

— Зараз увечері. Я смерком прийду за тобою.

Солдат встав і на відході звернувся до мужиків.

— А ви, люди, не бійтеся «москалів»,— сказав до них.— Вони нікого не їдять, як це ви думаете... Йдіть та рятуйте, поки ще не стріляють, рештки свого добра, хай не горить та військо не розтягає.

Мужики, наче вжалені, повибігали. Вийшов і солдат наостанку. В хаті zostалися тільки старий Гнат і Гнатиха з дочками. Гнат хвилиночку тер безпорадно журбою зморщене чоло, а пізніше вийшов надвір.

Серед руїн густенько яскравились, жевріючи, будинки та деревини. Червоне, наче на когось розсерджене, сонце заходило, і все село було мов обіллятє багрянюю кров'ю.

Недалечко, обік Гнатового подвір'я, лежала понурим звалищем Миколина хата, а трошки далі горіли Семенова стодола і Якімова хата. В багача Повха курилися невимолочені, ще чорт зна колишні, стіжки збіжжя, що багатій тримав їх на «голодні роки», щоб заробити добре.

Поміж звалища й вогню сновигали перелякані мужики і жіноцтво та німо, без звичайного галасу, рятували останки своєї кривавиці.

Гнатова стаєнка лежала теж безладною купою дерева й глини. Єдина Гнатишина кормилиця — корова — лежала в отій незграбній купі з кривавим розпореним черевом, з широченними, переляканими очима.

Старий Гнат жажнувся та хутко пішов до хати. Тут хвилиночку стояв німо, наче сам не свій, а далі здригнувся і тяжко закляв на всю хату.

Гнатиха перехрестилася і вражено повернулася до нього.

— Ігій на тебе, старий! — озвалася. — Чого грішиш та бога ображаєш? Ще мало нам, грішним, божої кари?

Гнат важко зітхнув.

— Чого? Я вже з глузду з'їжджаю. Я розум утрачую.

— То що ж тобі таке?!

— Що? Ще питаєшся?! Таж подумай: через оних ворогів наші брати й сини гинуть на війні, наші села йдуть з торбами, а я, я маю показувати їм броди сьогодні, щоб вони йшли на наше військо! Ну?! — майже аж викрикнув Гнат.

— Ну, то що ж ти винен у цьому? — спитала Гнатиха. — Адже ж не твоя воля... Мушиш показати.

Старий Гнат схопився.

— Мушу?! Не мушу! Я не зраджу нашого цісаря. Адже вони, жінко, на наших синів ідуть — розумієш? І мені показувати їм дорогу?!

Гнатиха, згадавши про своїх синів, що, може, вже й побиті війською, просльозилася.

— Ну, і що ж ти зробиш, чоловіче? — сказала крізь сльози.

— Втечу з дому, — відповів старий Гнат рішуче.

— Та й де тоді сховаєшся від них?

— Де?.. Я на той бік, до наших, утечу... Коб лише стемнілося трохи, щоб вони не побачили, як я брестиму водою... Я ніяк не можу зрадити.

— Бійся, старий, бога! — сплеснула Гнатиха. — І нас, баб, хочеш самих лишати в цьому пеклі?

— Ви вже не діти — не пропадете без мене... Зрештою — навіщо вам мене? Адже господарства все одно вже як немає. А я повернуся з нашими, як уже росіян проже-немо.

І скільки не вмовляла старого жінка, скільки не просилися доньки,— старий уперся, наче той дурний баран на свою загибель.

І таки пішов з дому. Не міг «зрадити».

Вечором, коли уже добре стемніло, перебродив Гнат річку. Сकिनув штани, зав'язав їх собі на шию і перебродив теплесеньку, шепітливую воду. Брів тихесенько, нечутно. А щоб не наробити зайвого шуму та плюскоту, старий Гнат підіймав високо ноги і аж на пальці ставав уважно. Вода ж на хвилину спинялася, біля його ніг кругом обтанцьовувала і, залоскотавши їх, наче жартівлива дівчина, втікала далі, шепочучи щось собі нишком.

Ось уже й берег річки. Гнат з трудом видряпався на нього, вбрав на себе штани і побрів навпростець молоденьким, зеленим луговинням.

Довкола було тихо, як на кладовищі. Шуміла тільки десь у далечі вода на греблі і де-не-де перекликалися вартові по обидвох боках річки.

— Пік-пак! Пік-пак-павх! — пострілювала вони, немов ті діти з бузинових пукалок.

Гнат перебрів ще одну, мілку розтоку річки та вийшов на пустий, кам'янистий берег. Ще трошечки, і він вийде на дорогу, що перетинає заріцьке село надвое. За селом довгеньке пасмо зеленого горба, а там...

Гнат відітхнув з полегшенням. Адже ж таки не зрадив він «своїх»! Задоволення аж палилося в старечих Гнатових грудях.

Раптом по всьому горбі щось нечутно блиснуло, і довгежна смуга білого світла тихесенько посунула в долину.

Гнат перелякався й аж приліг до землі.

Біле світло перебігло село, хутко переплигнуло річку й освітило, наче якийсь велетенський каганець, усе тогобічне село.

Гнат перехрестився тричі.

— Ігій! — подумав злякано.— А це що за мара — нехай шезне?!

— Пік-пак! Пік-пак-порх-х-х! — раз у раз ніби гралися вартові.

Світло враз пропало десь у селі. Гнат схопився, та аж побіг кам'янистим берегом. Вибіг на дорогу і йшов уже звільна поміж попаленими мужицькими господарствами. Хоч і лячно, і боляче було Гнатові дивитися на ці жах-

ливі рештки людського добра, але.. Війна нічого не щадить,— заспокоїв себе, зігхаючи.

Ось при дорозі біліє той кам'яний хрестик, що люди закопали його колись на згадку скасування панщини... І хоч немає вже панщини та буків, проте люди все-таки бідують, та й досі ще вони в панських кігтях,— подумав Гнат, переходячи повз нього.

— Halt!* — перебило щось раптом Гнатові міркування.

Гнат став, як укопаний, і трішечки жахнувся. Чоловік у війську не служив, гвинтівку до війни бачив тільки що в жандарма, коли приходив арештувати та шукати напасті в селі... Все-таки неприємно бачити перед собою цісарський мундир.

— Feldruf**! — кликнуло щось напроти нього.

Треба щось сказати, а тут — чорт його знає що? Але немає ради.

— Я, пане, того... Від москалів утікаю з того боку.

До Гната підійшов високий жовнір і приклав йому дуло гвинтівки до грудей.

— Feldruf! — сказав грізно.

Гнат задрижав увесь, як осика.

— Називаюся Гнат Бідачук, пане,— забелькотів Гнат тремтячи.

— Рус? Ти — рус?

— Ая-я... Русин***, паноньку,— підхопив Гнат радісно.— Втікаю від москалів, бо вони хотіли, щоб я їм броди показував.

— А! — показав наперед себе жовнір крісом.

Гнат зрозумів та пішов мовчки поперед жовніра. Пішли кільканадцять кроків і опинилися перед густою сіттю колючих дротів, що стирчали, наче найжене терня. Оба ввійшли у високу з таких же дротів браму, і тут жовнір зупинив його та вистрелив з гвинтівки.

За кілька хвилин надійшов до них другий жовнір. Оба щось говорили собі, наче по-циганському, але Гнат нічого не розумів з їхньої розмови. Зрозумів тільки, що це були мадяри. Адже минулого тижня він бачив їх цілу хмару, коли вони перебиралися за річку... Бачив теж і біля своєї

* Стій!

** Гасло, пароль.

*** Селяни в Галичині називали себе також старим терміном «русин», а росіян — «москалями».

хати, як вони йому курей та теличку забирали. Гнат, може, був би й не дав їм телички, але одне, що війна, а друге — вони ж «наші», служать «нашому» цісареві і б'ють ворогів.

Другий мадьяр звернувся до Гната:

— Ти рус? Рус, чоловіка?

— Русин, паноньку, русин,— пояснював Гнат тремтячи, не розуміючи, нащо їм цього треба.

Жовнір витягнув хустину, зав'язав нею Гнатові очі і сказав сердито:

— Иди, рус!

Пішли кудись мовчки. Гнат, наче те ягнятко — наперед, жовнірище за ним. Гнат спотикався, шукав ногами дороги, збивав собі до крові пальці об каміння... Прикро було йти з зав'язаними очима. Але він не жалівся на це. Одне тому, що й не смів-таки, а друге — перед ким буде жалітися, коли той, як останній туман, не розуміє його мови?

Нарешті, зупинилися й жовнір розв'язав Гнатові очі.

Були біля якоїсь хати, одначе Гнат не міг пізнати, чия вона. Хоча він менш-більш і знав людей у цьому селі, але, ідучи з зав'язаними очима, не міг зорієнтуватися, куди це він зайшов.

Мадьяр передав його вартовому, що стояв біля цієї хати, і відійшов собі кудись.

Вартовий став приглядатися Гнатові. По хвилині він аж сплеснув у долоні зі здивування.

— А ви ж чого тут, вуйку Гнате? — спитав перелякано.

Гнат придивився йому теж. Це був сусідів Михайло.

— Це ти, Михаську? — зрадів умить Гнат.— От гарно, що хоть знайшов свого чоловіка! А я, знаєш, утік з того боку... Російські солдати хотіли, щоб я їм броди в річці показував, а я зібрався та й утік сюди.

Михайло вдарився об поли.

— І що ж ви нарobili, вуйку!

— Як то, що? — злякався і Гнат.

— Та ви знаєте, вуйку, що ви зробили? По смерть свою прийшли сюди.

— Що ти кажеш, Михайле?! — ще гірше злякався Гнат.

— Таж тут, вуйку, жовнірня поганіша за татарів — ви

знаєте! Капітан у цьому полку наче самий дідько з пекла... Вчора повісив п'ятнадцять таких утікачів, як це ви.

Старий Гнат аж упрів зо страху.

— А то ж за віщо, Михаську? Таж я...

— Ая-я, ви! — сердито перебив Михайло. — Ви думаєте, що він питатиме вас, чого ви втікали сюди!.. Скаже, як і вже багатьом — рус, шпiон, москвофіл і — гайда на шибеницю!

— То, може би, ти, Михайле, заступився перед ним за мене... Посвідчив... Синочку!

— Пусте, вуйку! — зітхнув Михайло. — Треба-таки було вам з дому не вибиратися... Я нічого не можу допомогти вам у цьому. Бо як буду говорити щось за вас, то вони скажуть, що і я в змові з вами... І тоді нас обидвох на шибеницю — хіба, думаєте, не було вже такого?

Гнат аж затерп увесь. Такий був лютий на себе, що був би катував себе, як найтяжчого ворога. Але потішав себе надією.

За хвилину надійшов мадьяр і змінив Михайла на варті.

Розмовляти вже не було з ким, і старий Гнат переживав до півночі ціле пекло.

Опівночі повели його до капітана.

— Ти рус?.. Рус, кльопа? — закалатотів до нього.

Гнат упав йому до ніг і майже заспівав благаючи:

— Помилуйте, батеньку! Я — поляк. Я втік, бо...

— Га-га-га-га! — перебив йому лукавим реготом капітан. — Рус, кльопа, рус... Шпiон, руса... А?

— Батеньку мій! Цісарю наш добрий! Я не шпі...

Капітан навіть не слухав. Щось сказав жовнірові, і той похмуро вийшов. По хвилині він повернувся з другим, таким же, як і він, «нашим».

Капітан щось наказав обидвом, і вони вийшли, узявши й старого Гната з собою.

Жовніри повели «руса» якоюсь вузькою, бур'янистою стежкою. Гнат ледве волік ноги та не тямив, що це з ним діється. Він плентався, мов сновида, і наче снів прикрий, кошмарний сон.

Але коли прийшли на травнисту поляну і перед Гнатом засіріли високі стовпи з поперечкою, він раптом отямився і зрозумів усе. Упав перед жовнірами на коліна, плакав, цілував їх запорошені черевики, обіймав їхні ноги...

— Люди, помилуйте, я ж нічого не винен! — благав охрипло, несамовито повзучи по землі.

Але жовніри були мовчазні, вони мушили виконати наказ.

Гнат був би тепер вів на них і росіян, і найлютіших ворогів,—був би навіть ціле пекло чортів провадив на них.

Та було вже пізно.

Мовчазні жовніри притягнули Гната під шибеницю і силою вложили йому петлю на шию. Потім один з них стягнув униз мотуз.

Гнат несамовито заревів, захарчав і судорожно затріпав у повітрі ногами.

ОСЕЛЕДЧИКИ

Старий дідич *, пан Казімеж Лупиховскі, аж молодіє з радості.

Втішно бігає поміж гостей, весело посміхається та з радісного хвилювання крадьки пощипує товсту паню за плече.

На поламаному ганку грається з вітром червоно-білий прапор, а на йому, немов у крові, купається великий білий орел.

Гості, опецькуватий полковник та купа тонких, мов коноплі, поручників і сержантів, дзвінко побренькують склянками та щохвилини п'яно вигукують на все горло:

— Нех жие Польска! Нех згинуть хлопи-большевіки!

— Нех жие від моря до моря! — і собі ж гукає пан Казімеж, приязно хльоскаючи полковника по плечу.

Широкоплечий і пикатий полковник розкинувся на весь фотель і тільки гогоче.

— Пийте, панство, на многолітствіє Речи Посполитої і на загибель хлопству смердячому! — грімко гукнув господар.

— На здоров'я ясновельможного пана Казімежа! — піддесливо виривається хтось із сержантів.

— Віват! Нех жие! — юрмою ревуть за столом.

По широкому двірському парку аж гомін та відляски лунають.

Утішне панство п'є, співає — святкує радісно народини «матки-Польщі».

* Дідич — поміщик.

— Ха-ха-ха-ха! — готить по ушкоджених та обдертих покоях панська втіха.

— Давайте дівчат, музик, забави! — ревуть п'яні гості.

Старий дідич бігає, як молодоженець на весіллі.

— Немає, панство, фортеп'яну, — виправдується перед ними. — Кляте хлопство геть усе поруйнувало.

— Різати їх, смердячих! — гримлять п'яні полупанки. — Нам же загуляти, щоб аж земля задрожала!

— Загуляти на втіху ойчизні!

— Ві-ва-а-а-ат!

— Панство! — гукає раптом задиханий дідич. — Прошу панства заспокоїтися на хвилинку! Я зараз дам панам чудесну забавку, як хочете.

— Яку? Яку? — жваво підхопили гості. — Давайте її хутко!

— Чудесну, прошу панів. Я маю для панів гарні оселедчики в льоху. Передучора я з жандармами наловив їх у селі та вкинув у льох з водою. Щоб не позасихали до сьогодні, — додав насмішкувато.

— Та хай пан каже вже раз, що це за «оселедчики» такі? — загули нетерпляче гості.

Дідич задоволено зареготався.

— Прошу ж панів слухати! Це я виловив тих мужиків, що бунтувалися, як більшовики були близько. Тих, прошу панства, що задармо бажали нашої землі і фабрик, що зазіхали на наше життя і на ойчизну та, словом — хотіли, бидло, рівноправства з нами...

— Давайте їх сюди, поганих! — заревіли усі пани й полупанки. — Давайте хутко!

— Я зараз, прошу панів! Я таки навмисне й задержав їх у себе, щоби забавитись ними сьогодні.

— Ведіть їх! Давайте! — кричали нетерпляче гості.

— Увага, панство! — загудів, наче з бочки, товстий полковник по виході дідича. — Увага! Нам же ж треба прийняти якось отих хлопів мерзенних, що...

— Ясно, ясно, що треба! — перебило декілька панків-поручників. — Так, щоб аж само пекло усміхнулося.

— Прошу дати докінчити мені, панове! — піднявся полковник із м'якого фотелю. — Я отак радив би їх прийняти: поставати нам усім в рядок, і коли тільки бидло покажеться, здорово харкнути їм у вічі.

— Славно! — заревіли всі задоволено. — Нех жие пан пулковнік!

Похмелене й пожвавлене панство шикувалося в рядок, щохвилі падало на підлогу і гуділо при цьому, наче гніздо розворушених джмелів.

Товста пані вийшла.

— Панство! — роздався нараз голос дідича знадвору.— Увага, бо комуністи наступають.

В покої весело зареготали.

Разом з цим дідич із жандармом увігнали до покою восьмеро цілком голих людей. Від студені в мокрому льоху вони були сині та всі трусилися, як у лихоманці.

Оце вже друга доба добігає, як їх зачинив дідич у темний і холодний льох.

Між голими чоловіками ховається й хороша молода дівчина — сільська вчителька. І вона була «як мати родила». За її чесну працю в селі дідич з жандармами арештували її і замкнули до мокрого льоху вкупі з чоловіками.

Дівчина була бліда, аж зеленкувата. Її чудові сині оченята світили з чорних ямок чимось диким і рішучим.

На обличчях усіх арештованих не було помітно ні сорому, ані жодного приниження. Їхні очі горіли такою могутньою силою злоби й зненависті, що коли б не хміль у панських мізках, то навряд чи захотілося б їм сміятися з в'язнів.

Одначе похмелена панська вдача прагнула тільки глумитись, бажала забавлятися людським терпінням і мукою.

На вид голих людей пани ще раз весело зареготали, і в обличчя в'язнів полетів раптом гидкий п'яний плювок.

Ув'язнені автоматично подалися назад і інстинктивно стиснули кулаки.

В п'яну хатню атмосферу увійшло щось грізне й немилуче. Стояли одна проти одної дві ворожі сили: одна — п'яна похміллям і владою — вічний ворог людства, трудового класу, друга — віками кривджена й тільки що розлючена до краю.

З одного боку була глумлива, ненаситна панська пиха, з другого — найбільш революційна покривджена середовина села.

— Ану, до ніг нам, бидло смердяче! — загукали пани до в'язнів.— Лижіть свою Україну з наших зап'ятків!

Товстий полковник прихилився до в'язнів та щосили шарпнув одного за волосся.

— Цілуй панам ноги, кабане! — гаркнув.

Всі арештовані глухо заскреготали зубами, німо переглянулись.

Полковник запримітив учительку.

— Хе-хе! — засміявся утішно.— Та тут, я бачу, є й льохи між цими кабанами. О, що там «ясновельможна» закриває руками? — штуркнув її тростиною в живіт.

— Ха-ха-ха! — зареготали підпанки.— От чудесно! А підштовхніть же її наперед, хай подивимось на живу картинку!

Чобітьми, шаблями й тростинами виштовхали її наперед.

— Ой, як же вона схудла, сердешна! — глумились весело панки.

— Що ж? Замокла грошки в соціалізмі, ясновельможна?

— Ей! Але ж бо в неї груди чудові! Як пампушки.

— Та ними, мабуть, тільки й жило в льоху оце все бидло... Правда, що пан Казьо не давав їм увесь час їсти?

П'яне панство аж котилося з роготу.

— Ану-ко, бидло прокляте, сосіть оцю мадаму, хай ми бачимо! — звернувся раптом полковник до в'язнів.

Панам надзвичайно подобалася ця вигадка.

— От, буде чудово! — загули разом, як бджоли.— Ану, гайдамаки, до роботи!

Арештанти стояли, як мур, і тільки німо сипали іскри з очей.

— Ну, що ж то ви, хами! — заревіли пани сердито.— Проханнів хочете?

— Канчуками їх, гидоту!

— Панство! Ану, чим хто може собак проклятущих по ребрах!

Полупанки втішно ахнули, і враз засвистіли в повітрі панські ремені й шомполи.

Та раптом сталося щось несподіване для панів.

Всі в'язні разом дико заревіли і на п'яні панські голови посипався град здоровенних кулаків, відламки кімнатних меблів та пляшок.

В покоях роздався жахливий зойк і вереск, і купа людських тіл зашамоталася в смертельному танці.

Замість недавніх склянок і чарок, хрумтіли тепер панські лоби й суглави, а замість дорогого вина, текла по підлозі червона панська кров.

Через кілька хвилин в покої тільки хихотала смерть та стогнало ще кілька людських тіл.

До села втікала з криком на смерть перелякана товста пані, а в сторону недалекого лісу бігли з двору п'ятеро голих в'язнів. Два з них бігли з якимось шматтям в руках, а двоє майже волікли з собою обезсилену вчительку.

Далеко позаду бігло чогось двоє п'яних сержантів. Вони держалися за руки та щохвилини спотикалися й падали.

Селом же бродила страшна і жахлива тривога.

1926

СІЛЬСЬКА ПОЕЗІЯ

Баба лежала на постелі й постогнувала. Так хотілося їй хоч умерти в спокої — а їй це важко мужикові. Зима позаганяла дітей до хати, і вони тобі справжній базар на печі роблять. Лементують на всю хату, наче ті баби на торзі. А на широкому запічку таку збили куряву, що — господи! Світу не видно від порохів у хаті.

Іван сидів біля вікна і латав старі вже, як світ, постолі. Часи настали тісні, нових постолів немає за що купити, отже треба якось-таки старими обходитися.

Пришпилював до них міцною дравкою грубі, мов гонти на церкві, латки, а сам від густого рою чорних і важких думок не міг обігнатися.

Обсіли чоловіка, наче ті оси злющі. Відженеш одну думку — і заразісінько десять нових тебе обсяде...

Справжня кара з оцими лихими думками!

Баба нетерпеливилась на постелі. Так уже дошкулили їй оці дітиська, що хоч бери та з хати тікай перед смертю... Хоч би Іван погрозив уже їм! Ех, смертонько!

Святилось бабі літечко боже! Не танцюють тобі дітиська над головою — не роблять вулиці з хати... Довкруги тихо, спокійно, приємно... Лежиш і тільки слухаєш, як надворі розніжений світ веселиться. Через одчинене вікно летять до баби приємні шебети пташині, солодке, як мед, гудіння бджіл на вишнях обік хати, клопітливо-веселе кудкудакання курей на подвір'ї. Бабі і власний біль забувається, слухаючи такого. І чому це той господь не послав бабі смерть влітку, а задержав її ще на зиму домучуватись? Ех, життя, життя мужицьке!

— Іване! — заскрипіла баба, разом з постіллю, сухими, мов зморшки на постолах, губами.— Іване!

Гой-йой-йой! — миттю залупало щось бабу боляче в трухлявих, старечих кістках.

Бабі хотілося на дітей поскаржитись Іванові. Так пусують та лементують!

— Іванку! — ледве, з усіх сил, прошамотіла баба.

— Чого, мамо? — повернувся Іван до неї, розпутуючись із-поміж густої сіті гадок.

— Погрози-но цим дітям. Млином торохкотять над головою... Навіть умерти спокійно не дадуть людині.

Іван кинув хутко зором на запічок і показав пальцем на тоненький березовий пруток на сволоці.

— Гей! — озвався лиш значуще до дітей.— Дивіться, щоби цей «вуйко» не мав з вами діла!

Діти раптом замовкли і шурнули вузлом аж у найглибший куток на печі. Бо воно справді погано мати діло з отим «вуйком». Шмагає, песій син, аж синяки на тілі виступають! І чому то ця баба не вмирає уже до лиха, щоб не цькувала на них тата? Інші люди, як-от таки й мама, лише кілька тижнів полежать і вмирають, а баба вже два роки лежать і не вмирають!

Дітям аж страх хотілось бабиної смерті. Одне через те, що не було б уже кому присоловати їх перед батьком, а друге — це таки, будь-що-будь, дуже цікаве. Адже до вмерця сходиться повна хата людей, всякі тітки з дядьками, наварюють багато смачних страв на подушний обід людям. Майстри в сінях збивають труну й вирізують та видовбують великий хрест дубовий. Парубки ввечері веселенько жартують собі з дівчатами у хаті... Цікаво.

А похорон самий! Людей ціле подвір'я — вітер грається з хоругвами церковними — піп та дячисько жалібно «галикають» біля труни... Жінки плачуть, голосять, заводять. Вони ж не все бачили, як їх мамуню хоронили. Та мами таки жалко їм було, але чому то вже раз оця баба не вмирають?

А бабі раптом жалко стало дітей. Сидять сирітки мовчки на печі, такі брудні та нечесані... Що ж то Іван нещасний порадить собі з ними! І не міг уже той господь замість Христі, та їй, нікому не потрібній бабі, смерть послати? Ех, смерте, смерте!

Іванові ж хотілося б якнайдалше відіпхнути мамину смерть. Бо хіба ж то те лише смерть, що душа покине

бабу? Коли б! А то треба буде корову продати на мамин похорон. Не похоронить же піп бабу задарма. Не такий вони народ, аби щось задарма зробили чоловікові. Як уже вмирає християнин, то так треба грошей, наче до Америки вибиратися. Попові дай, дякові дай, грабареві також те саме. До того ж купи свічки, наймай молебень, роби поминки за душу. Ой-йой-йой! Аж лячно думати про те чоловікові.

Вчора Іван уже навіть і торгувався з Юдкою за корову. Не буде ж тоді її продавати, як уже до пальців припече. Треба заздальгідь, щоб можна поторгуватися, свобідно. Бо як уже до стіни притисне чоловіка, то купці люблять за безцінь брати худобину.

«Ех, світе — а що ж то я пораджу собі з дітьми без корови? — шибнуло враз Іванові.— Адже ця голубаня замість мами тепер дітиськам. Вони ж тільки молоком та картоплею й тримаються при житті... І звідки-то я візьму грошей на корову, як такі погані часи на світі?»

Такі чорнезні обсіли Івана думки, наче та сажа в комині. Світу не видно було з-за них. Навіть уже й білий сніг надворі почорнів якось Іванові в очах.

Бабі раптом прикро зробилося. Така важка залягла у хаті мовчанка, що видні тільки злидні та журба Іванова. Хоч би заговорив хтось що-небудь!

— Іванку!

— Га! — обізвався Іван глухо.

— А-а... чого це приходив учора Юдко до тебе?

Іван обережно відсунув од себе діряві постолі й сперся ліктями на стіл. Чого Юдко приходив? Хіба ж то Юдко втіху приносить людям до хати? От, не питалися б про це краще!..

Він мовчав і скляними очима дивився на немиту, запорошену стелю.

«От,— думав,— лихо без господині! Закапарилась хата, мов хлівець з овечатами».

— Чого, Іване? — не забула-таки баба.

— Чого? Ет!.. Та приходив корову торгувати,— махнув нарешті Іван рукою.

— Ко-ро-ву? — широко здивувалась баба.— Чию корову, Іване?

Хіба Іван голубаню продавав?

Іван став лихий на маму. Недосить, що вмирають у таке лихо, але ще й будуть допитуватись про боляче!

— Таж знаєте, що не попівську, тільки нашу,— кинув мамі нещиро.

Баба проковтнула з трудом гірку, як полин, слину й винувато повела по Іванові очима.

— Навіщо ж ти, сину, збуваєшся корови? — спитала несміливо та з тихим жалем у серці.

— А за що ж я вам похорон зроблю? — аж по хвилині відізався Іван гірко.— Адже самі бачите, що вам уже не сьогодні — завтра лиш бім-бам, як то кажуть.

— А-а! — зрозуміла баба і зітхнула.

Прикро їй боляче стало бабі на душі. Через неї от Іван корову від дітей продаватиме. Баба в чорній землиці буде, а корова в чужих руках обертатиметься. А лихо з журбою буде й далше з Іваном, та вже навіть і ложки молока не буде в хаті.

Баба важко зітхнула, і в очах їй заблищали сльозини. Якийсь невимовний і щирий жаль на когось обізався у бабі.

«Навіть і вмерти не можна бідному без лиха,— подумалось бабі.— Жий — лихо, вмирай — ще більше лихо та клопіт».

Баба лежала непорушно, і думки обсіли її, мов мухи кусень сала в багачів на полиці.

Не менше й Іванові було прикро. Дурніє чоловік в такому паршивому житті. З біди та з лиха він от мамі сказав гірке слово. А вона ж так доглядала та тряслася над ним раз у раз! Наче над скарбом трусилась. І ось маеш тепер у заплату! Син як до наймички відзивається!

Досадно стало Іванові на себе й на увесь світ.

«Ех, на якого ж ти дідька, мужику, живеш так погано на світі? — думалось Іванові.— Хіба цей світ тобі лишень полином має бути? Адже ж чимало хто живе собі любо та розкішно, аж задрість бере чоловіка. І де та господня правда, що в поті чола зароблятимеш на прожиття, коли не всі так пітніють, а, навпаки, живуть собі, аж розкіш? Де вона — гей! Таж ти найбільше молишся, найбільше даєш і на «боже» з останнього... Невже люди сильніші вже від бога, що він не годен порадити собі з ними? Невже ж то лиш люди причиною всього лиха на світі?»

От такі думки проносились в Івановому мізку, мов розполошені зайці по полю.

— Мамо! — озвався Іван до матері зі співчуттям.

Стара не чула. Вона якимись невикінченими куснями думок думала вперто, як би то вмерти, не зробивши іншим лиха.

— Мамо! — голосніше вже повторив Іван, відкашлявшись.

— Що, сину?

Іванові хотілось сказати їй якийсь ласкаве й приємне слово і не міг його вишукати між чорними та шорсткими думками.

— А може... може, ви ще не вмерете, мамо... Може, ще одужаєте помалу?

Потріскані й сухі, мов осінні листя, складки вуст розтягнулися, і показалася невдала спроба гіркої маминої усмішки.

— Ог-го! — промимрила стара безнадійно.

Іван зітхнув і замовк. Сів знову до постолів, але робота не йшла вже йому, як передше. Що просвердлить шилом дірку в постолі, то пізніше не може голкою влучити до неї ж. Якась туманна полуда сіла йому на очі.

Хатня мовчанка була прикра, болюча, нестерпна. Шепотіли щось там собі діти на печі, але це нітрошки не розганяло прикрої мовчанки. Так і пізнати, що й на них уже чорний смуток наклав своє рядно.

Довга мовчанка лягла важкою каменюкою на Іванову душу.

Аж раптом постіль якась по-старечому заскрипіла, і баба сухо, так зі стогоном відкашлялася.

— Сину!

— Чого, мамо?

— Ходи сюди!.. Сядь ось тут біля мене.

Іван нахилився над матір'ю.

— Хочете щось сказати мені, мамо?

Баба кивнула рукою, наче якісь лихі гадки проганяла від себе.

— Ага,— притакнула Іванові.— Знаєш... Не продавай, Іванку, голубані. Бо за що ж ти пізніше іншу собі купиш, коли й хліба немає в хаті? Га?

Іван скривився болісно.

— А що ж я, мамо, зроблю, як... як...

— Ні, ні, ні, таки не продавай корови,— спішно перебила стара.— Мене й так похорониш, як умру.

— Як, мамо? — здивувався Іван.

— А так-таки, без грошей... Як не схоче піп задармо

похоронити, то хай і без попа. Це все одно, здається. А людей... людей ти перепроси, сину, за обід похоронний... Вони, може, і не подивуються тобі, бідному, за такий похорон. А ти-таки не продавай корови з-між дітей. Добре?

Втомилася й напружено чекала відповіді од Івана. Її душевна боротьба закінчилася, і до душі входив тепер прийємний, заслужений спокій.

— Не продаш... сину?

Іван ще тримався хвилиночку. Потім він сильно здригнувся, устами припав до маминих рук і полив їх, наче рясним дощем, гарячими сльозами.

— Мамо! — заривав при цьому голосно, важко й боляче. — Ма-мо!

Хата з дітьми і собі ж разом з Іваном захлипала.

ЗАСУДЖЕННЯ

Це було тоді, коли земля причепурюється в запашне строкате вбрання, мов дівчина квітчається до зустрічі з коханим.

Це було тоді, коли на зелених полях чути дзвінкий і щебетливий гомін пташок, коли дитячими голівками кучерявляться садочки, коли приємною казкою журчать у молодій траві струмки, довгі, в'юнкі і хвилясті, наче дівочі стьожки на легенькому вітрі.

Це було тоді, коли все довкола жагуче гомонить: «жити», і коли хочеться кохати, радіти, сміятись, бути до всіх милим, хорошим, вибачливим, та всім-усім на молодій запашній землі бажати щастя, любові й безтурботності.

Це було навесні.

Надворі втішно сміялося до землі сонце, маленькими грудками пурхали в повітрі веселі й безтурботні пташки. А я сидів і чекав на себе вироку від присяжних суддів.

Так... Це було навесні.

Мені було тоді двадцять три роки, і через те, мабуть, гаряче, жагуче й наївно хотілось правди на світі, людського щастя і... хотілося також жити й кохати.

А мене судили, і я чекав вироку.

Крім мене, в судовій кімнаті сиділо ще багато-багато людей. Вони теж з цікавістю й нетерпляче чекали мого присуду.

В залі було тихо, німо, задушно. Нетерпляче вичікування мого присуду стишувало людську розмову до таємного шепоту, тяжіло над головами важким оло-

вом і бродило по зацікавлених мізках загадковим закінченням.

Іноколи я повертався обличчям до людей. Тоді в моє бліде, мабуть, од тюрми, обличчя гострими стрілками впибалось кілька десятків пар чорних і синіх очей. Я спершу змурився до них. Потім я ніяковів і розгублено та навіть, здається, дурнувато якимось посміхався до цих чорних і синіх стрілок.

Так було з годину. Аж ось надійшов голова, і в залі почувся легкий гомін. Дехто відкашлювався, дехто витирив носа хустиною, дехто вигідніше вмощувався на лавках...

Я мимоволі хитнувся всім тілом і задихано й, мабуть, невдало нахмурився до голови.

— Зараз! — блискавкою шугнуло мені в мізку.

Укупі з цим по мені забігали дрібусінькі мурашки, а в голові застукотіли малюсінькі молоточки.

Вони цокотіли, мов комашки в гостро запашних коноплях на селі.

Я відкашлявся й кинув зором на своїх оборонців у процесі.

Вони сиділи з владними, серйозними, похмурими обличчями, і коли я зустрівся своїм поглядом з їхнім, вони подивились на мене з прихованим милосердям.

Я відвернувся і ах, як я тоді страшно зненавидів їх милосердний погляд!

Голова підвівся й серед могильної тиші в кімнаті поволі, протяжно прочитав вирок.

— За державну зраду засуджується підсудного на смерть через повішення.

Мені шалено закрутилися в очах туманні кружечки, і на гаряче чоло виступив холодний піт.

«Як? Смерть?!» — закричало в мені щось глухо й розпачливо.

Смерть?! Та як же це так?! Завіщо ж смерть мені? За те, що я хотів лиш для людей віками мріяного щастя?!

Мене кинуло в холод.

Смерть?!

Я безсило схилився на поруччя лавки і впав у непам'ять. Мені здавалося, що я пірнув увесь у якийсь чорний туман і літаю в ньому білою легесенькою пір'іною. За мною ганяють якісь сірі й бридкі до гидоти

створіння — але я висмикуюсь від них легеньким пухливим метеликом і далі кружляю кудись у безкінечність.

Аж ось якась чорна тварюка вчепилась за мене бридкими гострими лапами. Я здригнувся і хутко відкрив очі.

Біля бар'єра стояла якась жінка з глибокими синіми очима. Вона одною рукою держала мене за рамя, другою ж подавала мені жовту пляшку.

— Вам недобре,— мовила вона тихим, тремтячим голосом.— Напийтесь лимонаду!

Я люто зіппив зуби й швидким рухом відіпхнув од себе пляшку.

— Ні-ні! Не хочу! — сказав я.— Не треба мені!..

Тямлю ще, жінку з синіми очима грубо відіпхнув полицай.

Я крадькома подивився слідом за нею, і мені стало жалко її. Але безглузде обурення до людей завило в мені лютою звірюкою й заглушило тоді цей жаль до жінки з синіми очима.

«Як, невже справді-таки смерть?!» — все кричало мені щось до вуха.

І тямлю ще, тоді ж говорили щось мої оборонці. Говорив теж скрипливим, наче старі ворота, голосом і голова. Що вони, одначе, говорили — я не чув і не збирався слухати.

Я тупо й холодно уп'яв очі в якийсь препоганий портрет на стіні і, дивлячись на нього, не чув і не бачив нічого більше.

«Смерть? Повісять? Нехай!!!»

Потім мене одвели до моєї камери.

Я розбито бебехнув собою на брудний тапчан і важким поглядом зачепив сіре, загразоване вікно.

Надворі ж була весна.

Сонце, видно, заходило. Воно яскравим, багряним золотом обіллало сірі ґрати на вікні й на хвилину затремтіло на брудній стіні обік мене. Потім моргнуло мені в обличчя рожевими віями й легенько стрибнуло на верхівку каштана в подвір'ї. Каштан розгубився й захвилювався від несподіваного гостя й соромливо задзвонив коштовними самоцвітами. Потім мрійно прижмурих очі й замер у захопленні.

Десь на полях рачкували вже присмерки. По дорозі вони купчилися в збиту лаву й хитро та злодійкувато повзли все наперед.

Сполоханий вечірній вітерець ускочив на хвилинку до моєї камери. Він розгублено закрутився обік мене польовими пахощами й зараз же вистрибнув надвір та легко сколихнув розпатланою каштановою головою.

Мені згадалося село, вечірній гомін і таємна нічка. На серці стало важко і боляче.

«Ах, уб'ють, повісять! Повісять... жити... Мамо!»

«Ма-мо!»

Мені згадався один момент.

Це було давно — я ще був кучерявим хлоп'ям. Надворі було гаряче літо, і я запопадливо збирав черепочки на вулиці. Враз вулицею пройшов чорний коминяр, і я страшенно налякався його.

«Ану ж захоче взяти мене!» — лякливо шугнуло в моїй голові.

Я хутко висипав з подолка черепочки й щодуху дремував на подвір'я до мами.

Але мами не було.

— Мамо! — закричав я на весь голос.— Мамо!

Мама не відгукалась.

Мені вдарила до голови гаряча кров, застукотіли молоточки, і в панічному жаху я кинувся до хатніх дверей.

Але двері були замкнені.

— Мамо! — закричав я тоді в одчаї, вже більш розпукою й горлом, як голосом.

— Ма-а-мо!

З грядок надбігла мама й злякано вхопила мене на руки. Я плакав, а мама пестила мої розпатлані кучері й гаряче цілувала мої, мокрі від сліз, очі.

Тепер я лежав на брудному тапчані й також хотілось закричати по-давньому:

— Мамо!.. Ма-а-мо!

За хвилину мене вхопили швидкі й шалені кружалки й з розмаху кинули в густий сірий туман. Я знову легко літав.

— Раз-два-три! Раз-два-три! Раз-два-три!..

Потім прийшла важка свідомість.

«Уб'ють! Повісять! Смерть!»

«Жити!» — закричало щось у мені дико й божевільно.

«Жити!!»

Я безсило повалився на тапчан. Під стелею підсліпуватими очима кліпав нафтяний каганчик, а по смердячих

кутах камери німо тиснулись присмерки. По стінах повзали зловіщі тіні. Тоскно, нестерпно.

«Повісять! Умерти?!» — настирливо шептала свідомість.

«Як же це так?!»

«Та-ак! Уб'ють»...

Пізніше ліг знову на брудний тапчан.

...І от, я лежу в запахному гаї над рікою. Літо. Я чекаю коханої дівчини. Мене скобоче по очах пестлива, шовкова травиця, і тихенькою та чарівною симфонією грають наді мною бджілки й комашки. Чудесно!

Я накриваю очі хустиною і ніби смачно, приємно сплю.

Дівчина зараз шовково зашелестить кущами — а я сплю...

Куці, я чую, одхиляються, і кохане дівча легенько дзвонить намистом. Потім із здивованою усмішкою стає наді мною й кидає мені на груди жмуток запахних рож. Я ще хвилиночку ніби сплю і враз відкриваю очі.

— Ху!

Наді мною стовбичить стара, кістлява смерть, на грудях у мене грубий мотуз.

— Смерть!!

Я божевільно схоплююсь з тапчана й боляче вдаряюсь головою об стіну біля заграбованого вікна.

— Смерть!!

Мене пориває сильний вихор синіх, зелених і жовтих кружків.

Я верчуся в ньому скорим, машиновим веретенем і шалено лечу кудись у невідоме.

Прокидаюсь від співу й гомону на тюремному подвір'ї.

День. Золотий, сонячний день.

Мені шумить у голові, і я безсило волочуся до вікна.

Що це?

На тюремному подвір'ї повно в'язнів.

...Ми всі робітники, ми діти
Святої армії труда...—

батьоро, з захопленням вигукують вони.

— Та ж це Перший Травень! — кричить моя свідомість.

Тюремні ключники лаються й штовхають в'язнів руш-

ниціями. А вони бадьоро співають далі й махають до мене червоними прапорцями.

Я жадібно липну обличчям до ґрат, наче до шибки папірець, і з захопленням щосили співаю й собі пісню.

Але в'язнів заганяють люто до камер, і я дико тремчу біля ґрат. Людей нема.

Невже справді повісять мене і я вже більше не бачитиму світу, сонця й близьких, рідних людей?

Як же це так?!

Мені страшно болить голова, і я сильно тру її холодними руками.

Нараз грюкають двері. Я злякано, наче м'яч від стіни, одкидаюсь від ґрат.

Піп!!!

Хороблива лихоманка затрясла моїм тілом, мов вітер осиновим листям.

Смерть, смерть — повісять!!

— Чого хочеш?! — спитався я в попа божевільними, несамовитими очима.

— Сину! Висповідайся, покайся! Визнай мені твої провини — господь простить гріхи...

Я люто зіціпив губи, наче потер жорстким камінням, і одним диким рухом вирвав з тапчана дошку.

— Тікай! Тікай, бо вб'ю, як погану, паршиву жабу! Відійди від мене, геть мені з очей!

Піп перелякано висунувся з камери, а я холодно, несамовито дрижав усім тілом.

Потім я трохи заспокоївся й безсило сперся на брудне вікно. Гарячково, майже в непам'яті, я витягнув зі щілини в стіні шматок засаленого паперу й тремтячою рукою пустив по ньому олівець:

«Пани!.. Ні, ви не люди, а дикі, гидкі й погані створіння, що й звірюками не можна вас назвати! Ви хвалитесь культурою, а живете гірш підлих черв'яків. Ви хвалитесь розумом, а живете гірш нерозумних тварюк. Ви хвалитесь чуттям і милосердям, а мордуєте й знущаетесь над людьми гірше найлютіших нерозумних почвар і звірюк... Ні... Вас не можна людьми назвати! Ви дихаєте жадібністю, злобою, ненавистю, підлотою, кровожерливістю. Ви видумуєте закони, ви робите гармати...

Раптом грюкнули двері. Я сторопів — папірець з олівцем упали на брудну долівку.

«Вже?!» ляснуло мені в мізку.

Два здоровенні поліцаї з рушницями!

Признаюся, в мені тоді загомоніла байдужість.

«Ну, нехай!»

Ключники мовчки взяли мене за рамена й вивели на двір. Вгорі сміялося втішне сонце, а в повітрі колихалися весняні звуки.

З вікон тюремного подвір'я грімко кричали щось до мене в'язні й збентежено махали руками.

Ми прийшли до шибениці. Я побачив поперечки, грубого мотузка, попа з хрестом і гурток цікавих людей.

Довгий мотуз залоскотав мені по шиї, і тоді обляв мое обличчя рясний, холодний піт.

Мені враз жалко стало світу. Укупі з цим я побачив свою смерть і жахнувся.

«Пустіть!.. Пустіть, я ж жити хочу!» — хотілось подитячому благати мені поліцаїв.

Але їх обличчя були холодні, похмурі.

Мені зав'язали очі, піп почав читати молитву. В мене сильно забилося серце.

— Смерть! — закричало щось у мені дико, владно й рішучо.

— Пу-у-стіть! — ревнув я тоді божевільно, по-нелюдському.

— Пус-тіть!..

Я дико, мов поранений звір, шарпнувся, звільнив одну руку й навмання зацідив п'ястуком поліцая межі очі.

Він боляче ойкнув і повалився на землю. Я інстинктивно здер хустину з своїх очей і блискавично схопив рушницю в лежачого.

Є оборона!

Я дико заревів і шосили зацідив другого поліцая рушницею по голові. Він крикнув і впав на землю.

— А-а! — заревів я ще лютіше, кидаючись з багнетом на ката. Рябий кат завищав, мов підрізаний пацюк, і горілиць гримнув на шибеничний поміст.

Довкола знявся шум і гамір.

«Тікати», майнуло мені в мізку.

Я рвонувся й, наче бистрий яструб, плигнув до тюремної огорожі. Але це був високий і гладкий кам'яний мур.

Я побіг шалено вздовж муру, як легке, поранене звірятко.

За мною бігли з криком кілька ключників і сипались

постріли. Одна куля зачепила й боляче розпорола мені лице.

«Але дурниця. Тікати!»... стьобало мене щось, ніби дротяним батогом по мізку.

Я біг шалено вздовж довгого муру, і мене брав одчай. Мур був усюди гладкий, і не було за що вцепитися, щоб видряпатися наверх.

«Тікати... Смерть!»

Нарешті, на бігу я побачив маленьку тріщину в мурі. Випало кілька цеглин, і до мене всміхнулась благословенна чорна дірочка.

«Жити!»

Дірочок було більше. Мур у тому місці сипався, і зверху аж до низу жучками чорніли на ньому дірочки.

Я інстинктивно, з усіх сил, вчепився в мур і зляканою кішкою видряпався наверх.

За мною густенько посипались постріли. Але я був наверху огорожі.

«Жити!»

Верх муру був поганий. На ньому їжачою щетиною стирчали гострі цвяхи.

Я сильно покалічив собі ноги й до крові подер руки. Але проте, я хутко вибрав очима місце й плигнув униз, на вулицю.

В моєму животі щось крякнуло, і в очах замигтіли блискавки.

Хвилину здавалось мені, що не встану. Але поперечки з мотузом у моїй уяві шпигнули мене гарячою колючкою, і я пружиною схопився.

«Бігти!»

Довкола гомонів дзвінкий шум і гамір. Я вибрав широку, простолінійну вулицю й стрілою майнув уперед.

Я біг шалено, божевільно. Мені щось кричали й пробували загородити шлях. Але я летів на них нестримною каменюкою, і вони хутко та злякано давали мені дорогу.

Нараз я відчув, що не можу бігти. В грудях спирало дух, у горло ніби накидав мені хтось сухого та жорсткого хмизу.

Я вибрав першу стрічну відчинену хвірточку і вскочив у неї та побіг вздовж невисокої огорожі.

Сад. Крислаті яблуні й груші, рядочками кучеряві кушки порічок і кругом високий бур'ян та лопухи.

Чудесно.

Я побіг вздовж кучерявих порічок аж на край саду і, наче кусень гнилого дерева, гепнув у бур'ян.

Бур'ян, кропива, лопухи і якесь гострозапашне зілля. По зіллю повзають бджілки й немов дзвонять у камертончики.

У мене, наче джміль у коробці, товчеться серце, стукає в скронях, і в голові бухає, наче в телефоні.

«Бу-бу, бу-бу, бу-бу!»

Ввижається шибениця, кат, довгий мотуз... Бр-р!

Яксь мокра комашинка скобоче мене по лиці. Я втираю лице рукою й дивлюся на руку.

Кров... Ціла долоня в крові. В устах страшна спрага. Я збираю язиком перлинки роси з бур'яну й глитаю мокрий, кваснюватий корінчик.

Аж ось у бур'яні легкий шелест. Я рвучко, злякано озираюсь.

Котик. Маленький, сірий котик. Він цікаво дивиться на мене, зводить догори мохнатий хвостик і м'якими, непевними кроками простує до мене. За хвилиночку він моститься собі обік моєї голови, тягне маленьке веретено й м'яко пряде мені над вухом довгу шовкову нитку.

Я незграбно гладжу котика кривавою долонею. Потім відкидаю руки навзнік і дивлюся в глибоке, синє небо.

Крізь зелене галуззя деревин усміхається до мене золоте сонечко. Навколо дзвонять камертончики, і мені страшенно хочеться заснути. Повіки на очах зіпаються, камертончики ніби колишуть мене.

— Ах, спати, спати...

Аж ось гомін... Людський гомін обік саду!

Я рвучко зриваюся й кидаю поглядом на прогалинку між кущами.

— Жандарі!

Мені щось б'є по голові залізною палкою. Шибениця!

Я стрілою кидаюсь убік і перескакую низьку, дротяну огорожу. За мною біжать, чути вигуки, на вулиці шум і гамір.

Біжу вулицею навмання, злякано, наперед.

Аж ось гомінка стіна людей вперто загороджує мені біг. Я скрутився і... Що це?

Широка площа, на площі море людських тіл. Крикливе людське море колишеться, хвилює, вигукує:

— А-а! а-а!

Серед людей шугають шуліками поліцаї з рушницями, над морем людських голів бродять червоні прапори.

— А-а! а-а! — різко гукає юрба.

— Перший Травень!.. Перший Травень! — радісно кричить моя душа. Навколо люди — рідні люди!

Я поринаю в юрбу, як у воду, і переймаюсь її звуками. Не лякаюсь уже ані смерті, не думаю теж і про шибеницю. Що смерть?! Я згоден тепер і сто разів висіти на шибениці... Я можу тепер хоч і зараз вмирати... Але тут, тут, між морем людських тіл, у вирі людського гомону — не на тюремному подвір'ї... Тут!

Море кричить, море гуляє, море хитається. Я вперто пхаюся наперед, і бачу, як поліцаї із злістю б'ють людей прикладами рушниць.

У мені палає й буяє вогнем страшна лють. Я підбігаю до одного поліцейського, що немилосердно тягне жінку за волосся, і дико впиваюсь йому нігтями в обличчя.

— Пусти! Пусти, не бий! — кричу до нього крізь зуби. Поліцай різко скрикує — злякана жінка поринає в юрбу. Дивно, я смерті вже нітрішки не лякаюсь... Що смерть!

«До трибуни!» — кричить щось у мені грімко.

Я поплив на людських хвилях, мов човен на воді. На трибуні я стояв, мабуть, страшний, закривавлений.

— Товариші! — кричав я, не тямлячи себе.

— Товариші!.. Люди!.. Солдати!

Хтось із поліцаїв сильно вдарив мене й зіпхнув униз. Море людських голів захилиталось і закричало, і за хвилину я вже виріс на руках юрби.

— Товариші!.. — вибухнув я всім, що бурхливо кипіло в мені. Я говорив, я кричав задихано, аж дзвеніло мені в ухах. Я не тямив уже тоді себе. А довкола мене хилиталось і безнастанно гукало теж море людей. І бачив я згодом, як одна частина солдатів ще стріляла в людей, — друга ж ставала на бік демонстрантів, щоб захищати їх, безборонних.

На всій площі був крик, зойк, лемент. Я й далі ще кричав щось захоплено, божевільно, в непам'яті...

— А-а-а-а-а! — жахливо гомоніло довкола.

Нараз мене щось боляче шпигнуло під грудьми. Я рвучко розідрав брудну й скривавлену сорочку на грудях... Там, де боляче мене шпигнуло, — була хвиляста червона стрічка.

Мені зробилось недобре. Я хитнувся і, за хвилю, непомітно для себе впав у непам'ять.

.

Якась маленька й чистенька напівтемна кімнатка. За стіною торохкотить млинок до кави, обік мене поважно покає годинник на стіні. Мені боляче пече одна щока й дуже болить голова. Здається ще мені, що моя голова вся обгорнута та лежить на подушці важкою каменюкою.

Я хочу повернутись до вікна. Але тільки ворущусь і зараз ледісно заплющую очі. Кожний суглоб і кожна кісточка печуть мене гарячою жариною по кожному хоча б найменшому руханні.

Я уперто силкуюсь пояснити собі, де я і що це зі мною. Але все таке якесь заплутане...

Аж ось легко одчиняються двері, і я з трудом розкриваю очі. До мене підходить бадьоро й усміхаючись... жінка з синіми очима.

— Вже прокинулись? — сказала мені радісно. — Чудово! А ми вже оце думали вчора, що шкода й... Ах, та що це я. Чекайте-но хвилину, я зараз ліки вам подам. Я заразісінько впораюсь, — посміхнулась до мене вибачливо.

Я розгублено подивився на неї й собі теж посміхнувся. Посміхнувся тоді, мабуть, так щиро й ніяково, як вона до мене з лімонадом в руці.

Це було тоді, коли земля квітчається строкатими цвітами, немов дівчина чепуриться до зустрічі з коханим.

ВАРІЯТ *

Коли Семена описали за борги та податки й наказали до двох місяців вибратися з хати,— він оскаженів.

— Гей, люди, уважайте на мене, як на писане яйце, бо дурний, бо я варіят тепер. В мене вже ні хати, ні бога, ні сумління — та й криміналу вже не боюся... Буду, як найгірший кальвін, обкрадати церкви, буду, як вічний кримінальник, підпалювати панів та багачів, бо в них я всю снагу, все своє здоров'я лишив!..

Мужики й баби слухали Семена, голосно співчували йому та раді були б довбнями позатикати свої вуха від таких слів.

Таки на правду втратив чоловік розум?..

— Ви, люди, не дивуйтеся, я таки варіят уже, та й кінець. Не Семен уже й не господар — тільки скажений пес. Беру жінку та й дітей в жебрацьку торбу і йду по дорогах на людей нападати!..

Семениха біля порога хлипала, як у дзвони била.

Дивилась на хату та на людей, мов крізь густий туман, та й серце в неї тріскало з жалю.

Жінки ж бились журливо об запаски руками та й собі ж помагали плакати Семенісі.

— Цить, небого, і не скигли мені, бо тепер уже панею будеш. Дістанеш у місті золоті сукні й фартушки, будеш виплікувати чужих бахурів та будеш панам марципани робити... А я буду їм черевики глянцувати, печі запалювати та з-під них виносити — і будемо, небого, панувати обоє!

* Варіят — божевільний.

До людей:

— Але в мене вже, люди, і душа десь пропала, і серце потріскало наче четверо, мов старий постіл. У грудях уже ні серця, ні душі — сама злість, як у ката. Отак перерізавав би зараз косою всіх панків і багачів, як непотрібне бодяччя, та навіть би й не скривився від жалю... Бо я на їх панстві й багатстві своє здоров'я та свої молоді літа змарнував, а вони пили з мене кров, як ті тхори, та такі вкінці і допили та дорізали мене без ножа! Такий я, люди, лютий та недобрий на цей світ, що перевернув би та роздер би його на шматки, як ту паршиву жабу.

Показував руками, як той світ бідував би у його жменях, потім повертався до Василька й Марічки, що дерев'яними цурочками сиділи на призьбі.

— Підемо тепер, небожата, на песю маму — порозлітаємось по світу, як оті тріски по болоті... Ми з мамою будемо в місті панам воду носити, ви — по чужих селах багачам хвости підтирати. Проклинайте ж тепер, сироти, лайдацького тата і маму, що сплодили нас на світ, багачам на втіху та на послуги й поштуркування... Проклинайте, небожата, на цілий світ, бо тато й мама тепер варті того, що сплодили вас і не могли вигодувати...

Семен вже охрип і дрижав від хвилювання.

— Або візьму та й порозшибаю вас до одвірків... Люди в селі не здивуються, бо варіят розуму не має. Отак зловлю одне за одним за ніжки та й лише трісну голівками до одвірка. Хай пани з багачами не поштуркуються моєю кров'ю та не випасаються на нашій горі, бо досить уже їм моїх звуглених печінок!

Знову до людей:

— Тато з мамою, — казав би хтось, — вилежувалися ціле життя в перинах, жерли шодня цукри і сала та вбиралися в шовки і прогайнували, лайдаки, маєток дітям... А тепер збирається, марнотрат, дітям голови розбивати! Але я не буду їм голів розбивати... Я їх ще понаучу голови розбивати тим, що з'їли нашу працю й здоров'я в палатах, що за нашу кров плавають у золоті та шовках, що забрали мені ґрунт і хату на повії та музики... Оцього їх навчу тепер, та й сам буду хіба таке робити. Суду та й жандармів уже не боюся — хай вони тепер мене бояться... Бо я, люди, вже не чоловік, я лютий звір... Вони мене пограбували до тіла та й до кісток і пускають з дітьми на жebra!

Тер зубами об зуби, мов двома шорсткими камінцями, і затискав кулаки, начеб хотів люто кидатися на когось.

— Не падайте, куме, в розпуку та й не беріть собі таку велику тугу до серця... Наше життя — як то кажуть — у божих руках, та й шкода тріпатися дарма! Захоче господь — покарає чоловіка, захоче — помилує та й знову виведе в люди.

Це хтось із мужиків узявся так розважати Семена.

Але Семен запалив очі, мов головешки, та й подивився так на нього, наче він йому рідну маму зарізавав.

— Я, люди, стягнув би того бога за ноги, якби мав силу... Я працював усе своє життя, як чорний віл, та й виповзав собі коліна до кісток перед образами... А він показав мені дулю під ніс та й поміг панкам і багачикам обдерти мене догола!.. Най такі боги по криміналах воші б'ють, аніж мають пускати бідний народ з торбами!

Баби охкали й хрестилися, чоловіки боязко оглядалися позад себе, а деякі гомоніли нишком, що воно й правда.

* * *

У корчмі.

Три дні підряд Семен сидів у корчмі, як останній п'яниця.

Жлуктав з горя горілку, мов напасена корова воду,— пропивав навіть останню свою одежину.

Пив, гримотів у стіл кулаками, аж кухлі підлітали й розбивались об долівку, та гірко викрикував на всю корчму:

— Пиймо, гей, один з другим, бо й нас нужда п'є! Пий і не жалій собі цієї гіркої, бо все одно будеш жебраком, не господарем. Панків та неробів поназліталось тепер, як трави та листя,— буде ще кому людську кров пити!..

Біля чорних і липучих од бруду столів сиділи мужики та й потягали гірке пиво із склянок. Кривились квасно і від поганого пива та й від таких гірких слів Семенових.

Здурів чоловік на старші літа з горя, та й уже!.. То був колись спокійний, лиш говорити з ним, а тепер з'їхав з глузду ось п'яний, мов чорна ніч у пилипівку... Гай-гай, що то злиденне життя з людьми не виробляє!

— П'ю, аби запити своє горе, аби втопити в оцій бразі свою честь господарську. Бо я вже, люди, не чоловік — я помийник панський, різало б та пороло б їх матір у печінки!.. Ціле життя гарував чоловік день і ніч, щоби було де на старість свою дурну голову прихилити, а тепер іду з дітьми на псів хвіст... Люди! Свищіть та голюкайте тепер за мною вслід, як за ніхтолицею! * Бо в мене вже ні хати, ні поля, ні господарства — немає вже й честі та поваги господарської... У мене лиш латана жебрача торба та ще грабова палиця, щоб від людських собак одганятися. Отак за двадцять років догосподарювався!

Селяни зітхали журливо на всю корчму, мов ті чорні ковальські міхи в кузні, а Семен шпурляв келишком у стіну, наче своїм ворогом лютим.

— Але я тою палицею панкам-грабіжникам ребра ламаю, але я нею весь світ переверну! Мені не треба такого дідьчого світу, що одним дає перини і розкоші, а другим лише злидні і муку... Я кусатиму тепер цей світ, мов скажений пес, я буду його на шматки рвати, як свого ворога...

Семен скреготів зубами, як навіжений.

— Але ви не думайте, люди, що я при своїм розумі та говорю таке на вітер... Я дурний тепер і божевільний, то ж мені все одно. Буду тепер битись і різатись, як розбійник, бо я дурний, та й ви усі — дурні. Думаєте собі, що ви ще господарі, а ви такі жебраки, як і я. А коли ще не такі, то скоро будете такими, бо Польща зігнала сюди панів, як гайвороння... Буде ще кому нашу кров випити!

Семен кидав слова в повітря, а вони осами пхались у мужицькі мізки. Немов заверчувались туди гострими свердличками й віщували їм у головах Семенову долю.

— А коли ви ще, людоньки, при розумі, то спам'ятайте мене. Спам'ятайте, бо я варіят, та й зараз нароблю бешкету! Піду та й череватого орендаря зарубаю або панкам і багачам кишки повипускаю. Не маю я вже де з дітьми притулитись — хай і багачі не розкошують на моїй кривавиці! Підпалю двір і село, підпалю церкву й богові небо та й буду тоді кричати на весь світ: «Люди! Мене пограбували пани з багачами! Я на них працював усе життя, аж шкіра на спині тріскала: я ту хатину й клаптик землі

* Ніхтолиця (правильно — нетелиця, нетіль) — повія.

своїм потом і червоною кров'ю полляв!.. А вони нагонять мене від неї та пускають з дітьми на жеври, бо я не мав чим панкам податки платити, бо я мусив щороку в бага-чів хліба купувати»...

Тепер Семен дико зривався з-за столу й намагався кудись бігти.

Але мужики ловили його вмить чорними й дужими руками й силоміць знову садовили за стіл.

— Дай но, Мошку, сюди горілки, бо ми хочемо напиться з кумом Семеном.

— Не кажіть мені «куме» та й Семеном не кличте, бо я вже — волоцюга і панський наймит... Я, як будете глумитися з мене, то я вам голови порозвалюю. Бо я, люди, недобрий, бо я лютий, як пес, бо...

Сяк-так Семена заспокоювали. А нишком між собою:

— Отаке, видите, над усіма нами висить. Усі подуріємо та підемо з торбами!

— Бо тепер такий час, що лиш давай і давай кожному дідькові. Наша земличка дробиться на дівочі стьожки, пани свою тримають, як у зубах— а тут годуй, хлопе, дітей панським канчуком і ще копницю податків плати щороку!

Журба лізла в голови, мов черв'як у землю.

— Гей-гей, і доки ж це воно так буде?

* * *

Десь аж по півночі вели мужики Семена до хати. Тримали його поспід пахви, як малу дитину, бо був п'яний і важкий, мов ота глина на мочарах.

Волочив по дорозі ногами, як мокрим лабузинням по стерні, та й горлав на все село давніх парубоцьких пісень:

Ти гадаєш, файна-любко, що я тебе хочу?
Я такими дівоньками коноплі волочу...

Співав по-давньому, по-парубоцькому, як співав колись, до дівчат ідучи. Задирав голову до зір, мовби хотів злинути до них, та й вигукував на весь рот, аж за спана ніч хвилювалась:

Ой горілка, брате, п'ється — горілка минеться.
А як згадай за дівчину — серденько кинеться...

Нагадував собі молоді парубоцькі часи та й співав, наче хотів своє горе піснею вилляти, наче намагався співанкою свої злидні і долю перекричати.

Горілка в грудях пекла і палилась, наче сухий хмиз у печі. Запалився також червоним рум'янцем і край неба на сході, ніби від сорому, що старий уже, як бик, Семен парубоцьких пісень співає.

Як переходили побіля панського двору, Семен став. Устряв ногами в землю, як упертий баран над водою, та й довбнями затиснув кулаки.

— Мой! Оцей з мене молоду силу висмоктав — грім би його перішив! Оцей мене на старість з хати нагонить...

Заскреготів зубами, як жорнами, аж птиці сполохались у панському саду:

Бодай пани панували, бодай пани жили,
Бодай пани в криміналі кайдани носили...

Потім Семен реготався, як навіжений. Реготався до сліз, бо казав, що він тепер вільний і багатий — його увесь світ.

А як ішли вже Семеновою вулицею, то подекуди стрічали парубків побіля людських воріт. Вони тужливо брили в сопілки та на підсмішки глузували собі з Семенового співу.

Семен сердився й кидав у них капелюхом, мов бомбою. А потім виривався з мужицьких рук та хотів битися з парубками.

— Гей, ти, лошаку! Не регочися один з другим, мов та кобила на ярмарку, та не заглядай дівкам під запаски, але йди Польшу вали та бий!.. Бо сядуть тобі пани на плечі і загнудують, як коняку, та й будеш бідний, будеш тоді ту кров свою проклинати, що пани не допили та що тримає ще тебе при житті.

У хаті ж Семен робив бучу. Тягнув з печі старого батька за ноги і кидався на жінку з кулаками, а діти пищали від страху, мов синиці.

Робилось пекло, але мужики якось заспокоювали Семена згодом.

* * *

По двох тижнях...

Сім'я востаннє обідає ще гуртом у своїй хаті.

Старий батько Семенів, Михайло, — на широкому гли-

няному запічку, Семен же з жінкою і дітьми біля столу, як лише на різдво та великдень. Їдять варені картоплі з квасною огірковою ропою.

Обідають і зараз будуть вибиратися з хати. Василько і Марічка йдуть в найми до багачів у сусіднє село, жінка — поки що за прачку до панів у двір, Семен же йтиме в місто до панів шукати роботи. Може, де-небудь там на фабрику притулиться або до панів за наймита впрохається. А коли не вдасться ніде, то буде волочитися й красти, що попаде, бо жити ж треба. З голоду здихати Семен аж ніяк не збирається — хай пани здихають!

Найгірше — це зі старим батьком... Він уже й заробити на себе не годен, ані теж красти не зуміє. Йому б тільки теплої печі та смерті хутко, а тут... І печі вже немає, та й смерть не приходить по старого. Отаке-то мужицьке.

Семенові сохне голова, як та липова тріска на сонці, де б то подіти старого батька? Ані залишити його де-небудь, ані з собою куди взяти... Бодай же таке життя ясенні громи розтріскали!

Обідали. Але їжа в горло не йшла, бо там ніби хтось дерев'яних цурпалків понатикав. Треба було силкуватись протокнути страву, аж сльози виступали з очей.

Семен:

— Їжмо ще отак усі, їжмо, бо відтепер будуть уже їсти нас воші та всякі головоїди кожного поодинці.

Старий Михайло співчутливо дивиться на сина.

— Та цить уже, Семене, дай хоч дітиськам наїстися!

— Хіба ж я що кажу? Говорю лише, що йдемо всі, як бездомні собаки, та й не маємо, де вас притулити!..

Мовчанка. Глухо калатають ложки обглиняні миски, і так само глухо зітхає старий Михайло:

— Мною вже, сину, не турбуйся, мені вже, як то кажуть, чисниця до смерті. Як не буде де зогрітись взимку, то заков'язну десь під тином, як ота муха. І собака не гавкне! А тепер ще літо, то й журби нема дідові. Буду доглядати людську худобу й гусей та дістану, може, за те кусень черствого хліба і солі... Не здохну з голоду.

— Ой, уже ви, тату, годні якраз людську худобу пасти! Закашляєтесь отак на майдані та й лиш закотите ногами в ривчак.

Обидва тяжко зітхають, і Семена щось прикре, нестерпне дряпає в горлі.

Михайло:

— Годен, Семене, не годен — тим не журись, я ще раз тобі кажу. Журись он отими дітиськами та жінкою, щоб найти їм таке гніздо, аби багаті не послугувались ними. А я — пуста! Мені вже лопата та яма дасть пристано-вище.

Семен туманіє і гірко, непомітно собі усміхається.

— Уже я, тату, тепер і нароблю їм, уже я й наставляю для них під старість!..

Михайло махає ложкою, ніби й не слухає Семена.

— Так-то, небоже! Працюй, щадь, грабуй і кради, бо тепер такий світ настав. Один одного грабує, один одному очі видирає, щоб забагатіти... І один має багатства та достатків, аж йому очі з лоба лізуть від розкошів, а другий мре з голоду та йде з дітьми на жеври!..

Михайло хутко відставляє миску од себе й по-старечому закашлюється.

Семениха ж пускає по столу рясні сльози. Боляче дивиться на сумовитих дітей і розпачливо ломить руки.

— Васильку!.. Марічко! Сиротята мої нещасні!.. Хто ж вам тепер білу сорочину дасть у неділю?

Михайло:

— Цить, небого-невістко, не завдавай жалю дітиськам. Мала би вже розум та перестала сльозити щоднини!

До Семена:

— Бо тепер, як видно, не доробишся й не житимеш самою чесною працею. Ціле життя і я гарував, та й ти не дармував, і... йдемо тепер від хати, як останні лайдаки! Бо світ цей — панський, бо він є лютим ворогом для бідних. Отже, світ лютий — будь же й ти таким, Семене. Інакше не можна. Треба змінити його, он що... Розумієш, Семене?

Семен ще хвилину вперто дивиться на батька. Потім схоплює руками голову й важко, похмуро задумується.

— Ех, тату!..

І згодом у нього входить злість. Лихий вже, як собака, він шпурляє ложкою в кут і рве на шії зав'язки од сорочки.

— Отак кажете, тату?.. Правда ваша. Еге!.. Змінити світ треба, видерти від панів, силою видерти в них...

Семениха не бачила вже білого світу з-за сліз.

На подвір'ї повно людей. Сім'я вибирається з хати і з села та йде врозтіч по світу.

Уже в снігах Семен прощається зі старим батьком.

Потрісканими губами припадає до дрижачих батькових рук і серцем вибачається за свою долю погану:

— Думав я, тату, що хоч на старість вашу журбу заколишу, гадав, що хоч під вашу смерть постелю білу верету... Але трудно, та й не маю часу, бо йду тепер світ завойовувати!..

Семениха хатні пороги гіркими сльозами поливає.

А тоненький дитячий плач стрічкою біжить із сіней на подвір'я між баби і наробляє тут лементу, мов біля домовини з мерцем.

Цей бабський плач і твердих чоловіків не минає.

Вони від нього м'якнуть ураз, наче пшеничне тісто, і непомітно собі збиваються в поодинокі тісні гурти.

— От, люди, часи! Ото пускають чоловіка — пустило б їх з вогнем у печінках!

— Це життя? Та це, люди, пекло та мука, бог би їх побив!

— Гей, люди, думаймо щось, бідолахи!.. Думаймо та й рухаймося якимось до біса, бо всі підемо з торбами та виздыхаємо, як мухи.

— П'ють нашу кров і життя, як ті чорні п'явки, бо ми барани дурні...

— Хай, люди, п'ють ще більше, хай уже нас розуму понаучують!

Миттю між бабами знявся ще більший лемент та голосіння... Семениха з дітьми прощається. Голосила та заводила при цьому, наче б за їх домовиною ступала. Семен відпихав її від дітей.

— Иди геть, стара, і не рви дітям серця, бо зараз тобі амінь зроблю! Отак лише трісну, небого, та й по тобі.

Після цього дід Михайло гладив онукам голівки й давав їм ліскові прутики до рук, щоби від багацьких собак обганялися небожата.

А Семен запихав дітям за пазухи по шматку чорного хліба. Потім дав їм ще по кусневі старої, витертої вже верітчини й наказував, як мають поводитися в наймах.

— Отак розбігайтесь по світу та ростіть, небожата, як бур'яни під плотом. А як будуть вас багачі збиткувати та

днями їсти не давати, то позакусуйте зуби й терпіть, поки повиростає та вберетесь у силу. Потім відплатитесь їм за все лихо. А доти терпіть, біднята, і мені тільки жалійтесь на все при нагоді. Інший ніхто вас не пожаліє... А я буду думати про вас, діти, день і ніч, аж до могили вас не забуду...

Зігнувся й розцілував дітей по холодних, позаплакуваних обличчях. Потім повернувся до подвір'я.

— А ви, сусіди й сусідки, будьте здорові та й протіть, як образив я кого чим-небудь або сказав кому лише слово!.. З біди та нужди чоловік розуму лишається. Але, проте, любив я вас усіх, як свої сни про краще майбутнє, і думав, що з вами й помру та в домовину піду. Але...

Махнув лиш рукою, зняв хуленько з голови капелюха й низько вклонився усьому подвір'ю.

— Будьте ж тепер здорові, сусіди і несусіди, та хай вам ведеться у господарстві краще, як мені!

Подвір'я загомоніло враз, наче велике дупло джмелів.

Чоловіки й баби по черзі йшли до Семена й цілувалися з ним в уста.

— Будьте здорові, Семене!

— Щасливої дороги, куме, та хай вам пощастить кращу долю знайти. А своєю лихою годиною не переймайтесь дуже — таких, видите, пролетарів, як то кажуть, цілий світ... Якби лиш були розумні та вміли зібратися й порозумітися всі. Оце якби вміли!..

— Коли б ви, Семенку, знайшли десь добру фабрику або поплатну роботу, то й нам сюди переказуйте... Піде чоловік і в пекло з цих гараздів.

— Оце, оце не забудьте, сусідо... Такі, видите, гаразди та розкоші, що кинув би тут усе, як ворога, аби лиш міг де на фабриці заробити.

— Ой, то-то кинув би та втік на край світу!

Семен обіцяв, що не забуде цього. Коби лише здоров'я та знайти щось доброго... Але чи знайдеться? Вони ж знають, що бідному всюди вітер в очі.

Після цього мужики важко виходили з подвір'я, вийшов уже понуро й старий Михайло з дітьми із сіней.

Семен тепер здригнувся всім тілом. Він сильно потер долонею нахмурене чоло, перекинув на плечі подорожню торбину й, силкуючись бути бадьорим, потиху підійшов до жінки.

— Ходім, небого!

Семениха стрепенулася й вражено подивилась на нього. Тоді міцно вчепилась руками хатніх одвірків і забелькотіла, ніби з гарячки:

— Куди йти? Геть від хати? Не піду, хоч убий мене, хоч рубай мене сокирою, хоч...

Ціла трусилася й тулилася до білої стіни, немов перелякана дитина до матері.

— Ні, ні, не піду від неї. Чуєш? Не покину її, хоч убий!

Потім безсило впала на призьбу й заголосила, як за мерцем. Кілька сусідок на подвір'ї і собі ж заридали.

Семен стояв, наче камінний стовп, і тільки хмикав хрипло. І враз підійшов до жінки й силою одірвав її від призьби. Злісно швиргнув її на подвір'я і аж біля воріт наздогнав.

— Цить, не реви вже за нею! — загомонів їй над самим вухом. — Шкода сліз!..

Обернувся до хати, ніби кидав їй поглядом останній прощай, і знову зашепотів:

— Гадаєш, що я так-таки і залишу її паразитам на втіху? Дідька!.. Десь уночі закрадуся і черкну сірником... Нехай не виколісує головоїдів на нашу працю!..

За ворітьми чекав їх старий батько з онуками. А гарчаний полудень тоненько вигравав бджолами в вербах, і вулицею дріботіла вже худоба з поля.

— Запалю і її та ще щось я пушу з димом. Еге!.. Нехай запалає, як палають тепер розпукою наші груди. Нехай!..

Пішли... Тільки подекуди ще спинялися — треба було із стрічними людьми попрощатися.

ЩО ПИСАТИ?

Писати, це не ціпом махати,— казали наші батьки.

Правду казали небіжчики, хай їм земля пером! Я все згадую слова їх золоті.

Бо куди й казати, ціп таки краща й вигідніша зброя, ніж перо.

До ціпа прикладешся, розмахнешся і періщиш собі любенько, аж лоскіт іде. Отак усіх ворогів перебив би ціпом за охоту.

А пером уже не розмахнутися, як слід, ані теж періщити не можна.

Бо розмахнешся пером «на цілого» і напишеш дещо до газети — прокурор те все «зачарує», і воно тобі чистеньке місце замість букв залишиться на папері.

Ось такий чарівник прокурор.

До того ж іще завзявся й завзявся на нашу газету.

Кожний номер якомсь наврочить, вчарує, і він, нещасний, поблідне, побіліє, засвітить лисинами...

Аж жалко дивитися на нього.

І коли вже наша газета так щораз більше бліднішала, що аж мало не всі букви покинули її,— нагнали мене редактори до прокурора.

— Іди,— кажуть,— Мережко, та запитай, що писати нам, аби букви трималися паперу в газеті.

Пішов я — прийшов я.

— Славайсу,— кажу,— пане прокурор. Що дієте?

— На веки векув! Газети конфіскую... А чого треба?

— Та... тее... Хотів би газету писати. І от, будьте ласка, сказати мені, що писати такого, щоб ви не конфіскували і щоби слова трималися паперу?

— Хе-хе! Маеш мені редактора! — поглумився прокурор.— Що писати! Пиши от про Польщу, про Марс, про Пілсудського, про революцію в Китаї, про більшовиків, про партії, про...

— Та я ж про те саме й пишу, пане прокурор,— кажу.

— Ну, то чого ж хочеш?

— Не хочу нічого, але ви те все конфіскуєте..

— Гм! А ти ж звідкіля будеш?

— З «Сельробу», паночку.

— З «Сельробу»!! — стукнув себе прокурор у чоло червоним олівцем.— З правого чи з лівого «Сельробу»?

— З лівого, з лівого, паночку... З' «Сельробу-Єдності» тепер... Мережкою звуса.

— А-а! Там самі комуністи, пся крєв! Вже я знаю... І вас би всіх до криміналу загнати — не до газет пускати.

— Та це зайве,— говорю,— скажіть от, що писати нам тепер, як така вже наша доля газетна.

— Ви б краще кинули цю роботу,— порадив мені прокурор.

Я зітхнув, як голодний циган перед салом.

— Про революцію в Китаї можна, кажете, писати? — говорю по хвилині.

— Не можна! — рубонув прокурор.

— Чому? А от перед хвилиною ви сказали, що можна...

— Бо думав, що з ким іншим маю діло. Ви, сельробівці, про революцію і не згадуйте, хоча б вона й на Марсі була... Вовка, кажуть, з лісу не викликай! Сконфіскую.

— Ну, а про процеси політичні... Можна?

— Не можна. Яке вам діло до процесів? На те суди й кримінали, щоб були процеси.

— А про страйки, профспілки, комітет з голодом, сейм, поліцію, арештування...

— Не можна, не можна, не можна! — затріпав руками прокурор.— Це все брехня більшовицька.

— Та чому брехня?

— Бо... брехня! Страйки й профспілки вигадали більшовики. Голод у нас, у Польщі, і його дав пан-біг, а не ви — комуністи, щоб про нього згадувати та боротися з ним. Сейм наш, польський, паньство́вий — а не ваш; поліція також паньство́ва — не ваша; арештують і замикають

до тюрем отаких саме сучих синів, як ви оце з «Сельробу».

— Гм... То, може, хоч про партію можна писати, як уже так усе не можна?

— Про яку?

— Та про нашу-таки — сельробівську.

— Що ж... Це можна. Але щоб воно не було антипаньствоове, антирелігійне, антипопівське, антиполіційне, антиурядове, антизлочодійське, антиголодове, антивійтівське, антикримінальне, анти...

— Хо-хо-хо-хо! — перебив я злякано. — А про більшовиків?

— Не можна. Сконфіскую.

— А от перше казали, що можна.

— Можна ундовцям і радикалам. Вони не скривдять, а допоможуть нам своєю писаниною.

— Умгу! А про каси й злочодіїв?

— Про більшовицьких? — Можна.

— Та ні! Про паньствоових-таки, державних...

— Про паньствоових не можна. Нібито — яке вам діло до паньствоових кас і злочодіїв?! Здефравдував *, то здефравдував, і користі з цього ні вам, ані нам, тільки тим, що...

— А про богів?..

— Про чийх?

— Та про своїх таки. Католицьких.

— Но-но! Якраз оце до рук вам їх дати!.. Сконфіскую.

— А про Маркса?

— Про Марса?.. Можна.

— Та не про Марса, лиш про Маркса, Леніна, соціалізм, буржуазію...

— З цим їдьте до Москви й не морочте панству нашому голови. Конфіскуватиму до рисочки.

— То, може, хоч передруки з газет не будете конфіскувати?

— Зі «Слова Польського», «Газети Поранної», «Місіонера», «Діла», «Нової Зорі», «Нового Часу» — не буду.

— А з соціалістичних та закордонних?

— Конфіскуватиму.

— Бувайте!

* З дефравдувати — украсти.

— Бондзь пан здруф!

Я пішов у місто й купив «Місіонер» та «Нову Зорю». Але там ані читати що селянам і робітникам, ані...

А прокурор завзявся.

І сиджу оце тепер та думаю: що нам писати тепер для вас, селяни і робітники «малопольських» земель, коли на цих же землях є такий великий і завзятий пан прокурор?..

Скажіть, порадьте, і тоді я розмахнуся.

1928

НА РИБУ

В низенькій, мов печериця, Марковій хаті над річкою зібрались, як і щороку на переднівку, бідняки на рибу.

Саки з кочергами дядьки позалишали у вузьких Маркових сінях, а чорні горщики на рибу поприв'язували собі кожний мотузком до пояса.

Селяни посідали рядком на лаву і на хатній поріг, наче бусинки, нанизані на нитку.

Чекають терпеливо, щоб вечір уже заслонив як слід від божого світу недалекий постерунок з лютими жандармами та щоб ніхто вже не побачив їх з саками в річці. Напасть чатує на чоловіка, мов кіт на мишу, то ж треба берегтися.

У хаті диму, наче в каглі, бо мужики не сидять даром.

Курять такими щиренькими тютюнами, що Марчисі з дітьми на постелі світ од них макітриться, в горло їй ніби хтось живих хрущів напихає, а дядьків за кожним «шлюгом» немов затесаним дрючком у грудях штуркає.

Надворі такий теплий і гарний літній вечір, що коли б не старість на плечах та не голодні діти у хаті — то хоч грай на сопілці та йди до дівчат з парубками.

Вечір липневий. Всюди по призьбах і по запічках сумовито й одноманітно деренчать цвіркуни, а по болотнистих калюжах вередливо женихаються жаби. В теплому і м'якому, мов подушка, повітрі комарі тягнуть довгу й тонесеньку ниточку.

«Ті-і-і-інь!» — ледве чутно грають при цьому.

Де-не-де ще по селу бекають відлучені ягнята й дзвінко регочуться дівчата з відрами біля криниць.

Мужики гомонять в хаті напотемки й при зачинених вікнах, щоб хтось не підглянув їх тут, на вечірній рибальській виправі. Часи настали погані й не раз за одного марненького піскаря можуть замкнути чоловіка до криміналу, та ще й грішми оштрафують.

Дядьки покурюють, а Марчиха бухкає грудьми, наче від сірки.

— Та йдіть уже, гей, один з другим — не гарчіть до півночі в хаті, мов пси над стервом, та не чекайте, щоб рибу хтось повилапував... Сидять якоїсь кольки і ржуть, мов ті коні, та ще коптять димами, як фабрика... Дихнути вже не годна!

Рибалки байдуже скребуть ті місця, де блохи кусяють, — вони до такої Марчишиної бесіди давно вже звикли.

— Ви цитьте, кумо Насте, та помучтеся ще трохи з ласки своєї... До півночі ще зо тридцять разів можна повіситись, коли хто захоче.

Дядьки регочуть.

— Еге, еге! Ви, кумо, лягли собі разом з курми, тому й так уже сердитесь... А коли б ви підкасались та пішли з нами трохи побовтатись у намулах, тоді...

— Я від ваших тютюнів конаю ось, колька би вас колола!

— Цитьте, кумо, і не сипте кольками! Завтра оживете від риби.

— Ой, вже ви тої риби несете нам! Піде один з другим та й бовтається цілу ніч, і замість з рибою — він без штанів прийде до хати над ранком. Питаєшся вранці: «Де, старий, штани?» — «А вкрав хтось, подавився б ними на великдень!» — відповідає.

Дядьки дружно регочуться.

— Воно, бачите, кумо, ще й на мужицький гузишник чатує біда... Але коли б один вечір не приніс вам хоч кілька рибин — ви, баби, повидирали б нам очі.

— Не теребіть цілими в'язками дітей на наші глови!

— Чуєте, як рубає?..

— Добре рубає... Як пилка.

— Вас аби не пиляв та не тримав у вуздечці, ви б і з торбами пішли попід людські плоти!

— А вас, жінок, залиши самих на один тиждень, то заревете за нами, як за рідною мамою.

— Ой, це видно, як ми пропадали без вас у війну!.. Менше було дітей, та й тільки лиш гаразду було жінці.

— А чого ж ви так претесь виходити заміж, коли така непорадна година вам з чоловіками?

— Бо дурна жінка.

Марко на порозі злісно спльовує кудись аж під піч.

— Та що ви з бабою сперечаєтесь! Хай отам хиріє біда, коли вже лягла. З бабами перечитись — все одно, що дурного маку наїстися. Вони всіх перекричать та переговорюють, коли розкриють пельку!

Мужики смачно позіхають і водночас підсміхаються на правдиві Маркові слова. Але в душі признають собі, що дійсно без баби мужик закапарив би увесь світ, як помийницю.

Марко подає Штефанові кисет з нарізаним бакуном.

— Розповідайте, куме Штефане, що було далі з тою рибою.

Високий і тонкий, як мотовило, Штефан крутить напотемки товсту цигарку з Маркового тютюну і продовжує:

— Ну, слухайте! Рибку я піймав гарну отам під берегом. Такі, клинчуки й марини, що — е-е! Мов дручя. Але не встиг я ще витрясти рибу з пазухи в хаті та схвати кудись мокрий сак, — у вікні жандарище. Ог-го! — тенькнуло мені в голові. — Вже буде свіжий танець та новий «заробіток»! А бог би тебе побив! Жандарище — цей губатий, що бив колись читальників та звів Семенову дочку — стукає у вікно.

«Спите, Штефане?»

Я трясуся, мов на решеті. Хутко натягаю штани та буджу жінку на постелі, і йду відчиняти біді.

«Добрий вечір».

«Дай боже здоров'я».

«Гарний вечір сьогодні!.. Це ти нині ловив рибу під берегом, пся крев?»

Бачу, що брехати не вдасться, бо на лаві простерся мокрий сак, а під лавою в цебрику рибка хвостами витріскує.

«І вечір, кажу, гарний, і риба ще краща, коби здорова!»

Що мені, міркую, зробиш, коли вже все одно буду каратись за цю рибу?.. Дідько бери!

Дядьки дивуються.

— Отак-таки й рубаєте йому навпростець?!

— А що ж гадаєте! Жандаря чоловік не бачив, чи що? Перед війною був би, може, і злякався біди, а нині я вже й не таких жандарів бачив... Чоловік дуріє день у день, що нема шматка хліба у хаті, а пани ще й рибу у воді взяли за свою!

«То ти, як бачу, більшовик! — каже мені цей пулькатий.— А чи ти знаєш, що рибу ловити не можна?»

«Знати, кажу, знаю, але дайте мені землі, щоб було на чому хліб сіяти, тоді і до страшного суду не полізу вам бабратись за рибою».

«Гарно умієш пашекувати! До Росії за землею ти б не пішов?»

«Коли б ви, пане, пустили туди, я зараз утівав би звідси на чотири вітри!»

«Ага! Ти, видно, з більшовицьких газет та книжок наївся такого розуму. Ану-ко давай сюди руки та підемо!»

«Куди?»

«Давай, каже, мурго, руки!»

Потенькує мені щось у голові, потенькує — але не йти вже не можеш. Приходимо. На постерунку мій жандар тріс мене в морду!

«Це за те, що пискуєш та маєш занадто широку хавку... А тепер кажи, як тебе звати й відколи вже в потоці рибу ловиш!»

Дав ще мені два рази в пику, списав протокол та й пустив додому.

Якось через два тижні приходиться з суду повістка. Йду я. Говорю панам як, що і куди... оповідаю наше життя на переднівку... Світ забув! Присудили мені три місяці криміналу за те, що бунтувався перед жандаром, та й двадцять злотих штрафу за рибу. І так я торік виграв з рибою — грало би їм у грудях!.. Мусив і відсидіти взимі, і останні подушки продали в хаті на штраф.

Мужики чухаються в чорні потилиці й глибоко зітхають.

— Ой, так, так! — Тепер такі часи, що ти, хлопе, здихай і кінець!

— Коби здихати! А то ж треба ще на панські черева працювати з дітьми, аж очі вилазять! Пани загарбали і землю, і рибу, і всяку звірину на світі — а ти, хлопе,

тільки працєю на них, аж шкіра на пузі облазить, терпи голод і будь панам конякою!

— Еге! І немає на них ні якоїсь війни, ні кара божа на панів не паде — жодної зміни не видно... Тільки голод, нужда, податки — одна пекельна мука цьому бідному мужикові, без ґрунту й без хліба!

— І чого нарід терпить так — колька знає!

— Якась зміна, люди, мусить бути... Ви рахуйте, що нарід уже душиться в нужді та в злиднях, мов та муха у комніні. Ані на чому працювати, ані де заробити, ані втекти кудись від голоду та від нужди... Пани загарбали собі всі землі на світі й дають лиш по шматкові їх якимось своїм колоністам — а ти, хлопе, працєю на їх розкоші за півдарма і гинь. Ну, а коли людям налеться вже біди поза вуха, тоді кожному все одно: або поволі з голоду здихати, або якось так робити, щоб було інакше та й легше на світі.

— Еге, навчить, куме, біда ворожити, коли не буде що в губу вложити!

Мужики дружньо, як на команду, зітхають.

Хвилиночку мовчать, і потім дехто смачно й широко позіхає на весь рот.

— Ех, спав би, якби хліб та не треба цієї риби!

— Ой то спав би та відпочивав! Напрацюєшся цілий день, аж шкіра на спині тріскає, а ввечері лізь ще, не-боже, в намул, мов та пуголовиця! Гарне життя!

— Панам би таке хоч на два тижні!

— Ревів би на весь світ!

Мовчанка. Важка журба пхається в мужицькі мізки й свердлить у них глибокі й болючі діри. Дядьки ще хвильку німіють у цьому попутаному павутинню журби, потім наче прокидаються.

— Але ми заговорилися, а багачі ніч розкрадають!

— Еге! Пора вже, люди, в намул... Збираймося!

— Закурім ще у хаті.

Всі піднімаються, тріскотять кісточками в суглобах і заздросять в душі солодкому Марчишиному хропінню.

Марко вносить з сіней саки й пропонує дядькам по-знімати ще й залишити штани в хаті.

— За біду нині не важко. Підкрадеться хтось у куші та вкраде, як якось того тижня...

— Це правда. А ми й без штанів добіжимо в річку.

— Скидаймо ж хутчій, коли так!

Дядьки скидають одніські лише полотняні штани і жодять по хаті, мов довгоногі бузьки.

— Ба, чи ж пощастить ще нам нині без напасті?

— Від напасті, куме, не пропасти,— кажуть люди. Та коли ми будемо розумні, тоді не дамо собі в кашу плювати. Нас є, нівроку, семеро, як дубків! Появиться хтось і причепиться— ніч має свої права. У воду і голову в намул, щоб аж забулькотіло! Ми не з добра та не з гараздів ідемо бабратись по ночах в намулі!

— Інакше й не може бути. Воно, ніби, коли ти людина— то ж будь людиною і розумій чужі злидні та нужду... А хочеш напасті— шукай!

— Ну, але ходім уже!

— Йдемо.

Рибалки німо, наче якісь праісторичні тонконогі тіні, виходять на двір. Тихесенько відчиняють прутяну хвірточку на город і вузькою, росистою уже стежкою бредуть до річки. Насторожені й мокрі травинки скобочуть дядьків по колінах.

Тепла ніч впилася сонливим шумом недалекої річки і п'яно колихається в м'якому та запашному повітрі.

А на розмріяне небо повилазили, мов світлячі, святоїванські жучки.

Вони поперекидались догори черевцями й перебігають дрібонькими ніжками, наче від сміху, що в селян голі аж до поясів ноги.

БІЛЯ МЕДУ

На простеленій у траві ряднині в садочку сидять пів-колом біленькі, вимашчені маслом та позачісувані дядьки. Посередині мисчина з медом.

Селяни поважно, щоб, мовляв, не по-дитячому прилипти до меду, щипають пучками чорний, наче земляця, житній хліб, уважно мачають його в плиткій мисчині і смаковито, разом з чорними й потрісканими од праці пальцями, пхають замочений шматок до рота.

За кожним шматком вони витирають долонею губи й стернею наїжені вуси, та раз у раз одмахують від мисчини настирливих мух.

На білому світі неділя.

Гарячий полудень ліниво прижмурих очі над селом і дихає на нього жарким, томливим духом, немов з розпаленої печі.

Інколи вишмигне звідкись теплий і легенький вітерець.

Він дрібнонько замережить зеленим листям на деревах і пустотливо стрибне й сколихне густими коноплями на грядках, аж білий пилок закуриться над ними.

По саду весело грають мухи, обік вуликів на краечку саду запопадливо гудуть бджоли.

По зелених гіллячках над головами дядьків цікаво стрибають пташки. Вони дрібно пурхають з гильки на гильку і тручають на святково вимашчені мужицькі голови сухі листочки й прутики та дрібних хробачків і гусениць.

Дядьки обережно ловлять липкими пальцями прутик або черв'ячка й кидають їх у кучеряві кушки порічок.

Сивий уже, мов хмаринка на погідньому небі, пасічник Іван сердечно припрошує гостей до їжі та й оповідає їм своє горе.

— А прошу, газди!... А досягайте ж — не гордуйте мною, негідним, та божим даром. Мед — божа манна, як то кажуть, тому і гріх було би гордувати ним... А прошу!.. Г-ой, та й так, бачте, так... Щось торік по великодні сталося й сталося моїй старій — нехай шезне, та борони боже людей від такого. Двадцять і п'ять років прожили ми на господарстві в мирі та так, як господь велів, а на старість, чуєте, старій бабі кавалерів забалося. Бувало, була жінка, як жінка, і люди нам заздрили, а як видали заміж доньку Настю, мою стару наче щось підвіяло, нехай шезне!..

«Не буду й не буду жити з тобою! — торочить мені щодня. — Я й так вийшла за тебе з мусу, бо ти й причепився був до мене, як реп'ях».

А в неї, знаєте, з Николею таки ще колись і за дівочтва любá * була. І от, Николиха-небіжка лиш задерла ноги, а моя стара зірвалась, мов та маржина, — не при їжі кажучи, — до бика. «Не хочу й не хочу тебе вже більше...» — «Та агій, кажу, жінко! Бійся бога, та май якийсь сором перед людьми... Та як же на старість так дуріти, мов молодиця!»

Отак їй говорю. А вона мені каже:

«Я, каже, чоловіче, щось на люди. Ти якби знав, як я цього Николу любила й тепер ще люблю та як мені було легко з тобою свій вік марнувати, то ти б п'ять разів здурів. Але ти, каже, болван, тому й не знаєш, що таке — любá».

Отакої мені заспівала. І що вже я не натолкувався їй, що не напросився біди — світ забув! Пішла, поволочилась-таки до Николи. Зостався я, чуєте, мов отой кіт посеред льоду. І чекаю я старулі один тиждень, ба й третій... А чень, міркую, старулище нарозумиться й повернеться до хати. Ог-го! Вже, як і бачите, цілий рік живе з ним на віру, по-панськи ніби...

Дядьки похитують головами, облизують солодкі пальці й співчутливо підтакують Іванові.

— Таке-то воно, куме, таке... Христянина вже, як то

* Л ю б á — кохання.

кажуть, сором тільки й тримає між людьми. А втратить отой сором — ніщо вже йому не в голові.

— А-а-а-а!.. Такий вже, рахувати, не боїться жодного сорому. Бо в нього лица вже немає — в нього халява замість лица. Що вже, ніби, йому хтось зробить, коли він не має сорому?

Іван підхоплює:

— Оце, оце, кумоньку, правду кажете. Натягнула на лице халяву й залишила мене самого на старість на сором та на неславу. Повіялась на ганьбу і на людське покаяння... І говорю я колись отому Николі: «Чи тобі, старигане дуплавий, не ганьба та й не сором сидіти на старість з чужими жінками? Та соромився б самого себе і порядних людей в селі!»

А він мені, чуєте: «Ви, куме Іване, на мене не гнівайтесь і не чіпайте мене. Я вам жінки не відбирав та й не кликав до себе. Прийшла сама — а проганяти її від себе не маю якось серця та сумління».

«Бо й ти такий порядний! — думаю собі.— Якби ти порядний газда, то взяв би зараз добру запруту й прогнав би суку від хати, аж закурилося б... Але морочив ти їй голову ще колись парубком щоночі, ну і тепер, видно, перейшов знов на хлоп'ячий розум і взявся до тої самої роботи!»

На спотілих мужицьких обличчях грає вже прихована глумлива посмішка.

Якби хтось відслонив її раптом — мужицькі обличчя сказали б тоді: «Та що з тебе, Іване, за господар в селі, коли твоя жінка з другим та дозволяєш їй виправляти таку неславу на весь світ! Таж якби моя стара клемпа* на таке пустилась — я б її... я б її!..»

Дядьки значуче підморгують собі і висловлюють Іванові свої міркування:

— Такий, такий тепер нарід паршивий! Такий, бачите, паскудний, що нехай западеться кудись у тріски та в болото.

— Але якби моя стара такої мені затанцювала, я б їй сиві коси повисмикував. Отак-таки зловив би, як за траву, і повиривав до волосочка, щоб голим тім'ям світила по селу. Ніж маєш мені сором робити — я вб'ю тебе і нехай іду тоді до криміналу гнити!

* К л е м п а — стара, ялова корова.

— Ой, не кажіть та не хваліться, куме. Чоловік не тварина, щоб його буком навчити. Що ти, ніби, зробиш з бідю, коли вже вона стара торба! Якби воно ще молоде, скажім, ну, тоді інше, тоді б міг чоловік і такої заспівати... А зрештою — на біді, кажуть, і ліс поламай — біда бідю.

— Це правда, куме, але рахуйте, що то ж публіка* перед цілим селом та на всю околицю... Чоловік — будь-що-будь — якийсь господар, має пошанівок в людей на старість... А тут отака вам содомія!

— Е, я ще, чуєте, знаю Николу від парубоцтва, бо й не раз оба волочились по селу цілими ночами... Та й вашу, куме Іване, стару знаю від дівоцтва. Гарна й порядна була дівка. І скажу лише, що вони обое, бувало, вічно ховаються та цілуються під черешнею.

Іван зітхає і спішно підправляє мисчину з медом.

— А досягайте ж, Марочку, та без церемонії! Та й вибачте мені, що... Еге, та воно я — бачите — знав, що вона з Николою любилась... Але дівка була гарна й порядна, і думав собі християнин: віддасться й забуде таку дурницю, як любá. Ну, та й забула-таки вже була... Правда, вона все більше з донькою собі короводилась, як зі мною. Але в господарстві немає часу на любó та обніматися і гладитись по-панському... А тут — чуєте — вона понад двадцять років лицемірила зі мною!

Дядьки співчують:

— Бо воно, люди, чоловік, як ота гадина сороката. В очі тобі світить і лицемірить, а в серці тяжку та криваву ненависть носить.

— Ой, так, так... Люди сьогодні ще гірші за звірину. Бо та ані кривдить нікого, ані теж злості не носить у серці. А чоловік з'їв би один одного та мотав би один другому кишки лиш за самий навіть голий гріш.

— Та це все ви добре говорите, але я б таки не дарував, будши на кумовім місці... Я би, люди, того Николу до ради громадської, до суду... Яке, ніби, ти маєш право жити з чужою жінкою та публіцити світ?!

Іван махає рукою, немов мухи від себе відганяє.

— Ет, дайте вже мені, куме, спокій із судами!.. А хіба ж я не думав таке? Думав, еге... Але потім роздумав. «Щезай, бідо!» — кажу до себе. Хіба як суд або рада

* Публіка — ганьба, неслава, сором.

громадська присудять їй повернутись до мене, то я вже життя матиму з нею? Ог-го! Та й думаю собі, що я ніби й сам таки собі винен. Вона ж і колись не хотіла за мене виходити — ледве примусили...

Газди не знають, що вже говорити Іванові, і замовкають.

А Іван журно тре рукою жовті складки зморшків на лобі. Поринає думками в безтурботні ще молоді літа — пестить їх старечою душею.

По саду ж бродять золоті, сонячні рисочки. Вони — тонюсінькі й ніжні — миготять у м'якій травичці золотими нитками. Отак відбилися мимохить од сонячного моря вгорі, впали сюди крізь кучеряве галуззя яблунь і ніби лякаються тепер понурих мужицьких обличчів.

Меду в мисчині вже немає, дядьки сидять нерухомо.

Попідпирали кістлявими руками голови, мов важкі, дерев'яні довбеньки, і мрійно жмурають очима до вуликів, що купаються в сонячному морі.

В гілляччі різноманітно грає комахня, в старій, зеленим мохом порослій стрісі на клуні тихесенько сюрчать голодні ластів'ята.

Тут же, над дядьками, якісь нерозумні комахинки запутались у хороший, витканий решіткою серпанок павутиння на яблуні і тепер жалібно пищать безперестанку.

Іван слухає, і йому здається, що це його спокій та молоді літа так тужливо плачуть за ним.

Розміряну мовчанку раптом проганяє від дядьків кум Микита.

— Ну, та говоріть щось, люди, до лиха. Не сидім, як оті квочки на гніздах.

Селяни миттю забирають підпори з-під борід і колихаються, мов купка соняшників під легким подувом вітру.

— Та що тут говорити?

— Гаразди свої кожний знаємо, а про біду набридло вже вічно торочити.

— Еге, біда вже стара, вона й не боїться наших жалів та нарікань.

— От нехай кум Онуфрій щось розкажуть. Вони ходять до тої читальні, читають газети, та через те й знають напевно, що то ген десь у світах діється.

— Еге!.. Що письменний, то вже певно не такий болван, як цей, що йому очі зав'язані... Такому, бачите, світ ясний, мов на долоні.

— Ой, те, те,— але, хіба хочуть пани допустити до того, щоб мужикові світ відчинився та щоб він був розумніший? Де там! Дивіться, школи поперевертали на своє панське і польське та хочуть, щоб і наші дітиська були такими ж, як і ми, темними!..

— Воно ж бо, люди, бояться пани мужика. Навіщо тобі, кажуть, собі десь школа і книжка, як ти й так родився на худобину, щоб лише працювати на нас?

— Боїться, собачня, один з другим, щоби мужик не зазіхнув на їх панство, коли вже стане розумнішим.

— Аякже!.. Це тому, що вони, ну оці собачі пани, мають уже добру практику з мужиком,— говорять казети. От, у Росії, пишуть, мужик навчився, став мудрим і всіх панів понагонив од себе на сто мать.

Селяни дружно зітхають.

— От, розумно!.. А в нас оце, люди, чогось ні мужик не мудріє, ані також ніяка куца година на панів не заходить! Живуть собі паниці в шовках та в розкошах, як і давно жили.

— Бо наш нарід ще темний та заголюканий!

— Е, та воно ніби хто його знає, чи це правда, що, рахувати, в тій Росії люди панів порозганяли на чотири вітри... От колись піп говорив на проповідниці, що це — брехня і її сіє антихрист між людьми, щоб, каже, на гріх народ заманити.

— Бо попи, куме, також тримають з панамі. Хіба вони не живуть та не панують з нас так, як і пани по дворах?

— Та... правда, але вони, говорять, якісь ніби слуги божі!

— Еге, вони богові служать, а нечистого носять під шкірою... Ніби гаївського попа не піймали колись парубки у вдовиці вночі? Не тікав вікном лиш у штанах? Та й, поміркуйте, чого він ніби йшов до молодиці вночі?.. Службу правити чи, може, хату кропити свяченою водою в петрівку?

Дядьки на хвилиночку затихають і зрозуміло для себе підсміхаються.

А думки шепчуть: «Е, та це таки правда, що ті попи не такі святі та божі, як у ризах під вівтарем. От, за кожную дрібничку він дере один з другим мужика, як лихвар,— не годен чоловік оплатитись від нього!..»

Жмуток сонячного світла протиснувся крізь галуззя на Іванове чоло і вигнав на ньому жовті краплиночки

поту. Потому любовно зсунувся йому на очі й замигтів та пустотливо заскоботав Івана в носі.

Іван голосно чхнув, витер поділком сорочки носа й повернув обличчя в тінь, до письменного Онуфрія.

— Ну, та розкажіть-но щось, куме, розкажіть, що там нового у світі на газетах!

— О-о!.. Розкажіть, Онуфрійку, чи воно правда, що в Росії панів прогнали... Бо мені колись один сторонський чоловік оповідав, що там люди сказали панам: «Ідіть тепер, головоїди, воші бити, коли не хочете працювати та жити, як люди! Вже більше не будете з хлопа та панства собі влаштовувати».

— Аякже, аякже, розкажіть щось, — настоював Іван. — Я такий радий, що маю з ким поговорити та забути при цьому свою чорну годину, що дай вам боже, сусіди, життя, що відвідали мене сьогодні та не відцурались мого бідного харчунку... Воно-бо чоловік цілий тиждень самий та самий. Нема вже до кого й слова промовити в хаті, відколи донька вийшла заміж, а стара пішла в стовбур. І... тужно якось самому в хаті... Якби ще не ці бджоли, та не дивився, як вони гарно працюють і не кривдять нікого — то, не раз, зачепився б отам на бантині, коли впаде туга на серце.

Онуфрій пильно оглядається навкруги і нахиляє голову до уважно наставлених мужицьких голів. Здається, ніби купочка осінніх соняшників любовно нахилились до себе.

— Буде війна, пишуть газети! — нишком говорить Онуфрій.

— Війна! Ф-фїть! А це хто та з ким? — шепочуть цікаві дядьки.

Онуфрій:

— З Росією... Нібито — з більшовиками, як їх тепер називають пани. Бо це таки правда, що там нарід панів понагонив, а панські землі й маетки забрав собі... Позабрав у них маетки, заснував собі кожний нарід свою Україну і тепер живе, кажуть, аж пальці облизує!

— Хи-и! Ну, і дивіть же, який розумний та кмітливий нарід! — широко дивуються дядьки...

— І тепер що?.. Пани хочуть робити війну і назад скарби та маетки повідбирати?

— Аякже! Пани дуже люті, що люди понаганяли їх отак, без будьте здорові... І тепер перешіптуються скрізь

між собою, щоб робити нову війну і всіх, що вигнали їх з ґрунтів та з маєтків та з панства,— постріляти, як псів.

— Оце раз... Ніби самі вже пани будуть іти на людей?

— Де там, до кольки, пани! Пани лиш командуватимуть і постачатимуть зброю й патрони. А битися за них буде мужик.

— Та як? Щоб мужик на мужика йшов? А це за яку, ніби, собачу маму?!

— За те, куме, щоб панам їх панство відобрати.

— Ну-у, та я й навоюю їм тоді!

— Г-ге, примусять, куме!

— Н-ну, вже мене хтось примусить тепер!..

— Правду кум кажуть... Чоловік уже, рахувати, на-тягався та намордувався недавно по сербських та італійських фронтах, аж йому очі лізли... Не дурний уже тепер за панів розпинатися.

— Я таки й нині кажу, що коли б уже що до чого, та якби спалахнула знов ця війна, тоді я повертаю шапку дашком назад і роблю «форверц» кудись у кущі.

— А що ж. Чоловік уже наївся доброго розуму ще на війні колись... Нехай тепер самі пани б'ються, коли їм щось недогода!

— Правду кажете. Нібито, за яку гирю мужик мужика має вбивати, коли вони однаково працюють та бідують на цілім світі!

— Але ви, люди, цитьте з цим! — остерігав Онуфрій.— Тепер такі часи, що...

— Та хіба ми не знаємо, як, що й куди?

— Оце раз!.. Та тепер уже й малий бахур від гусей знає, що чим пахне та що куди заганяє!

Селяни вигідніше вмощуються біля Онуфрія й заку-рюють цигарки з бакуну.

— А ще що там нове на казетах?..

— Та що оці більшовики, що то прогнали від себе панів і дали народові волю, говорять якось,— десь там у якомусь місті,— до панів: та що ви, гей, бійтеся бога, робите! Нарід на світі бідує та хоче хліба, якогось спочинку і кращої долі, а ви суми-сумезні на зброю та й на гранати кидаєте... Та майте якийсь глузд і людяність в голові! Хіба вам мало ще тої крові, що кілька років ви проливали дармо-пусто з народу?.. А — тю на вас! От візьмімо тепер і роззброймося всі. Хто має яку зброю — кидай у воду, хай її там колька коле! І так з неї немає

користі людям, тільки кров, та плач, та нужда... А ми, кажуть, якісь люди, то ж і жиймо так між собою, щоб не битися одні з одними.

Дядьки гуртом підцмокують.

— Оце, чоловіче, гарно врубали! Ну і потім?.. Що пани їм на те?

— Та що!.. Пан, бачите, паном і здохне... Тут ніби каже: добре, добре та роззброюймось, а глянь ближче, — він нові кулі майструє та ховає крадькома за пазуху.

— Міркуйте собі! — дивуються дядьки. — І таки нічого не вийшло з тої балачки?

— Та де — вийшло!.. Пани тепер завзялись вимордувати нарід на світі й кінець.

— А здохли б, дай боже!

— Аби ж їх колька колола, ніж через них люди мають знов гинути, як мухи!

— Цитьте! Та бо ще, кажуть, пани тепер винайшли якийсь паскудний газ, що нарід гинутиме від нього, мов оті мухи.

— Це десь, кажуть, в Америці та в Англії такі лукаві та завзяті пани.

— А щоб вони луснули, дай боже!.. Отаку якусь паскуду придумали?!

— А що ж! Сидить один з другим день у день без роботи, то й має час отаку капость видумувати.

— Ну і ще що пишуть казети?

— Та пишуть, що нарід дуже ворухиться по світу...

— Що ви кажете!.. Нібито — проти цієї війни, що пани задумують?

— Аякже! І проти війни, і проти неволі робить нарід революцію. «Досить панства та збиткуватись над нами!» — говорять панам. Хочете жити — працюйте та годуйтеся так, як і ми. Це так у Китаю вже говорять та ще, пишуть газети, в...

— В Китаю? Це оті люди з косами та маленькими очима, що ми їх бачили на війні, куме Грицю, такої мудрої співають?

— Оті, оті.

— Дивіться ж, який нарід! Чоловік думав собі колись, що вони темні, як ніч, а вони... Ще розумніші від нас усіх — революцію роблять!..

Іван раптом встає й піднімає догори руки.

— Почекайте ж, сусіди! — перебиває він гостей.

Мужицькі голови, мов чорні та сиві соняшники, незадоволено повертаються до Івана.

— Ви вибачте, любі, що перебиваю вам бесіду, але я так люблю кума Онуфрія за цю вчену їх бесіду і так— шаную ваші чесні голови — люблю повеселитись в гурті з добрими людьми, що душу за це віддав би. Воно-бо, знаєте, чоловік живе тепер сам, як відлюда, та тільки з бджілками має до діла. І от дивлюся я не раз на цю дружню бджолину працю, дивлюсь на їх рівність і любовість між собою і думаю потім, негідний: гей, чому ж це нерозумна німина-бджола вміє так рівно, гарно і дружньо жити на світі, а люди — ніби вже з розумом — не можуть і не вміють? Чому це так?.. Але, як знаєте, чоловік я неписьменний, між людей ходжу рідко — тому й не знаю, дурний, що тепер діється на світі.. А тепер бачу, що люди вже помалу приходять до розуму й думають, як би то жити між собою, як оті бджоли у вулику...

— Е, та воно ніби так, так, куме, але...

— А стривайте хвилиночку! Та й, бачите, я так цим радію, що аж легше мені тепер свій вік доживати на старості. Бо воно дуже прикро, що люди так збиткуються одні над другими. Але — чекайте!.. Я собі балу-балу і забув, що маю сказати вам на кінці. Вибачте! Я ось задумав тепер, при цій ученій кумовій бесіді вгостити вас, люди, з радості, що таке чую та що маю таких гарних гостей...

— Ей, та що ви, куме, будете марнуватися на нас! Дай вам боже здоров'я!

— І правда, Іванку!.. Шкода праці на радощі.

Іван перебиває:

— Коли ви гості, то цитьте і не розказуйте. Я не хочу й слухати таке... Тут така гарна динка, такі гарні новини,— а вони з подякунками!.. От, ви трошки посидьте та загальмуйте розмову, а я зараз впораюсь. Маю ще торішній вишняк, та ще побіжу й за горілкою. Вип'ємо всі за те, щоб люди — хоч колись — жили так, як бджоли, та не носили злоби й облуди на серці... Добре?

— Та нехай уже, Іванку, нехай, коли так вперлися. Але щоб...

— Цитьте й не говоріть! Ви лиш посидьте з ласки своєї, а я побіжу на хвилиночку... Потім даліше будемо говорити.

Іван хутко біжить до хати, і чути, як калатає засувом у дверях.

Селяни задоволено посміхаються в душі й, чекаючи, жмурять очима до вуликів у сонячній купелі.

Над вуликами гудуть бджоли. Солодке й приємне їх жужжіння гойдається на сонячних маревах і плине аж до дядьків.

Нашіптує тепер у їх журбою ковани мізки, що світ ще буде колись отаким солодким вуликом у сонячному морі, а люди всі — бджолами.

На високій Семеновій клуні голосно й дрібно, наче молотком по дошці, клепче поважний лелека.

Він піднімає догори голову й ніби радісно підтакує отаким пишним мужицьким міркуванням.

ВОГОНЬ

Серед ночі запалав панський двір. Хтось невідомий підпалив його, і він забухав полум'ям, аж чорна ніч закривавилась.

Від будинків загорілися згодом і понурі скирти соломи та збіжжя. Пожежа посилювалася, війнула у повітря вогненними ручищами й затріскотіла жваво, мов кулемети на бойовищі.

Біля полудня лиш чорна купа згарища жевріла ще з-за жовтих і пообсмалюваних дерев.

А вночі кинулись, немов шуліки, жандарми по хатах. Стягали сплячих селян з постелі, наче сліпих курей з бантин, і зганяли їх усіх на росистий майдан біля церкви.

Коли упорались, пов'язали мотуззям руки всім і чередою погнали до в'їта. Відчинили стодолу, зігнали до неї селян, як овець до подою, і потім замкнули двері на замок.

— Сидіть, хлопці, шляк би вас трафив! — гукнули, замикаючи браму од стодоли.

Потім ще налаяли в'їта за те, що й досі ще арешту в селі не вибудував, і пішли всі на інше село селян турбувати.

— Сидіти — то сидіти. Кому ж тепер і пам'ятати панів та жандармів, як не мужикові!

Селяни намацали в потемках купу стухлої, позаторішньої соломи в куті й позалазили в неї, наче миші під зиму.

— Лягаймо, братці, та даваймо блохам їсти!.. Поки жандарми впораються на інших селах, то й п'ятьох коней облупив би, не те, що виспався.

— Це правда... Але перше пошукайте котрий-небудь якого ножа... З пов'язаними руками спати трудно, не буде чим і почухатись, як ушпилить тебе багацька блоха.

— А як повернутися чортові сини й побачать, що руки порозв'язувані?

Це дуже м'який на серце Іван так побоюється. Був колись дуже битий на постерунку і тепер має страх.

Дядьки, однак, засміяли його бесіду:

— Ог-го! Дасть у морду, лусне кілька раз по голові— й кінець... А чоловік не баба, витримає.

— І не таке ще чоловік витримував.

— Де-де-е! Румуни ще не так парили колись, та витримавав... Мужика, бачите, як того kota, і довбнею не діб'еш!

— Ну, але є вже той ніж чи нема?

Знайшовся згодом у старого Михайла. Забігав хутко з рук до рук, наче ткацький човник по нитках, і за хвилину селяни замахали затерпими руками в повітрі.

— Але зав'язав — позав'язувало б йому кишки! Аж рови на тілі повиїдало.

— Кортіло б, люди, знати, за віщо це нас?

Високий Охрім не дав докінчити. Потягнув Семена за полу і таємниче дядькам:

— Позатикайте роти кулаками і спить отам, як ще не биті!.. Будете ляпати язиками, як баба праником, і виляпаєте собі лиху годину. А коли якийсь біс підслухує отам за стіною?!

Дядьки потерли вуси й погодилися всі, що таки розумна Охрімова мова. Язик розпустиш, і будеш тоді цілий рік бити воші в тюрмі. Краще хіба мовчати, бо ніч надворі.

— Спім уже, люди, як таке!

— Пошукайте тютюну та закурим ще надобраніч.—Це хтось із молодих не може витримати. Але старші ігикають і сердяться.

— Чи ви вже, люди, подуріли та розуму позбулися? Та як серед ночі курити в соломі?!

— Запхай, Степане-чоловіче, гусячку в рот, коли не годен таки витримати без цигарки.

Порскливий, придушений сміх. Потім:

— Але хиріймо вже... Вдосвіта треба у місто до криміналу мандрувати.

Глибокі зітхання, легке шурхання соломою й подекуди калікувате шемрання молитов:

— Припантистім Пілаті і скрадавщогося... пригребенної...

— Ошкребчую в третій день по писаніє...

— ...Гос-мо-смо-смо... Богородичко-дівонько барадованная.

Молоді чоловіки, що після війни в церкві вже не моляться, не можуть витримати і порскають сміхом. А веселий завжди Данило зложив ніби побожно руки й на весь рот перекривив старих:

— Ц-царю небесний, очисти душу істиком!.. Боже мужицький, видери панському очі, хай не тягає нас по криміналах!..

Сміх. Старші, однак, не противляться — звикли вже до такого. Кінчають, зітхаючи, молитви й лаштуються спати в соломі. Високий Охрім накривається дірватою сірячиною й півшепотом оповідає дядькам, як то блохи на лови збираються.

— Отак, бачите, чоловік лише ляже, а блохи-псєвіри виставляють хутко голови з соломі.

— Ти, мой, є? — каже одна до другої.

— Є!

— А ти?.. Є!

— Є!

— Ну, то вставай!.. Ходімо кусати!

Легко посміхається кожний. Дрімота робить своє, лізе дядькам на голови.

Тихо...

* * *

Вранці підіймається з-за лісу сонечко, і тоді робиться в селі гамірно.

Поскрипують журавлі обік колодязів, бекають плаксиво барани й овечата, лагідно мукають корови й заспапо ще гегейкають пастухи. Далі плачуть уже й дітиська та лаються жінки.

За хвилину червоне сонячне проміння вдарило весело й на намазану стіну вийтової стодоли. Хвилиночку погралось на ній сміхотливо, потім ускочило до середини, й одразу стьобнуло заарештованих дядьків золотогарячими прутиками. Потім ще ніби попереув'язувало їх золотими

весільними стьожками і жартівливо замиготіло тепленьким світлом на обличчях.

Заарештовані пробуджуються. Спершу дивуються, чому це жінка не лається, що худоба ще не годована сьогодні, потім широко позіхають і згадують учорашню ніч.

Тепер турботно підсміхаються один одному і журно скребуть патлаті, скуйовджені голови.

— Ну? — очима питаються один одного.

— А най це дідько візьме!

Розмова чомусь не в'яжеться як слід. День, як золото, і дядькам прикро на душі.

Вулицею повз стодолу переходять косарі на сіножати. Крізь дірочки між делінням поблискують до сонця гострі коси й долітає також розмова селянська:

— А цієї ночі, чоловіченьку, третину села виарештували... І тих, що на всякі збори і віча ходять, і тих, що лиш газети читають.

— Аякже. Кажуть, Марка-комуніста й Іванового парубка, що вернув недавно з України, зразу-таки погнали в місто до криміналу, решта отут у стодолі нудиться ще.

— Та-бо кажуть, що по інших селах уже три дні увихаються жандарми! Такого, чути, нахапали та наарештували, що кримінали тріскають у місті.

— Ей-га!

— Воно й не дивота, куме. Адже вибори пани готують, та й — рахувати — чотири панські двори спалахкотіли вже цього тижня!

Таємниче і ледве чутно:

— Ц-с-с-с! Ба, чи ж не буде тепер, куме, якої завірюхи... Га? Як ви думаєте?

— Коби!.. Думаєте, маєток утратив би? Е-е!

Дядьки в стодолі ловлять оці слова — як риба черв'яків на воді, і їм дещо відрадніше стає на душі. Не вони тільки, як видно, караються за весь мир.

Але рух в селі більшає і міцнішає, і дядьків чіпляється журба і нетерплячка.

— Оце гарно! Погода, як шафран, а ти, мой, у стухлій соломі вилежуйся!

— Сховав би за погоди своє сінце та ще заробив би десь яку копичину,— а ти, небоже, сиди, як отой піп на парастасах!

— Аякже!.. Тепер будемо сидіти та позіхати з панської

ласки, а взимі худібку на ярмарок, дітиськам коліна в рот. Їжте, вихапало б вас до ніженьки!

Непосидюща журба тручає дядьків до стін і пхає очі в щілинки між делінням.

Погідний день сміється, як дитячі літа уві сні. Щечечуть весело пташки, тонкою музикою грають мухи у вербах і садочках та тонко-металевим сміхом дзвонять дітиська на вулиці. А кирпоносий вїт Михайло всадовивсь на дровітню, як на коня, витісує сокирою гладкий клинок до коси. Широка лисина на голові блищить до сонця, мов бляшана баня на церкві в полудень.

Назирали вїта крізь дірочку для дишла од воза в брамі. Засичали на нього, щоб оглянувся, і:

— Вїточку! А підійдіть же з ласки своєї!

Вїт невдоволено піднявся, потім підійшов до стіни й уткнув носа в дірочку.

— Чого хочете?

— Що нового, вїточку, коб ви здорові?

— Ат... біда!

— Що ви кажете!.. А тих убійників-жандармів нема ще?

— А як там дома в нас?

— Чекайте, не говоріть усі враз! — перебив вїт. — Жандарми — цей, що вибиває зуби, і сухий Бербенівський, що раз у раз шукає напасті на селі, — сплять отам, як колоддя, в мене на постелі... А дома у вас перебурхали все догори дном, захапали всяке друковане папір'я і... по всьому ніби...

Заарештовані поцмокують журливо. Цей червоняга рябий віку їм укоротає, як встане. А сухий дідько любить тупим ножем волосся на голові рубати!

— Гей-га-а! — журиться Іван.

— А коли ж нас, вїте, до криміналу потягнуть?

— В місті краще, бо легше б'ють.

Але вїт одвертається і безнадійно махає рукою.

— І забудьте за кримінал! Жандармський комендант говорив удосвіта, що таки поки що отут будете сидіти... На моїх в'язках. Не буде куди і сіно звезти за погоди, бог би то скарав! — додав ще накінці.

— А чому ж не візьмуть до криміналу?

— Бо місця немає... Оті страйки та пожежі дворів таке виробляють...

— Ей-га!

— У Верболозах, кажуть, убили вчора жандарми се-
меро людей! — продовжує війт.

— Убили?

— Аякже. А п'ятеро щось, чи не більше навіть, пора-
нили, кажуть... Не пускали на панську сіножать чужих
косарів, а вони кулями. Маєш, хлопе, страйк. Кримінали
тріскають від народу.

— Хо-хо-хо! А це що буде?!

— Чути, що незабаром буде новий наказ уряду...

Дядьки товпляться німо до дірочки, як ті каченята до
миски з водою. Пробивають війтового носа зацікавлени-
ми поглядами:

— Кажіть, війте!

— Не знаю, але кажуть, що наказ буде, щоб кожне
село порядний кримінал вибудувало собі. З ґратами, на-
рами і міцними залізними дверима. А ні, то прийде вій-
сько та на громадський кошт і ратушу поставить... От
такого ще хлоп дочекався! — зітхнув накінці.

— Голівко нещаслива! І б'ють, і — як то кажуть —
плакати не дають!

Дядьки зацмокали журливо язиками й вирішили, що
пани тепер сказались і задумують увесь світ на один ве-
ликий кримінал повернути. Окремих хат і господарства
хлопові вже не треба — сидітиме й без штанів, аби хто
їсти давав.

Горбатий Онопрій уперто проштовхується до дірочки
й запитує війта, як буде з харчем у цьому, ніби «своєму»
криміналі. Чи харч буде «цісарський», чи таки на своєму
треба буде сидіти!

Дядьки, однак, зневажливо потрясли головами і самі
відповіли за війта.

— Гадаєте, — кухню військову привезуть хлопіві до
села? Чорта рогатого! Вони й у місті не дають їсти — не
те в селі!..

— Хочеш, хлопе, — годуйся своїм хлібом, хочеш —
здихай поволеньки... Панам не журба. Дурних хлопів є
ще до роботи на них, як тої трави та листя по всьому
світу.

— Ая! Бідувати, бачите, здихати та робити панам
розкоші є кому — нема лиш кому гаразд собі зробити!

Сердитий Панько, що має ще італійську кулю в стег-
ні, злісно спльовує й кидає капелюхом аж у кут сто-
доли.

— Які ми, люди, спритні всі та розумні, нехай нас чорти візьмуть! Оце!

Війт хотів іти геть. Але кремезний Охрім зупинив ще його.

— Верніться ще, з ласки своєї!

— Га? — нерішуче повернувся війт.

— Принесіть ще нам, війте, з ласки своєї якого-небудь мотуззя... Може, які старі посторонки валяються біля хати.

І війт, і дядьки незрозуміло закліпали очима. На яку це нужду мотуззя йому заманулось?

Але Охрім серйознішає і дивиться тепер на дядьків, як на дурну худобу.

— Бачите, війте, таке діло, що порятуйте і не жалійте того мотуззя. Бо ті два як пробудяться — румунську лазню нам справлять!

Тепер вже й дядьки не в тім'я биті. Загомоніли глухо, як накриті мухи в горшку:

— Ей, порятуйте, порятуйте, війточку!

— Бо ми, кумоньку, вночі порозв'язувались, а тепер може солоно бути. Той червоняга нам очі повиколоє!

Війт ніяково чухається.

— Мой не-е!.. Та то треба двоє вужищів порубати на таку кумпанію. Де я стільки мотуззя наберу?

Охрім:

— А пек осина, війте! Та хіба вже дурного мотуззя не знайдеться коло хати?

— Та-а... Но-но!

— Війтоньку! А коли ті убійники пробудяться — тихцем дайте нам знати. Треба ще загодя пов'язатись нам як належиться.

Це Іван, що тримає ще в пам'яті жандармські буки.

* * *

Біля полудня в селі тихо. День упрів і не годен дихати, тільки діти та мушня не дають світові спокою. Одні регочуть і верещать, як навіжені, інші ж шугають і брунчать утішно в повітрі, немов такий чудовий і погідний день тільки для них зазолотився.

В stodолі тепер душно і мляво, наче в роті після склянки води натщесерце. Арештовані лежать ліниво на

соломі, мов важкі міхи з половою, і немитими очима позують по брудних стінах. Мізки в головах дарма хліб не псували, щось там собі метикують ніби... Кидають думками на стіну й хитренько та вдало, без найменшого тобі гримоту, виймають з неї кілька дерев'яних делін. Помалу-малу, і в стіні уже дірка.

Тепер мізки підсміхаються дядькам. А що, мой? Дарма тягали очі по стінах? Не будьте лиш брусами неотесаними. Вставайте, лінюхи, і до дірки, аби вам колька в бік! Тільки тихесенько, без страху, без гомону... Один за другим... один за другим... фіть-фіть крізь дірку. Головорізи сплять ще отам, не повставали б!

Іван таки встає. Обережно підходить до стіни од зеленого кукурдзяного городу й уважно пробує руками міцність делін у стіні. Легко підсміхається. Потім вертається до нічого вже не вартих, ніби, дядьків на соломі й знижує голос до таємничості.

— Гей! А якби кілька делін і... мах-мах на город?

Дядьки лежать мовчки і лише кидають на Івана очима, мов камінцями.

— Шкіра свербить?

Практичний у всьому Охрім спльовує почерез дядьків. Потім кладе руки під голову, як риштовання, і робить квасно-байдужу міну на обличчі.

— Ге-ге, якби то, куме, чоловік — муха! Певно, що не чекав би тут жандармського свята, не марнував днів... Отак юркнув би собі крізь дірку і сів вигідно на багацьке сало.

Дядьки зітхають.

— Ой, певно, що так.

— А так, бачите, що? Мужик не тільки не муха, але ціла колода, як гора. Шморгне звідсіля й піде додому чи на поле робити, а там...

— Та там, брате, усяка колька тебе назирить! — журно докінчує Микита.— Хіба чоловік у землю зарийється?

— Ха-ха! Робити та заробити дещо хотів би — не ховатися.

— Аніж ховатися, то краще вже тут сидіти... Менше хоч клопоту буде.

Дядьки на хвилину погомоніли глухо й погодилися, що тікати таки не можна. Хоч би й тому навіть, що користі з цього не буде ніякої, а підозріння будуть великі, та ще й далеко гірше битимуть, як зловлять. О!

Лишається одне — треба чекати. Чекає, поки не поженуть їх у місто на допит або й туг-таки щось не пороблять. Адже ж не будуть їх квасити у stodолі довіку. Або — або. Або випустять і наженуть додому, або візьмуть-таки до справжнього арешту. Бо, як висловився Охрім:

— Хоч би в справжньому і порядному криміналі сидів, люди!.. Не боліло б серце та забув би хоч у мурах за роботу на полі!.. А то... тьху, шезніть у тріски з такими порядками...

Коли роти пішли в рух, то зараз нагадали про себе й голодні селянські животи. Забурчали настирливо, як ті невдоволені старі баби на печі, і нагадали зараз кишкам про хліб та страву.

— Ей, та це вже десь сонечко гей-гей! Ів би щось, чоловіче.

— Еге! Ів би на правду, бо черево на дошку зійшлося. Підходили до стін і пхали очі в щілинки.

Нічого. Світ купається в розтопленому золоті, і на вулиці діти будують цілі господарства з патичків. Сидять у порохах широким колом і гудуть, наче бджоли у гречці.

Данило прикладає губи до щілинки в стіні.

— Пс-с-с-т! Іванку!.. Ти, ти, Василишин Іванку! А ходи-но сюди, ходи, дам цукру!..

Чорнявий, замузаний болотом Іванко витріщує очі й несміло йде під стіну. Решта тільки дивиться заздрісно.

— Мой, парубче! Сідай, небоже, на ломаку і махай хутко до мого Семенка. Цілу торбу цукру має для тебе... А Семенковій мамі скажи, щоб мені принесла їсти до війтової stodолі. Не забудеш?

— Іванку! А по дорозі вступи до вуйни Семенихи, що має гарні порічки в саду... Скажи вуйні, що вуйко у війтовій stodолі і казав, щоб принесли їсти.

— Але махай скоро! Цукор — як мед, і діти геть розхапають.

— Квапся, квапся, небоже! Цуговим конем брикай.

Іванко заіржав, як молодий панський лошак, по-хурманському цмокнув на бучок між ногами і — вйо-вйо, аж закурилось. Підплигував, мов панський візок по дорозі.

Микита:

— Цей, брате, в небіжчика тата вдався... Пообіцяй заробіток — і на край світу чкурне. Дивіть, як погнав!

Дядьки жмурили очима до щілинок. Потім посідали

на соломі й дивились, як павук під стріхою дві плаксиви мухи обмотував легенькою тканиною. Мухи дзижчали жалібно, ніби голосили тихо в розпуці, а павук мовчав і робив далі свою роботу.

Селяни дивились і думали. Порівнювали павука до панів та всякої іншої кольки, мух — до безпорадних селян, що також лише так плаксиво вміють тріпатись в панських сітях.

Зітхали й чекали жінок з їжею.

* * *

Нарешті поприходили жінки. Несли в чорненьких горщиках борщі та картоплю з юшкою і шорсткі кукурудзяні коржі під пахвою.

Ставали під стіну стодоли і зажуреними, цікавими очима лізли до середини, між чоловіків.

— Ти, гей, старий!

— Га?

— Ходи, їсти тобі принесла.

— Оце добре слово... Мені вже, жінко, аж цигани привідались за тобою.

— Щоб тебе міль їла, яка з тебе користь мені тепер!

— Та чого ти вже лаєшся, бійся бога! Хіба...

— А певно! Я розшибатимусь сама по роботах і буду тобі їсти носити по криміналах, — щоб їх дідько взяв, — ти ж по зборах і газетах ходити та гнити, сидючи, в гарячі робочі дні!

— То не носи, і нехай тебе пси їдять, яка солодка!

— Жери вже, коли принесла. Хіба соломою будеш жити? Розсунь-но деління, нехай я горня упхаю.

Отак майже всі, щоб здорові. Ніби сердилися, лаялися і нарікали, а в душі аж плакали з болю за чоловіками та й над лихою долею. Гей, таж то на панських ланах уже жниво почалося сьогодні!

Через оте саме голодні дядьки їли, немов квачами пхали у горло. Ніякого тобі смаку в такий час та при такій бабській музиці. Щоб уже тобі хоч сльота надворі! Ох-ха!

Не сердилась і не скигвила тільки одна Христина Данилиха. Вона баба, як жандарм, бо змалку читає книжки та навіть уже в криміналі сиділа «за політику», як то го-

ворять. Баби в селі звать її жіночим війтом, бо нікому вона не дозволить собі в кашу плюнути.

Як принесла Данилові їсти, висипала дядькам цілу торбу новинок замість нарікань.

— ...У дворі комісія за комісією, панів та жандармів поназліталось, як гайвороння. Ходять, цінують, записують на книжечках. Говорять люди — селу буде біда з оцього... А дідич лютий, наче собака і, замість дванадцятого, дає жниво цього року за чотирнадцятий сніп. Сьогодні уже й жнуть «під лентами» за чотирнадцятий. Наші люди дурні, як осли, і — на сором — ще б'ються на лані за місце...

Дядьків журба чіпляється.

— Аж за чотирнадцятий? А що ж це, люди, за заробіток, гей!

Панько:

— Ой, так, так. Таки треба було нам, люди, послухати того з міста та ще перед косовицею зробити страйк.

Охрім журно зітхнув і поставив палець на губи:

— Того, кумоньку, тут не згадуйте, держіть язик за зубами. А що ви правду кажете, то правду, як сонце.

Христина — далі:

— У Берболозах, люди, різанина, гвалт, рейвах... Учора вбили там жандарми кількох мужиків, але люди й далі тримаються. Панське сіно сохне і далі на пні некошене, так і яру пшеницю не хочуть жати й за дванадцятий... Говорять, звідкись аж здалеку пан задумує привезти людей на жниво. Прийде знову до різанини, бо люди там уперті і роз'ярені та, напевно, і тих людей не пускатимуть на жниво...

— Фі-фі-фі-фігы!

— А вчора ввечері надійшло військо туди. Хотіло об'їсти та зруйнувати ціле село, але жінки зібрались, як військо, і не дали. Забрали дітей на руки, підняли крик і лемент та з тим проти жовнірів. І військо ні в цих, ні в тих та, поки що, сидить спокійно, кажуть люди. Але як воно там таки на правду — не знати, бо жандарми не пускають туди чужих людей...

— Що ще? В Осоках, кажуть, страйк, люди виграли і жнуть тепер жито за десятий сніп. А по всіх селах арешти, аж куриться... Хапають, немов з вогню, говорять люди — війна буде...

Слухали і німіли.

Геть-геть з полудня дядьки томились од жаркої задухи в стодолі й лежали на соломі брудними лантухами. Одні ніби щось думали вперто, інші дрімали лівиво, треті ж вішали очі на запавутинену бантину вгорі і слідкували, як ластівки там коло гнізда звиваються.

Заздрили ластівкам. Ані панів вони не знають, ані податків та арештів не бояться. Запопадливо зліплять гніздо, виведуть і виховують як слід утішних дітей та — пурх-пурх собі в світ щебетливо. Воля й життя. А чоловік? Ех-ха!

Мовчали й мрійливо кліпали очима. Готові вже були отак прокліпати і вічність, але лихо наднесло війта.

— Нате,— упхав у дірку вузол зчорнілого мотуззя.

Німо-мрійлива мовчанка щезла, і дядьків немов хтось гострою шпилькою вколов та поставив на ноги.

— В'яжімось! В'яжімось, люди, бо буде біда!

— Крутіть міцно, Максиме, не жалійте! Щоб аж посиніли руки, не буде можна пізнати, що ми весь час порозв'язувані сиділи.

— Бодай цього війта шляк графив! Дав якогось гнилого непотребу, а воно рветься, як павутиння.

— Сплітайте подвійно, куме. Воно кожний багач такий, що — на тобі, небоже, що мені негоже.

Пов'язались. Тепер могли відітхнути й думали тільки спокійно чекати. Але боязкий Гарасим утер рукавом спітнілий ніс і висунув дядькам одне питання:

— А що ми, люди, будемо говорити жандармам?

Еге! Таки напряду здалося б ще подумати над цим. Але Охрім махнув руками, як веслом, і вирішив одразу:

— Це пусте. Ми не знаємо нічого, газди. Чуєте? Нічого. Ані хто двір підпалив, якби питались, ані хто збори нам робив, ані про того ми нічогосінько не знаємо. Ви знаєте, про кого йдеться?

— Та про того, що носив нам книжки і хотів страйк у нас...

— Цс-с-т! Ще раз: про двір — нічого, про того ані писнути, на все інше — знизати плечима і витріщити очі, як цибулі. Ми собі отаки патлаті дурні та не знаємо нічого, крім роботи, і за друге село... Бо інакше буде біда. Розумно?

— Гай-гай! Але всі, щоб хто зрадити не захотів!—ви-сунув Іван.

Тепер дядьки чекали. Насталювали щоки, міцно стискали зуби й угадували думками, по чому перше битимуть — чи по голові, чи по лиці вперіщать?

Жмурили очима до неструганої брами в stodолі й чекали нетерпляче. Коли вже раз?.. Серце товкло собі не знаходило. В декого з дядьків тремтіли уже губи від страху.

Ластівки пригравали дядькам, як колись музика на війні. Спритно ліпили гніздо і виводили та викручували співучими дзьобами, немов смичком по скрипці.

Чекали. Ось гомін в хаті урвався, і комендант з поліцаями вийшов надвір. Дядьки дрогнули мимохіть.

Охрім голосно відкашлянув і з притиском шепнув дядькам:

— Але витримати всім, люди!

Заспокоїли поглядами. На що інше не стало часу, бо жандарми вже одмикали браму.

— А-а, хлопи,— глумливо бовкнув комендант, сту-паючи за поріг.— Як спалося в соломі?

Дядьки мовчали і чекали чого іншого. Дивились на грабову палицю в сухого та на довбенькуваті руки в рябого червоняги, і їм аж млосно робилось.

«Ох, та й весіллячко ж буде зараз! — боязко думалося кожному.— Але терпи, хлопе. О-о, терпи!»

* * *

Нарешті обридло це все комендантові. Хлопа товчи, як перець у макітрі, а він тільки буде витирати кров з носа і мовчати, як міх із січкою. Бий у морду, як у дошку, лупи по голові, як по камені, а він:

— Не знаємо, пане... Що мужик має знати?

І договориш ти з такими заклятими!

Комендант витер хусткою широке, мокре од поту чоло і сказав поліцаям, щоб уже кинули цю роботу. Сьогодні й убий хлопа, то він нічого не виспіває. Почекати, поки занудиться та почне його журба гризти — тоді все вита-рабанить. Знає вже їх натуру!

Послухали. Сухий відклав палицю й пішов на

подвір'я води напиться, а червоняга рябий сів утомлено на січкарню серед стодоли.

Дядьки відітхнули. Вже по першій лазні, богу дякувати. Витримали. Дивились тепер на товстого коменданта засльозеними, ніби добрячими очима і чули, як десь у грудях гнів колотився. Гарячі обличчя свербіли, пекли та напухали хутко, наче паски в печі під великдень. Добренько дали духу!

Комендант дивився на селянські скривавлені та позамазувані обличчя і грався маленькими коліщатами з диму. Пронизував глумливими очима скорботні селянські погляди, і його брав сміх. Нарешті — таки не витримав. Розреготався на всю губу і сів на січкарню біля рябого.

— Ви, хлопи, кабани дурні!

Мовчали хвилинку. Потім легко відкашлювались і відповідали комендантові.

— Нехай і такі ми, пане, але беріть нас до криміналу.

— А тут вам зле?

— Зле — не зле, але роботи в нас ніякої, а хліб треба їсти.

— То признавайтесь, хто це вас дурного розуму брався вчити, і гонить тоді на всі чотири.

— Коби ми знали! До чого будемо признаватись, як нічого не знаємо?

— Брешете, як собаки. Але брешіть далі, то будете тут сидіти, аж вам зборів та страйків відхочеться!

— Ми, пане, по зборах не маємо часу бігати... Дайте нам харч, як не берете в місто.

— У місті вас до хрону, там є розумніші дурні, як ви. Мені треба одного: признайтесь, хто це був і звідки той крикливий розумник, що лазив до вас з книжками та зі страйками на збори?.. Признаєтесь — ідіть собі на дідьчу маму!

— Га, то як така вже наша доля — порозв'яуйте нам хоч руки, пане. Тікати кудись не гадаємо, бо куди побіжимо од вас?

— Хоч ви — худоба дурна, але це правда. Від нас хіба на той світ утечете.

— То ж не бійтеся і будьте людьми. А ми вже, як таке, будемо сидіти і відпочинемо собі по-панськи.

— Посидите. Але я певний, що за кілька днів усе з вас видушу. Мені шкода лиш ваших лобів дурних.

— Дякуємо за ласку. Але в хлопа лоб залізний і часом можна собі до цього голову розвалити.

Рябий тепер скочив на ноги.

— Хто це, хто такий пискатий?

Але комендант заспокоїв його.

— Сідай, нічого... Хлоп, ніби, мудрого малпує.— До дядьків:

— Побачимо, чий твердіший. Умгу!.. А тепер надумайтесь іще до завтраго.

Устав і моргнув жандармам, щоб руки порозв'язували. Порозтинали мотуззя ножем. Посміялися ще дрібочку з напухлих облич і вийшли. Пішли ще щось з'їсти, а чи й випити до вїйта.

По хвилині Охрім:

— Але лупив, гадина, аж у голові лускало! Думав я, що всі зуби вилетять.

— Добре примав,— відпукнувся Микита.— І мені-таки зломив одного, шляк би його трафив!

Семен:

— А кум Іван аж беркицьнулись, як той угрів їх поза вуха...

— Г-ге, якби вас так утесав, що аж цілий ліхтар свічок блимнув в очах, то й ви б...

— О-о, порядно мастили, бог би їх скарав.

* * *

Четвертого дня селяни вже зівали ротами, як щуки в намулі.

Журба й нудота чіплялися тепер дядьків. Бо — лишенько! Щодня вилежуйся на соломі, як пустий котиче, слухай бабських нарікань раз у раз і плісній бездільню, коли все кругом аж пищить тепер за селянськими руками. Вичікуй кожного дня допиту, смакуй жандармські штурхани й полицники і... сиди ні за цапову душу, дідько його зна доки!

Ой-йой-йой-йой!

Вертілись по стодолі, мов затроєні мухи, спокою собі не знаходили.

— Та й доки ще ми, люди, будемо гнити тут?

— А чорт їх знає! Досить, що тепер будемо сидіти

дарма та мордуватись, як за покаяння, а зимою будуть нас злидні мордувати.

— Гей, та радьмо щось, бо так і жнива пролежимо отут!

— Х-хе... радьмо! Але що радити?

Журба чіплялась. А дідьчий жандарм сказився, курити не дозволяв. Розіперся отам на подвір'ї під грушкою, як великий кабан, і не зводить очей від дірки. Вартує, смерть його вартувала б, і тільки раз у раз покрикує, як економ:

— Як я вас, хлопи, вкурю, то вам аж з носів закуриться! Чого ще заманулось?

Просили біду:

— Та пустіть нас трохи на двір, пане жандарме. Тут уже так загусло, що сокира може висіти в повітрі.

— Дихати не можна.

Але той глузував собі з них:

— Крові я пушу вам з носа, як забагли... Добре вам, то сидіть, як ще не биті.

Шахрували. Простяглись на землю лантухами і щільно тулились ротами до стіни. Тепер дим виходив на вулицю крізь щілини між делінням. Але ж дітиська якось це вгледіли і збіглись до диму, як оті мухи до меду. Підняли гомін, мов на базарі, дивувалися. Пробували зациткати пустунів, але де там без бука! Мусили тільки сердитись і чекати, поки не порозбігаються діти.

В полудень стало легше дядькам. З поля надбігла війтова Марічка, і жандарм ходив за нею, мов кіт за салом. Куди вона, туди й він услід. Хороша була.

Дядьки користалися з нагоди і курили тепер, немов фабрика. Крізь дірочки стежили очима за поліцаєм і поцмокували журливо:

— Але ж пече — ніби наймилось!

— Ой, пече — пекло б їм печінки!

Стежили за поліцаєм і пропадали в задумі.

Христина принесла полуденок. Упхала очі в щілину і зашуміла таємниче.

— А що там, кумо? — запитали байдуже.

— Жандарма нема?

— Та де нема!.. Побіг тепер до хати за війтовою дівкою.

Христина оглянулася.

— Щось я вам скажу, газди.

Охрім проштовхався наперед.

— Ану, говоріть!

— Знаєте... В Сніжинках люди страйк зробили сьогодні!

— Де, де? В Сніжинках?.. Та що ви кажете!

Христина:

— Аби я так дихала, коли брешу. Кажуть, що і в Біднівцях люди збираються страйкувати.

— Ей-га?

— Отак-о!

— Ну, а наші? Жнуть?

— Дожинають отой малий лан жита. Але приходять люди сніжинські і насміхаються з них. Кажуть, як ви дурні, то жніть і за двадцятий! Аж лице червоніє від сорому,— додає ще Христина накінці.

Дядьки дивуються.

— Коли ж то ці, сніжинецькі, змовились на страйк, що про те й чутки не було?

— Таки сьогодні, абисьте знали. То народ розумніший від наших. Вийшли, кажуть, на лан, а дідич: «За чотирнадцятий жниво цього року!» Люди остовпіли. «Як за чотирнадцятий! Таж воно й за дванадцятий, як було досі,— не заробіток!.. Хіба задарма жати?!» — «Часи тепер дорожчі!» — відповів їм, кажуть, дідич. Люди заклекотіли, наче каша в горшку: «Та як, та що, та по якому ж це?» Якийсь чоловік виліз хутко на купу муравлиння і до женців:

— Люди! Це не заробок, але відробок. Воно й дванадцятий не заробок, але вже були звикли до нього. Коли ж тепер пан хоче за чотирнадцятий, то ми хочемо— десятого. Бо як для нього часи дорожчі — для нас іще гірші! Ходімо додому, хай самі пани жнуть за чотирнадцятий. Панщини вже не думаємо робити. А як здихати, то здохнемо так само з цим, як і без цього. Додому всі!

— Ходімо! — загули роєм женці.— Досить панщини.

— Отак-о?

— Отак, отак. Але це ще не все... Люди пішли на село і зараз наймили музику... День, бачите, дорогий, як золото, а вони танцюють на майдані, як скажені... Бубон та ухкання чути аж на лан. Чисте весілля справляють!

Дядьки не годні вийти з дива. Пливуть думками до людей сніжинецьких і одночасно скребуть заздрісно нечесані голови.

— Дивіть, дивіть! Люди доходять до розуму, а наші...

— Сором на увесь світ! Інші домагаються десятого, а наші й за чотирнадцятий б'ються!

— Гей, та це, бігме, сором і ганьба.

Христина перебила дядькам.

— Цитьте, не так-то ще погано. Видно по наших, що й вони вже застрайкували б, якби кому почати. Це ж не жарт, що й заробітку нема, та ще й чужі глумляться скрізь!

Але дядьки сердилися потиху:

— Як то нема кому почати? Хіба людей немає в селі?

Сплювували й ігійкали сердито. Пек-осина! Та походилися б десь поночі, як бувало, і... Тьху!

Охрім, однак, поставив край усяким балачкам. Він спокійно махнув рукою:

— Чекайте, люди! Треба нам не молоти дурниці, але подумати щось над цим. Порадитись нам тепер треба, о!

Витріщили очі на нього. Потім хотіли ще перечити щось Охрїмові.

Але Панько глянув у щілинку на подвір'я і сказав коротко:

— Пс-с-ст! Жандарм!

Приснули од стіни, як од напасті. Погасили вмиць люльки і цигарки та почали ділитися принесеною їжею на соломі.

Жандарм заглянув у дірку. Посміхнувся до дядьків і подивився через тин, хто це приносив жертви хлопам. Потім сів на купу свіжого бур'яну під стодолюю і стежив очима за Марічкою, що годувала курей на подвір'ї.

Дядьки мачали хлібом сухий сир з капустиного листочка і раз у раз потирали пальцями незграбні вуса. Їли мовчки і працювали мізками, що б то їм робити далі.

Думали, аж один одного не бачили за думками. Але думки ці ні до чого... Ніби, як ти будеш думати гаразд, коли той чортяка чигає під стіною, як над душею?

«Аби ж ти там дубовим стовпом зробився!» — раз у раз шибало у голові.

* * *

Ввечері вїт вичекав, аж жандарм пішов на село хлопців розганяти. Тоді пішов до дірки й засопів носом до стодоли.

— Гей, газди,— шепнув.

Лежали на соломі, як бики, і ремигали думками новини сьгоднішні.

— А що там, війте?

Заплямквав багацькими губами, мов постолом по болоті, і не знав, з чого починати дядькам.

— Ну, ну, що маєте нового, війте?

— Робіть щось, люди, бійтеся бога! — рішився, на решті.— Мені стодоли треба.

— Що, що?

— Стодоли, кажу, треба мені. І сіно стоїть сухе вже на сіножаті, та жито треба буде звезти вже незабаром.

— Та що ж ми зробимо?

— Радьте щось на божі рани! Доки ж тут будете дні марнувати та сидіти мені на в'язах?

— Та що будемо радити, війточку?

— От сидимо тут, як тіло без душі.

Війт оглянувся навкруги.

— Бійтеся бога, люди! Бігме, чвертку пива поставлю вам, коли опорожните мені стодолу.

Дядьки посміхаються в п'їтми. Чи часом не у змові з жандармами оцей війтище?

— Що ж ми зробимо, війте? Просіть хіба жандармів, щоб нас випустили.

Війт безнадійний.

— Просив уже, люди, колька б їх уколола! Де не просив! Сказали, що їм треба знати, хто то бігав до вас з книжками та зборами... Якийсь ніби, кажуть, панок в чорних окулярах... І признаєтесь, хто він,— випустять,— а ні, то й воші будете тут бити.

Дядьки хвилину мовчать.

— Га-а! То що ж ми зробимо, війте?

— Думайте щось... Не будете ж тут ціле літо псувати! Або беріть та признавайтесь до якоїсь там кольки, або тікайте отуди крізь стріху, або... Гей, та це чиста кара, люди! Забрали стодолу на арешт, а ти журиш, де б то своє збіжжя подіти!

Дядьки притакнули, але хіба вони винні щось у цьому? Такий світ і такі часи вже настали.

Охрім, однак, заспокоїв війта. Він устав і перше попросив у нього тютюну. Свій викурили, а чоловік без тютюну, як без розуму.

Війт витряс йому в пригорщі увесь тютюн з капшука, бо шукав тепер ласки в дядьків. Тоді Охрім подякував:
— Ідіть, ідіть спати, вийте! А ми вже й так мусимо щось робити, щоб журба не догризла нас сидячи.

Пішов. Дядьки понакривались сіряками і кілька хвилин шепотіли щось усі нишком. Шелестіли, наче вітерець осіннім листям у лісі.

Потім надійшов жандарм. Дядьки заштовхали один одного ліктями й оніміли всі.

— Тихо! Спім тепер, люди, як би й нічого,— кинув ще шепотом Охрім.

— Спім!

Жандарм блимнув ліхтаркою в дірку. Потім позіхнув і солодко простягся на купу свіжої та запавної конюшини під стодолю. Лїниво ще запалив цигарку і підклав обидві руки під голову. Тихо. Слухав, як по призьбах одноманітно черкають цвіркуни, як на другому кінці села тужно голосить сопілка, і як через тісні щілинки в стіні пхається до нього сонна дрімота з стодоли.

— М-мі-і-і-інь-нь! — ніжно і монотонно заграла йому під вухом якась комашка у конюшині.

— М-мі-і-і-інь!

* * *

Першим прокинувся Іван, що то найбільше боїться жандармських допитів. Хутко продер пальцями давно вже немиті очі й обережно підвівся на ноги.

Тихо... Черкають ще де-не-де цвіркуни по призьбах, але й вони вже, видно, похрипли і задрімали.

Іван підійшов до дірки. Жандарм спав під стіною, аж гомін ішов. Ніби хтось тягав гострою сапою по стіні, так хрпів голосно. Вигравали та висвистували носами і сплячі дядьки на соломі. Спати — то спати.

Іван навшипиньках повернувся й обережно засіпав ноги дядькам.

— Цс-с-с-сс! Уставайте до дідька!— зашепотів нишком.

Прокидалися. Шкребтали нігтями по тілу, аж шурхотіло, наче в тартаку. Хвилиночку не розуміли нічого, як тумани,— потім хутко нагадували й оживали.

— Геї, радьмо, радьмо щось, люди, поки той спить іще!

Радилися. Обережно виплутувалися з сіряків, що ними накривалися звечора, і ще обережніше збивалися добути на соломі. За хвилиночку вложили голови у великий круглий обруч і зверху понакривалися сіряками. Тепер руки і ноги замерли, а роти зашепотіли німо, як вечірня вода на брідку.

По хвилині згодилися всі на одне: що довше тут сидіти та дні і свій хліб марнувати — годі вже. Тепер гарячий час, і як прогавиш його, взими свої і дитячі зуби хіба на клинок зачепиш. До того тепер добрий заробіток може бути. Якби зробити страйк, як це по інших селах, та виграти десятий, а нехай і одинадцятий сніп на лані, варто би потім і в арешті посидіти, якби вже що до чого...

— Десятый сніп або одинадцятий, це вже не чотирнадцятий, аби там що,— завзято доказував Онопрій:— Коли б навіть чоловік сидів у криміналі, а лише жінка й діти жали — оплатилося б!

Семен додав, що не треба б нікому й сидіти, коли б люди розумні та трималися разом. Адже все село не запакують до арешту!

— Та й сором і ганьба, люди,— гомонів Панько.— Люди довкола страйкують та рухаються, а наші хоч би пальцем махнули!

Погодилися:

— За село сором! Хіба ми вже останні такі?

Отже, шкода вже й пустомелити більше. Сидіти і гнити тут — годі. Треба вирватись звідси, щось робити і не марнувати таких днів хороших. Але — як вирватися?..

Іван настоював таки на своєму давньому... Обережно вирвати кілька делін із стіни й — махнути отуди в кукурудзу.

Але дядьки зашурхали соломою таку балачку.

— Це пусте і дурне!

— Сьогодні втечете, а завтра знову зловлять вас, як ту мишу в полубочку.

— І тоді вже треба буде, колька знає доки, сидіти тут та їсти жандармські штурханці!

Хтось радив признатися. Признатися, що робили збори і що знають того, кого їм треба. Тоді, може, випустять.

Але... І це дурне! Хто його знає, чи випустять? Що робити?

Нарешті, заштовхали Охріма. Сам же пропонував увечері цю нараду і сам мовчить тепер, як сова!

— Говоріть щось, Охріме! Радьте!

— Бійтеся бога, радьте!

Охрім потер чоло. Потім щільніше накрив голову сірчиною й таємниче розповів дядькам свої думки.

— Перша — признатись, але не всім. Признатись тільки одному з них. Сказати, що знає того і що до нього тільки він раз у раз забігав, решта не винні і не знають нічого. Тоді, напевно, потягнуть його в місто до криміналу, а там уже якось крутити можна панам...

— Ну і що ви на це? — докінчив Охрім.

Дядьки зітхнули і журливо потерли вуси.

— Рада мудра, але до цього треба міцного чоловіка.

— Щоб витримав, як битимуть у місті.

Семен екнув зневажливо.

— Порядний мужик мусить витримати і, коли буде мудрий, битий багато не буде.

Данило:

— А коли хтось — баба й кулеша, то певно, що хай не пхається до такого!

— Бо м'який хлоп, бачите, бодай і на світ не показувався! — вставив Іван.

— Таке, таке... М'якого і тріска б'є.

— Ну, а друга рада? — заштовхали Охріма. Охрім зітхнув.

— Га, та ніщо інше, лиш треба буде втікати, як ця, перша, не вдасться. Чого тут досидимо?

Замовкли і підганяли мізки до роботи. Ех, думай, вибирай щось, чоловіче!

Жандарм під стіною забелькотів щось уві сні і далі дер сапою стіни. Цвіркуни вже черкали лиш де-не-де, втомилась, наче жінки під ранок на весіллі.

Полєкуди в повітрі цвірінькали вже різко ранні пташки. Десь по дорозі поважним клекотом гомонів колесами віз, і в стодолу дихнуло враз холоднуватим ранішнім повітрям. Зі сходу, мабуть, плив уже ранок до села, бо щілини в стіні моргнули дядькам тонкими, рожевими віями.

— Ну, і як буде, газди? — миттю перервав хтось мовчанку.

— Скоро день буде!

Тихо заворушились.

— Хто міцний і бере вину на себе?

Охочих не було. Кожний пхав голову в соломку і чекав — аби не я. Запирав у собі дух, ніби й немає мене

зараз на світі. «Гей, та це й не зробиш нічого і ще битимуть порядно!» — раз у раз думалось кожному.

Семен:

— Ну, та говоріть, люди, до дідька! Занімило вже всіх?

Микита:

— Старші вже, бачите, втратили силу та відвагу... Може би, хто з молодших пожертвувався, га?

— Ану, гей, молодші?!

Не було.

— Молодші міцні лиш на весіллі між молодицями,— глузував Охрім.— А як треба до чого іншого, то в мишачі нори ховаються один за одним!

Зневажливо екнув і сердито плюнув аж на стіну.

— Нехай вас, люди, дідько візьме! Всі ми боягузи, аж сором.

Виправдувались:

— Я не можу, бо не витримаю.

— А я витримаю? Мене також нема що бити. Раз — і амінь!

— Бити — не бити, але ви за жінку боїтеся!

— Я вашій жінці зубів не рахую! — осердився.

Доходило до сварні. Але Охрім осердився і поставив край усьому.

— Цитьте! — вгамував голосно.— Я беру вину на себе і лишаюсь. А ви тепер позатикайте хавки, сваритись будете завтра! — Підвівся, щільно накрився сірячиною й почав крутити цигарку.— Нехай вас мара забере!

Дядьки замовкли. Але по хвилі ніби прочунались і шешелестіли ротами, як папір'ям.

— Охрїмові не можна. Це не добре.

— Без Охрїма ми як без очей... Вони вміють усе добру раду подати в біді.

— Без кума Охрїма нам страйк не удасться!

— Якби не вони, ми би й тут сиділи туманами!

— Ну, то що? Хто інший?

— Я, люди,— аж по хвилині рішився Семен.— Я піду в місто. Ану, чи не витримаю?

Дядьки повеселішали вмиг.

— Ви витримаєте, бо ви хлопище, як дуб.

— Та ще й крутій з вас порядний. Вирветесь і з пекла.

Семен:

— Але в мене, газди, жінка, як знаєте, слаба, а дітям

хліба треба на зиму! А в криміналі я можу й цілі жнива просидіти!

Охрім:

— Кумові Семенові треба, люди, заплатити за те,— серйозно зауважив дядькам.

Дядьки погодилися. Певно, що так. Адже він буде в арешті сидіти за них. Тільки... як заплатити?

— Дамо їм кожний по чвертці зерна восени,— висунув Панько.

Дядьки мізкували хвилиночку. Тринадцять їх по чвертці — Семен дістане три кірці й чвертку. Нехай уже буде, але Семен заробить непогано.

— За все жниво ви самі й три кірці не заробите,— зауважили Семенові.

— Кривди не маєте.

Семен торгувався:

— А на те не зважаєте, що будуть бити?

— Та ні, але... Кажемо, що чоловік навіть і з жінкою того не заробить... де, де-е! Три кірці!

Семен виправдувався:

— Бо я, люди, таки через те й пожертвувався, що не маю з ким працювати. Моя жінка... Ні до хати тепер, ні до роботи.

Дядьки співчували Семенові.

— Ой, так, так. Як не має чоловік доброї жінки, то й сам він нічого не вартий.

Лягали знову й шепотіли собі, що то варта жінка у господарстві. Тепер уже шурхали соломою вільно, не лякались нічого. Дехто вже навіть і кашляв голосно.

Семен приліг до Охріма і радився, як би то брехати у місті, щоб менше били. Охрім шепотом навчав його де-чого. Знав багацько, бо був уже там кілька раз за оці часи.

Світало.

* * *

Раненько дядьки чекали нетерпляче, поки жандарм наїється в хаті. А коли вже нажерся і вийшов, загрюкали в браму кулаками.

— Пане жандарме!

Прийшов до дірки й пустив у неї грубий перстень диму з цигарки.

— Чого, хлопці?

— Ідть, пане, на постерунок та кажть, аби ваш старший прийшов. Будемо признаватися.

Поліцай витріщив очі, потім зареготався голосно.

— А вже?.. Вже розум виспали цієї ночі?

— Що ж зробимо? Тримаєте нас, як кліщами, а на полі робота горить!

Замовкли. Посідали журно на соломі й задумано жмурили очі до вогняно-золотих щілинок у стіні.

Удасться чи не вдасться?.. Випустять, чи треба ще буде на втечу ризикувати?

Сонце піднімалося, ціла стіна стодоли займалась вогнем. А знадвору впурхнула стрибко ластівка до стодоли. Закрутилась обік гніздечка жвавою молодницею на весіллі й потім знову вистрибнула надвір.

— Удасться! Удасться! — бадьоро і впевнено щебетнула задуманим дядькам на соломі.

— Удасться!

Селяни зітхнули й гірко посміхнулися в душі. Ніби говорили скорботними обличчями:

— Ой, хто знає, небого, чи вдасться... Хто знає!

Поринали в задуму, як у збвтану воду, і чекали.

ПОХОРОН

I

Як везли стебнівські легіні * мертвого Юру кременистою доріжкою в село, молочними верхами сумні трембіти трембітали.

Та ще пискливі дзвони на дзвіниці жалібним голосінням вигонили народ з хат.

І пішов, затовпився народ за хурою, наче діти за військом, гей ота біда за нужденним гуцульським життям.

А як зняли вже легіники чорного, як та земляця, Юрового трупа з хури та простягли його на дубовій лаві у хаті — наче всі гори захитались од Василюшиного плачу.

І пішов тоді по людях на подвір'ї такий жалісний плач та голосіння, що, хоч які студені та льодові онде верхи, а й ті вже плакали, здається, голосними потоками.

А оті легіники беруть та ще своїми жалісними словами, як гострими ножами, крають груди старій мамі Василюсі.

— Ой, та шукай лиш, небого мамо, красного вбрання і лагодь файні калачі й короваї до вишиваних бесаг **, бо будемо виряджати зараз твого Юру до невістки, княгині пишної та молодї.

Василюха стара вхопилась руками мальованої скрині обік мерця і аж мінилася з розпуки.

— Ой, а де ж ти, Юро-дитишонько, гостював так довго та мовчазно? — заголосила всіма плачами Василюха. — А звідки ж ти вертаєш тепер до мами старенької з дужими та файними легінями?

* Легінь — парубок.

** Бесаги — сакви.

А легіні, мов ота гнучка та молода дубина в лісі, заповнили Василичину хату.

— Та шукали ми,— кажуть,— мамо, твого Юрика молодого цілих три дні і три ночі, та всі, бачите, потоки та ізвори скелясті за ним перепорпали... Бо думали ми, що погнала легіника молода кров файної дівчини та шовкової любви собі шукати, гадали ми, що побрів молодяк смілий якоїсь найкращої калини шукати на сопілку та заблудився...

Та знайшли його, мамо, аж під синьою Черногорою, але... не з любкою білою та молодюю.

Лежав легіник молодий у потоці-ярі на чорному снігу біленьким личком униз та слухав, чекав ніби собі тихенько, коли-то вже запашна весна зашелестить по горах зеленими сукнями...

Аби його вона, мамо, золотими чічками та квітками закосичила, аби його, молодого, шовковою травою обвинула пестливо.

Та щоб його там, мамо, вороги-воріженні — пани не вгледіли, та щоб чорні гадюки-жандарми не спіймали до кам'яної клітки буйного сокола полонинського.

Гей, гей, люди, страшне було Юркове прощання зі світом, гірке було вмирання легіня молодого!..

Тепер уже стара Василича всіма жалями, всіма розпуками дзвонила над сином.

А синьоока Анничка Попадюкова впала на чорного мерця, мов підтята косою стеблина влітку на царині, і заревіла-заголосила на увесь жаль!

— Гой, вуйночко-мамко, навіщо пустили мені Юру з хати?.. Та було його, вуйночко, пишного в білу пазуху сховати, та було його, мамонько, під саме серце взяти та заховати безпечно!.. Та я ж би була, вуйночко, цілими днями й ночами чіпіла на морозах і берегла любка від нелюдів... Та я ж би була всім жандармам на світі погані очі повидирала за свого любчика золотенького...

Молодицями в сінях уже такі величезні плачі термосили, що аж тверді на серце бадіки тягали шорсткими рукавами по очах.

— * Мой-ой, та за таким годним, розумним та сміливим легінем не тільки м'яка челядина *, але й старий навіть заплаче-зареве, як ведмедище,— гомоніли потиху бадіки.

* Ч е л я д и н а — жінка.

А стара Василиха втратила уже й мову з хлипання. Повалилася мерцеві до ніг, як підрізане дерево в лісі, і тільки раз у раз відхлипувала до легінів.

— Ой-ой, не йдіть, дітоньки!.. Ой, не лишайте мене, сироту!

Але сторонські легіні таки збиралися вже.

Кланялися тепер товаришевому трупові гнучкими лозами, пускали по хаті такі жалісливі слова, що молодичі аж мінилися з плачів.

— Ой, спи, наш солодкий товаришу-друже, спи, та хай тобі сниться щодня ота наша золота воля, що загинув за неї.

— І хай твоя, приятелю, смерть жахлива стрілою полетить по всьому широкому світу, і хай розкаже вона бідним людям, як усюди мусять гинути через панів та всяких голововідів.

— Нехай же тобі, легіню молодий, чорна земля ляже легким, дівочим усміхом на груди, і хай твої пориви молодецькі упадуть тяжкою карою на наших ворогів-вороженних!

— Спи, Юро, пишний товаришу наш, та не засипай дуже твердо, слухай-прислухайся, як наша воля гомінко ще задзвонить горами та кичерами!.. *

— Та слухай ще, друже наш, як шумітиме обік цвинтаря Черемош бистрий, та тішся, Юроньку, що в молодих легінів отак ще бистро черлена кров буде кипіти за всі знущання і кривди гуцульські.

— Прощай та прощай, гойний товаришу!

— А ти, сирото-любко, Анничко, сплети своєму любчикові пишному золотий вінчик барвінковий, бо він за наше хлопське горе і нужду минувся зі світу.

— Та боровся ж твій орел полонинський з отими клятими ворогами людськими, що вже цілі віки-віченні п'ють-розпивають нашу кров гуцульську!..

— Іще раз прощай, наш товаришу!..

— А ви, чесні бадіки та й молодичі, будьте здорові і не забудьте зробити легіневі похорон файний.

— Але не беріть до нього, люди добрі, ні гладких ксьондзів, ані дяків, бо небіжчикові і в темній могилі було би на вас жалко.

— Най, люди, на його похороні граються з вітром черлені бинди та стрічки та жалібні співанки дівочі і легін-

* Кичера — гора, вкрита лісом.

ські — нехай він хоч у гробі засміється весело, срібними мріями.

— Будьте ж здорові ви, мамо, та й ви, бадіки, та й ви також, молодиці і хлопці!

Стебнівські легіні поклонилися ще сторонським людям і повиходили навшипиньках з хати.

І як у хаті хвилиночку лише зробилось тихо, зомліла синьоока Анничка Попадюкова. Отак упала насеред хати, гей поліно — і по дівчині.

Кинулись перелякані бадіки раз-два, відтирали зомлілу челядину. Але меткі молодиці хутенько відштовхнули бадіків круглими ліктями, та ще й заїгйкали на них сердито:

— Та чого йдете, та чого пхаєтеся один за другим до розхристаної челядини, як тут і без вас є кому рятувати?

— Агій!

— І то лізе-таки вперто один за другим, як недорізаний баран,— дівочих грудей не соромиться навіть, прости господи!

Розгублені бадіки трошки розсердились від сорому та образи. Але не хотіли робити бучу з бабами і нерадо, поволеньки подались узад.

— Но-но-но!.. Воскрешайте вже ви там, одинокі наші розумниці на світі,— замахали вони руками.

А стара Василиха так тепер заводила на всю хату, що аж шибки у вікнах побренькували.

II

Надвечір вертав старий Василь Папоротюк з Косова міста.

Твердо ступав по вечірніх, весняних уже приморозках шкіряними постолами й слухав-прислухався, як у рідних Устеріках жалібно трембіти голосили. «Ей, ба, кому ж там, варе,— думає старий,— лиха біда приключилася? Ба, по кому ж то, ади, так жалібно трембіти заплакали?»

Біжить старий легінськими кроками, шорстку від приморозків дорогу штовхає позад себе.

Та підбігає вже Василь до опришківського потічка — дітиська устеріцькі гладку та строкату худобу напувають у вигідній долині.

— Гей, діти! А кому ж то наші устеріцькі трембіти так сумно смерть по смеречині розносять? Та за ким вони так файно жаль виливають усіма смутками?

Аж зняв старий шкіряну шапку з голови, аж розгорнув сиву, нестрижену чуприну над вухом, щоб про всяке дитячих слів не пустити поза себе.

— Та то, бадічко, за Юрою Папоротюковим така велика туга ходить горами,—загомоніли в потоці дітиська.— За ним уже трембіти плачуть від полудня.

— За Юрою, за Папоротюковим?—холоне Василь над потоком.— За Юрою, кажете?!

— Ая, вуечку годний!.. То привезли його сьогодні стебнівські легіні до Папоротюків— оповідають:— снігом завіяло та засипало його десь аж під Чорногорою.

— О-о-ой!

Не побіг — переляканою серною полетів старий у село.

Та прилітає вже під свою хату старий гуцул.

Мокру клепаню шпурляє з голови, щоб не заважала.

А бадіки-майстри на подвір'ї біленьку домовину збивають сокирами, а чорна хата ціла аж гойдається від плачів челядинних.

— Ой, баді, а чи то в мене весільні заводини сьогодні, а чи то мій Юра легіням-побратимам храм парубоцький справляє?

Мовчать бадіки, як би води в рот набрали, бо то наче й казати нема що. Понагинались над домовиною, як ті понурі скелі над кручею, і кремсають, старечі Василеві груди розбивають сокирами.

А з хати жовті воскові свічі схлипують через вікна.

І стоїть Василь на подвір'ї, як укопаний, хитається, наче той сірий туман над бездонною бездоннею.

— Гей, гей, та не кремсайте, люди, сокирами, але відповідайте, що вас питаю, бо мені старе серце тріска, розпадається в грудях!

Та як не заплаче тепер старий гуцул... Як не заголосить на все подвір'я... Людоньки! Які то вже міцні на серце бадіки й не одну людську смерть бачили на війні, а й вони не втримались-таки тепер на подвір'ї. Покидали хутко гострі сокири під ослони та в покорчені стружки на землі і аж за хату повтікали.

— Ей, люди, та то би й камінь не всидів на місці, як уже старовина заголосить,— виправдувались перед собою бадіки.

А старий до хати влетів кулею.

— А вже ти, Юро-синоньку, сховався від жандармів та криміналу, вже? — упав на синового трупа сивою головою. — Та вже ти вільний тепер, молодику-гуцуле, — заголосив усіма голосами. — Вже ти розбив і понагоїв з гір усяку пся-віру від нещасного гуцула?

Більше не міг і слова промовити старий Папоротюк. Поблід лише на жовтому лиці, як блідне ясний місяць перед темною хмарою, і важкою колодою на мальовану скриню повалився.

— Ой, люди, за віщо ж мені така кара-карезна на си-ву голову?.. — затрусився всім тілом.

По темних кутах молодичі тихо схлипували.

А жовті свічки дивувались ясними очима і порскали раз у раз дрібненьким, ніби дитячим, плачем.

III

Ніч.

Змагається на горах холодний розхлябаний вітер з ціпкою ще зимою й коли-не-коли тужливим плачем трембіти покотить лисими верхами.

Ніби дрімають гори сірою дрімотою. Спить село. Забились маленькі хатки під сірі поли скелястих, гірських круч, позапахались дітьми в густе, шпилькувате смеріччя й... шуміть-колишіть наше горе, поважні смереки! Заглушіть хоч уві сні стару біду і злидні гуцульські — нехай зажурений бадіка хоч тепер почуває себе не наймитом — буйним господарем оцих гордих і могутніх вершин... Шуміть, ще дужче шуміть, поважні смереки!

У Папоротюків світло в чотирьох вікнах — не спить старий гуцул. Рум'яна челядь до побратима зійшлася востанне.

Гладенько вистругану домовину бадіки винесли з хати до сіней. Та й поставили на високих ослонах новеньку Юрину хату. Бо в теплій батьковій хаті не сподобав собі вибагливий легіник, і почало його чорне, як вугіль, молоде тіло на очах розкладатися. І мусили людяні бадіки вже аж такими негостинними бути.

Засвітили ще бадіки високі свічки воскові довкола Юрової хати. І повзають тепер по дерев'яних стінах німі тіні зловісні, і бродить ще по самі коліна в Папоротюкові горі мовчазний смуток чорний.

Тихо...

Порскають ясними вогниками мовчазні свічки — тріскає від одчайного горя і старе серце в Папоротючки.

Та де ж бо!.. Лежить дитина в сінях, як той поганин чорний, навіть і божого розп'яття або якого-небудь образочка немає в головах. Ой, люди!..

— Та най хоч я оцю маленьку божу матінку поставлю йому в голови,— тихесенько благає Папоротючка чоловіка.— Та най хоч вона, святенька, потішить нам дитину нещасну!

Але невблаганний старий Папоротюк.

Згорбився над домовиною, наче всохле дерево над кручею, і стьобає стару маму очима, як батогом.

— Ой, не клади, стара, та не пхайся мені тут з церковними божками, бо аж у потік я тебе з ними вишпурляю! Чи ж не оці, варе, попівські божки і хрестики та ще всякі головоїди панські роблять усю біду на світі і вигнали мені Юру по смерть у Чорногору?

Плаче Папоротючка.

А в меншій половині хати бліда Анничка умліває з розпуки.

Бо роблять дівчата завивані та кручені паперові косиці на смерековий вінок Юрі і стиха весільної співають:

Оженюся, моя мамцю, оженю, оженю,
Привезу ті невістицю — з хати тя вижену.
Ой, шуміла ліщинонька, як ся розвивала.
Ой, плакала дівчинонька, як ся віддавала.
Та не шуми, ліщинонько, і не розвивайся,
Не плач, не плач, дівчинонько, та й не віддавайся.

І ці співанки весільні силоміць пхають синьооку Анничку в такий жаль, у таку страшну тугу, що як не своя вже Анничка.

Навіть і плакати дівчина вже не годна—сидить тільки за столом без душі, гей ота квітка зів'яла.

— Ой, Юроньку!.. Любчику мій срібний! — безсило шепотять тільки гарячкою спалені дівочі уста.

А легіні в другій хаті немов на весілля зібрались. І гомонять голосно на всю хату, і регочуться, аж тужливі дівчата веселішають умить і зацікавлюються.

— Ба, чи чуєш ти, любко, як легіні онде регочуться, гей коні? — шепче Мокрина меткій Маріці Черемошуківій.— Ану, скоч лишень, душко, та глипни туди оком!

Побігла Марічка. Ніби ножа в легінів позичити дівчатам.

Вбігла назад по хвилині і розрум'янена, мов мак, і чорною сажею обмазана на обличчі, і розреготана до сліз.

— Ой, любоньки! Ой, сестриченьки солодкі! — задзвонила сміхом по хаті, аж дівчата за столом піднялися.— Ой, голубоньки!

— А що там, що, Марічко-душко? — гуртом посипались з-за столу.

— Сажею, любки, мажуть оті чортеники лобаті, по-здихали б!

— Х-хі-і! — запримітили дівчата сажу в Марічки на лиці.— А вони що там роблять, Марічко-серце?

Марічка споважніла.

— Бігме, сестрички, Юрів вінок убирають.

— Легіні?!

— Аби я так дихала!.. Вирізали, сестричко-любко, якусь велику звізду з грубого паперу і причепили її, дивіть, на самій середині вікна, вгорі. Та нарізали ще, сестрички, червоних прутиків і збивають з них на лаві літери якісь довгі... «Пролетарі» якесь уже збили, чи що — не тямлю, бо сажею мастили, чортеники...

Зацікавились дівчата.

— Ой, варе? А якби, любко, подивитись туди?

— Ану, побіжим, сестри!

І тепер уже в хаті вчинився такий галасливий ярмарок, що аж мусили згодом бадіки заїгкати на челядь.

— Бо то вже, люди, й мрець у домовині перевертався від шуму та реготів,— пояснювали собі зажурені бадіки, як утихло.

IV

Пізно надворі. Дівчата й молодиці давно вже пішли спати — лишилися тільки легіні й бадіки біля мерця.

І легіні, і бадіки дрімали в хаті. Таки порядно вже дрімали, як приїхав стебнівський Іван Березорчук. Не помітили навіть усі, як він конем заїхав на подвір'я.

А Іван прив'язав білого коня до низького вориння на подвір'ї і потім до хати увійшов звільна.

— Добрий вечір вам, люди добрі! — зняв літній уже Іван теплу клепаню з голови.

— Добрий вечір,— сонливо посипалось од бадіків.

— А яким миром до нас, Іванку? — запитав і старий Василь увічливо.

Іван привітався з людьми.

— Та прийшов, приїхав я,— каже,— оповістити вам, люди, як оцей молодяк годний минувся із світу та як бідний народ марнується всюди через оті бісові панські порядки на світі... Але слухайте, людоньки файні, і другим вухом не випускайте, бо виздихаємо всі, як ті миші на морозі, через наш дурний розум!

Тепер бадіки наче ремінним батогом нагнали од себе дрімоту.

— Ану, мой, слухайте й ви доброї бесіди, нехай вам не будуть в голові лиш танці та запаски дівочі,— загомонили бадіки до легінів на ослоні.

А Іван зняв коротку червону петечину з плечей.

Та сів ще за стіл, як той боярин весільний.

Та закурив ще Іван високу, бронзову люльку з бакуницею й пустив тоді словами по хаті, як повний Черемош водою по зарінках.

V

...То сиділи ми отак на храму в Білоголовах і за свою біду гуцульську зговорилися.

Нарікаємо, як то звичайно.

— Така тобі, мой, біда та нужда,— говоримо,— що гинь і пропадай, бідний гуцуле! Землі нема, ліси кругом— панські, маржинка — багацька,— бери хоч, гуцуле, та дубовою корою годуй дітиськів... А податки тиснуть, а всякі треби церковні та попівські душу з чоловіка виганяють. Та й заробітків уже нема, як давніше було, щоб хоч чим біду приперти... То бувало чоловік і в лісах свою біду зацитькував, то бувало і в далекі світи тікав чоловік з гір, як вода в Черемоші. А тепер уже й світи довкола позамикані, та і в панських лісах заробиш, гуцуле, як той голий у терні. Отже, гинь і пропадай, бідолохо, хоч довкола тебе багатство багатезне, хоч це багатство панам бебехи розпихає по великих містах! Ой-ха-а!

Журились ми. А небіжчик Лесь Морденчуків:

— То десь,— каже,— люди, по інших сторонах страйкує вже народ та тим ніби трохи вбиває свою біду.

— Ой, ті страйки! — підхопив чоловік з Красноїлі.— То якби,— каже,— ще тримався народ і виграв його — може б, і вбив там трохи своєї біди. Але так, як наші красноїльські застрайкували в лісах і не втримались через жандармів, то... Таке виграли, що тепер ніяка панська колька не хоче їх на роботу прийняти за марний гріш...

— Гей-гей! — зітхаємо та журимось, як журавлі.

А білоголовський Антін-інвалід потер свій лівий обрубок замість руки й у голову почухався.

— Знаєте, що, люди,— говорить,— кажуть, що в отій Чехії за верхами ще є тепер сякі-такі заробітки... Вирубують там пани багато лісів, і через те там робота знайшлася б. Ба, якби, люди, спробувати дістатись туди?

Думка Антонова непогана була, та й позадумувалися всі ми.

— Гм!.. А як же туди, до тої Чехії, дістатися нам через границю? — питаємо себе один за другим.

— А отак-таки, люди, як ті вовки, побредемо снігами,— каже Антін.— Немає за що старати документів та їхати по-панськи... Перебредемо оту границю снігами серед ночі та й скажемо тим чужим людям: «Ми народ чесний і робочий та не прийшли сюди за панством, люди добрі. Дайте нам заробіток який, нехай ми не здихаємо з біди в своєму краю... А руки в нас міцні та дужі до роботи, а тіло наше звикло вже до біди та нужди всякої...» Ну,— каже Антін,— як ви думаєте, люди?

Що нам, ніби, тут думати ще, як у кожного нужда аж гавкає!

— Та підемо хіба до тої Чехії? — кажемо всі.

— Але знаєте що? — вставив красноїльський.— Пересвяткуємо ще хіба дома... А зараз по різдві кожний з нас пилу та сокиру в руки і — гайда в дорогу!

— Най буде! — годимся всі.— Де ж ми тоді зберемось докупи?

— Коло церкви у Стебнях.

— Добре,— кажемо.

Погомоніли ще ми над отим хвилиночку, напились, аби все пішло добре, і попрощались до після різдва.

— Але дивіться, люди,— наказуємо собі,— ідемо всі чотирнадцять, щоб й ні одного не бракувало!

— Ой, ідемо, ідемо!

Уже всі чекали біля церкви, коли я за Тимофіїшином легінем зайшов.

Бо нас тільки двоє йшло зі Стебнів.

Та й ухожу я до хати, стара та заплакана Тимофіїха торбу з вівсяними коржами лагодить синові...

А легінь молодий стоїть у порозі, гей кам'яний білий стовп на дорозі, і, хоче-не-хоче, рясні сльози самі горохом котяться йому по обличчі.

— Коби ви,— каже,— мамо, хоч не вмерли та дочекались, поки я який крейцар зароблюю,— в м'якій, моховій колісці буду вас колисати та шанувати.

Сирота Тимофіїха тільки рукою махнула безнадійно.

— Ой, сину, відай, не бачитиму я тебе більше, щось чує моє серце... Відай, чорні вовки та ворони та моє чорне горе буде вити-плакати над твоїм білим тілом у тому чужому світі широкому...

На що вже я старий та твердий, але вхопив мене за серце такий жаль, що й сам мало не заплакав, як челядина.

Але немає часу в плачі та балачки бавитись.

— Ходи лиш,— кажу,— борзо, молодяку, бо сторонські люди чекають уже нас коло церкви.

— Ой, іду, іду, вучку!

Як уже він прощався із старою — не бачив я, бо втік надвір. А надворі догнав мене легінь борзенько.

— Ех, вуйку,— каже до мене,— щось ніби погане мені віщує, най щезне... Не баба я і не люблю плакати, але таку якусь чую велику тугу в серці, що...

— Ей, байка, Павле,— заспокоюю парубка.— Ходім лиш борзенько!

Ідемо...

Приходимо під церкву — народ із села, гей коло багачького весілля, затовпився біля мандрівників з торбами.

— А не забувайте нас, люди, і пишіть, коли добрі є заробітки! — наказують раз у раз.

— Гай-гай! — обіцяємо.— Напишемо, як буде варто.

Поклонились ми селу, поглумились іще голосно з багачів, що стали собі осторонь, гей відлюди, і рушили з села отарою.

Вийшли за хвилину на той стрімкий Довбушів верх за селом, що Косів з нього видно.

Та й стало нас на білому снігу чотирнадцять бідолах, наче чотирнадцять маленьких мурашок на білому камені в потоці...

Такі ми чорніємо на снігу, як мужа, такі ми малесенькі повземо по оцьому верху, гей мушки ті дрібненькі по листочках. Подме лиш легкий вітер і здує мушок, за хоче доля — і потопить нас, чорних, у білих снігах.

А збоку кругле сонце грається з нашими блискучими пилами на плечах...

І таке воно чомусь люте на нас, аж почервоніло зі злості, аж блискучі іскри сипле по снігу з очей.

— Мой, гуцуле, дурний! — ніби аж кричить до нас з неба.— Та ти хочеш у світі кращу долю знайти, коли вона й тут у тебе марнується незнайдена? Та ти хочеш, дурний, добрести кудись отакими заметами?!

Бредемо ми. Бредемо сухими заметами по самісінькі пояси — треті поти рукавицями витираємо з очей.

— Гей, ба, чи дійдемо ми, люди, до тої Чехії? — починають уже деякі слабші на силах.— Ба, чи не потопимось, як мурашки, в оцих снігах?

Ой, ходім лишень, люди, як ідемо,— на духу не падаймо!

Ідемо. Бредемо глибокими снігами, як водою.

— Гей-ей, доле, ти доле хлопська! — нарікаємо стиха...

Тут Іван на хвилину урвав, бо десь у селі глухо півень запіяв. Так одчайо й тужливо запіяв, ніби конав десь у біді чоловік і слабким уже, протяжним голосом остерігав інших перед своїм нещастям.

В хаті ж дрімала тишина. Зітхали тільки важко зажу-рені оповіданням бадіки, вертілись нетерпляче легіні на ослоні, і хлипанням порскали раз у раз свічки в сінях біля домовини.

Тихо... Папоротюк старий притулив сиву голову до чорного комина в хаті — немов задуманий сирота мліє під тинном.

А за вікнами чорні смереки глухо колишуть тугою.

* * *

...Під вечір морозна метелиця закрутила світом, як іграшкою. Так потемніло всюди, як у мішку, так закрутило снігами, як легінь любкою в танці.

Бредемо. Ледве що посуваємось наперед, не знати вже й куди. Від зимна дубіють нам пальці в постолах та рукавицях, чуємо вже, що й наше загартоване тіло не витримує, починає терпнути від холоднечі.

Ой, світе!

А курна хуртовина гуляє довкола, наче скажена, а сніги, як дротяними батогами, ріжуть нас по обличчях.

— Ой, люди, загибель буде наша, як не знайдемо якої-небудь зимарки в оцьому пеклі! Уже й недочуваємо себе через завірюху.

— Загинемо в оцих білих заметах!

— Гей, ідім лишень, люди, та не приставаймо в оцих снігах, бо тут смерть білі зуби вишкірює!.. Та не тратьмо надії, люди, може, врятує нас господь милосердний!

— Ой, уже той господь змилюється над бідним, уже він зогріє нас кольками та лихими годинами!..

— Гей, не кленіть, люди! Ой, не стягайте гніву божого!..

Отак ми борсаємось у снігах. Бредемо вже і без дороги всякої — отак навмання-таки борюкаємось. А метелиця щораз змагається з снігами, а гострий вітер наче шпильками нас пришиває.

Тіло вже дубіє, хоч усі ми рухаємось швидко, хоч при іншій годині в мокрих потах купався б чоловік, так ідучи.

Вітер довкруги свище та кидає снігами, аж страх, а зимарки якої й на лік не надибуємо... Аби хоч яка паршивенька колибчина * знайшлася — і того немає: гинь, чоловіче.

Совпаємо мало що не по самі шиї в заметах. А нарешті знеслилися всі та й посідали на сніг білими купами. Гинемо.

— Ідім уже, хоч не йдім, — говоримо в одчаї, — все одно доведеться згинуги в оцих прірвах!

— Та добре, що хоч укупі всі гинемо, що хоч є до кого голову притулити перед смертю.

Отак гарячуємо. Але Павло-небіжчик схопився за раз зі снігу. Став легінь бігати навколо нас у снігу, та став ще гримати на нас, що так-таки пропадаємо. А вкінці засіпав нас за сіряки і аж закричав голосно:

— Ой, бадіки, сіріє щось он в білих снігах... Зимарка, мабуть.

* Колибчина — хижка.

Посхоплювались ми жваво.

— Де, де сіріє, Павле? — питаємо.

— Може, щось привиділось тобі, небоже, га? — не довіряємо легіневі.

— Ні, — каже, — бігме, таки сіріє, вучку... О-о...

Бредемо ми за Павлом навгадь. Ледве вже волочимо затерплі та закостенілі ноги.

Та приходимо ми ближче — зимарка-таки, люди добрі.

— Спасення наше, люди! — ожила нам раптом і кров у жилах. — Не загинемо в снігах!

Поставали ми перед оцею зимаркою, як білі упирі — очима в студені пазухи її горнемо. Але боїмося, щоб якої звірини там не застати.

Каже Антін безрукий:

— Не думаю я, люди, та щоб хтось із людей перебував тепер тут... Пуста вона, видно. І як не сидять там вовчиська, — якась інша звірина, напевно. Ану, берім лиш, люди, сокири в руки і так заходімо до цієї златної палати.

— Я, вуйку, пістоль маю! — каже Павло.

— Е, були, небоже, і в кожного колись пістолі та рушниці, — одказую легіневі, — не боявся чоловік усякої дичини. Але тепер за це в криміналі гинуть люди, та й мусять чоловік уже й панського зайця боятися голіруч...

Повитягали ми гострі сокири з-за поясів — високе вориння відсуваємо. Ідемо до цієї спасенної зимарки, наче до ворога, наготовлені.

Та витягаємо ще зі стріхи віхоть очеретиння й запалюємо, щоб видно.

Ледве відсуваємо завіяні снігом двері до зимарки...

— Гі-і-і!..

— Юро! А ти ж звідки тут?..

— Ой, людоньки! Бадічки пишні та файні, — опустив переляканий Юра дубельтівку*.

* * *

Розіклали ми велике багаття насеред буди — гріємося, вечеряємо хто що має. Мокре патиччя тріщить на вогні, аж любо, м'якеньке тепло всіма розкошами пестить хо-

* Дубельтівка — двостволка.

лодне тіло. Любо нам, начебто вже й нужду свою кинули отам в снігу.

Сіли ми з Павлом біля Юри, як біля братіка,— до розмороженого, вівсяного жоржа припрошуємо його файно.

— І де ж ти,— кажемо,— легіню, взявся тут? І звідки ж ти впав сюди на відлюддя?.. Говорять же — в чорному та темному криміналі коротає свої молоді дні Юра Папоротюків за хлопську правду.

Небіжчик Юра тільки всміхнувся гірко чорним та зарослим обличчям.

— Ой,— каже,— люди, не гуцулові по кам'яних мурах каратися!.. Не гірському орлові до ґрат та до сірих стін звикати!..

— Та-ак!.. А щось говорять — чи не на п'ятнадцять аж років забили тебе пани сірі мури гризти?

— На п'ятнадцять, на п'ятнадцять, бадіки... і ще побільше тепер караються люди за волю. Оті міські робітники сотнями там пропадають за народ... Але я втік ще восени, та й отут, де бачите мене, свої бурхливі думи придушую... Сиджу та караюсь, наче той колишній опришок, на сухій бриндзі та безлюдді.

— Ой, гірко то молодому та ще вченому трохи отак без людей жити! — зітхаємо вкупі з Юрою.

— Ех, гірко,— каже,— бадіки, гірко, але не тому, що молодий лиш та безлюддя... Гірко, що народ ще всюди неволю терпить. Тому й гірко. І якби я, — каже,— мав оту нашу силу хлопську в своїх руках,— увесь світ перевернув би, всіх отих головоїдів передувив би та на сто вітрів понагонив. Але не можу, люди добрі, бо не сила моя, бо ви ще всі цього не хочете...

— Ой, хочемо, але не годні, легіню файний!

— Не хочете, бадіки... Якби хотіли — давно вже не було б нашої нужди, давно вже не було б і духу на світі від отих панів і поліцаїв.

Мовчимо. Що, ніби, скажемо, як таку щиру правду Юра нам кидає, аж за саме серце щипає?

А Юра по хвилині:

— Забув ще я спитати вас, бадіки,— куди це вибрались ви в таку лиху годину надворі?

— Та від нужди тікаємо, Юро,— відказуємо.

— Ідемо в світи заробітків шукати, аби не здохнути дома.

— Куди? — питається.

— Та ніби до тої Чехії, як ще доліземо.

Небіжчик засвистав лиш на те журливо.

— Отак цілі віки той наш гуцул,— каже нам.— Як уже нужда аж гавкає йому на плечах — тільки у нього й думки, аби втекти від неї. Аби куди-небудь, аби й стрімголов навіть — але втекти. До Америки, до Бразилії, до Франції, до самого дідька рогатого,— всюди тікає. Та на те,— каже,— тікає, щоб там добре нужди наїстися й померти, не зазнавши гаразду ніколи. А щоб не тікати, щоб подумати, як би то в себе такий гаразд зробити — цього й не подумає ніколи... Навіщо? Адже тікали вже цілими віками наші діди й батьки від нужди — і ми теж утечемо, щоб не на одному лишень місці гарувати на когось... Ех-х!

— Га-а! — зітхаємо.— Що ж зробимо, Юро?

— А як ви думаете, люди,— питає,— в отій Чехії немає нужди, немає таких же, як тут, головоідів?

— Та... ні,— кажемо,— але завзялися вже ми, то спробуємо, як там...

— Всюди біда, люди! — перебив Юра.— Всюди, де ще пани жиріють з людського поту... В кожній країні на світі, в кожній закутині землі пасуться дармоїди на людській шкурі... Але є вже й така країна недалеко, де народ не схотів бідувати та отих панів годувати. Є,— каже,— бадики, є, та...

— Ех, знаємо, Юро, про кого це ти кажеш... Знаємо...

Згадали ми та свої зажурені голови схилили низько перед отим народом. А красноільський таки не видержав.

— Ех,— каже,— люди, якби нам дістатися туди!.. То зажили би собі, то враювали б собі хоч перед смертю, без усякої кольки!

— Ой, не тікати туди нам, люди, треба,— захитав Юра головою.— Не тікати, бідолахи... То треба і в себе нам так зробити, аби всім добре жилося...

Замовкли ми в задумі. Поприсувались до теплого вогню, дримаємо в цій теплоті розкішній.

«Ех, мізку ти, мізку гуцульський! — думаємо кожний.— Забили тебе всякими страхами та дурманами, як і цілий світ нуждою».

Ясне багаття потріскує серед нас утішними вогниками. Вие вовками скажена хуртовина довкола зимарки. Голо-

сінням стогнуть гори, тугою шумлять смереки, і жахливо десь виють голодні вовки недалеко.

А нам теплий спокій легенько клеїть важкі повіки до сну, голову втягає у рамена...

Ніби ще щось і чуємо, як Юра нам про міський народ оповідає,— ніби й не тямимо, як тихо в сон поринаємо.

— Гей, мізку ти, мізку хлопський!..

* * *

Мало що не в полудень зі сну ми прокинулись.

Повставали всі.

Юра варить кулешу на грані та сухої бриндзи надовбує з бербенички*.

— Оце вже й решта у мене,— каже.— І борошно вже мені вийшло, і бриндза минулась. Що далі діяти мені — лихо знає... І тут уже надоїло вовком сидіти, і до села ніяк вертатися. Ех-х! Коби мені,— говорить,— літо хуленько. Ішов би чоловік між людей та робив би щось, аж палаю...

Повиходили ми надвір — морозним снігом умиваємось. А день нам удався, як золото — блискучі сніги аж за очі хапають. Високі верхи гір наче до синього неба задерли голови, повипинались, мов ті молодичі, в білі очіпки позавивані. Зелену смеречину наче хтось білесеньким цукром посипав. Таке воно все гарне, аж усяка журба забувається, таке приємне, що в пазуху дітям забрав би до хати.

А снігів тих навалило за ніч — матінко рідна. То й так їх було вже аж забагато, тепер уже прийдеться нам по самі пахви бродити.

Поснідали ми зі смаком теплої страви. А далі позав'язували торби з харчами, узяли пили на плечі й:

— Ходімо, люди, та не засиджуйтесь!

— Ой, ходімо, ходімо!

А Юра небіжчик:

— Знаєте, що,— каже,— люди? Хіба і я піду з вами... Обридло вже мені тут і без діла, ще гірше, як у криміналі панському. Не на опришка я,— каже,— родився... То чоловік прагне якоїсь роботи, якогось руху потребує, щоб жити.

* Бербеничка — бочонок.

— Ну, що ж,— погоджуємося.— Як рiшаєшся на таке, Юро, нам ще краще та приємніше буде з тобою.

— Е, пiду,— говорить Юра,— та хоч свої чорні дні пропхаю якось з вами до весни. Але не подарую я ворогам нашої кривди, хоч би й повиснути мав на смереці сухій!

— Ой, шкода тебе на таке, Юро,— говоримо щиро.— То ж ти нам села попереднакшував, то ж ти нам розуму понагонив до мiзків... Мо-ой, та то, до недавна ще, легіні наші знали лиш за запасками бiгати, ревіти селом, як ведмеді, та голови один одному розбивати... А тепер уже легінь і до книжки береться, і тої політики хапається, і на ксьондзів та всяке панство скрегоче бiлими зубами... «Не будеш уже,— каже,— довго нашу хлопську кров пити! Не будеш!»

— Ой, мало ще наші села попереднакшувані! — каже зажурено Юра.— Мало ще, бадіки, того розуму в гуцульських головах.

Вийшли ми надвiр. Дихаємо цiпким морозом, аж за теплі легені щипає, та жмуримо очима до тих сонячних iскор в повітрі.

А Юра вигіднішої дороги шукає в снігах очима. Та пальцем на височенні бiлі верхи показує.

— А дивіть,— каже,— бадіки, як синя улiтку Черногора блистить пишно в уборах... Срібна вона та горда, як та княгиня в шовках розкішних, а бiлими руками, аж синю блакить досягнути хоче.

— То це вже й Черногора, людоньки?.. Бродили колись по ній Довбушеві та Марусякові опришки й гинули в її перинах бiлих — тепер от і ми ще ніби давні часи завертаємо.

Бредемо. Сухий сніг скрипить нам під ногами, мов панські черевички по паркетах. А сонце не сипле — сіє-таки iскрами по снігу. Спокійні смереки аж присіли од бiлої ваги та наче мовчазні губи прикусили на нас.

— Мой, гуцуле старий, один з другим! — шепчуть неначе.— Не тиняйся тут, нужденний, та не тягайся, чорний, по цьому бiлому царстві, бо не простить тобі такого горда княгиня — Черногора! Як оту мушку в сніги затисне.

iдемо. Погано трохи, погано снігами брести, але відпочив чоловік уночі. Добре, що хоч не мете снігом!

Згодом порадив Юра:

— Ходім лиш, люди, попід оце узбіччя над прірвою... Бо туди ще більші бувають прірви, то як би нам у яке лихо не влетіти...

Ідемо.

Та й на щастя чи нужду ще гіршу, волока на постолі мені урвалася. Став я.

— Ідіть,— кажу,— йдіть, люди.— А сам красноільського Семена затримав.

— Заждіть-но, куме, хай я волоку прив'яжу — урвалася! А зараз доженемо людей...

Пристали ми серед снігу. І пораюсь я біля постола, аби якнайскоріше, але не йде воно спритно. Постіл уже замерз на залізо тверде, до того й руки застрягли з морозу. А люди вже аж ген-ген під узбіччям.

Нарешті якось упорався я з постолом. Ідемо. Але глянув я зненацька якось на гору — ой, людоньки добрі! Світку ти наш гірнякий!

Йой!.. Сунеться зверху цілісінька гора снігу білого! Валом отаким сунеться! Як ота повінь, сунеться тихо! Мама рідна,— а під горою люди наші!..

— Люди! — кричу до них щосили перестрашено.— Лю-у-ди, тікайте хутко!

— А що там? — відгукуються.

— Тікайте, бо смерть, страшний сніг з гори сунеться на вас!

Побачили...

Втікали...

Куди хто міг, утікали...

Кидали з рук пили, торби з хлібом — навіть сіряки та клепані з голів шпурляли на сніг, аби легше... А біла смерть сунула з гори німо, грозливо.

Втікали... Нам із віддалі було видно навіть і їх обличчя перелякані, щоб не дочекав був чоловік цього бачити... Бачили й марні їх зусилля, останні перед смертю...

Але не втекли люди нещасні. Не врятувались.

Захопив їх величезний вал снігу, мов Черемош хвилею трісочки із скелі, і за собою у прірву потягнув силою. Зашумів тільки голосно в долині. І тріснули ще зламні смереки від натуги. А потім стало тихо, глухо — тільки свіжі сліди чорніли на білому снігу.

І так аж до вечора. А ввечері засоромилось сонце і чорні сліди проковтнуло хутенько.

Гори туманом оповились. І стало кругом тихо, сутужно — тільки голодні вовки голосно вили верхами. Немов за людьми голосили.

* * *

Зостались ми з Семеном, неначе сироти, в зимарці.

Куди нам іти? До сіл, щоб нещасних добути зі снігу?— О-го! Та то ж величезна гора лежить на них могилою в яру!

Вертатись додому отак, щоб лише оповістити мамам та дітям-сиротам про Чорногору жорстоку? — О-ой! Та то було б зараз плачів та нарікань, що трісне чоловік! Кажу я так:

— Ходім-таки, Семене, до тої Чехії. На те лиш ходім, щоб додому тепер не йти, щоб до весни пробути де-небудь. А може-таки, й на правду заробимо дещо.

— То ходім,— каже.— Як і ми десь пропадемо в снігах — лихо бери! Однаково гинути нам!

Пішли ми. Долізли якось снігами. І границю перейшли хитро. Але замість роботи знайшли таку ж, як і вдома, біду та злигодні. Всюди бідує народ у неволі.

Пошукали ми тої роботи кілька тижнів. Та дарма. Знайшли таке, що посиділи місяць у криміналі, набідувались по душу та ледве живі вже додому ось повернулись... Двоє нас з чотирнадцяти!

А далі вже знаєте... Вісім пропало, що й костей, мабуть, не знайдеш із них. Але не кажу вже нічого — одне тільки сказав би: бідують люди! Всюди, по всіх закутках, де, як говорив небіжчик Юра, всяка колька розпанюшилась... І гинуть усюди, як ті мухи: по лісах усяких і в хаті з нужди, і по арештах смердячих. А за віщо бідують і гинуть? Та через віщо нам така кара?.. Запитаймо себе-таки про це, люди! О-ой, запитаймо вже всі разом.

...Та й оце лиш я хотів сказати вам, чесні бадіки, та вам, легіні файні.

Іван скінчив.

Тихенько вийшов з-за столу й журливо сперся на вікно ліктями. Світало на подвір'ї.

А в хаті стало тихо... тихо... Свічки лиш потріскували хлипанням з сіней.

Зажурені бадіки схилили важкі голови вниз, немов чорне каміння позвисало над кручею. Слухають, як надворі потужний вітер журбою колише. Та й хочеться бадікам знати, за віщо вони гинуть сотнями, та й хочеться бадікам зубами дерти, роздирати отих мерзенних ворогів людських...

Але старий Папоротюк наганяє од бадіків задуму.

Він витягає зі скрині сіру газету, звинену в трубочку, й голосно пропонує Парасчиному Дмитрові прочитати її людям.

— Читай, — каже, — легіню, про страйки оті по всьому краю та про те, як уже народ вовтузиться за волю з ворогами. Та не забудь ще, легіню, і про ті політичні процеси людям прочитати... Бо хай не думають вони, що тільки мій Юра минувся так марно зі світу!

Дмитро читає.

А бадіки хитають тепер важкими головами й гомонять усі після прочитаного.

І так аж до ранку самого.

* * *

Такого гучного похорону не те що Устеріки, але й ціла Гуцульщина не бачила ще зроду...

То багачі по плотах дерлися з зависті! То жандарми летіли з усієї околиці, як на революцію!

Мо-ой, чотири села народу зійшлося на похорон!

Та як склали легіні з дівчатами якийсь хор аж на чотири голоси, та як заспівали якусь пісню жалібну — мінвся з дива народ.

Вуйнам та молодицям мокріли рукави од плачів величезних. Бадікам аж люльки з ротів вилітали...

Народ уже й про церковні причандали забув, що немає їх, і про самого попа також ніхто й не згадав.

То, замість на хрести та на коровги церковні, народ дивився на красно прибрані стрічками вінки та молодь, що несла їх парами. То, замість на попа та дячиська, народ на отому хорі великому забував свої очі.

На своїх плечах винесли легіні домовину з сіней... Та вже як винесли — хор ще жалібнішу пісню заспівав на подвір'ї. Гори слухали та забувалися од цього... Вітер не

ворухнув смеречиною. А домовина вся зеленими вінками замаєна, а по віночках яскраві стрічки та ленти палахкотять до сонця. Та ще якогось великого напису на вінку ніяк не годні люди розчовпати...

Поки рушити у дорогу з мерцем — піп євангелію читає на подвір'ї. Але попа не було тут, і народ у гадках бився. Ба-а, що ж, варе, буде замість цього? А як побачив уже — губи прикусив з дива та перестраха, щоб, бува, грім не впав зараз з неба!..

То замість цієї євангелії Пилипів Юрко зі Стебнів з'явився високо на ослоні.

— Люди чесні і файні! — каже до похорону. — Веземо до могили свого молодого приятеля найкращого, веземо борця за наше добро хлопське, що загинув марно та через наших ворогів-вороженних... Але не плачмо за ним, люди, та не виливаймо жаль тільки сльозами, бо це не буде згадка для нього... Таких борців гинуть тисячі в світі, то нам би й сліз не стало плакати за ними... Найкраще буде, як ми своїми ділами їх спом'янемо. Як будемо те робити, що Юра нам радив не раз...

Бадіки сивими головами кланяються домовині.

А легіні повитягали нишком пістолі з-за поясів і гримнули гуком на всі гори скелясті.

Похорон рушив з подвір'я.

Такий великий, що місця не було йому на дорозі, що паркани тріщали од натуги...

А біля церкви вороги людям дорогу загородили...

Стали вони віночки та стрічки з домовини зривати, — стали болючими стусанами вуйнів та бадіків частувати.

Щоб тямили, що попів у селах треба шанувати!

Щоб знали, що без панів ще не можна їм дихати!

Але як дістали вже бадіки та легіні забагато позавушників твердих і болючих — гуцульська кров заграла та забухала їм у жилах... Тверді кулаки затиснулись.

...Гори тепер хитались від людського зойку та вереску...

Черемош пінився в люті...

І вже ніби не Юру народ проводжав до могили — свою нужду та приниження крикливо розганяв горами.

Щоб аж панський світ дивувався, щоб аж крикливі дзвінки дротами бігли до Косова...

БАГАТСТВА

Нарікаємо...

Нарікаємо скрізь, що економічна криза, що безробіття, що біда, що нужда, що злигодні — одне слово: така вже біда нам у Польщі Підсудського, що аж гавкає всюди собакою.

Отже — біда.

Біда, бо селянин не має землі.

Біда, бо робітник не має праці.

Біда, бо поміщики й капіталісти не мають спокою.

Біда, бо полупанки не мають толку.

Біда, бо службовці не мають квартир.

Біда, бо Польща не має закордонних кредитів.

Біда, бо польський сейм не має авторитету.

Біда, бо багато дечого в Польщі немає, бо багато дечого у Польщі неvistачає.

Ну, а що ж є? Що ми маємо в Польщі?

Увага!

1. Маємо польський сейм у Варшаві та 444 послів* і сенаторів із щомісячною зарплатою кожний щонайменше 1000 злотих. Це майно неабияке. Коли б так продати цей сейм, наприклад, сусідній Румунії хоч на півроку, то в кишені був би не малий капітал: $6 \times 444\,000 = 2\,664\,000$ злотих, отже, розумний господар заробив би на такому торзі непогано. Ну і всі польські громадяни нічого на цьому не втратили б, я так думаю.

2. Маємо 332 тюрми в Польщі. Це теж нічого собі маєток. Біда лише, що він не використовується як слід—

* Посол — депутат.

деякі, кажуть, тюрми у Польщі ще не заповнені вщерть «квартирантами». В познанських, — пишуть, — та катовицьких тюрмах є ще трохи місць порожніх, отже, дефіцит неминучий. А при доброму господарюванні цього не повинно бути. Всі тюрми в Польщі повинні бути заповнені вщерть по самій чубок.

3. Маємо 17 655 ксьондзів та попів у Польщі, не рахуючи тисяч монахів та монахинь. Живуть вони в нас будімто на правах політемігрантів, бо ж життя і царство їхнє, — самі вони кажуть, — на тому світі. Та поки що їдять вони наш хліб, отже, це наслідки нерозумного економічного господарювання. Бо коли б прискорити їх переселення на той світ і одного дня вислати всіх туди — заощаджується щоденно кілька десятків тисяч буханців хліба, гектолітри вина і т. д. Це теж було б порятунком на теперішню кризу.

4. Маємо понад 400 000 зареєстрованих безробітних у Польщі, отож це неабияка економічна гордість для «модарства» пана Пілсудського. Бо коли взяти, що в Америці є їх тільки 7 мільйонів, то для нас і півмільйона безробітних — гордість!

5. Маємо новий польський уряд у Варшаві, а в уряді сидить Цар*. Коли б ще корона, можна і трон робити, біда лише, що немає ніде надійної форми для царської корони.

6. Маємо в Польщі 4 тижні на місяць і 15 податкових наказів на тиждень. А взагалі маємо в Польщі 365 днів на рік.

7. Маємо щотижня в Польщі не менше одного-двох політичних процесів комуністів. Це свідчить про високий культурний розвиток країни та про ідеальний «спокій і порядок» серед населення.

8. Маємо також у Польщі сонце і зорі задарма. Дивися собі на них, чоловіче, скільки охота, і хвали бога за те, що послав тобі таку гарну владу на землю.

9. Маємо в Польщі... Ну, що? Хіба ще вам мало цих всіх багатств? Мало?..

Ех, ви!

1930

* Прізвище міністра.

НОВИНА

Гори — краса, але отець Панкратій пощитав би їх разом з гуцулами на шматки, та ще й ногами позарівнював би.

— Хоч як я люблю Україну та простий, пане, народ, але сказитись можна з нудів освіченій людині в очих «чудових» горах та поміж цими ведмедами! — жалівся він не раз на попівських соборчиках.

Воно й правда. Театрів немає, кіно немає, товариства — тільки й того, що жандарми й лісничий. От, врядигоди храмове свято в околиці трапиться — і поїдеш душу розрадити... Але ніби скільки тих храмових свят у році?

Одне цікаве в тижні — неділя свята. В неділю й богові віддаси, що належить, ну й отій голоті пригадаєшся за увесь тиждень. Покричиш, насвариш, вилаєшся — і краще обід смакує. А буденні дні тягнуться, як ота стежка наверх, і не знаєш, за що вхопитися з нудьги...

Калина в кухні лається на цілу резиденцію, а Микола на оборі кляне, аж плоти падають. А втечеш у сад та спробуєш у гамаку дрімку загойдати — уже заглядає ота голота крізь шпари в плотах і заздростить не нависно:

— Диви, небого, який рай цьому... Людей вішають на шибеницях з нужди, а цей з розкошів он повісився!

Підеш з вудкою над потік з рибкою побавитись — і тут не дадуть спокою та пальцем тикають...

— А-о, Іване, — роздере пельку один до одного, — набридли вже нашому попові калачі з маслом та ще риби, кольки в горло, заблаглось йому на підвечірок...

Якби ж хоч жінка, діти... Але висвятився целібсом *, і дітей не повитісуєш тепер з цурпалків соснових, щоб гомонили в хаті та світ розвеселяли. Хрестин і похорон тепер у селі мало, бо на те ж воно й комуна в світі з'явилась, щоб такий голодранець перший збезбожничав... До читальні також не підеш, бо на те дідько — не при церкві згадуючи — й комуністів наплодив по селах, щоб гавкали на пастирів духовних...

Радіо?

Еге, купив уже цю штуку отець Панкратій і наслухався до огиди. Хіба приємно слухати щодня про кризу, страйки, безробіття та про бунти в цілому світі? Хіба зацікавлять священика бокс, лижварство, футбол та готування патріотичних комітетів до «панстових» свят у столицях?

Нудота!.. Щоправда, передають уночі з кав'ярень масні співанки вояцькі й любовні танго та вальси — аж жижки трусяться, але... Лежить, будь ласка, самі у ліжку, слухайте танцювальну музику і милуйтеся тонким жіночим голосом серед ночі!..

В горах дні довгі, ночі — зела запашні, а молодіці — як цвіт гарячі!..

Вийдеш побожно ввечері на царину — соловейко в кущах до гріха намовляє, сопілка молоду кров у жилах розбурхує...

Молись — не молись, дякуй милосердному за красу — не дякуй, а сам і незчуєшся, як потягне тебе стежкою під кичеру.

Навіть гори в цю мить присядуть, навіть витрішкоокій місяць не загляне у віконце закохане!..

* * *

Голодранець сільський — Василь Мочерняк поїхав до Франції на заробітки й не має тепер за що додому повернутися, а до Варвари бистроокої, тимчасом, молодий піп унадився щовечора.

Піп збивав щодосвітку ранішню росу на стежці попід

* Від слова целібат — заборона католицьким священикам одружитися.

кичеру, а молодиця багацькими хустками та наймоднішими косівськими запасками зривала очі селу...

— Ой, а звідки ж у тебе, сестричко-любко, такі запаски позолочені? А де ти, Варварице, таку хустку модну купила?

Варвара білими зубами реготалася, як бусинками, і все на чоловіка спихала, що грошей, мовляв, посилає...

Але жінки на це ехидно посміхалися в пазухи глибокі, а чоловіки тільки підморгували значуще.

— Аби ж ти так дихала, небого!.. Аби ти так жила, як правду кажеш!

Варвара в пазуху, під серце, таємницю закопала, а село вперто і терпеливо невидимих стежок шукало до неї.

«Ой, ще не було такого в селі та щоб не викрилось...

...Ой, не було ще, Варварочко-красуне!»

Перші, очевидно, дізнались молодиці і розплескали язиками:

— А чи чули, Палагнице, а чи знаєте, душко?.. До Варвари Мочернякової та піп вечорами ходить.

— Бодай же ви так дихали, Аничко!.. Піп оцей-таки, наш? До Мочернячки?

— Бігме, правда, Палагночко-душко... Розповідала мені Федорчучка, що Параска Калиниха шептала їй оноді на царині... Але цитуйте й не говоріть більше нікому!

— Іі-і! Ото! Та де ж би я, сестричко... Та й, кажете, піп-таки, оцей крикливий наш?!

— Оцей, оцей, любонько... У церкві, видите, святий та божий і рот аж до вух на людей роздирає, а вночі царинами та й до чужої челядини, як до млина...

— Це тому, любко, на ній такі хустки багацькі та запаски косівські! Чоловік, каже, присилає...

— Ой, прислав би він їй, прислав, якби вернувся!

Молодиці стригли значуче бровами й секретно шепотіли новину сусідкам при нагоді.

І коли уже в середу отець Панкратій вщипнув, як у звичаї, за кавою Қалину-наймичку за пухке стегно, то ця відпалила сердито:

— Ат, дайте мені, отче, спокій та й ідіть собі до Варвари за стегна щипатися!

— Що? Що? Що? — спалахнув отець Панкратій.— Ігій, яка тобі Варвара залізла в голову, Калино?.. Гріха, розумієш, не боїшся за плітки на отця духовного, га?

— А я тому не винна, що ціле село лісом шумить уже про вас,— виправдувалась Калина.

— Але хто шумить?! Ти мені говори, розумієш, Калино, щоб шумлять оті ледацюги, безбожники, що?

— Таже... говорять, що ви до Варвари Мочернякової ходите нічма... Микола посвідчить навіть...

— «На, маєш! — журився отець Панкратій.— Вже винюхали, вже розплескали, мабуть, по всій околиці... І не інакше, тільки оцей комуніст-наймит Микола підглянув і роздзвонив по світу. Не інакше — тільки він обкомунився вже доостанку і тепер уже й папу римського не поцілує в руку, не пошанує!..»

Але кременезний одноокий Микола в стайні сховав хутко якісь папери (комуна, напевно!) до кінського жолоба в сіно й тільки сплюнув убік на таку історію.

— Іг-гі! — лупнув сірим більмом на отця Панкратія.— А то хіба я баба Підпенючка з-за кичери, що маю час плітки розношувати?!

Отець Панкратій соромився, зацитькував і в злості тріпав руками.

— Та — цсс! Варіяте один, пискатий... Тут не комуна, розумієш, твоя червона, і я не товариш тобі, щоб викрикувати до мене на цілу стайню... Я тебе — розумієш, га?— я тебе питаю, навіщо ти ганьбу селом пускаєш на мене?

— Яку? — ще раз спльовував сердито Микола.

— А... а отцю неславу з Варварою, га? Пощо, навіщо брешеш, більшовику один, на свого господаря та й на свого отця духовного, га? — сичав до Миколи гадюкою.— Та ти знаєш, та ти розумієш, що я тебе, я вас усіх до криміналу за це позабиваю...

Отець Панкратій трусив пухкими губами спересердя, а Микола махав руками в повітрі, як вилами.

— Свят-свят-свят-свят — а що ж ніби мене обходить ота Мочернячка! Та нехай собі, ніби, отець ходять або ні — то хіба ж вона моя дівка, щоб я бився за неї?!

— І говоріть, будь ласка, далі з таким брусуватим типом гуцульським,— муркотів отець, ідучи зі стайні.— О! Говоріть, прошу!..

В неділю отець Панкратій дві години проповідь говорив на амвоні.

Так говорив з серцем, що аж старі побожні баби впривали зі страху, так гримав на голодранців та легінів безбожних, що багачам головатим груди мастило маслом, що аж сиві бадіки втікали з церкви на царину...

А на царині наступали легіням на постолі святкові і безнадійно руками помахували.

— То тепер хіба є легіні в селі, як колись були? — говорили з погордою. — Боягузи, аж лице лупається з сорому!

— Мой-га! Піп голодний народ ганьбить усіма ганьбами, а вони тільки стрижуть вухами, мов оті мокрі барани на полонинах!

— Нема вже, люди, обох Яворчуків та коваля Іваха — гризуть, небораки, мури за Перше травня... Ці не дали б село ганьбити та жандармами страшити!

— Егеж. Піп, де треба, на село кременем креше, а ці вже скоро й на голову читальні його поставлять, м'які руки будуть з багачами вилизувати...

— Е, бо то, видите, багацькі легіні з паничами за пом усе тягнуть, а наші тепер на їх мотузці підскакують.

Старші допікали, молодиці навкруги бухали реготом, як водоспадом, а легіні на боках аж пальці собі на руках гризли від люті та сорому.

— А ти чуєш, Василю, та чи ти чуєш? — штовхали один одного ліктями. — А ви, легіні, слухаєте, якої нам старі патлачі вповідають?

— Ех, бодай же ж тебе, попе-бугаю, смага гаряча втяла! — злостились легіні. — Чекай, чекай!..

Два тижні отець Панкратій від поганого безсоння впрівав-перевертався. Злостився на некультурну гуцулію язикату й щоранку Калину обходив словами подалеки:

— А що там, розумієш, Калино, в селі нового чувати, га?

— Та що ж би, — зажурено відповідала Калина. — Івана Павлового лісничий підстрелив за опеньки на зрубі.

Петра Сопілчука, оповідають, жандарми збили вчора на квасне яблуко за якісь папери в читальні; а в Палагні Василюшиної ексекютори * корову за борги взяли... Такого там, кажуть, плачу нарobili дітиська, що...

— Ага! І добре роблять, що вчать нашого хлопа шанувати чуже... І добре роблять... Ну, а не плещуть уже, розумієш, Калино, язиками? Не плямують оті безбожники-антихристи святу церкву та отця духовного? — додавав отець поважно.

Калина ховала очі в рублену хустку — ще бабину — й відповідала, ніби знехотя:

— Ой, ая! Не мали б чого чіплятися... В селі, он, шумить, що десь там — голови не тримається — дві сотні людей замкнули та будуть вішати, знов, отче, якісь ототі каральні «спедиції» пускають на села...

Отець Панкратій заспокоювався й співав навіть «Ще не вмерла» та любовні стрілецькі пісні перед обідом. А по обіді вигідно сідав на веранду проти дороги й переймав громадського листоношу — Федька з повною торбою.

— Дай-но сюди оті газети більшовицькі, дай-но! — махав рукою, коли той з'являвся біля резиденції.

Як були ще в торбі робітничі газети, то побожний і урядовий Федько повертав на веранду й діставав за те запашну цигарку від отця Панкратія. А не було вже — Федько здіймав шапку шанобливо й кричав таки з дороги:

— Нема вже, прошу отця духовного... Нема, бо жандарм Сукпесовський перейняв та забрав біля лісничого!

Отець Панкратій віддихав легко, мовби камінь скинув з пліч, і йшов з вудкою на відлюдніші місця над потік.

І, йдучи якомсь отак безгрішно, зустрів на вузькій стежці Варвару з ягодами в кошику.

Спаленів отець Панкратій червоніше запашних суниць у кошику, блиснула красуня-молодиця пустотливими очима під біленькою хусткою — ого!

Ввечері вже говорив отець Панкратій до Калини:

— Іду до пана лісничого, розумієш, Калино, і вечеряти сьогодні вже не буду о дев'ятій... Зроби мені вечерю холодною і поклади, розумієш, Калино, на столику в спальній.

* Ексекютор — судовий виконавець.

Але отець не встиг іде зникнути за горою, як Микола петечину на плечі та й на вулицю махом...

— Бігме, пішов отепер піп воріжений! — задихався, мов наполоханий олень.— Бігме, поскакав поза скали, мов борсук в кукурудзу!

— До Варвари, до Мочернячки?

— Аби я так жив, братіки, як брешу!

Легіні — під темні ясені кудлаті і вже шепотом легінським:

— Та йдемо, гей?

— Ой, бігме, зловимо на кулеші гарячій! Ой, аби я так здоров, Штефане, що не буде вже він рота на нас дерти!

— Михасю! Скакай під ялівець і грай у сопілку голосно. Нехай багачі та паламарі туди йдуть, та нехай не знають нічого...

— Зачекайте мене, братіки, коло кладки, а я навпростець по мішок скочу... Як отого тхора в мішок зловимо!

— Бігай, Миколо, на попівство та хропи на всю хавку, а ви, мой, беріть добрі палюги про всяке, та й...

— Цссс! Отуди навпростець, через царинку!

Висока трава штани росила, а зелені коники на боки з-під ніг стрибали.

Гори присіли, немов зачаїлися нишком, сосни шуміли на кичері, мов усі таємниці поїли, а зорі-дітваки стриманим смішком по небу порскали.

Ну-ну з легінями!..

Рада війтівська з п'ятьма кірцями кукурудзи вовтузилась уже півночі у вїята. То надіслали вкінці з отого комітету воввудського п'ять мішків «допомоги» на ціле голodne село й — на, обділяй голодних по жмені!

Багацька хата ходила ходором, бо рада не погоджувалась і радні зуби собі ломили над мішками...

Багачі гладкі від стола гомоніли:

— Та допомогу треба дати, але тим, що бога в хаті знають, та й уряд ніби мають за уряд, і тої політики в селі не хапаються... Так пише ота інструкція,— кажуть пан писар,— та й так ніби сумління каже християнське.

А бідняки біля порога вимахували на таке подертими ліктями й кресали іскри на стіл очима.

— Можна, вибачте, «щось» на таку допомогу, та й на таку інструкцію, та й на таке сумління людське! Допомога належиться найперше тим, що від різдва вже жмені борошна в хаті не мають, та й тим, що дітиська їх на лободі вже тижнями пухнуть...

Хата шуміла. І були б, може, і мішки з зерном порозсипали в сінях зі злості.

Але собаки війтові на подвір'ї на стіни дерлись, і в сінях по хвилині п'ять легнів з якимось опудалом у мішку затовпилися.

— Добрий вечір, пане війте,— загомоніли весело.— Зловили ми оце в селі подорожнього та й не знаємо, чи документи має, щоб ночував у молодиці.

— Зловили ми, люди, наймоднішого тхора — до бабських запасок нюх має.

— Та хапнули ми його у молодиці файної — у Варвари Мочернячки, бо на постелі в неї — тріс би! — гніздо собі вибрав м'ягоньке...

— Забігав ще він оце до церкви щонеділі і всіх нас моралів научував, на бідняків кидав громами...

Легіні приповідали сміхом, а радні тільки роти роззявляли.

Та коли вгледіли свого попа в біленьких підштаниках по коліна, як побачили його збентежене та зниковіле обличчя, неначе в того шибеника на толоці,— війт сивий з-за столу вискочив.

— Отче духовний, а то що з вами?!

— Б-бандити, пане, напівдикі! — закрутився отець Панкратій дзигною по хаті.— Злодії, опришки, більшовики! — закричав обурено і засоромлено.

* * *

Немов грім серед спеки, покотилась новина по горах.

— Чули, Іване? В Бучинах попа піймали в молодиці.

— Та що це ви кажете — попа?

— Щоб я так зими дочекав щасливо... Ходив, оповідали, на ярмарку, ходив до якоїсь Варвари принадливої,

та на постелі вночі й зловили його легіні в мішок, мов того тхора в курнику...

— Ну, і що ж тепер? Сидить ще в селі той божий угодник?

— Та де! Втік, розповідають, попище у місто від сорому, а село біди собі напитало...

Новина бігала по скалах, лазила по кичерах, котилася в яруги глибокі і скакала на доли потоками-стежками...

А хатками в селі телепала поліція.

ДІТИ

Ще ліс тоне в молочній, досвітній імлі, ще сонце, мабуть, не збило й роси з пшениці на долах, як Докія вже сіпає своїх дітей за сорочини.

— Митре, Василю, Олено!.. Ану лиш, небожата, вставайте!

В закурених сінях ще нічно, темнувато. Солодкий сон, наче липкою живицею, клеїть повіки — не можна й шорсткими пальцями очей протерти. Нагріте, влєжане сіно пахне сушеним зіллям, гойдає м'якою колискою і силоміць тягне дитячі голови донизу.

— Гай, гай! Не возіться півднини, але вставайте, бо вже полудне скоро...

Встають утомлено, скривджено, з жалем. Сонливо вперізуються, застібають на шиї сорочини, а малій Олені поясок урвався, і неvistачає вже обмотатись два рази. Аби ти шезла, дівко, як ті пояски рвеш уводно!

— Ну, не крутіться по сінях, гей мухи, але хапайте коновчину та й біжіть до чюркала * митися... Звивайтесь, бо пізно!

На горбатих горах пахучі сосни випростують стіжкуваті верхи й клубками пхають сиву імлу в темнозелені яруги. І гомонить ще навкруги спокійний ранішній ліс од дзвінкоголосого пташиного щебету.

* * *

Личка ще заспані, чуприни космиками, але очі чорними цвяшками по хаті.

* Ч ю р к а л о — гірське джерело.

— Мамо, мамо, а що будемо їсти?
— Їсти?.. Маєте отам вчорашню картоплю на прилавку...

— А кулеші... нема?

— А що, уже вас давить картопля?

— Ні, але зночішна картопля млоїть без кулеші... Та й черево болить потім цілий день.

— Гай, гай... Їжте картоплю та пам'ятайте, що без цієї картоплі ви цілісіньку зиму в голоді корчилися.

— А Мочернакові діти йдуть по ягоди та й беруть цілі букати кулеші в пазухи...

— Бо Мочернак багач-буржуй та має звідки.. У нього худоба і полонини, а в нас що?.. Чи ви вже заробили борошна на кулешу, а чи ваш дедя * доробився в лісі цього року?

Снідання мляве, неохоче.

Молода картопля водяниста, холодна, гливка. Їсти її несмачно, надто натще! Пахне чимсь неприємним у роті, і потрібний хіба сніг на верхах, щоб їсти смачно. А так — не їсться, проказується, немов довгий обов'язковий «отче наш» перед попом на водохрещі...

— Та й ще не наїлися?.. Ой, головонько бідна з пізюхами!..

— Ми вже, вже, мамо,— не сердьтеся.

— Хапайте ж швидко кошелики та й біжіть... А-о! Сонце вже на соснині. Але на Олену там уважайте!

— Олено! Холеро бісова, зав'яжи собі скоро вшиблений палець шматиною... Я не буду з тобою возькатися в лісі півднини!

— Ходім!

— Натє ще верітки на дощ та й біжіть...— Але побережників там стережіться! — доганяє дітей у потоці.

* * *

Росиста стежка, мов гадючка, повзе травною в яр і потім чорним дротиком під гору пропихається.

Наверху застиг стіною старезний синій ліс. Ноги в старого чорні, оголені, пояс із легкої, прозорої тканини ранішнього туману, а на голові — на щетинястій голові ста-

* Д е д я — б а т ь к о .

рого лісу грається раннє сонце з білими хмарками. Немов погідні димки з'являються та підскакують у сонці над лісом і безсило потім падають рядном на зелену соснину...

Шезники* нічні люльки допахкують у лісі.

— Василю! Берім-но Оленку всередину, бо глянь, як уже хвостом тягнеться...

— Мой, дівко, квасянь... Не дивись на квітки, але тримайся Митра, то легше ітимеш разом з нами.

— І-йй! Бодай же тебе, Олено, з твоїм ходом!.. А ти не можеш підкасати запасчину, щоб не забруднити по росі?

Під гору стрімко, важко — спішитись труднуvато. Бухає в скронях, а Оленці болить під пояском.

— А я не годна так бігти, та й уже... Ви обидва левите, як сарни, а мені черево болить.

— Г-ге! А хіба не казав я мамі, що від учорашньої картоплі всередині болить?.. Цить, цить, Оленко, ще трошки, та й будемо в лісі. Лісом легко, царинку** перескочимо, як коні, та й не стямишся, як будемо на зрубі.

— Але пильнуй, Митре, тої стежки, що попри криничку... Води треба понапиватися...

— Гай, гай, не говорім, бо гірше йти.

Гарячого сонця на стежці ще немає, але сорочини на плечах уже мокрі. Отакі мокрі, як і поділлки від роси. Але кудлатий уже ліс тягне стежку до себе мохнатыми руками й ловить дітей у глибочезні обійми.

— А-гу-гууу!

Півтемно, як у сінях. Мов на побойовищі лежать усюди повивертувані з корінням дерева — розпадаються, гниючи, товстелезні стовбури сірих сосон і смерек на землі. Праліс мовчить і здригається голосно з найменшого шелесту. Густе грубе коріння старезних дерев гадюками розповзлося по вогкій землі й тісно плутається на стежках та доріжках.

— Болять ноги, Оленко? Дивися під ноги на коріння та уважай, щоби пальці не забила. Зараз води питимемо, та й відпочинеш собі дрібку.

* Шезники — лісові чорти.

** Царинка — сонячна галявина в лісі.

— Василю! А якби наскочив побережник, то не втікаймо, бо стрілятиме, злодій... Пани тепер, мов гади сорокаті, стріляють у народ, як...

— Я не дурний, але Олена налякається і буде ревіти на весь рот.

— Боятимешся, Оле?

— Не, я втечу, та й не зловить.

— На, маєш, а я що казав — дурна!.. Буде втікати, а він побачить та й усіх нас половить!

— Олено! Як надлетить побережник, то не втікаймо, але впадемо поза грубі пні на траву, та й не дихаймо, аж геть не пронесе його колька. Чуєш, Оле?.. Не бійся, не побачить нас у траві...

— Гі-і-і-і! А-о, які ось черлені ягоди за квітками!

— Гай, гай — збирай та пам'ятай, дівко, щоб сорому-стиду нам не зробила.

Сонячна царина купатиметься в перлистій росі, а кучерявий панський зруб буде виблискувати суницями, немов червоними коралами, до сонця. Легкий вітер дихатиме запахом нагрітої смеречини, і повітря над зрубом тремтітиме злегка голосом дрібних дзвіночків, що ними десь трусить худібка на полонині.

Гори навкруги — не гори будуть, тільки широкоспадні й хвилясті русла бистрих рік, що розгонисто плывуть у яруги. Далі ці зеленкуваті гори-хвилі будуть менші, дрібніші, а що ближче до царини — більші, виразніші та розмашистіші. Далекі лисини високих верхів також будуть не лисини, тільки здаватимуться запіненими, кучерявими гребенями на хвилях-фалдах...

Сонце уперто підсуватиметься догори синім небом. Але як кошеліки будуть уже повні запашних суніць, сонце втомлено спустатиметься вниз до синіх гір. Хвилясті верхи заллються тоді золотим течивом і по замріяній царині бродитимуть щораз довші тіні смерічок. На царині під вечір і відпочиватимуть діти, ідучи додому.

Оленка буде голодна й захоче їсти суніці з кошеліка.

Василько буде пояснювати, що за продані ягоди мама

купить дедеві хліба й до хати бриндзи та борошна на кулешу, а Митро пообіцяє, що візьмуть Оленку до міста ягоди продавати й разом завітають до деді в криміналі.

— А в місті, небого, хати — верха не видно, а вікна, як двері в лісничого.

— Та й усякого народу тьма-тьменна, як на трьох празниках укупі.

— А великі вози-бензини їдуть по дорогах без коней та й збивають таку куряву, мов дідько — щез би! — на роздоріжжі!

Оленка заслухається й з'їсть тільки три жменьки з кошеліка. Також голодні хлопчики понакривають тоді суніці в кошеліках зеленим листям, позашпилюють зверху прутиками й співатимуть, ідучи, парубоцьких пісень:

Ой вийшов я на царинку —
царинка зелена,
Не був би я на царинці,
якби не Олена...

* * *

— А чекайте ж но! Гов! Ви чиї?

Ф-фіть! А най же ж тебе хвороба! Побережник Янцьо, що, кажуть, жандармом був колись!

— Ми Максима Шпильчука, Микулового...

— Ага! Той ваш тато — отаман більшовицький та й послав вас панські трави витоптувати...

Оленка в плач, а Василько й собі ж кривить губи. Бо жалко праці. Але чорноокий Митро тремтливо штовхає його ногою: — Цить, Василю!

— Дедя нас не послали, бо їх ще зараз таки по великодні жандарми до криміналу вхопили... А ми не на панськім, але на людськім збирали.

— Аякже! Ваш дедя — злодій та й ви ростете на злодійчуків, як я бачу.

— Наші дедя не злодій, а в кримінал замкнули їх разом з людьми за книжки та за тоту демонстрацію, що жандарми прикладами розігнали.

— Нащо ви того аж три кошелі нарвали?

— У хаті бідно, і мама рятують себе цим на хліб та й кулешу... Ми вже цілісінькі тижні кришки кулеші в хаті не бачимо, а хліб у селі лише багачі мають та й не пози-

чають нікому. Ці ягоди і так пропадатимуть, а пани в місті та на воздухах тепер за цим розшибаються...

— А тобі скільки років, що так гладко пискуєш?

— Мені тринадцять, Василькові буде восени одинадцять, а Олені вісім минуло на великдень... А-о! Якби віддали, пане, хоч Оленці, бо ревітиме за кошелем увесь тиждень.

— Ревітиме, як мама прийде на лісничівку за кошельми та заплатить штраф... А вас, щенюки, як ще раз зловлю на зрубі або з ягодами, то спишу шкіру, як на папері, та ще й сорочки поздираю... Гони, одне за другим!

Кривоносий пан побережник грізно подивився, повагом насилів кошелики на цівку од рушниці й побрів травною до лісу.

Діти на стежці кам'яніли. Десь шуміли ліси, десь стрекотали коники в траві, десь виспівували хлопці на кичері. І ще хочеться комусь співати тепер?.. Голови розбивав би, погані очі видирав би з лобів ненависних!

* * *

Чим ближче до хати, тим дужче товчється сонце, тим далі хотілося б одсунути знайому кичеру... Отуди ген, де подовгасті гребені гір ледве-що синіють на обрії.

— Ітимеш до хати, Василю?

— Не, мама битиме за кошелики та й буде проклинати цілий світ.

— Оленко! Скочиш до хати та й украдеш кілька картоплин і, може, грибів у мисчину... Ми зачекаємо коло Парасчиного явора, візьмемо і підемо в Никифорів стіг спати цієї ночі...

— А я не хочу та й не піду в стіг спати!

— Дурна! Ти, Оленко, вернешся собі до хати, а ми оба йтимемо в стіг... Бо мама тобі нічо, а нас битиме, бучкуватиме, як у бубон.

— А я не піду до хати.

— Олено!.. Йой, дівко, не темній мені в очах, бо...

В ДОРОЗІ

Одна дитина на руках, друга метелики ловить на шляху, а найстаршенька — Марічка — під сорокатими бе-сагами вгинається лозою.

Сонце пече, аж солоний піт очі заливає, і по травистих царинках дрібненькі мрії скачуть — граються з зіллям.

— А куди, небого Парасочко? Куди, не наше діло питати, з отими черв'ячками?

— Та й чи я знаю куди, душко-Михайлику, та й чи я знаю, де голову з оцими приклонити?... От іду, куди ноги несуть від голоду та нужди...

— А цей Никифір-багатир, що? Та вже хату йому засиділи, що геть із села йдете?

— Та він, видите, і не виганяв начебто буком ще, але й не хотів, щоб сидіти в нього, як мого вже жандарми взяли... То, каже, твій, небого, чоловік уже до комуністів записався, а я не хочу, щоб мені через вас улани господарство сплюндрували...

— Га, нажив маєтків на людській кривавиці та й боїться теперішніх годин...

Суха доріжка викрутасами намацує пролазки поміж зелені гори, а попри неї маєтні багачі мальовані хати по-виставляли, мов на okazію...

На ганках та муравах біленькі пани-курортники голими стегнами та цицьками виблискують до сонця, а мас,

лами та булками десь так собі щодня напихаються, як оті гуси на вагу тяжчу...

— Кинь, Марічко, бесаги отут в холодку та й побіжи хліба до панів попросити...

— А ти, Юроньку, на горщик — але не розбий — і скок он до джерела, води зачерпни мамі студеної.

...Сіла під вербу на окопі й утомлено дитину зацитькувала.

Марічка он несміливо до панів іде, мов по жаринках, а Параску в холоді червоний сором палить гірше спеки липневої.

— Жебраки! — поглумляться, напевно...

Хочеться з кров'ю поздирати в панів оті лица розкішні, хотілося б оті мальовані ганки на гострому камінні потрошити. Але дитина дихнути не дасть, її треба заколисати на колінах.

— Ааа-а! Ааа-а...
З'їли вовки барана...

* * *

— Тікай, Марічко, попри бережок, бо — диви! — фіри на зажинки у гори їдуть!

Важкі вози з осмаленими людьми котяться з гори, мов оті хмари понад горбами, і сиву куряву здійсмають на до-розі.

На вориннях попри дорогу почіплялися голодняки й нетерплячими очима серпів у людей на возах дошукуються...

— На зажинки вже, люди? — кричать наперед коней.

— Аякже... За Дністер до графа Микульського...

— А за який сніп згодили вас?

— За п'ятнадцятий сніп, та й харч — обіцяли — даватимуть жінцям.

Вози гуркочуть і ховають у куряві підтоптану молодицю з дітьми, а з воринь голодняки перегукуються понад дорогою.

— Будемо й собі збиратися, Іване?

— Ха-ха... А най таких зарібків пани дочекаються та нехай на наших людей ще більшу пацифікацію пустять!

— А ви гадаєте, що з гаразду йдуть на таке здирство?

— Ой, правда... Тисне, братіку, голод і нужда, та й утікають люди з хат, аби лиш голодні дні скоротити...

* * *

Вечір...

Ясний захід золотить ще слабо верхи насторожені, а по небу пурпурові хмарки пливуть лагідно.

На стежку сідає роса, але Марічки на ній не видно — самі, здається, бесаги колишуться в траві. А чорне собаченя під повіткою так і заїлю б молодицю на стежці.

— Приймете на ніч, вуечку?

— А ти звідкіля, молодице?

— Та з Красноїлі, бадіко, з Красноїлі отої безщасної.

— Чути, що там щось дуже люди падають з голоду, як мухи... А ви на зажинки, ніби, з оцією дрібнотою?

— Ей, де, бадічко, на зажинки, та де на зажинки...

Іду, аж осьде в очах темніє від гадок, та й не знаю, де з дітьми голову приперти... Чоловіка до криміналу заперли, їсти нема що, з хати багачі вигнали в біді — скачи хіба жінко, в потік з дітьми дрібними.

— Ой, багато тепер народу карається, та й усе щораз гірше...

...Але ж бо — чути щось — будуть пани війну робити, бо забагато вже, ніби, терпить їх народ та й забагато вже люди бунтів та ліворучій хапаються...

1932

ЛИСТ

І

Схопили Олексу таки отам, серед майдану, коли розлючений народ уже поліцію роззброїв та обкидував полінами...

Схопили діда улани серед метушні, стрілянини і гомону — не стало часу й ломаки та каменяки з рук випускати...

Погнали діда в поліцію, а тут справа коротка:

— Бив, діду, панів у бричці? Кидав на поліцію камінням та полінами?

Нікуди було одбріхуватись.

— Летів на майдан збудоражений народ, як уже Степана вбили, і я біг також... Боронилися люди від кілля та ременів — ну, та й дід належить до громади.

Один поліцай писав на папері, що дід Олекса Вербеюк бунтував, бив, кидав і поліцію роззброював, а другий свердлов очима діри в дідовім лобі.

— Належиш, діду, до партії? Граєшся, хаме, в політику протидержавну?

— До політики не належу, бо я вже старий і не знаю політики.

— А чого ж бив? Чого ж летів на стовпище з ломакою та з виваленим язиком?

— Бо кричало село, що пани приїхали панщину заводити, і народ боронився.

— Отже, підеш, Олексо, в місто до криміналу, а там уже навчать вас усіх, як маєте на уряд та на поліцію рватися з патиками!

Кінець.

Обплутали діда ланцюгами, як божевільного, прив'язали до сплутаної отак громади на подвір'ї і — гайда отуди, на станцію!..

Вечірне сонце аж на пальці з-поза хлібів ставало, а молоді колоски немов теплими пучками торкали діда в обличчя.

«Гей, Олексю, ото й тебе вже на старості та з отаким парадом?»...

У вагоні ще тільки можна було очима собі підморгувати, що буде круто, — розмовляти заборонили рішуче.

II

А нехай же вас грім поб'є та розтріскає!..

Зловили Олексю ключники, як ті мурашки овода в муравлиську — до голого тіла діда розпотрошили.

Забрали в діда пояс, щоб не повісився, забрали ніжик, щоб на панів не кинувся, забрали й люльку з лютюном, щоб Олексі та не поводилось по-панськи в криміналі.

А після цього не дали навіть добре вбратися чоловікові й погнали записувати до криміналу.

— Отуди, дурню! — гримнув ключник на діда, як пастих на корову.

Увігнали діда до канцелярії, як худобину, став Олексю перед панами, мов той дуб росохатий. Отак хапнув би лише цього і того панка за прилизаний зуб і...

— Як називаєшся? — з-поза стола до діда.

— Олексю Вербенюк.

— Де й коли народився?

— Га?

— Скільки літ маєш, питаю!

— Та шістдесят чотири вже буде... Шістдесят і чотири.

— А майно якесь... маєш?

— Аякже! Чотири тижні на місяць та мозолі на руках і на серці.

— Що, що?

— Кажу, що майна маю стільки, що дві оці руки та ще сива голова на старій шії.

— А в криміналі... Сидів уже коли-небудь?

— То не сиділи тут ніколи мої діди і прадіди та й моєї ноги ніхто ще тут не бачив... Хіба колись по криміналах народ мордували?... У селі-таки били.

— Не загинай, діду, змудра — тут тобі не пасовисько. До школи ходів?

Кишки в Олекси вимотували цією писаниною. То й небіжчиків батька і матір позаписували, і всіх братів та сестер, і жінку Палагну з цілою ріднею. А потім ще одфотографували діда з усіх боків, повідтискували пальці на папері, зміряли та описали діда, мов на продажу в місто, і grimнули:

— Далі з ним, давай другого мурла!

Ключник пустив Олексу поперед себе й погнав по двір'ям до тюремної брами. Старому кортіло по дорозі ще хоч раз на сонце глянути, але замість сонця — глибокі загратовані діри зіпнули на діда зокола...

III

Дід Олекса не таке собі про тюрму думав...

Дід Олекса гадав, що кримінал — це чорний і мокрий барліг, а на барлозі обдерті та страшні кримінальні отак-таки й плачуть десь цілими днями над своїми вчинками. А воно...

Замкнули діда до камери з койками, «парашею» та підлогою, як у багацькій стайні — кинули поміж самих злодіїв, шахраїв та горлорізів...

І таке це випасене та повбиране панство, хоч забувайся та шапку здимай, хоч по тих судах та староствах поза столи розсаджуй! Такий перший-ліпший злодюга, що вже десь з півсвіту обікрав та чотири рідні мами зарізав, походжає собі тут певний, як суддя в канцелярії, і ані на сине за нігтем не кається — не переймається... Ні-но?

То не встиг іще ключник дубовими дверима за дідом grimнути, як усі злодюги так і оточили його гайворонням:

— А звідки ти, свату? А за віщо зловили? А скільки вас, діду, пригнали сьогодні до криміналу?

Дід Олекса губився в думках і тільки очима кліпав розгублено.

— За комуна, діду, за Україну прийшов на парашу?

— Та чи я знаю, добрі люди, та чи я знаю... За оту,

бачите, поліцію півсела загорнули, за панів з уряду, що приїхали...

— А-а! — вже знали злодюги.— То ти з отих, свату, що поліцію побили та роззброїли, з того села, де — о! стоїть у газетах — пана старосту в рів перекинули...

— Еге, еге! З того, щоб їм і світ уже перекинуло.

— О, то ти, старий — політик, мать твою за печінку! — з реготом плескали діда, мов коняку.— Ти вже з панами та з поліцією по-більшовицьки, га? Ой, біда буде з тобою!

Дід мовчав і думав своє. А злодюги потішали його по-своєму:

— Ну, не журись, діду,— тут уже житимеш по-панськи чорт знає доки... Їсти принесуть, пити принесуть, зуби повибивають, хату ось маєш з усіма вигодами під носом... А за присуд, старий, не бійся — пани в нас добрі і не так скоро виженуть.

Назначили злодії дідові місце в куті біля самого смороду, показали, де вода й куди за потребою ходити без сорому-стиду, навчили ще, як випасені блощиці ловити на стінах мокрими пальцями. Коли ж дід хотів пройтись по камері, на нього гримнули коротко:

— Сиди,— кажуть,— діду, в куті й не плутайся нам попід ноги!

Так то й так — не будеш же битися з різунами. Олекса крутився щодня мухою коло отого смороду й сумно глипав на іржаві ґрати у вікнах.

За муром був світ, сонце, вулиці, а люди собі, мабуть, ходили й сміялись байдуже. Крізь ґрати манив діда до себе синій шматочок неба — навіть іноді пташки щебетали вільно.

— Ех-х!

IV

То обрали собі злодюги діда за послугача...

«Подай, свату, тютюн, винеси, діду, парашу, постели, старий, койку» — бо в злодія панські руки і не може! А носила б уже вас повинь по зарінках один з другим!

Дід Олекса лихий, бо цього вже йому забагато на сиву голову.

— Я з злодіями не крав і не буду їм у тюрмі за лакея й помивачку,— сказав до тюремного начальника.—

Дайте мене, пане, між людей — замкніть мене між політичними в'язнями.

Але начальник із злодіями за панібрата і глумиться собі з діда.

— Ти,— каже,— дурний Іване з села, щось на політиці розумієшся? Но-но, як пани в суді скажуть, що так, тоді й замкну тебе між комуністами. А політичних в'язнів ми, діду, не признаємо, отже, мовчи, як не хочеш темниці.

Сидів Олекса, і тільки до слідчого тягали діда по два рази на день. Пани квапилися, мов перед смертю, і за пару тижнів великий суд на діда скликали...

Виголили діда Олексу в тюрмі, як на весілля, і попровадили до суду через місто... Позасідали гладкі та розкішні пани в суді, мов на комедію,— цілісінький тиждень народ прискаржували та дурні поліна оглядали.

А шостого дня, вночі вже, сказав адвокат дідові, що — кінець, та що десять років тяжкої тюрми вліпив суд Олексі Вербенюкові. Гей, люди!..

Прийшов Олекса до камери, як по купелі мокрій, і тільки руками плеснув на запити.

— Світ уже, люди, валиться! Та чи вони сказилися, чи як? Де ж дід десять років тут витримає, та де на сивий череп кару ще отаку видумати?

Хто реготався з дідової пригоди, а хто й розраджував по-людському:

— Е, не журися, старий,— десять літ пани тепер не мають зачинених у шухляді!.. Буде, діду, війна, буде революція, буде...

— Га? — підхоплював Олекса з радістю.— А, бігме, буде! Гей, та то вже... Та то вже бідному дихати не дають по всіх усядах!

Не йшли, а повзли повільно довгі дні.

Такі важкі, як оті мури довкола, такі нестерпні, як болючий чиряк на потилиці.

V

Сонце сходило й заходило, але дід його не бачив. В'язні приходили і виходили, але дід залишався. На полях десь там збирали і сіяли, але дід...

Дідові тепер не до землі — дід Олекса з політикою вже спізнався!

Дід тепер ключників не боїться, і перед панами... Ану, чи здйме дід шапку перед панами?

Бо дід тепер — «політичний», дід за кращу долю гризе мури кам'яні!

Бо дід щодня в газетах і книжках вуха тримає — на старість розуму набирається.

А по ночах дідові революція сниться...

...То десь такий ще дід молодий, гожий, аж дівчата мліють за ним, то десь такий вам на ланах — не панських уже ланах — рух веселий, що аж те сонце згори усміхається...

VI

Наготуйте, фабрики, паперу, а ви, робітники, міцних пер накуйте зі сталі, бо дід Олекса листа до села пише з криміналу:

«Дорога жінко Палагно і ти, донько Софіє, з онуками, і ви, сусіди добрі!

Як ви ся, любі, маєте і як усі свою біду-нужду коротаєте? Радий би я довідатися про ваше здоров'я і поводження, бо моє, звичайно, як у неволі. Щодня замкнений чоловік, як отой звір у клітці кам'яній, та й щодня світу-сонця не бачу. Вигонять щодня отак лиш на хвилиночку надвір, як по фільварках узимку худобу до водопою, і зараз-таки назад загонять до оцих камер. Їсти дають так, аби тільки не вмерти на соломі, але ви не журіться. Я вже тепер не голодую дуже. По засуді перевели мене сидіти між політичними в'язнями, то мені вже тепер добре поводиться. Ви десь собі, напевно, гадаєте, що в криміналі сидять самі злодюги та розбійники, а то тепер зовсім світ перемянівся. Отих злодіїв та дурисвітів різних пускають скоро на волю, а ловлять та на залізні колодки замикають усякий робочий люд та студентів і навіть докторів та редакторів учених. То я вже й сам не вірив, але як посидів отут та роздивився, як наслухався газет та книжок, та ще бесіди вченої і політики всякої,— то аж у голові мені розвиднилося на старість.

А додому мене не ждять, бо не прийду вже, мабуть, так скоро, бо на десять років неволі засудили мене.

Чоловік гадав, що кинеться влітку на заробітки та коровину купить дітиськам, але ви не плачте, бо то вже такий час і такий світ настав. То чоловік, ніби, тут як на війні, і треба звикати.

Хотів би я знати, чи ви заробили щось хліба на зиму та за який сніп давали пани жниво. Маю гризоту, що порізді не стане вам і жменьки борошна в хаті. Як не стане вам хліба, то винесіть у місто мій святковий кожух, чоботи і сорочку — бо мені цього не треба вже, я й так уже можу тут смерті дочекатися. А за кожух та чоботи купите хліба і будете мати чим біду свою задурити на переднівку...

Якби ви ще написали мені, як там у селі та чи пустили вже трохи людей з криміналу. Бо я знаю, що кількох наших повезли звідси кудись до іншого міста, до неволі, а Климового Івана та Маріїного Андрія зараз-таки повісили по засуді. Ще я бачив тут з нашого села Михайла Лисого з сином та Марію Василюху з-за річки. Марія-сирота ходить вагітна в неволі, чоловік її — кричала мені оноді — у шпиталі лежить ще від побоїв жандармських.

Чи Семен Федорів віддав уже вам мій заробіток кривавий, а чи ще не віддав? Як не віддав ще, то підіть і відберіть — він обіцяв, що по жнивах заплатить. А багачі нині скупі та й люблять, аби бідного присихало коло них. Як уже відберете, то купіть Василькові черевики і книжку, і нехай дитина ходить до школи. Та хай хлопець учиться, нехай недоїдає, а вчиться, і нехай хоч дитина довідається, за що дід гриз мури на старості.

Просив би я вас красно відписати мені, як живете та що нового у світі, бо я думаю про вас день і ніч, аж мозок тріскає. То мені здається, що вже я вас і села та білого світу не побачу, бо мої дні полічені, а сирі мури додушатъ. Нехай я хоч листом натішуся, а якби вмер, то приїдьте хто хоч жменьку землі дівові кинути на могилу. Але я ще живий і не збираюсь в могилу, бо тепер такі часи, — читають отут, — що незадовго може народ і кращого дочекатися...

Поздоровляю тебе, жінко Палагно, і тебе, донько Софіє, та й вас, діти-внуки, по сто тисяч раз і бажаю вам кращого життя-долі дочекатися. І поздоровляю ще красно-красенько всіх сусідів та сусідок та й кланяюся цілому селу.

Олєкса Вєрбєнюк»

VII

Такий від діда лист важкенький, аж залізні рейки вгиналися...

Такої там нужди дід поналіплював, що аж той поїзд гототів селами з натуги.

А на пошті вузенькі скриньки дивувалися дивом:

— Лист? Від Вербенюка сивого лист до села без мобілізації, без війни та без фронтів гримучих?

— Не від Вербенюка-діда,— кричали червоні печатки на листі,— від політичного в'язня... Не з фронту воєнного — з криміналу чорного за політику.

— То дід Олекса — політик? То дід невчений з панами та державою береться до бійки?

— Не дід — політик, чорна земля вже розполітикувалася... Не дід з державою розумом мірявся — державі уже й з дідами непорадна година.

— Ну, а що ж буде далі? А що ж буде за місяць, за рік, за... Гей, гей!

VIII

Їх повна хата, і вони слухають...

Вони слухають уважно, як батьки ще їх слухали євангелії в церкві, як темна ніч слухає блискавки перед бурєю...

Вони карбують кожне слово з дідового листа десь там глибоко, в твердому мозку — так, може, прапрадіди їх волохаті знаки помсти на дерев'яних луках карбували...

М'яке жіноцтво мовчки в сльозах споліскує болючі місця дідового листа, а слова падають, як іскри...

Слова літають, немов живі, по хаті, і в словах цих — дід Олекса стурбований, недавно ще живі сусіди-покійники, вагітна Марія за мурами і все-все лихо від панів віковичне.

Вони слухають... А як лист уривається — кремезні плечі випростовуються, і вони знають, що самого діда Олекси в селі їм не побачити...

Вони знають, що старого Олексу або тюремні мури задушать, або побачить Олекса село в червоних прапорах волі гомінкої.

Або — або, і вони знають, що тепер тільки так!

МУЛЯР

I

Нам збунтувалася піч у камері.

Спершу стала димити трошки, потім щораз більше, і сьогодні вже — лазня, не камера. Крізь отвір «шибера» чорний, їдкий дим бухає, мов з паровоза.

Тарабанимо в скляний «вовчок» у дверях до в'язня-кочегара на коридорі.

— Ти, Мошкун, що там до чорта діється?

— Де-е? — одсував той накривку з вовчка.

— Та тут повно диму, не бачиш?.. Що ти там робиш з піччю?

— А нічо я не роблю... Горіти не хоче, стерво.

— Хха! А може, ти забув нижні дверцята відчинити?

— Та де, дверцята одчинені.

— От, історія! Ану зачини ті дверцята.

Чути, як Мошкун цокає заціпкою, а дим з дірки ще дужче клубками.

Знов тарабанимо в шибку.

— Мошкун, Мошкун! Ще дужче куриться.

— То відчинити?

— Та ні. Там, певно, десь димар заткало,— чуеш, Мошкун? Скажи ключникові, щоб...

— Та я вже два тижні кажу старому, що ця піч не горить і що треба в комин заглянути... А чортів грубань, як знаєте: «Добре, добре!» — забуває щодня.

— А ти піди ось і скажи тій колоді, що ми вже душимось. Що то, до дідька, з їх порядками! Ти лиш глянь сюди, Мошкун,— бачиш що-небудь?

— Хо-хо-хооо!—розплющує Мошкун носа до шибки.—
То, може, погасити в печі?

— Маєш, додумався! Тоді ж ще гірше буде курити...
Збігай скоро по ключника, чуєш!

— Гай, гай, я йду.

Тупцюємо по камері, мов шури в бочці. Харкаємо, кашляємо, тремо раз у раз очі й клянемо, аж грати бринчать. Дим з щілини валить, як з міха. Бурі, вугляні клуби спершу важко падають униз, потім плавно гнуться до стелі й лавами пливуть у вікно. Вікно відчинене навстіж, і в камері студінь, наче у льоху. Лапаті мотилі сажі чорним снігом падають мастко на стіни, на тапчани, на наші мізерні харчові продукти на підвіконнику... От чортовиння тюремне! І найгірше, що тепер уже сидітимемо в такій лазні аж до літа — тільки тоді побілять.

Гримаємо в двері зо злістю. Що це, до дідька, вони собі гадають? Димом нас видушити, чи як?

— Мошкун! Мошкун, бодай тобі!

На коридорі нема нікого. Мошкун, видно, десь аж на тому кінці коридора, а ключники всі коло «спацерів» * на підвір'ї. А щоб вас буря рознесла по дебрах!

Вилазити на вікна в тюрмі заборонено. Але меткий Застежний зручно вискакує на підвіконник і голосно кричить у грати:

— Пане старший! Пане старший, до чорта!

— Що єст там, до холери? — чуємо врешті «старшого» десь, як із бочки.

— Не бачите, що?.. В диму ось душимось.

— А ба-ачу, чув уже,— перекривляє глумом.— Ти там, пся крев, з вікна йди мені геть!

— Гууу! — гомонимо вже цілою камерою, як бджоли у вулику.— Що це за шельмування нові у вас!.. Випустіть нас з цієї лазні!

— Не маєш часу,— глузує собі грубань.— Куди так спішишся?

Ясно, йому не хочеться зараз же таки слухатись в'язнів. Начальство ж має тільки приказувати — не слухатись. Але камера зчиняє тепер страшенний галас, аж тюрма озивається.

— Ціхо там, іду,— чуємо врешті.

За хвилину іржаво скреготить замок на дверях, і ми

* С п а ц і р — прогулянка.

низкою випадаємо на темний коридор. Звідси невелика наша камера виглядає, мов у пожежі: дим, сажа, сморід—чорна чорнота рухлива.

— Го-го-гооо! — зловтішно сміється «старший» золотими зубами.— А що там за дідько так димить?

— Димар, мабуть, заткало щось,— поясное замурзаний Мошкун грубому.— Я вже давно казав вам, що ця піч курить щодня... А нині от... не що інше, тільки потрібно муляра, хай подивиться, що їй за дідько!

Пригнали й муляра-в'язня до печі. Він посвистав на порозі, розглянув, помацав трубу коло шибера.

— Та піч у порядку,— каже десь з диму.— І в трубі теж нічого нема. Певно, щось у димарі, треба почистити.

Мошкун тепер нишком сміється ключникові за плечима. Говорить ніби очима: «Ага, він якраз пустить на горище в'язня!.. Щоб роздивлявся там і планував потім, куди втікати краще».

— Димар... А що там може бути в димарі! — і справді визвірюється ключник.— Ти добре піч оглянь, от чого я тебе покликав.

— Та що тут, пане, оглядати, як...

— А, ідіть ви до біса! — шарпнув знуджено «старший» замком на дверях.— То вирви той шибер до дідька, замасти діру глиною і не крутіть мені голови своїми димами та димарями!

II

Знаєте, що ще в тюрмі тривожить раз у раз? Двері. Вони — двері — перше джерело твоєї сторожкої чужості, твоєї цікавості, твого підсвідомого хвилювання в неволі. Сиди в тюрмі рік, сиди два, чотири — все одно здригнешся кожний раз, як вони відчиняються. І так само зашкребе тебе щось, як вони гаркнуть зловісно, замкнувшись. Здається тоді, не двері зачиняють, а довгі, іржаві цвяхи глухо забивають тобі в домовину.

Еге, важкі двері дубові, ржавою бляхою окуті... За цими дверима ти вперше пізнав, що таке біль і ненависть, і цими ж дверима ти сподіваєшся винести на світ усі думи продумані. Тому, може, і хвилюють вони так кожний раз терпке серце і мозок.

...Стояла нудна пополуднішня пора в душній камері.

Ми лежали понуро на тапчанах і мовчки змагалися кожний з болючим безглуздям тюремним. Було прикро, як на душі самовбивці. Дверима вже ніхто не цікавився з нудьги — чого б то їм відчинятись тепер?.. Адже обідню юшку вже дали, на прохідку ми вже ходили, родинних побачень не маємо, щоб вертїтись під «вовчком»... Будуть ще, значить, два настогидлі «візити» в нас нині: раз відчинять ще двері на саламаху * вечірню і вдруге—порахувати нас надобраніч. Короткі оці грудневі дні людям, але — ех! — як вони в тюрмі тягнуться млосно.

Проте двері враз грюкнули несподівано. Ми позволились на ноги (лежати-бо день на тапчанах не можна) й кинули п'ять пар здивованих очей у чорні щелепи. Що за новина?

— Вигладь там гарно і забіли плями! — наказав коротко.

Ключник впустив до нас знайомого муляра з вапном до печі. Надворі саме кінчались пополуднішні прогулянки, то ж ключник поспішав. Замкнув муляра в нашій камері і пішов.

В'язні гостям раді. Все-таки людина свіжа — бодай з іншої камери, як не «з світу». Зразу почалась і розмова звичайна.

— А звідкіля ви, батьку?

Муляр-бо вже, бачите, немолодий, як видно,— на постриженій голові срібна просідь защетинилась журно.

— Я?.. Звідки, кажете? — черпнув поволі кельнею з відра й спиритно розмазав на бурій стінці.— Та я таки ту-тешній... З цього ж міста.

— Ну, то сидите собі тут ніби як вдома, га? Скільки припаяли?

— А чотири...

— Роки?

— Авжеж не місяці... Цілих чотири, як циркулем одміряли!

— Щедрі, значить...

Муляр важко зітхнув, розтер кельнею мазок і похитав головою.

— О, щедрі... Що щедрі, то щедрі для нашого брата. Мовчанка. З мокрих мазків на печі йде кучерява,

* С а л а м а х а — юшка.

біленька пара під стелю. Чути, як на подвір'ї лаються ключники з в'язнями за переक्лики.

— Киньте от кельню та ходіть закурите собі,— запропонували курці мулярові.— Ви курите?

— Еге, дякую, коби тільки було що.

Він черпнув ще разів два кельнею, розмазав рівно й зверху прибівив шіткою. Потім уважно примостив відро коло «параші» й витер захляпані руки об сірі штани арештантські.

— Закурити — це з охотою... В нас у камері голод на це, аж пишуть,— задоволено віддер папірець з книжечки.

— Може, хочете їсти, га? Ось хліб на вікні, цибуля, смалець — чим хата багата...

— Ні, ні, дякую, хіба дасте потім, як ласка. Кажіть от, що на світі нового — газети ж іноді маєте.

— Новин, батьку, багато, а буде ще й більше...

— Ой, правда, тиснуть... Розгойдався народ по всьому світу. Бо й правда — бувало всяко чорноробові, але де-таки колись так бувало, щоб чоловік не міг на хліб заробити? А нині... Ага, а ви бачили, як з ночі дванадцятаро нових пригнали? За політику...

— Знаємо.

— Кажуть, з Рабківки всі... Щось там ніби гаряче було...— Муляр сердито потягнув диму й закашляв голосно.

— О, та це міцна ніхтолиця! — похвалив вдячно.— Як цегла, шурнула в горло.

— Ну, а вам за що аж чотири вперіщили?

Махнув рукою нерадо.

— За що?.. А ні за що! Хіба тепер так важко за це?.. Коли б уже за щось, то хоч жалю не мав би.

— Ану, розкажіть!

— Ет... Мало що розказувати, зате мучитись багато,— зітхнув муляр глибоко.

Хтось висипав йому дрібку махорки в жменю, інший знов приладив йому кусень хліба й смальцю в газету.

— Беріть, батьку, на вечерю і далі... Оповідайте цілу історію... Цікаво, як-таки нізачо вам чотири роки вперіщили.

— А-щоб ви знали, не брешу! — потер густі зморшки на лобі.— Слухайте, люди добрі!

Муляр сквапно напився води, шорстко витер рукавом вуси й важко сів на тапчан коло печі.

Втомлений день умирав звільна. Десь дрібнопридушено рвались на вулиці санні дзвінки голосінням і різко рипів сніг під полозами. В камеру сунулись м'яко вечірні сутінки мрійні. Враз блиснула кулисто висока лампа на вартівні, і на стелі задривав гострий відбиток ґрат. Немов чорна рука розкарячилась.

III

— ...Чоловік я, знаєте, згідливий, але як нагадаю собі, то щось аж тельбухи в мені колотить. Бо це не мене вони згнобили ні за що ні про що, це моїй жінці й п'ятірці отої дрібноти вони життя відібрали... То мені не неволю, але затруений ніж застромили до скону в саме серце! Гадаєте, як ось зо старості так посивів голубом? Х-ха! То вони мені посипали голову вапном негашеним. Голі, голодні діти сивим роблять чоловіка щодня й щоночі. Хіба ж то я знаю, чи вони ще живі там на світі, а чи вже попухли десь під плотами?

— Чекайте... Ну, а жінка не приходить вас одвідувати?

— Жінка! А чи я знаю, де вона з дітьми?.. Була ще влітку, голосила, що загивають в біді й без пристановища... Ну, а що я міг їй порадити з цієї могили — самі знаєте. То ж нині робітник і на волі сидить без хліба. Заробітки теперішні!

Муляр замовк на хвилинку й запалив жовтий недокурок під вусом. У світлі сірничка руки йому тремтіли — на стіну ж упала невиразна згорблена тінь.

Надворі ще горіло загравою вечірне, морозне небо на ґратах. В камері, однак, стояла вже елеґійна якась напівтемінь і лиш заграгований отвір колихався на стелі.

— Ну, але слухайте далі... Сидить нас, знаєте, троє за оту «справу»: я, старий Наріжняк, — ось тут на сімдесят двійці над вами — і Антін Фельчинський, що то в карцері тепер сидить дві доби. Всі троє ми, значить, працювали на будові.

То так: якось навесні того року трапилась велика робота в Калинівці. Зафундував, знаєте, граф Н. з Озерців мурований костюл там для осадників. Ну, побігли ми втрійку, згодились, чи краще навіть сказати — впросились на роботу. Сьогоднішні заробітки ви знаєте, але з

робітником у нас не рахуються, а лежма дітей не нагодуєш, відомо. Отож бігаємо щодня на ту будову та й продаємо свої мозолі тверді запівдарма. Але як-не-як є бодай чим комірне заткати, ну, й жінка з дітьми має щотижня картоплю в хаті. Працював так чоловік тихо-мирно щось чи не два місяці з гаком. А потім ото й знайшло нас, знайшла б його гілляка суха...

Голос мулярів задривав тихою скаргою й урвався на хвилину.

Ніхто в камері не озвався... Тільки чорніли по кутах темні сутінки й тремтіли чітко грати на стелі.

— Але слухайте далі...— зітхнув муляр глибоко.— Це було в суботу — тямлю й до сґону не забуду. Поскладали ми приладдя під неділю, зішкрябали сяк-так вапно з облич та очей — і йдемо по свої заробітки до канцелярії. Заходимо до інженера та й застаємо новину: всім на будові щоденну платню обтинають аж по тридцять п'ять грошів! Маєш тобі заробітки голодні!

Починаємо всі ремствувати на це, а інженер тільки руками стріпує, як мотиль крилами:

— Мало вам, не хочете, то й не приходьте з неділі! — каже, навіть не дивлячись на нас.— Воно примусу в нас немає, самі знаєте — вільна воля... За ці самі гроші,— говорить,— я цілі тисячі робітників знайду сьогодні.

...Е-ех... такі ми лихі, що кусався б зубами, гриз би до крові. Бо ж чоловік уже й так за песі гроші ледве лізе в суботу, а тут тобі — на, на потіху! Але що зробиш, як... як...

— А страйк? — перебив хтось із кута різко.

— Страйк...— повторив муляр глухо.— Воно ясно, що страйк і більше нічого. Фельчинський навіть і говорив про страйк голосно. Але ми всі — чорт його зна чого — лишень язиками з-поза пліч ляпали. Доки, знаєте, нашого брата з містечка не допечуць до живого, доки не примусить голод або чорт його бери вибирати — доти він буде тільки язиком молоти. Цей ніби радить, що страйком і так нічого не зробимо, бо нині «не ті часи», той знов, що припинять будову й тоді вже взагалі нічого не заробимо. Отак погомоніли-погомоніли в гурті та й додому не пишно... І якраз понесло нас лихо повз шинок калинівський.

— Зайдімо хапнути щось,— зупинився Фельчинський під корчмою.— Відпочинемо,— каже,— годину й послухаємо, що люди говоритимуть на нинішню «потіху».

— А зайдім! — піддав і Наріжняк злісно.— Працює чоловік тижнями, мов на панщині, і кусня білого хліба жаліє собі скуштувати... А воно нині,— говорить,— гаруй не гаруй, жалій собі не жалій — все одно не заробиш... Слово по слові, ну й заходимо втрійку.

Муляр хрипко одкашлявся і жадібно ковтнув води з бляшанки.

— Ху! — перевів віддих, сідаючи.— Знайшли ми, значить, вілну лавку в куті, вихилили одну-другу гіркої та заїдаємо дешевизною. Але відомо яке то: вип'є втомлений чоловік чарку тієї сивухи на пустий шлунок, ну й голова зараз піде ходором. Розв'язались наші язики від горілки і — що ж інше — говоримо про те, що нам печінки точить найдужче. Найбільше, тямлю, гарячився Антін—вінто, розумієте, і на газетах, і на політиці битий трохи... Досить, що кричав щось там на весь рот про панів, говорив і про страйк, і про наші заробітки та визиск робітника. Щось і я говорив теж, пригадую, щось і Наріжняк старий підтакував, щось і інші зібрались круг нас та шуміли — досить, що так і вечір захопив нас в корчмі. Вже люди повиходили, вже й ми теж зібрались платити і йти в містечко, як раптом поліцай з'явився на дверях. Став на порозі, як привид, і мовчки показав пальцем на Антона.

— Ти, Фельчинський, ходи-но сюди! — таємниче хитнув головою.

Нам так і тенькнуло щось у гадках лиховісно, Аж, розумієте, витверезили ми зразу за столом, як від купелі мокрої.

Муляр нервово встав і пересів на сусідній тапчан.

Всі також поворухились зацікавлено. Хто присувався ближче до оповідача, хто мовчки шелестів папірцем, нишком скручуючи цигарку. Було чути, як знадвору останню прохідку заганяли до камер. Лунко цівкав мороз, глухо калатали брами залізні, густо дзеленькотіли ключі на ремінчиках. На міському костьолі плаксиво тенькнув годинник чотири рази. Камера тонула в сутінках.

— ...Ну, але йти то йти, що ти зробиш? — говорив муляр далі.— Зволікся мій Антін ошелешено і вийшов, як по терні, боязко. Минула, знаєте, може хвилина, а може, і дві, довгі, як слабість... І раптом підкинув нас фазючий Антонів крик надворі десь.

Муляр встав і дрібно заходив у пітьмі.

— Не знаю, люди, що чоловік думав у цю хвилину...

Не тямлю теж, як із корчми вилетів кулею — досить, що і я, і Наріжняк миттю були надворі, збудоражені. Було вже темно й спочатку нічого ми не вгледіли з тривоги. Але враз, мов ножем, нас полоснуло по мізках...

— Не бий! Не руш! — заревіли ми разом обидва.

— Пусти, не бий, чуеш!..

Кажу вам: ніхто з нас не був уже п'яний анітрохи, але гаряча кров на таке і пам'ять нам залляла. Міг же він і постріляти нас, як собак, — ні? Але не стріляв чогось на предиво... Відійшов тільки на шлях і блиснув на нас ліхтаркою з віддалі.

— Но, но... Ладно! — погрозив з п'єтми.

Хтось мовчки подав муляреві прикурену цигарку. Він нишком подякував, затягнувся раз по раз димом сквапливо й знову присів на тапчані.

— ...Що тут казати — клопіт уже готовий, усі знаєте. Але пропало, що з воза впало. Заплатили ми в корчмі, обмили Антона з крові і йдемо додому з тривоگو. Оповідіаю я в хаті цілу історію, а жінка очима їсть мене за тривожено.

— А ви що, — каже, — дерлися з ним, боронь боже?!

— Та де, — кажу, — дерлись, чи ти здуріла?.. Вирвали тільки йому з рук чоловіка, та ніхто його й пальцем не рушив.

— Ну, то й не бійся, — потішає мене, — сьогодні не вільно людей бити. Візника Папроцького он покарали тільки за те, що десь там своєю шкапу вдарив на вулиці.

...Минула, знаєте, неділя, понеділок, ба й цілий тиждень так-о спокійно. Чоловік було почав уже й забувати за це коло роботи, аж одного дня — грим! — беруть мене з будови, мов на парад, заковують нас у ланцюги, як ведмедів, і гонять так, аж люди ззираються. Ех, шпигає щось у печінку, але ще на того суддю чоловік покладає надію... Виясню все, шибіає думка, ну, і випустять скоро.

Ого! Виписав мені панок папір з параграфами, загнули сюди в окрему камеру — і кукай зозулею!.. Ну, пек-осина! — думаю собі за ґратами. Сталось — не вернеш, і прийдеться-таки відсидіти їм два-три тижні ні за цапову душу. Коли б тільки роботу потім не втратити, журюся хатою. Де я тоді думав, що то збирається на нас!

Ху! Сиджу я так місяць на терні, сиджу другий, як вічність, та й гадки мене гризуть гірш мурів цих. Гей, а то за що, за яку собачу маму і мене мордують без ножа,

і моя жінка та діти посиротіли. За віщо я маю терпіти щодня ганьбу й наруги в цій псярні?..

То був я, знаєте, перед тим — усе бери — мене лиши, а тепер уже сам себе не впізнаю: так нагоріло в душі, так надавили мені мозолів на серці, що халав би їх усіх, одного за другим, як смердючих блошиць, і розтирав зап'ятком на цементі. Не жарти ж бо воно, товариші. Ви знаєте, за віщо йдете сюди, а я спочатку не міг пояснити собі, дурненький, кривди гарячої...

Геть-геть уже восени, як вони, знаєте, поверталися з тих курортів, кличуть мене на слідство. Ну, думаю, може, вийду нарешті. Оповідую їм усю правду, що там тоді було і як, прошу також, щоб пустили мене до дітей — не втіка-тиму. Де там — навіть не глянули по-людськи на чоловіка. Випроводили мене звідси, мов приглушеного, і посадовили між саму злодійню на двадцятку. Сидів там аж до весни, вже з каменем на них, не з серцем...

...Навесні ото принесли мені обвинувачення з суду. Чого там не понаписували на нас, ха-ха-ха-а-а! Кажу вам: прочитали мені це, та я аж за голову схопився. Ну, попався! Ходжу я по камері, як отруений, і ніде місця собі не знаходжу. Гей, як-таки так можна піском в очі сипати? Та це ж від початку до кінця — одна лукава вигадка, щоб утопити та згноїти тут чоловіка! Журюсь я отак, а злодії розраджують мене в клопоті:

— Не бійся,— кажуть,— це все прокурор таке вигадав з поліцією, а вони завжди в ложці води кожного б утопили. Але суд,— кажуть,— розбиратиме все на розправі і вяснить, що і як воно було.

Мало я вже сподіваюсь потіхи від суду того, але чекаю-таки нетерпляче. Як-не-як вислухають же людей неповинних, не повірять на слово поліцаєві. Чоловік же робітник змалечку і не стояв по дорогах з розбоями. Зрештою, шинкар і ще два свідки бачили все й засвідчать правду, як воно було.

Гай, гай, дурненький — чекай у моря погоди! Дочекались ми й того суду, нарешті... Не буду вам оповідати, як там нас слухали з висот — і самі гаразд знаєте... Досить, що кожне там панське слово святе і правдиве, а наша правда виразна — «відомі викрути брехливі». Сказав прокурор, що таку червону заразу зі сходу треба якнайсуворіше карати ще в зародках і розплакався навіть лукаво над хоробрістю недоконаної, мовляв, нашої

жертви—представника спокою і безпеки. А суд і не вга-
вася довго: відміряв легко Антонові п'ять літ важкої, На-
ріжнякові — два з половиною на старі плечі, мені ж оце
три, щоб не був кривдний. І таке, люди добрі...

Муляр зітхнув, немов тягар з плечей скинув. Потім за-
шелестів у пільмі папером — скручував мовчки цигарку.
Стояла тиша у камері.

IV

Довго ніхто не ворухився. Згодом аж заскрипів під
кимсь тапчан, і розкололась тиша:

— Три роки, значить, телепнули вам... Але ви щось го-
ворили спершу, що чотири дістали, ні?

Муляр повернувся в ту сторону.

— А сказав так... Але четвертий — то вже на додаток
дістав недавно.

— Як це: на додаток?

— А так... Як іде вже, знаєте, згори — то й ворота
отвори. А взяв, кажуть, дідько Івася — нехай бере й ко-
лиску. Як уже відчитали мені пани ту «справедливість»
свою на чорну голову, як пригадав собі чоловік, за що
така кара мені і дітям, то щось у мене запалилося все-
редині!.. Не тямлю вже як, схопив я скоком розп'яття з
того їх трону високого і гахнув ним в от...

Не докінчив слова, бо на коридорі тріснув раптом елек-
тричний контакт і камеру залило жовте світло з-під стелі.
Всі повставали з тапчанів.

— В суддів я кинув... За це ще один рік дали мені по-
тім. Але треба вже йти, — докінчив муляр спокійно. Він
узяв відро й шітку та став на порозі, чекаючи.

— Так, так, товариші, — сказав ще, — тепер я вже
знаю, за що сиджу... Це за їх панство застрашене, — наші
ось руки чорні та з мозолями не дають їм спати спокійно,
хіба ні?

Мов на підтвердження грюкнули враз двері зубато, і
до камери вкотився сивий клубок морозу з коридора.

КАСА

(З циклу «Волинські образки»)

— Маю клопіт! — привітав мене сьогодні дядько Іван замість «здрастуйте».

— Ну-у? — заткнув я сокиру в дровітню й підставив йому пеньок на сидання.— Який клопіт?

Замість відповіді дядько Іван витягнув з-за пазухи клаптик пом'ятого паперу і мовчки розправив його шорсткими пальцями.

— Читайте! — відсапнув якось.

— Гм! — перебіг я очима «наказ».— Якісь 150 злотих суд вимагає од вас, як це видно.

Дядько Іван притакнув головою журливо, сплюнув на тріски обік і важко сів на низенький пеньок.

— Ото ж то й діло, що клопіт! — витягнув махорку з кресивом.— А знаєте, що це?

— Скажете хіба!

— А скажу, куріть ось!.. Чули ви щось про нашу касу в Долянках? — креснув ножем до кременя.

— Не чув, а що таке?

— Е, шкода, що ви не чули. До-обру допомогу знайшли нам пани наші!

— Ну, ну, розповідайте, хай знаю!

Дядько Іван зітхнув, хвилинку посвистав зажурено й затагнувся димом раз по раз.

— А грім би вас бив та періцив! — закляв кудись поза оплітки.— От злодійні позліталось сюди, як гайвороння! Усякі панські зайди, дідько зна звідки, всяка жан-

дармська та поміщицька сволоч на спину нам повлазила.

Дядько Іван викресав мені вогню до цигарки і став оповідати «з кінця».

* * *

— Ще позаторік, ото, бачите, приїхала з міста біда якась до нашої волості, чи то — гміни, як вони тепер кажуть. Зігнав наш вуйт-осадник людей на вечір до канцелярії та й давай удвох з панком пісок в очі сипати... «Ну, бідує,— говорять,— наш хлоп у теперішній скрутї, і не раз тих пару грошів важко йому добути на всяку біду та податки. Не раз,— кажуть,— потребує чоловік якоїсь позички, аж гинь, а дістати нема де під рукою... Банки,— торочать,— не позичать усякому, і мороки з ними чимало, а лихварі знову шкуру з мужиків деруть. Ну, заговорили людей, одне слово. Треба,— кажуть,— люди, не слухати дурних підшептїв політичних, а самим собі допомоги в селі шукати. Держава, мовляв, сушить собі над нами голову день і ніч, але й ми теж повинні зменшити журби «паньству» над нашою долею. Громада, говорять люди, великий чоловік! Закладімо собі свою касу в селі на власну самопоміч в потребі. Кожний з вас дасть пару злотих так званої складки, і буде,— кажуть,— капітал чималий, буде чим зарятуватися в нещастї й потребі».

— Еге! — вставив я, зрозумівши.— Це напевно про «Касу Стефчика» гнули вам обіддя у волості, так?

— Те, те, те, те! Стефчика, атож, попід ребра їх стефчило б! — підхопив Іван.— Ну, забили, кажу вам, люди-ськам баки, як баранам дурним.

«Еге, та це б нічого,— підтакує народ, своя ніби поміч була б в потребі. Громада, як то кажуть, по нитці, та й бідному сорочка. Скажімо — треба часом тієї копійчини до хати на щось, хоч заріжся... А тут — ідеш собі до каси ввечері, береш кілька злотих на малий процент, і камінь злітає вже з голови аж до осені. Ніби без векселів отих, без панькання, без лихви багацької!..»

«От-от-от! — тільки й чекали цього панки задоволені.— Нема що, люди, і пояснювати, яка це допомога селу. Шкода,— кажуть,— час гайнувати... Зробимо збори

в неділю, закладемо касу, виберемо людей, що вміло провадитимуть справу—от і діло буде без політики всякої!»

Дядько Іван висякався голосно на тріски й витягнув знову кисет з махоркою.

— Крутіть і слухайте! — послинив пучки язиком. — Ну, зійшовся народ в неділю, та й рада: кого ніби на керівників тієї каси обрати?

«Виберем,—загомоніли звідусіль,—бідніших до цього діла — вони-бо знатимуть найкраще всякі потреби бідного... На голову поставимо Вишневого, на писаря Безхлібного, а на касира бондаря Тимка Кременезного. Люди вони чесні, все село знає, письменні всі, розумні — спокійна голова буде за свою працю».

Сказали — погодилися більшістю. Але загейкали на це багачі з-поза столів; та й сам пан вїт закрутив носом.

«Ні, люди, це політика! — каже.— А до каси треба лише порядних і розумних людей. Я,— каже,— люди, радив би вам таке: на голову виберім отця Райського, на писаря пана секретаря Пшибильського, а на касира пана радного Соїченка. Згода, панове господарі?»—моргнув на багачів за столами.

Куркулі затакали хутко, як праниками, а народ зазявся... «Не хочемо такої каси! Не хочемо, бо панки вже раз з кооперативом село оциганили!» — Знявся шум, як на ярмарку, ба, і жандарм з'явився в канцелярії. Туди-сюди (говорити вони вміють) заголюкали народ, заговорили масненько і наставили до каси, кого хотіли. Для форми ніби взяли й кілька бідніших, як п'яте колесо до воза...

— Ну, дав я тих двадцять п'ять злотих, дав і вписового два злоти. Продав, знаєте, двоє поросят, що тримав на одержу на зиму. Гадаю: дають люди — треба ж і собі з людьми. Ану ж прийдеться хапнути коли на порятунок? Час воно нині, гей, гей — усякому дідькові дай і дай! Але оминав я тієї позички аж до весни. Перед паскою ото впала в мене корова негадано, отже немає ради. Беру двох ручителів і йду до каси, як у той зашморг.

— Нема грошей,— кажуть,— у касі.

— Як то нема! А де ж гроші? — питаю.

— Нема, розпозичили вже люди, от і все!

— Гм, гарна ж тобі каса! — міркую.— Коли чоловікові треба дозарізу, то ось тобі й на — порятунок! Виїшов я, як не пишний, але-бо чую по селу, що воно щось

не те... Що гроші і не розпозичали люди, і нема їх у касі. Ххе! Іду я в неділю до каси та й застаю тут народу повнісінько. Гамір, шум, як у цирку.

— Де наші гроші? Де наша кривавиця? — тиснемо попа, як мийку, приступом.

Цей туди, сюди — одбріхується білими нитками.

— Таке, — каже, — і таке, — грошей тимчасово немає в касі, бо пан касир з писарем овес за них купили для війська, щоб капітал побільшити на заробітку.

— Де ж той овес, хай побачимо? — настоюють люди.

— А цього вже, — говорить, — не знаю я — діло пана Сойченка й Пшибильського!

Метнулись люди за панками вівсяними — зловили пана Пшибильського в волості.

— Де овес, покажіть, панцю, де наша каса?!

— Овес у пана Сойченка, чого хочете? — визвірився. — Чого мене галасом нападаєте в уряді, більшовики ви сякі та такі! — почав лаятись не на жарти.

Люди юрбою до Сойченка.

— Покажіть-но вівсяну касу, Дмитре Васильовичу! Покажіть нашу працю зараз же!

Цей було почав крутити, що овес у попа зсипаний та що Пшибильський уже продав його військові, але бачить — нікуди одбрехатися.

— Нема, — каже, — вівса вже, люди, все ми втратили на перепродажу! Часи-бо, знаєте, паршиві, щό не візьмешся в торгівлі — прогориш до ниточки. Якби так, — гне людям обіддя, — ми в інший час узялися, були б заробили напевно з півтори тисячки до каси. А так... Ну, але не бійтеся, люди, гроші вам віддамо щодо копійки. Я ж, каже, свій оце чоловік у вас, люди, — такий же українець, як і ви всі.

— Ти вже нам рідний, аякже! — загомоніли ми звідусіль. — Чотири роки тому ти на кооперативі нас оциганив з панками, а тепер ось ще й касою поправив!

— Не бійтеся, люди, віддамо ваші гроші! — меле цей своє.

— Звідки віддасте? — злобиться народ довкола. — Що з вас — отаких зайдів — візьмемо?

— Маю, — каже, — дванадцять тисяч десятин землі на Україні, що ви гадаєте? Маєтки маю, го-гоо! Більшовиків ось незабаром задушимо, і тоді ще будете кланятись мені за потребою.

Розлютило це всіх нас.

— А, ти, дрантюго вошива! — зашуміли люди, як буря.— То ти, злодюго, збираєшся ще й там людей ушасливлювати, як нас уже тут ушасливив? А-ге-ей!

Зміркував цей «міністр» (кажуть, що він ото був колись якимсь «міністром» у гетьмана чи то в Петлюри), зміркував панок письмо носом і чмихнув заздалегідь на городи. А люди, як то люди... Постояли ще так-о на вулиці, погомоніли, поплескали терпкими язиками, доки аж вийт поліцію не покликав...

Якось у свято згодом попище ліквідаційні збори скликав. Не йшов я, знаєте,— гадаю: чорт вас побери із зборами, як уже все одно гроші пропали! Попікся, я думаю, раз, може, на другий буду обережніший. Але за пару днів приносять мені ще одну потіху з тієї каси...

— Що то за напасть паперова? — питаю в листоноші.

— А то вже йдїть батюшки питайтесь! — відповідає.— Щось там каса вимагає від вас, і не одного...

Іду я бігцем. Приходжу на попівство. «Здрастуйте!» — «Здрастуйте», як то звичайно.

— Що це, батюшко, за лихо якесь на мою голову невинну? — запитую.

— Ото? — косить піп на папір оком.— Це,— каже,— не лихо, Семеновичу, тільки 150 злотих за касу ще маєте заплатити.

— Які 150 злотих? — телепає мене.— За що, бійтеся бога?!

— А декларацію до каси ви підписували? — питає.— Там же стояло виразно, що каса з необмеженою порукою.

— Ну, то ще мене якісь там ваші межі обходять?

— А те,— каже,— що на вівсі керівники наробили боргів і на вас оце випало 150 злотих заплатити.

— А хїба ж того,— говорю,— люди вас заставляли вівсом гандлювати?.. То ж каса мала бути людям на допомогу!

— Що воно мало бути,— відповідає мені,— не мое діло. А ваше діло заплатити тепер свою пайку. Я ж за вас не платитиму. Н-ну?!

— Ні! — кажу,— ані марного гроша не дістанете з мене... Досить, що вже тих 27 злотих кинув, як у болото! Гей, а то ж за що платити? — кажу до нього.— За те, щоб сволоч усяка розперезана...

— Тільки мені без політики, Іване! — перебив мені піп

напиндючено.— Платить собі — не платить, а до політики постерунок є он, коло волості, треба вам знати!

— Що зробиш?.. Креснув я зубами зі злості і вийшов мовчки. От, думаю, грабіжники на гладкій дорозі! От «допомагають» дурному селянинові! Ходжу я, знаєте, поміж людей з язиком — ні, ніхто не платить цієї напасті ціле літо. Гадав, пропаде. Але передучора ото принесли мені з суду це, що бачите. Сімдесят шість нас одержали таку «самопоміч».

Дядько Іван ще раз плюнув сердито, погоготів якомсь голосно й сягнув за махоркою в пазуху.

* * *

— І що? Будете платити тепер,— питаю по хвилині. Дядько Іван визвірився на мене, як на ворога.

— За яку дідьчу маму платити?! Звідки та з чого оце вилупити мені таку суму? Останні півтори десятини землі від дітей продати їм на 150 злотих, чи як?! Хе!

— Відомо, що й казати про те,— говорю.— Але вони секвестратора * пошлють, ексекуторів з коштами та процентами...

— А нехай ідуть, нехай описують уже, таку їх мать теперішню! Що ж ми порадимо тут? Носить,—кажуть,— вовк, аж доки вовка не понесуть, от що. А жбанок до часу воду носить, еге! Урветься вушко і...

Дядько Іван рвучко якомсь подав мені махорку і злісно закремсав ножем до кременя.

— Ех, ти!— вилаявся він раптом, аж кури з трісок пирснули врзгтіч.— Нічого не хочу, тільки дожити тієї хвили, дочекатись останньої години на всяку сволоч... Отак, знаєте, р-раз, і вмерти нехай!

Він мовчки дав мені прикурити, сховав махорку на місце, а потім так само без словечка встав з пенька і звільна пішов до воріт.

1934

* Секвестратор — той, що описує майно.

КЛОПОТИ БОРБУНИХИ

Його звали Пархом, а її Борбунихою в селі прозвали.

Батько її — лісник панський Бор-Бунський — величав себе в селі «загородовим шляхтичем», і на його ж хазяйстві сіромаха Пархом утопив свою молодість біля батрацької коси та ціпа. Але «шляхтич» під старість промотав свою землю й майно на вині та картярстві з панками — і дочці залишився Пархом із батрацькими злиднями. Зпрягши з ним злидні до купи шлюбним віночком, вона обжинала та обпирала панів рік-річно по дворах та попівствах, а Пархом по багацьких маєтках так і постарів коло коси та ціпа...

Може, дочекалися б хуртовини якоїсь, а може, і ні. Може, і повмирили б наймитами в селі, якби не випадок.

А так — усміхнулася бабі під старість несподіванка — помер якийсь там забутий родич Борбунишин за морем...

Записав Борбунисі, наче приснилося, триста зелених доларів перед смертю, і баба власної землі за них дочекалася.

І знов «хазяйкою» стала Борбуниха з сотнями клопотів господарських...

— Мое поле, на моїй землі, із свого власного, — пишається раз у раз перед людьми на вулиці.

Відтоді також і гірка година самій бабі, і Пархомові старому, і сусідам, і навіть худобі та птахам, хоч із села втікай.

Го, го-о — зачепить собі Борбуниху на чорну голову!..

Узими ще с'як-так. Засипле землю снігом, і бабі клопіт один: берегти лише, щоби хто-небудь слідів не зробив почерез її «поле».

Правда, люди сміються кругом, що Борбуниха «сказилась», але люди сьогодні — хто? Вороги Борбуниси, відомо!.. Баба ніби не знає, як святу землю пильнувати, як хазяйкою бути! Дозволь їм, щоб по землиці товклися цілу зиму, ага! Нехай на своїх городах товчуться, як такі щедрі! А то один собі зробить сліди на снігу, другий вже стежку протопче, а третього й не проженеш зі свого власного... Ні, дідька лисого!

Баба цілий день чипить і хукає в руки на варті під Грицьковою клунею. Побачить ворога — біжить навпростець.

— Куди? Куди розігнало, болячка вже б вас усіх порозганяла?! А тут гостинець чи трахт до села почерез моє? — здалека тріпає руками.

Чоловік під оберемком заліза в сніг западається.

— Та я лиш до коваля ось хотів перебігти... Чи ж то загін вам ухоплю? Чи сніг оцей будете сушити на петрівку?

— Нема тут дороги, нема!.. Отуди-о попрі Солониху люди ходять до кузні.

— Тьху ти з бабою! — спльовує затриманий.

Борбуниха тепер береться в боки войовниче.

— А, колька матері твоєї, ти... підчімханий! — сипле по снігові іскрами.— Диви-но, я купила землю на те, щоб він мені своїми паскудними кривулями товкся цілісіньку зиму! Га? Він мені, люди, мудрішки на моім ґрунті!.. Циганці своїй невмиваній оповідай змудра, ти недороблений якийсь! Випровадь її на своє з усіми байстриюками зубатими та й танцюй навіть аркан, не подивлюся! А від мого зась, бо...

Нападений тікає снігами, аж біла курява здіймається. Баба ще півгодинки лається сама на городах. Потім ніс червоніє їй, як перець в склепах, і тягне бабу погрітись до сусідки. Іде й спокою не має...

— Або ж то дадуть погрітись чоловікові? — бредє широко снігами. — Та де! Не доглянь сама, не допантруй отак — с'аньми почнуть їздити по голові хрещеній!..

— А їздили б ви на колінах та не по печінках моїх солоних! — не годна ще здержати злості на людей воріженних.

* * *

Ні, не має баба спокою ні взимку, ні влітку... Навіть тепла весна на те лиш, здається, щоб бабі клопотів приспорити.

Тільки тріснуть бруньки, тільки спурхнуть пташки — вже починається не вперше:

— Старий! Запхаєшся собі до багачів, мов черв'як той у хрін, та й поза ними світу божого не видиш... А люди вже всюди он орють, сіють — не чекають петрівки, як ти оце з весною.

Пархом сердито:

— То біжи веснуй і ти, як уже крутить... Писочок маєш, як леміш — пхай ніс у землю та й ори!

Борбуниха розводить руки, немов з дива-предива.

— А то баба господар, гей?.. В людей-от чоловіки журяться за плуг та весну.

— Ге, як би тобі язик притяти на дривітні! Шукай дурного орати тобі на стид та на ганьбу... Ноги сходиш, аякже!

— Хрестися та лізь у болото! А то ж я відьма якась, чи що — на твою голову скажену?! Де? Кого за мене вже під евангеліє водили?

— Чекай, ще й того діждеш напевно... Ще собаки витимуть за тобою, як за...

— А нехай на твій похорон виють, ти дрантюго старий, як добра мені хочеш! — з вогнем уже сичить Борбуниха.— Диви холеру, я йому ґрунту купила, чортяці, а він — гей, люди!—а він зарівав би мене в людських очах!

— Ціхо, не гавкай, вже розпустила?.. Не на вітер хіба говорю щодня: якби так менше пискувала до людей, якби поменше язик свій, дідьчий, пхала куди не треба — не було би й клопоту шовесни. Іди проси, як усі тебе знають!

Пархом плює, а баба тепер не баба, тільки страждальна Варвара свята в церкві на образі.

— Світку мій бідний, а то ж як?.. Не можна вже мені й говорити з людьми, га?

— Сиділа б каменем у хаті та й свого пильнувала!

— Про мене... баба, кажуть, із воза—кобилі легше!— радіє ніби баба.— Іди сам, наймай, ори, роби — носа на двір не покажу... А чи ж то я роботи не маю в хаті, люди добрі?

Кінчиться на тому, що Пархом якось наймає плуг і виїжджають на бабине «поле» зелене-розіспіване.

Годянку баба мучиться в хаті, як на чистилищі. Йой, як кортить їй таки доглянути своїм оком! Коби ж то знаття, що... Але де! — гризе бабу гадюка під хусткою.— Скопирсне напевно сяк-так, аби виорав ніби... Отак собі вйю! вйю! щоб лиш гроші скоріше... Або ж Пархом допильнує як слід, або ж то він відчинить колись свого рота?..

— Е-еє!

Борбуниха рішуче бере лопату в руки і йде стежками. Нема дурних!.. Проте йде якось ніби несміливо «на своє», і це її злостить. Ігій!

— Помагайбі вам! — кидає орачам солоденько.

— Дякувать! — відповідають нещиро якось. Плугатар ні з цього ні з того стьобає коней по хребтах, а Пархом німо зуби на неї закушує.

— Чого, якого дідька? — мовчки коле очима.

Але Борбуниха ніби не бачить нічого. Повагом пускається довкруги загона, як повний місяць довкола світу, і бачним хазяйським оком розтрушує «свою» землю пахучу.

— Добре би було всклад, здається, орати! — бурмотить незадоволено.— Землиця дорога нині, щоб сусідам на межі розкидувати!

— Тпру! гов, сиві! — спиняє плугатар коней.— Як ви кажете? Всклад?.. Виджу, що торік було зоране всклад та тому оце й орю в розгін. Воно, знаєте, всюди так орюють — борозна свіжим перевертається.

— Відступися, бабо, від коней! — махає Пархом істиком спересердя.— Принесло вже тебе голови людям сушити?.. Йди отам суголовки закопуй, як не маєш чого чіплятися!

— Та я нічого, що ж я?..

Баба мовчки йде кілька кроків і враз люто штовхає скибу ногою.

— О, цілина, а я що кажу!.. Оранка, коб лише гроші хапнути!

— Та це, кумо, плуг на камені скочив, не бійтеся! — успокоює бабу плугатар.— Ще ж борона розідре, го-го-о!

Але Борбуниха тільки якось крекче сердито й обома руками землю розпорпує.

— Ой, боженьку, які то нині якісь люди захланні та ненависні! — нарікає ніби про себе.— Надієшся, що за твою працю зроблять тобі по-людськи, а воно — робітка, аби ніби не тік, поки я не втік, як то кажуть... На очах таки знищили б тебе, люди добрі!

Чоловік безпорадно руки розводить, а Пархомові лице лупається від сорому.

— Гей, люди! А ти сказала, бабо? А ти заткнеш уже раз свою хавку, чи ні?!

Не помагає, тільки ще роз'юшує бабу в борозні.

Тоді — стид не стид — мусить Пархом істиком бабі питель заткати...

Коні полошаться, чоловік стрягне в землю від лайки, а люди в селі на тини повилазили.

— Баба Борбуниха веснує вже... Чуєте?

* * *

Край бабиного загону — втоптана стежка городами. Все хтось надійде й зачепить.

— Щастя боже, Пархомихо! Вже засіяли, щоб у щасливий?

— Дякувать, дай боже здоровля! — підходить до стежки Борбуниха.

Чоловік хоч-не-хоч зупиняється.

— ...Засіяла, аякже, нехай бог родить,— хазяйськи гордіє баба здалека.— Буде, як то говорять, і нам грішним, і худібка та й птиці будуть мати. Хіба для себе лиш чоловік сіє?

— Ге, ге, акурат! Нам, як нам, кумо, а податки з'їдять усе з половою... Нині чоловік робить тільки на драчки й податки, а їдять та вбираються ті, що не снують ніколи.

— Ой, правда,— зітхає Борбуниха.— А ви чували вже про Якіма кривого?

Чоловік рукою махає, як про не новість.

— Аг! З'їли сердешного банки, як ота мстилиця чорна... Не тільки, як то вже кажуть, землі тої святої—

більше клопоту на тяжку голову, от... Ще тим багачам лисим...

Але Борбуниха вже недослухує... Підкидає нараз мотику вгору, як укушена, і біжить на другий кінець загону.

— А-гуш! фі-ів! — кидає грудкою наперед себе.— А-а, спекло б тебе на рожні, дай боже! А, крила б тобі покрутило! — кляне зі серцем.— Гей, люди, з цілого села горобці на мое злітаються! А-гу-уш! пповх! — стріляє баба ротом, мов рушницею.

Так від самого ранку до пізньої ночі. Доки посів не зійде, доки чорна земля рожевим їжачком не покриється — баба й за кару не вступиться.

— Вступися, ая! — приговорює собі на розраду.— Щоб оті горобці та ворони на голову сіли!

Ходить уважно, як по килимах м'яких, та й на біленьке пшеничне тісто землицю замісила б. Розтиснула б її вузеньку своїми п'ятами аж ген по річку, якби так можна... Ходить щодня і никає, як бузько. Там розіб'є грудку мотикую, там зеренце затисне пальцем у землю, там знайде камінець білий і кине на сусідське.

— А ніби ж то на моїм камінці були тутеньки? — приговорює.— Накидали, окаянні, кидало б вас у пропасниці тяжкій! О, всяку погань несуть на мое! — гребеться пальцями.

Коли ж нікогісінько не видно поблизу — баба нишком побіжить на сусідське, мов злодій...

Приклякне хутко, нагребє в поділок теплої землиці, мов золота, і бистро понесе на своє за межею... Висипле в долинку намічену, розгребе пальцями хутчій і тоді аж оглянеться на всі боки.

— Ні, ніхто, богу дякувати! — зітхне з полекшею.— Га, хоч, може, воно й гріх, але... ніби багачі маленько людського мають?.. Е, ще тим гризися, бабо дурна! — махає врешті рукою.

Буває й сором бабі...

Позаторік ото багатій Онисько схопив на гарячому Борбуниху. Кинув, головач, люшнею, мов за собакою, і геть підвалив жінку за землі жменю... Такий багач скажений!

Вилаяла ж його Борбуниха — з глиною мокрою перемішала, ходила також зі скаргою до в'їта на розбійника... Але — або ж то нині в'їти, як бувало, зі своїх, хоч бага-

чиськів? Та де!.. Сидить якась приبلуда у лахманюгах, цвенькає до людей язиком, як тією підковою.

Договоришся з ними, аякже!..

Борбуниха до нього так, а він—ідзь, бабо, до дябла!

Вона до нього сяк, а він — ідзь, бабо, до дябла!

Тьху, ти, пропадь, звідки з'явилось... Гримнула баба дверима зі злості та й вилаялась із душі перед вікнами:

— Принесло вас сюди, один з другим, щоб лише наш хліб їсти та людей шпигувати... За якісь там папери лише ви півсела хутко загнали в неволю, а коли багачі бідним життя вкорочують, то шукай на вас право!

Нема правди на світі.

* * *

Тоді, як солов'ї спати лягають, Борбуниха встає всеньке літо. Навіть жадні багачі ще десь сплять ліньки, коли баба вперізується...

Не молитися й не миється у воді — нема часу на те. Ніби ж то знає чоловік, що там на полі діється?.. А як ворожиця якась травинку плюндрує на бабиних межах?.. А як хтось у бабин біб та горох заліз нишком-тишком?.. Х-ха, нібито нині ворогам-людям можна вірити? Н-но, но...

Борбуниха заголює спідниці, як у річці, і бреде росами. Ще нікого ніде, лише червоний схід аж пашіє цілий, мовби тягнув сонце за вуха. Навіть ранні пташки щойно стріпують сон з крилець.

Баба йде на межу непомітно й хитро сідає під бобовиння. Не чути баби — роса лиш капає пляском. Але тихо, зараз, може, Горпинишина дівка шнирятьме з серпом та міхом за травую... Ех, та й спублічить же її, спублічить Борбуниха! Хай-но покажеться лише — їй-богу, коси на шельмі повисмикує.

«А ти, скаже, шельмо паскудна, працю мою знайшла — знайшла б тебе болячка?! А посивіла б ти дівулею старою! А попід серце жало б тебе серпами!»

Баба вже би й лаялась-таки, але ніде й душі не помітно. Тільки велике сонце вилазить ген-ген та регочеться з Борбунихи.

— Тю, пропадь! — злякалась баба перепелиці дурної.— Також, хобоба, фуркає!..

Вона встає і наче сріблом бреде в кінець бобовиння. Третій загін від бабиного стоїть облогом цього літа, і Микитин парубок іноді з кіньми тут нічлігує.

— Напевно, злодій, горох мій у ночі тріскає! — б'є щось бабу по тім'ю. — Ану-ко гляну за горшинням на облозі!

Зарошена, наближається стежною. Хлопчисько, видно, вже змерз на траві мокрій і заспано коней розпутує. «Дома ще хирітиме напевно», — думає Борбуниха.

— А ти мені не нищ гороху, Андрію! — кидає баба зі стежки. — Ти мені не давав на насіння, щоб...

— Який горох? Хрестіться! — гійкає Андрій з-під буланого. — Також причепилися зранку!

— Е, я знаю, знаю, що ти рвеш собі вночі напевно! — не вірить таки Борбуниха.

Парубок плює поза себе.

— Відкараскайтесь! А ви гадаєте, що я так, як ви оце літаю ночами на городи та роблю шкоду людям?.. То ви лише звикли змолоду на чуже лакомитись — та й тепер картоплю он у Максимових підбираєте!

Гііі! Бабу ніби в лице хтось луснув. Аж червоним вогнем Борбуниху обілляло.

— Йо-ой! А то так відьмище ота тобі набрехала?.. А бог би її скарав, а терен би її зтеренив за мене, невинну! Гей, таж то вона, злодійка, бігає по людських грядках без стиду-сорому від року... Ну й слухайте, що за шельма? Таж, аби я так при смерті діждала говорити, як...

— Або ж то ви вмрете хіба? — перебиває Андрій бабі лукаво.

— Ну, а як? — якомсь бентежиться баба здивовано. — Всі ми повмираємо, грішні.

— Еге!.. Уб'є хтось отут на межі, що й не гикнете!

— Лю-у-доньки добрі! — плеще Борбуниха руками. — А ти, кизяку свинячий, до старого так-о? До сивого волосу пельку роздираєш? — пускає баба лотоки. — А грім би тебе вбив серед поля!..

Хлопець кутчіш накладає уздечки мотузяні й тікає мовчки полями.

Борбуниха ж на росах аж кипить з люті на шмарка-того... Так капає бабі на серце, так капає червона, що — люди, гей!.. Аж хрипне чоловік натщесерце.

Ість бабі печінки хто не хоче, але найгірше таки заробітчани оті світу вкорочують. Старе воно, чи то й зелене ще від маминої цицьки — бабі кілки на голові теше... Ну, хоч не показується «на своє» через іродів!

Хай лиш ота четверта прогуде в фабриці он під містом — несе вже їх хороба... Ідуть позамурзувані, як чорти, прости боже, і навмисне бабі горох підсмикують. Йой!

— Не шипай мені, злидню; бо очі я тобі зараз повищипую! — махає кулаком Борбуниха. — А ти не підеш звідси?

Ага! Постають на стежці, мов ті шпаки на дроті, та й регочуться, як коні.

— Я лише пару стручків, тітко, не плачте!..

— Кобила тобі тітка, чортяко, геть, кажу!

— Та й чого ви, бабуню, сердитесь непотрібно? — доказують один за другим. — Все одно сколективізуємо колись усі ваші «маетки».

Бабу аж підкидає щось на межі підкидом.

— А, тьху на тебе, замурзаний!.. Та йди отих-о головачів лікотизуй, а не мене, нещасну!

Сміються рядком невмиваним.

— За багатіями тоді вже раки засвищуть, а скрізь ото на нашій землиці, куди оком не кинеш, і ми всі, і ви разом з нами, будемо спільними господарями без хлопа, без пана і без переднівків та злиднів. Сергій, ось машиніст свій таки буде — як пустить трактора межами, то аж ген по кінець ланів панських зупиниться.

— Нема, нема! — відтріпується Борбуниха руками, як від ос лютих. — Нема ще у нас тракторів твоїх.

— Але будуть, тітуню, — договорюють спокійнісінько. — Го, го — тільки не видно, як їдуть уже звідусіль!

— Іди вже, йди, один з другим! — тікає баба межею, Що ти, мовляв, договоришся з ними! Коби лиш від гороху віднесло вже їх на всі чотири.

Борбуниха обходить загін довкола, і коли повертається до стежки — робітники вже аж ген-ген, коло берези Панькової. Тільки чорні голови вигулькують з-поміж хлібів до сонця.

На зле, чи на добре — але з дітьми не пощастило бабі замолоду. Народився був хлопчик один — і той помер до двох тижнів. Якби так виріс одиначок, може б, хоч полінякою кинув тепер за старою — хіба не роблять отак дітоньки теперішні?.. А так — сум бере бабу пізньої осені. Не осінь, якась хмарна туга лягає в хаті мрякою на душу.

Ще в погоду сяк-так. Вийде баба на загін посмутнілий і все-таки рук не згорне. Там вербу посадить на межі, щоб не в'їдались плугами сусідоньки... Там пастухів прожене з худобою геть од свого... Землицю не скривдить її око дбайливе. Але хай-но пуститься дощ після Покрови — ляпає, ніби найметься, цілими тижнями.

Мучиться в хаті Борбуниха в сльоту студену... Сидить, сидить нетерплячкою в хаті, а далі збереться-таки й «на поле» під міхом вибіжить. Обійде кругом чорний загонець, змокне, як хлющ, і так уже до хати причалапає жабою. Зогріється баба в теплі затишнім, а іноді й задрімає на лаві, коли Пархом на заробітках... Виспитья так удень бабище і вночі вже Пархомові не дасть відпочити.

От і сьогодні вже звечора. Тільки-но заснув Пархом солодко — баба торкає рукою.

— Ти спиш, старий?

— Имм! — мичить яось Пархом незадоволено.

— Не спиш?

— Та не сплю, а що?

Баба зітхає і зводиться в пітьмі на постелі.

— Ху, та й приверзлося мені, ти послухай!.. То ніби десь, чуєш, весна на полі — але такий десь день теплий — погідний, аж мрії скачуть від сонця... Я ніби йду з кошиком білу квасолою садити під межі, аж глянть я зненацька — з Пилипового блискуча машина якась просто-таки на панський лан їде... То земля — я виджу — бухає з-під машини, аж пахтить чорноземом, а на машині Пилип-таки і Сергій-слюсар тріпають на пана руками.

«Тікайте, — кричать, — пане Шидельський, бо ми квапимось тут яру пшеницю кинути, поки погода!»

Він перестрашено руками дорогу їм загороджує, а машина лише гаркнула на межі голосно й під зубаті колеса пана схопила. Цей кричить ніби всіма голосами, а вона натрое, мов поліно, його перерізує... Ху! Дивлюсь я ніби

на кров його якусь, чуеш, не червону, а чорну, мов дьоготь, а...

— Ет... Ляж уже раз, до хвороби, не бубони мені, як тарахкало! — перебиває Пархом бабин сон безконечний.

Баба вриває сполохано і мовчить хвилин кілька. Чути, як по шибках дощ січе цвяшками.

— Слухай, Пархоме,— знов оживає.— Як ти гадаєш, чи може воно таке статися, що пана і ланів панських не буде, а землю всю злучать по селах самі люди і працюватимуть на ній спільно, як оті кажуть?..

Пархом перевертається на постелі томливо... «Чи може таке статися!..»

— Га?.. Як ти думаєш, Пархоме? — тремтить у баби голос настирливий.

— А може й бути,— звільна відповідає Пархом у потемки: говорять же люди довкола, що там, ну, за Збручем, і працюють уже так села, і людям добре... А ти що, дрантиву торбу свою боїшся втратити, багачів, може, збираєшся рятувати?.. Го, гоо, тепер вже, немого, слизькі їх маетки, горлами ще може лізти їм людська кривавиця... Але от-от, кажуть, може зірватись на них завірюха світом та... Все ще може бути, ха-хаа!

Баба зітхає мовчки. «Все може бути, ха-хаа!» — кружляє їй дзигою в мізку.

— Гм!..

Борбуниха тихо лягає навznak і широко очі розкриває на хату.

Нічого не видно. Дрібно шамрає дощ плюскотінням, і буйно рветься осінний вітер до вікон. Тихо, сутужно. Десь на полиці лишень цокає старий «будик» бадьоро — так байдужісінько цокає, наче її й немає в хаті з думками...

ЗАРОБІТКИ

Що воно за диво? З білої волості сиплються люди, немов з млина після жнив. У кожного на плечах клунок маленький — ідуть і на щось лаються голосно... «Допомога» якась чи що?

Перепиняю двох на дорозі. Один — молодий, рухливий увесь, глумиться з чогось весело, другий же — старий, непоголений і жовтий, як немита редька.

— Що це ви носите з волості, люди? — питаю.

Зупиняються.

— Ото? — скидає старий головою на вузлик. — Сіль.

— Сіль?

— Атож... За роботу вже пани, бачите, солять нам, слава богу!

— За яку роботу?

— А коло доріг ото, не знаєте?.. Кричали вийти з писарями півроку: «Буде, люди, робота — той «фундуш паньствовий» * заробіток дасть людям по селах!» — От вам і заробітки, заробляли б вони так до смерті!

— Та що? Сіллю платять?

— А чим — грішми, гадаєте?.. Г-го, пани сьогодні не дурні, не-е... З нас деруть гроші на кожному кроці, а на біду мужикові — солі ось нате!

Старий висякався на землю й витер рукавом вуси закопчені.

— Тьху, одне слово!.. Та коли б же хоч солили вже бодай справедливо! А то обіцяли, бачите, людям, що пла-

* Фундуш паньствовий — державний фонд праці в колишній Польщі.

титимуть по три кіло цієї солі-кізяку, а нині ось трас! — і виплатили по два за день саком-паком. На, соли собі печінку!

— Х-хе! Скільки ж то вам вийде на гроші?

Дядько тільки рукою махає.

— Ошуканство одне, от що виходить нам! Що ти візьмеш сьогодні за сіль?.. Коли купити, то треба 90 грошів дати, а вже продати її, то ледве 60 візьмеш у склепі... От і роби їм цілий день-денський, дери взуття та одіж за 60 грошів!

Молодий підкидає вузликом, як дитинчам.

— Чого ви нарікаєте, дядьку? — сміється. — Тепер їстимемо сіль, як поміщицькі корови, а на другий раз пани вже напевно гірчицею заплачуть для відміни. Оскоми, дядьку, в хаті не буде, діти будуть рум'яні.

— Е, ні, нема дурнів! — перехоплює старий сердито. — Іди собі роби, як охота, а я вже, їй-бо, не піду. Раз оциганили, еге... Щоб я за пачку махорки робив їм цілий день на дорозі?! Здохну, не діждуть! Хай вони скажуться там-о із своїми заробітками!

Молодий регочеться глумливо із «заробітків». Старий плює масно на вербу обік і вільною рукою робить якесь сердите «е» в повітрі.

— Ну, але в'йо, сіль! — підгуцькує молодий вузликом на плечах.

— А ходім!.. Бувайте!

...Пішли попід верби осінні. А з волості ген нова трійка виходить і ротами панські порядки опльовує.

ВЕЧІР

Грицько сидить на постелі розчухраний, а Сидір — сусід на малім стільчику посеред хати. Диму повно, бо махорка в роботі. Каганець — не каганець уже здається — блудний вогник у густій мряці на мочарах. Баба на печі кашляє, аж заноситься.

— Але тьмите, але накоптили бадиллям, нема вже на вас скаженини!

Грицько й не дивиться на піч.

— То, кажете, вже вмер цей поліцей ревний? В лікарні задер ноги?

Сидір:

— Ого, вже й черв'яки напевно з'їли... То ще Тихон-покійник відбив йому нирки, що й не відгризся потім. А я казав йому, що таке буде. Ідемо колись-то в місто, а я от і говорю йому: «Ти — кажу — Бамбурський, не упадай так ревно — все одно комендантом не будеш. Уважай, — кажу, — на здоров'я, бо в тебе жінка й діти дрібні!»

Грицько:

— Е-е, він, собака, хотів медаль за Тихона дістати, що гадаєте?.. Зловлю, думав собі, десь нічна, ну, і припоблюсь начальству. А щодо дітей — не бійтесь, на те податки деруть з нас, щоб їм давати.

Баба захрипло:

— То про кого ви оце, про писаря-злодюгу?

Грицько глумливо:

— А, тю-тю-тю! Акурат трапила, як пальцем у припчок!

— Тьху ти з дураком старим! — зводиться Грициха на

печі.— Затяглось уже, тинди-ринди, як оте дурне теля на мотузці! Не вспіла ось дослухати, від кашлю, а він...

Грицько:

— Ну, то промий собі слиною вуха і слухай, не вигадуй!

Сидір:

— Оповідали— торішньої ще зими прийшов він до нього до хати серед ночі. Застав, і цей не втікав навіть від нього.

«Ну, що ж... підемо тепер!» — каже йому Бамбурський.

«А підем, нема ради,— відповідає.— Раз маєте щастя!» — каже.

Баба спускає ноги з печі зацікавлено.

— А-а, то ви про Тихона говорите!... Ото вам хлопець був хвацький та напсував панам крові! Ха-ха-ха-а!

Сидір:

— Егеж!.. Ну, зібрався він, закурили, кажуть, обидва, ідуть. А рук не дав собі скрутити поліцаєві,— сам, говорить, піду, не бійся! Вийшли на двір.

«На постерунок?» — питає цей, ніби не знає.

«Авжеж на постерунок!» — поліцай каже.

Дорога, знаєте, звідтіля попри річку, отже йдуть на міст. На мосту враз Тихон мій хватить його попід пахви і в річку згори...

«Ти,— каже,— дурню поліційний, хотів похвастатися мною перед панамі? Го, го,— каже,— скупайся-но з гарячки. Ще не вродився такий у вашій Польщі, щоб я собі не порадив із ним!» І пішов, як вітер.

— Хе-хе, а й справді в'юн був — не хлопець! Два чи навіть і не більше роки псував панам кров у повіті, і три постерунки ради собі не могли дати!

Баба хутенько:

— Що твої постерунки — військо не дало ради!.. Оточило раз,— сама стара його розказувала,— військо з поліцією хату та й прицупнули сплячого... Тоді, він, каже, схопився і: «Тікайте, говорить, мамо, з хати, бо я бомбу в них кидаю!» — І трас! — каже,— горшком по лавці... Всі перелякано з хати на двір, а він тимчасом шасть кризь вікно, і — шукай вітру в полі... От була відвага!

Сидір:

— Але важко було їм ловити його, бо карточки його

не мали сфотографованої... Перебереться отак у що хочете, і хто там його впізнає!

Грицько:

— І те, і таки й люди йому допомагали, що там казати... Собі ж він не брав — бідним роздавав усюди по селах. Чи ж то один у нього запомігся тоді? Варениха от з-за млина й тепер ще має клопіт — хтось доніс, що корова в неї ще за його гроші... Забере бувало в поміщиків і пороздає бідності до копійки. Нате,— каже,— це все одно з вашого поту і крові.

Сидір:

— Воно-то правда, еге! Вільшанецький поміщик через нього ото аж до Варшави втік з села, і досі ще не показується... Не давав, бач, спокою панові... Напише, бувало карточку: «Дай — каже,— неможливим в околиці стільки-то й стільки тисяч злотих, щоб перебутися... А не даси,— пише,— то самий я з тобою порохуюся, хоч і як не обставляйся».

— І приходив ото, може ж, ні? — перехоплює баба.— Ви тямите, скільки то було раз гомону перед пасхою?.. Приїхала перед газони в двір бричка чистенька, а на бричці,— розповідали,— офіцер якийсь молодий та виглянцований. Зайшов, кажуть, до покоїв, порохувався вічна-віч з князем середодня, та й зник у хащах, і не бачили як... Акурат після цього його батькам хазяйство спалили зо злості.

Грицько:

— А то раз у горбанського благочинного ночував якось під осінь,— пригадуєте, Сидоре?.. Устав панок рано, помився та й: «Я,— говорить,— батюшко, той і той, чули про нього? Давай,— каже,— гроші, що нашахраював-на-громадив з людей наших, і йди на постерунок хвалися!»

Баба:

— Еге, он який хвацький, хоч мужик наш звичайний! Давай, каже, гроші й біжи тоді на постерунок з дурною маківкою попівською... Ха-ха-ха-ха! Нема вже таких, люди, не чути якось.

Сидір:

— Га-га-а, ба й чому нема, кумо?.. Вчора от слухав на ярмарку, що там-о в поліських лісах повно їх кишмом... Цілу осінь,— говорять,— військо на них ходило з

поліцаями... Чотирьох,— кажуть,— уже судом повісили, багатьох убили, а багатьох знайшли і замкнули... Зброю мають, розповідають, кулемети свої, бомби...

— Дивіть, дивіть! — дивується баба.— А то звідки вони такого набрали, як на війну?

Грицько:

— Звідки? Поховали ще з війни по стріхах, відбирають у поліції, де попадеться, от тобі й «звідки»! До тебе на піч не прийдуть за цим, не бійся!

Баба:

— Хе! Ото вам ніби бандити раз з'явилися!

Сидір:

— Та які там бандити — звичайні, кажуть, наші люди з сіл! Народ, видите, тиснуть оці, як макуху, люди бунтуються на них, і, хоч-не-хоч, відважніші в ліси тікають від кари... Хіба не чули ви влітку, що то з людьми вирубляли по селах?

Баба:

— Де там не чула — гомоніли ж якомось у жнива, гомоніли... Гірше,— кажуть,— татарів улани били людей та нищили хазяйства! Хо-хо-хо!.. Гм, але не знати, з чого ж там вони живуть по лісах, люди?

Сидір:

— Го, го-о-о... знаходять собі раду, не бійтесь!.. Ідуть,— розказували ото вчора,— нічма до панів по економіях, до багатих купців, до попів ідуть щонайбагатших... Давай,— кажуть їм,— контрибуцію на революцію червону!

— І дають? Дають їм?!

— Ще б то не дав, як так-о прийдуть!

— Ге! Ото вам історія, так історія!

Грицько:

— Тобі воно історія, а народ уже виходу не має інакшого. Що ти гадаєш — висіти хтось забаг добровільно? Чи в тих кам'яних мурах свій вік коротати? Ні-і!..

Сидір:

— Га-а, такий уже, знаєте, світ настав, що там казати... Нині, як то говорять, уже час на часі не стоїть, і хто його зна, що завтра буде... Ех, а буде щось —

приповідують усюди, ой, буде, лиш що не видно, як воно почнеться...

Мовчанка в хаті.

Баба густо закашлюється на припічку, а дядьки в думках тонуть обидва. Тихо, тільки шипить якось каганець замислено і в образах шашіль цокотить сонно. На мокрі вікна лізе сивий мороз і нишком плани рисує військові.

ОСТАННЯ НІЧ

Цілу ніч довкола палахкотіли пожежі. На суворому небі неспокійно бовдурились багрянисті дими й хилиталися в темряві, мов скривавлені шматки м'яса у ятці.

В настороженій гущі прибережних лугів утікав тихцем Дністер від кривавих пожеж.

Село не спало...

Чоловіки й жінки, старі й підлітки стояли збитими гуртами на вулицях та воротах і боязко дивились на скривавлене небо, тривожно пригортали дітвору до грудей, півголосом розмовляли про новину страшну.

«Ідуть, як татари...»

«Цілі села палять, чоловіків вирізують, жінок із дітьми у вогонь кидають живцем...»

«В Усті жінку з дітьми зачинили в хаті і підпалили, в Пісочній мучать людей і стріляють на цвинтарі, у Верині язики відтинають, а в Демінці очі виколують та дітей ріжуть багнетами...»

Ходить селом тривога, червоніє хмарами над хатами, поре ніч вогнистими язиками, як ножами.

А на подвір'ї читальні зібралися хлопці й чоловіки на раду. Комсомолец Грицько, що відсидів три роки в тюрмі та досі жив у підпіллі, шмагає хлопців словами різкими:

— Мухи восени люті, тому й кусають. Так і пани перед смертю казяться. Бо із сходу йде вже Червона Армія нас визволяти, і пани знають, що це остання година їх на наших землях. Тому так і палять, ріжуть, мордують села за селами.

— Треба втікати з села, не чекати різні,— озвався

хтось із гурту.— Про Червону Армію, може, хтось видумав та пустив поміж люди, а поки сонце зійде — роса очі нам виїсть...

— Хай тікають жінки,— перебив Грицько,— діти, старі й боягузи із запічків. А молодим сором тікати. Інші села боронилися, хлопці? Боронилися, як самі чули. А ми що таке — барани на заріз? Воїмося помірятись із паннами?..

— Правильно, Грицьку! — загули навколо.— Оборонимо село — не оборонимо, але таки не віддамо панам на поталу задарма.

— А чим же ти будеш боронитися, один з другим? — вставив знов хтось із старших глузливо.— Голіруч підеш проти куль і заліза?

В гурті загуло, як у вулику. На запитання «хто має рушниці та кулі?» — тут і там посипались оклики:

— Я маю.

— Я теж.

— У Павла Бриня є аж дві.

— У Палажки залишили поляки...

Нараховано шістдесят три гвинтівки, кільканадцять магазинів куль, три кулеметні стрічки та чотири ручних гранати. Поки обчислювали, по скільки-то куль випаде на гвинтівку, з гурту висунувся наперед старий сільський сторож-бідняк Тимко Рибак і з досади аж кинув шапкою до землі.

— Ех, таку вашу панську матір за печінку! — сказав із серцем.— Скидали ми перед тим панством шапки цілі віки, а тепер слухав я тебе, Грицьку, і вас, хлопці-молодці; слухав я і вашу бесіду отут, люди, і кажу, старий, що таки за хлопцями правда... Баби й дівчора хай тікають, а ми-таки повоюємо, хлопці, з панами. Не так?

— Повоюємо, діду Тимку, повоюємо з офіцерами й поліцаями! — загомоніли навкруги.

— Ото ж бо. А як уже воювати, так воювати — хай же і я, старий, щось до добра причинюся, коли на те йдеться. Слухайте ж, хлопці. Перед тижнем ночувало в нас, як знаєте, польське військо, та й залишило, тікаючи, кулемет у садку. Взяв я це та й сховав від людських язиків, а тепер вам даю, хлопці. Ходи-но, Семку, до мене й притянеш сюди ту хворобу.

— Браво, діду Тимку! — загомоніли радісно хлопці.— Оце так славна новина...

Вранці село було готове до оборони перед розлюченими бандами офіцерів, осадників і поліцаїв.

Село заметушилось. Дідугани й жінки наспіх в'язали в клунки найпотрібніші речі з хазяйства, забирали корови й дітей і втікали за Дністер, у гушавину, або в дальші села. Молодиці залишились пильнувати хазяйство.

Озброєні хлопці поділились на дві групи: одна — з сорока чоловік — мала боронити село з півдня, друга — 23 чоловіки з кулеметом — заховалась на кладовищі й чекала панського нападу від залізничного шляху. До цієї групи приєднався доброхіть дезертир польської армії — кулеметник Зігмунд Заядли, родом десь з-під Любліна.

Командувати усіма взявся Грицько. Він сказав до всіх перед відходом на місце:

— Хлопці! Стаємо на святе діло — оборонятимемо село від банд озвірілого панства. Боротьба буде нерівна — їх багато, нас мало. Та й куль у нас обмаль — тільки по 15 штук на рушницю. То ж стріляйте, хлопці, пильно, щоб кожна куля влучала в пана.

— Не бійсь, ми це знаємо! — запевнили з гурту.

— І ще одне, хлопці. За всяку ціну треба нам зберегти міст через Дністер, не пустити панів на потойбічні села. Зрозуміло?

— Авжеж, що так.

— Хай міст береже товариш Зігмунд із кулеметом! — почулося з відусіль. — Він не підведе нас і не дасть панам моста.

— Не дам їм, не дам, будьте певні! — стиснув кулак Зігмунд. — Дякую вам, товариші, за довір'я.

Горіли вже близькі сусідні села. А хлопці лежали на кладовищі в траві і вичікували. Обік моста зачався за кущем Зігмунд з кулеметом. На високому ясені над чнеюсь могилкою сиділи два хлопчики — Василько та Петрусь — і пильно дивилися, що діється на шляху.

— Не видно нічого? — уже не вперше питалися знизу.

— Щось наче курява якась на дорозі із Стрия.

— Ану, придивіться гаразд.

В цю хвилину прискакав на коні розгублений гонець з сусіднього села...

— Ідуть, ріжуть, палять! — гукнув перелякано. — Тікайте, люди, їх багато.

— До зброї, хлопці! — скомандував Грицько.

З кладовища було видно, як Зігмунд підготовляє кулемет. Коло нього заліг зв'язковий Сень із гранатами. Хлопці залягли за могилки, чекаючи. Наказ: підпустити панів якнайближче, потім, взявши на приціл, стріляти.

За кільканадцять хвилин вантажними автомашинами заїхали під село офіцери й жандарми. Вони вилізли з автомашин, мов сіро-чорні ворони, розсипались по залізничці цепом і почали півколом наближатися до села.

Підпустивши їх на 40 кроків, Грицько подав умовний знак. Гримнули постріли, зататакав кулемет смертоносно.

Пани змішались безладно й через хвилину щодуху чкурнули за залізничний насип, ховаючись. На полі залишилось кільканадцять убитих.

— Хлопці! Хто відважний — біжи скоріш забрати зброю в убитих! — гукнув Грицько.

Незабаром зброя вбитих була на кладовищі. Хлопці підбадьорішали.

— Є рушниці і кулі — треба нам помочі в людях. Хто побіжить за Дністер по людей?

— Я побіжу, — задьористо сказав малий Петрусь.

— І я, — підхопив. Василько. — Ми обидва малі, зігнемось, щоб нас не бачили, і чкурнемо, як лошаки.

— А не боїтесь?

— Ні.

— То ж біжіть за Дністер у перше-ліпше село і кажіть: ми воюємо: жандармів і офіцерів буде за 200, але як дістанемо допомогу — не здамося. Кажіть, хай ідуть з рушницями й голірuch — у нас є зайві рушниці. Гаразд?

— Добре.

— Ну, то ж біжіть!

Та під вечір банди з півдня зламали селян-оборонців і підпалили село гранатами. Під тріскіт пожежі та крики мордованих кілька бійців з південної групи дісталися на кладовище, решта гинули від лютих банд або рятували життя вплавав через Дністер.

Заходило сонце, коли офіцери й жандарми готувалися до четвертого наступу на кладовище. А Зігмунд передав зв'язковим, що в нього тільки півкулеметної стрічки зосталось...

— Біда, товариші!

— Ну, що ж,— сказав Омелько,— коли гинути, так загинемо з честю. Не жаль і вмирати з рушницею.

— Правильно! — схвалили хлопці.

...Пани розгорталися в цеп. Підбігши ближче, вони закопалися в землю і стали часто стріляти на кладовище. З південного боку прийшла панам підмога. Становище оборонців стало шораз крутіше.

— Хлопці! — скомандував Грицько.— Непомітно звивайтесь і групками за міст. У нас уже куль дуже мало.

Та в цю хвилину на мосту замиготіла сорочина Петрусєва. Хлопчик біг, наче вітер, і кричав на весь голос радісно.

— Ідуть нам на поміч! Ідуть люди на поміч!

Вже перебіг міст, як один з офіцерів на насипі повернув дуло гвинтівки на нього...

Бахнув постріл. Хлопчина тільки підстрибнув на місці і впав горілиць на землю.

— Ух, кати! — ахнули хлопці.

— Люди, кару на них! — закипіли всі як один.— Командуй, Грицьку!

Біля сотні селян прибігли на допомогу оборонцям. Хто мав зброю, а хто і з косою біг люто. Вмить панів оточили і перебили, як ціпом. А рештки ловили на полі і топили в Дністрі нещадно.

З одного боку села догоряли хати, а з другого — палахкотів у заграві червоний прапор на вітрі...

Під прапором товпились люди мовчазно, а серед них лежало на землі тіло Петрусєва малого... Тихо ридала мати, плакали жінки звідусіль, і чітко карбувались схвильовані слова старого діда Тимка біля покійника:

— Умер ти за народ, дитино, погиб, як герой, за село. Хай тобі буде слава вовіки... А вас щоб земля не прийняла, прокляті! — стиснув грізно кулак у бік панських трупів.

Дідові слова мішалися з димом та іскрами і летіли за Дністер, наче скарга...

А звідтіль усіма шляхами й дорогами йшла вже Червона Армія в куряві... Ішли полки бійців, їхали танки й гармати — несли Західній Україні волю та радість зволення з-під панського ярма.

КАРТКА

Ідучи вулицею Липовою, листоноша Зінич впорядковував листи і картки за номерами будинків. Непомітно одна картка випала з рук.

Зінич похапцем підняв картку. Очі його мимохіть зупинилися на дрібненьких літерах напису під новорічним малюнком:

«Пепі, а Нора й досі тужить за тобою».

Листоноша вдруге прочитав напис. Подивився на звороті. Там був невідомий адрес та загадкове побажання:

«З новим роком палко бажає кращих днів
та сповнення наших мрій —

Твоя А.»

«Пепі, а Нора й досі тужить за тобою»,— знову промайнуло в голові, і він прискореним кроком пішов вулицею.

Вечоріло. Падав легенький сніжок.

* * *

В будинку № 37 листоноша зійшов на другий поверх і натиснув дзвоник квартири «8». За хвилину старий жіночий голос запитав крізь щілину:

— Хто там? До кого?

— Пошта,— сказав у відповідь Зінич.— Гроші для Антона Загайного.

— Ну, то давайте сюди, я вам підпишу,— зняла жінка ланцюг з дверей.

— Ні, так не можна. Попросіть, будь ласка, громадянина Загайного, хай сам вийде й підпише,— відповів увічливо листоноша.

— Зачекайте хвилину,— відповіла жінка, сердито зачинивши двері за собою.

Зінич знову оглянув новорічну картку. «Він чи ні?», «Він чи не він?..» — свердлило весь час його мозок.

Враз почувшись різкі чоловічі кроки. Зінич стрепенувся і швидко підняв комір пальто.

— Ось і я,— удавано весело сказав добродій в дверях.— Давайте, що там маєте.

Листоноша пробіг очима по його обличчю. Хвилюючись, він швидко переглянув листи і сказав ніяковіючи:

— Вибачте, громадяніне... помилився... Гроші адресовані на номер 39, а для вас тільки ось картка.

— Е, що там вибачатись! Адже скрізь у вас порядку нема і не буде,— глузливо сказав добродій і сердито грюкнув дверима.

Коли Зінич збігав сходами вниз, подих забивало від кричущої думки, яка наче вогнем палила мозок:

«Він! Він! Навіть та сама чорна пляма на лівій щоці, навіть так само «р» вимовляє — бракує тільки срібного коміра й вусів»...

* * *

Товариство вже мало повні чуби похмілля. Полковник Ланевський з горя вазу розбив і нахвалювся животи хлопам пороти, комісар поліції доводив п'яному акціонерові «Нафтошибу», що він виглядає, «як Єзус», та що вони всі тепер — псу брати без майна, грошей і майбутнього, а старий граф Залевський так усім цим перейнявся, що аж заплакав гіркими дитячими сльозами.

— Ото ми дочекались, панове! — сказав він крізь сльози.— Ото Новий рік зустрічаємо! В наших прадідівських палацах — хлопська голота, а ми всі тиняємось, мов собаки руді...

— Матка боска, чого остоя * нашої коханої Польщі— зем'янство ** дожило! — співчутливо вставили панії Шуйська і Вишневська.

* Остоя — підвалини (в перен. значенні).

** Зем'янство — землевласники, поміщики.

— Єще Польська не згінела і ви, панове, не плачете і не кричите! — патріотично гримнув по столу пан начальник Синіцький. — Є звістки, що найдалі на весну Польща тут воскресне, і тоді справимо хлопам такі конфіскації й націоналізації, що аж шкура їм лусне.

Товстий і мовчазний, як сич, поміщик Деришкурський одним духом випив чарку горілки і так голосно крикнув, що аж усі повернулись до нього.

— Все я люблю, панове, — озвався він, — тільки не го-ден стерпіти вашої наївності, пане начальнику, чи то вже «товаришу Загайний». Хто поверне нам панство, хто про-жене звідси таку озброєну силу червоних — Англія і Фран-ція? Надіявся дід на мід і ліг спати не ївши. Таж на те вже двадцять два роки чекає дурна російська аристокра-тія і дочекається, мабуть, того, що разом з англійською та французькою шукатимуть нової еміграції хіба десь на Марсі... Ого! Я хоч трохи й п'яний, панове, але думки маю тверезі. Історія взад не повертається. Кажу вам, що ми вже своє віджили на світі, ми вже «колишні люди» — от і все.

Він швидко налив усім вина і підніс свій бокал.

— Випіймо ж за наше сонячне минуле, за наші со-лодкі спогади, панове!

— Ні! — гукнув басом полковник, — пиймо, панове, за боротьбу і за відродження матки-ойчизни аж по Дніпро. Пропоную тост за таких «товаришів», як пан Синіцький, що зуміли вже пристроїтись і працювати для відродження нашого паньства.

— Віват! — загули панії і панове, а старий граф аж захлинувся на радощах.

Враз у коридорі гостро озвався дзвоник раз і вдруге протяжно. Панія Шуйська з тремтінням накинула на пле-чі шаль і мовчки вибігла до вхідних дверей. «Ах!» — про-лунав умить її вражений голос з коридору.

Всі пани тримали ще навіть порожні бокали в руках, як у кімнату ввійшли люди. На шапках у них горіли п'я-тикутні зірки.

* * *

«Дорогий друже!

Я сьогодні щасливий і на радощах пишу, щоб і ти мав новорічну вітху. Ти, очевидно, пам'ятаєш тюрму в С. та

катиюгу начальника Синіцького, що два роки тому заму-
чив на смерть у карцері трьох товаришів з нашої комуні.
Пам'ятаєш теж, мабуть, і його панію Анелю, яка ходила
все влітку по саду з собачкою Норою та незграбно доко-
ряла Синіцькому: «Пепі, а твоя Нора гризе мені су-
конку»...

Ти розумієш, сталося чисто так, наче в романі,— це
«Пепі з Норою» допомогло мені викрити пана Синіцького,
який жив замасковано в нашому місті. Згодом напишу до-
кладніше. Тепер тільки потішу тебе, що цієї ночі заареш-
товано і пана Синіцького, і ще кілька комісарів поліції,
полковників та іншої контрреволюції в його хаті...

Хочеться жити тепер, мій друже. Жити і творити. По-
здоровляю всіх знайомих товаришів на заводі і міцно
тисну твою руку.

Твій Зінич»

ІВАН ДОВБНЯ

1

Тихого літнього вечора зайшли на Кавунове подвір'я несподівані гості. Кавуниха (було видно крізь вікно) місила тісто на лаві, а Кавун з дочкою різав коням січку в stodолі. Почувши собаче гавкання, він вийшов на двір і вгледів у воротах три тіні.

— Хто там? — гукнув до них здалека.

— Добрий вечір, Іване, — озвався в сутінках голова сільської ради Тиміш Лозина. — Заженіть-но свого пса в буду, бо ми ось ідемо до вас.

— А це, може, треба дати комусь підводу? — зразу налякався Кавун. — В мене, людоньки, віз геть розібраний.

— Та на яку мару нам ваш віз! — відпалив на те дід Лукіян, що двадцять років служив у панів конюхом. — Так ідемо.

— Маємо до вас справу, — сказав серйозно кривий сільський тесляр Юрко Семенишин.

Іван муркнув незадоволено «ага» і потягнув линвою пса до буди. Потім повів людей не до хати, тільки до темної світлиці, де був колись його «уржонд громадський» *. Всі троє пішли за ним, немов старости.

Поки хазяїн порався біля каганця, Лозина з Юрком якось домацались навгадь до лав і, посідавши, зашелестіли махоркою. А підсліпуватий дід Лукіян зразу стукнувся лобом об комин, причалив обережно до припічка і зупинився тихо, мов човен.

* Уржонд громадський — волость.

Врешті, над столом загойдалося світло. Дід Лукіян нюхнув пучку табаки з ріжка, ахнув і сказав весело:

— О, давно я вже був тут, Іване... Ще, коли б не збрехати, тогідь перед жнивими, як пригнав мене ваш приятель Януш з панського лісу. Той лісничий — осадник, тямите? За шість грибків та оберемок сухого патиччя ви обидва припаяли мені тоді п'ять злотих штрафу та ще на сім діб у місто до криміналу запхали.

— Е, та що вже будемо, діду, стару всячину згадувати, — стало неприємно хазяїнові. — Що було, то загуло, і всі ми, як той казав, грішні.

— Еге... — тягнув дід лагідно далі, мов і не слухаючи. — Правду ви кажете, що було вам — то вже загуло. Ого! А ви десь гадали собі, що пани вічні і ви вічно коло них солтисом будете...

Дід Лукіян підійшов до стола і придивився до образів на стіні.

— Нема вже панів, — протягнув він поволі... — А тоді ще ось тут, де цей святий Миколай, у вас висів наїжено пан Пілсудський, коло нього був розчепірений польський орел, а збоку дивився на людей, мов гладке порося на редьку, той їх «нех жиє» — Гриць Шміглій, чи як там...

— Ридз-Смігли, діду, — засміялися дружно Тиміш з Юрком, а Лукіян тільки рукою махнув:

— А Риць він, чи Гриць, — сказав, — все одно пішли всі до дідька з голови нашої.

Після цього в хаті якось затихло, ніхто не знав, з чого почати... Аж озвався Кавун:

— Ну, але ніч утікає, а я, люди, і не питаюся, з чим ви до мене... Кажіть.

Всі три на це переглянулись мовчки, а Юрко позіхнув широко й смачно.

— Га, та воно, знаєте, справа трохи і неприємна, — розпочав по хвилині. — Я, Іване, в колгоспі, і будуємо оце нову стайню, бо стара, панська, вже геть розсипається. Аж сьогодні десь довбня нам шезла, така, знаєте, зручна довбня, дубова, скована обручами, щоб не кололася... Почали ми зранку крокви збивати, коли ж бо нема чим. Агій! Ну, довбня не голка, стали ми її шукати в трісках. Та чуємо враз, що то ви її... ніби тее...

— Ото раз! — аж перехрестився Кавун, червоніючи. — Ніби я ось узяв вашу довбню? Вкрав?..

Дід Лукіян хмикнув на те безпорадно.

— Та це вже називайте, Іванку, як хочете,— відповів Кавунів.— Досить, що я, старий, сторожем у колгоспі і в мене нічого не сміє пропасти. А баба Горпина клянеться, що то ви вкрали.

— Я? А боги би її побив, оту відьму затьопану! — закляв Кавун збентежено.— Вона вам брехала, що бачила, як я брав довбню?

— Авжеж, що бачила,— прищпилив Юрко, немов цвяхом.— Сказала нам рано: сто разів, каже, присягну, що сама бачила, як Кавун довбню крав у колгоспі.

— Гей, люди, а це що за така напасть на мене! — прикидався Кавун ангелом невинним. Він то білів, то червонів на обличчі і нервово бубнив пальцями по столу.— Ото раз баба! Та я ж її, жебрачку, до суду віддам, я її...

— Е,— перебив його Тиміш,— вже ваші суди скінчилися, Іване. Тепер є вже в нас нові суди, радянські. Признайтеся, що довбню ви таки взяли. Навіть ваш сусід Панько бачив сьогодні, як ви нею стовп під коморою забивали.

— А не хочете сказати добром, то ми й самі пошукаємо її у вас коло хати. Немає ради,— сказав Юрко, розвівши руки.

В хаті стало ніяково. Засоромлений і геть уже розгублений Кавун чухав голову і ховав від людей масляні очі. Врешті промовив, винувато посміхаючись:

— От історія вийшла... Просто аж смішно. Я, знаєте, давав нову підвалину під комору, ну й тее... взяв з ночі цю вашу довбню. Йй-богу, взяв тимчасово. Гадаю собі: впораюсь ото з коморою і назад відішлю дівчиною. Але за роботою чоловік і забув за те. Ну, забув, люди добрі, як заорав...

— Буває, Іванку, що чоловік тратить пам'ять,— лукаво притакнув дід Лукіяні і підморгнув до Тимоша.— Ану лише принесіть її сюди, щоб часом знову не забули...

— Та вона ось у снігах...

Коли хазяїн вніс довбню до хати, то Юрко з Лукіяном разом сказали «наша» і засміялися вголос. А Тиміш устав з лави.

— Ну, але за довбню прийдеться вам відповідати, пане Іване,— сказав Кавунів.— Прикро, але...

— На, маєш! Таж довбню я вам віддав, і ми вже собі нічого не винні, я думаю.

— Е, діло не таке просте,— тягнув Тиміш далі,—

довбня, ви знаєте, колгоспна, а за всяку крадіж соціалістичної власності радянська влада таки карає не на жарти. Це вже не польський суд, що доброму злодієві пани медалі давали.

Кавун сплеснув руками.

— Люди хрещені! І ви маєте совість кинути мене в суд за таку дрібницю?.. Таж я не зробив майна з вашої довбні.

— Хочете,— в суд дамо справу, а хочете,— хай громада в селі скаже вам своє слово,— докінчив Тиміш і взяв шапку.

— Еге, діло, Іванку, громадське,— піддав Лукіян за Тимошем,— то нехай люди й розсудять нас з довбнею.

Кавун так збився з пантелику, що не знав уже, що й сказати на це. А гості взяли довбню і вийшли з хати.

Хазяїн провів їх збентежено поза собачу линву на подвір'ї. Коли ці вже зникли у п'їтмі, він витер холодний піт з лоба і поволік важкі ноги до хати.

— Ото, жінко, впав я сьогодні в клопіт! — сів, мов та хмара, на лаву.

II

Вже зранку старого Кавуна понесли баби на язиках. В хатах, на городах, по вулицях і на річці — скрізь розливалася повіддю масна новина:

«Старого Кавуна приловили на крадіжці. Вкрав не-нажерливий куркуль довбню в колгоспі».

Село аж шуміло. Хтось пустив чутку, що в суботу збирається сход на злодюгу, і під вечір коло сільради так і кишіло народом. Зійшлися чоловіки, жінки, навіть хлопчиська шугали поміж натовп, мов кажани. Коли ж на містку показався Кавун із сільським посланцем Онуфрієм, раді хлопчачи загалайкали на весь голос:

— Іван Довбня йде, Іван Довбня...

Під Кавуном земля западалася. Він пройшов мовчки подвір'ям в сільраду і зупинився без лица коло гуртка куркулів у куті. В кімнаті нараз затихло, мов біля мерця. А кострубатий Онуфрій пропхався крізь натовп до стола і сказав упівголос:

— Кавун уже є ось!

— Ану, розступіться трохи від стола, люди,— скомандував голосно член сільради Сазон, що перший записався

в колгосп і завжди дві норми виконував. Він розчепірів ноги, як терлицю, і руками відгорнув людей від стола.

Як уже втихомирилось, Тиміш Лозина став під вікном і поклав обидві руки на держак довбні, що лежала на столі явним доказом Кавунового проступку.

— Люди,— почав він голосно, щоб і надворі чули.— Ми зійшлися сьогодні на сход, щоб розсудити справу нашого колишнього солтиса Івана Кавуна. Як знаєте, Кавун замотався з цією довбнею... Ми от з Юрком та дідом Лукіяном ходили за нею до нього, і, коли притиснули до стіни, як то кажуть, Кавун сам признався, що вкрав її в колгоспі. Злодіїв у селі ми ніколи не приховували і не гладили їх по голівці. То ж треба нам і тепер сказати щось на все те громадою...

— Хай Горпина розповість, як тото було,— запропонував тонко дід Лукіян з-під портрета Шевченка.

Голова моргнув на високу бабу Горпину, що з нетерплячки аж тупцювала ногами, і вона вийшла до стола розмашисто.

— О, вже ми вам, лисачі череваті, відотнемо тепер липкі пальці,— погрозила багачам під стіною.— Ви вже не будете красти і верховодити в селі, о ні...

— Говоріть лише, Горпино, до речі,— пригадав їй голова.

— А я ж чого сюди прийшла,— здивувалась Горпина,— на адуката тому головоїдові? Все скажу... Шукаю я, чуєте, оноді ввечері каченят у Грицьковій бузині, аж бачу — іде мій Кавунець з поля. Іде, знаєте, повз колгоспне подвір'я, де майстри нову стайню будують, та й чогось став, розглядаючись. Мамонька рідна! Я, чуєте, дивлюся, а він шусть попід дріт, як злодюга, і краде, ворог, довбню з підвалини. «Йой,— думаю,— грім би ж тебе був та періючи, а тобі ще мало людської праці?!» А він, людоньки, довбню загорнув у мішок та й утік, раз-два, в кукурудзу...

— Або ж то він має на душі тільки довбню? — пробила знадвору до вікна колгоспниця Катерина.— Коб йому стільки кольок, скільки він має людської праці. Гей, таж два роки тому під осінь він в мене дві одинокі копички конюшини забрав ніччю з поля. Пилип Дмитрів бачив і навіть сам говорив йому це до очей... Але він був тоді солтисом, розпивав з поліцаями пиво, і все наше присихало кожний раз до багачиків...

— А в бідної Параски — що... не присусідив Кавун останній загонець поля? — пригадав з другого вікна Клим Загоруйко.— Вона, сирота, ходила з дітьми по дворах, а він кожного року приорював собі кілька борозен, аж поки і все не приорав до свого... А коли її Ілько вже підріс та заскаржив грабіжника в суд, то Кавун підпоїв собі в місті свідків, і Параска мусила ще йому судові кошти платити.

— Ну, а тих понад тисячу злотих, що ми колись, без квитів, дали йому на податок? — гукнув хтось знову з сіней.— Не присохли до його скринь, не мусили люди ще раз панам платити?..

— А кривда його наймички Хіврі, що за сім літ служби тяжкої він пустив її голу, як липу...

— А Маріїні хлопці, що через нього загинули в дефензиви...

Навкруги зашуміло. Кожний пригадував багачеві всі його колишні справи, всякий спішився викричати лупіям усі свої за давнені болі. Куркулі знітилися в куті, мов ті миші, і не раді були, що прийшли в таку кашу. Всі на них зლობились, кричали, тикали пальцями.

Серед гармидеру старий Антонюк виліз на ослін під стіною і плеснув руками, як вистрелив.

— Гов, люди! — гукнув.— Та ми й до завтра не скінчимо. Треба якогось порядку, коли ми не гуси... Що наші куркулі попри панів не одному в'їлися в шкіру — це правда; всі їх маетки з злодійства та людської кривди... Але в нас уже, товариші, радянська влада, і куркулям співанка кінчиться. Дивіться тільки, щоб ці головоїди не шкодили нам тишком-нишком.

— Кінчаймо вже раз із цією довбнею,— звернувся до громади Лозина.— Шкода час гаяти.

Хвилиночку всі мовчали, тільки деякі перешіптувались упівголоса. Врешті сказав голосно знадвору ткач Данило Шелест:

— Та що тут довго радити! Як передторік Лещукова Марина взяла з голоду горщик картоплі на поповім городі, то Кавун скликав сход, а куркулі присудили бідній жінці стати з тим горшком коло церкви в неділю, на людську ганьбу... Так було з Мариною, і так було колись з Бусловим паймитом, коли Кавун з багачами верховодив. Ну, а тепер уже ми маємо слово... За панів він крав та прилипало до нього не трохи людської кривди, але тоді

все спливало по ньому, як вода з лиса. А коли вже ми зловили його за хвіст, то я, люди, радив би, хай він завтра візьме ту довбню на плечі та й постоїть з нею на майдані годину...

— Еге, хай постоїть собі з краденою довбнею,— почувся звідусіль.— Він завжди був ласий на почесі, то ж хай ще одну параду має в селі...

Кавун слухав і наче живцем пікся на рожні. Він люто зиркав спідлоба на людей і не знав, що з ним діється. Кавунишин брат—Микита—почав йому було щось шепотіти, але тоді піднявся з-за столу голова сільради.

— Ні, товариші, так не можна,— сказав до людей.— Правда, куркулі колись ганьбили бідняків де попало, але нам не слід брати від ворогів їх дикі звичаї... Та що Кавун повинен одержати кару за крадіж народного добра — це ясно.

— Я б сказав таке,— враз запропонував з кута вусатий Степан Рибак.— Хай він заплатить два карбованці штрафу з тим, що віднесе їх по копійці в сусідню сільраду, звідки принесе нам...

Людський шум заглушив Степанові слова, навкруги рясно посипались протести за таку нікчемну кару. Аж високий Сазон задзвонив ножем у підкову і ледве втихомирив гармидер.

— Ну, то як же, люди? — коротко рубнув Тиміш і чекав, стоячи, відповіді.

Знадвору пропхнув голову у вікно Гриць Кучерявий і так тюкнув у хату, аж каганець світлом заморгав.

— Агій, люди! Щоб через одного куркуля ми тут сиділи до півночі?.. Та цього злодія давно вже в суд треба віддати, а не панькатись з ним цілий вечір... В суд злодіяку череватого!

— Є пропозиція віддати Кавуна в суд. Хто за тим? — підхопив швидко Тиміш.

— В суд, в суд злодюгу! — лісом піднялися руки.— В місті вже він знайде за все справедливість...

— Отже, віддамо вашу справу в суд, пане Кавуне,— докінчив голова і почав виходити з-за столу.

— Я чую, чую,— процідив Кавун глухо і ненависно лупнув очима по людях. Всі вмить розступились від нього, мов від калюжі, і він мовчки почовгав у сіни.

«Ех, коб мені ще хоч день у житті солтисом бути!» — хрипко сказав надворі до Микити.

Ніч над селом була тиха і зоряна, але в Кавуновій душі бушувало море злоби й безсилля.

III

Після сходу Кавун ліг у стодолі на сіно і тиждень лежав, як колода, німо. Він майже не їв, мовчки дивився на густе павутиння вгорі і кидав униз прокльони, мов каменюки. Кавуниха з дочкою заходили в стодолу зі страхом і тільки зітхали зажурено.

Аж у суботу Іван несподівано вийшов з стодолі жовтий, як віск, і пішов на зруб сіно косити. Зранку він косив, мов машина, без відпочинку, і в покосах наче залишав чорні думи. А як Гафія принесла обід, він навіть з'їв усе смачно та ще й розмовляв з дочкою, як бувало. Рада Гафійка побігла додому, а старий узяв кушку та пішов у потік по воду.

— Хлопці! А-о, Іван Довбня йде в потік! — враз стьобнуло його по голові, мов батогом.

Кавун став, наче вкопаний. За потоком пастухи пасли вівці й почали глузувати з його настирливо:

— Іван Довбня, Іван Довбня, Іван Довбня...

Кавунові вмить пригадався весь сором, і він чув, як якась люта хвиля крові бухнула раптом до тім'я. Розлючений, мов бик, Іван метнувся до хлопців, кинув у них брусом і кушкою, але жодного пастушка наздогнати не міг. Ген аж під лісом він зупинився захекано, плюнув і охляло вже потягнув ноги назад. На зрубі Кавун поліз у кущі з люті і вже навіть не глянув на косу.

Темним вечором він поплівся додому і, не вечерявши, ліг на старе гніздо в сіні. В чорних думках пролежав тут без сну цілу ніч.

— Та ти б хоч з'їв щось, чоловіче. Лежиш он, мов сонна мара, — сказала йому вранці Кавуниха.

— Еге, а й справді, треба щось з'їсти, — відповів їй на диво бадьоро Іван і зсунувся з сіна.

— Дай-но мені, жінко, чисту сорочку, — сказав надворі.

Була неділя. Кавун помився в жолобі, під криницею, і вбрав чисті штани і сорочку. Поснідавши, він, однак, до

церкви не пішов, як звичайно — помандрував десь у село перелазами.

Опівдні повернувся до хати з гостями. Кавуниха принесла на стіл свіжий сир і старе жовте сало, а Кавун добув з льоху барильце старої вишнівки і наливав такі чарки, що й собаці було б що перестрибувати.

— Піймо, браття! — щедро припрошував приятелів. Коли вже всі мали в чубах весілля, хазяїн приніс ще меду і став виливати перед гостями своє горе:

— Іжте і пийте, а я щось запитаю вас, люди... Був я першим господарем в селі? — хмільно запитував гостей і гримав п'ястуком об стіл.— Був. Мені всюди кланялися, переді мною все село шапку скидало. П'ятнадцять літ я носив війтівську печатку, а сім з половиною років люди мені «пане солтис» казали. Так. Навіть пани мене шанували, всі знають... Сам пан староста був колись у мене в гостях на празнику, а осадник Пшигодський торік до моєї Гафії сватався. Отаким я колись був чоловіком. Ну, а тепер, люди, що я?..

Куркулі хмільно зітхали, махали, співчуваючи, руками, а Кавунів одноліток Овсій п'яно ляпав у відповідь:

— А тепер ви, куме, людське посміховище, от що ви... Ви — Іван Довбня, як знаєте... Бо настали нові порядки, більшовики всюди верх дали голоті, а ці нас так скоро притиснуть, як морози вошу в м'ясниці.

— Ригурально, що так, — притакував шепелявий Гаврило, що його так і прозвали в селі «ригуральним». — Ригурально, що ми вже всі, як ті зайці на стернях.

Кавун наливав нові склянки вишняку. Кавуниха хрестилася в куті від таких розмов чорних, а широконосий кум Федір доводив, що колгоспи видумані, щоб жебраків на багачів нацькувати...

— Життя нам не буде, — пояснював. — Іду я вчора попри той їх колгосп і дивлюся, як вони щось там копають під грушкою. «Помагайбі, — кажу я людям. — Що це ви там копаете, Забрідний?» А він мені зразу, як у морду: «А яму, говорить, на куркулів ми копаємо».

Гості загоготіли на це розкотисто. Та Кавун сказав, що він не боїться колгоспів і затермосив Гаврила за комір, як ворога.

— Але ти мені скажи, як я маю жити тепер? — аж кричав розпачливо. — Говори, де мені подітися з села від сорому й образи?..

Шепелявий Гаврило перелякано дивився на нього п'яними баранячими очима і скрекотав, мов сорока на вербі:

— Та воно ригурально, що жити так гірко... Чоловік ніби все життя привик до «дзінь добрий», а тут...

Гості пиячили до пізньої ночі. А як десь опівночі вже всі розійшлися, вигейкуючи, п'яний Кавун погасив каганець, засвітив у кінці лави довгу воскову свічку і положив біля неї жовтий хрест, стару вїтївську торбу й печатку, а зверху солтївський капелюх з орлом польським та свою фотографію в рамках. Потім розбудив Кавуниху і сказав, хитаючись:

— Помолимося, стара, за небіжчика солтиса Кавуна, що помер у селі тому тиждень... Бо я вже, чуєш, мрець, а коло тебе стоїть Іван Довбня. До-о-в-бня...

Він дико розбив об стіл порожню пляшку, плюнув на свою фотографію в рамках і чорний, як ніч, поволікся в стодолу.

ЗОЛОТО

I

Що робити з коштовностями? Чи залишати їх у банковому сейфі, чи забрати додому на вічний неспокій і клопіт?..

Вже тижні це дошкульне питання висіло над сім'єю Шекальських, мов привид. Воно не давало їм спати по ночах, отруювало думки, тривожило всякі сімейні розмови і спокій.

— З усіх наших маєтків на Київщині я вивіз, ризкуючи головою, тільки брильянтове кільце ціною в сто п'ятдесят тисяч доларів золотом,— бубонів кожного дня старий Адам і гірко хмурився на ті роки.

І кожен раз журлива пані Зоя нишком втирала старечі сльози від таких слів чоловіка.

— Ах, Адасю... Кільце ж це — шлюбний презент покійних панства Сангушків молодших, ти ж пам'ятаєш. На золотий тарілці з амурами тоді мені його подали. А скільки там пропало наших коштовностей!..

— Ясно, що твоє кільце, мамцю,— заспокоював дружину пан Адам.— Але скажи, чи не розумно я зробив торік, що настояв на продажі решти наших маєтків під Луцьком? Ой, як розумно. Хоч вони ніби і в нас, пане дзею, у Польщі, але все тепер пса дохлого варте. А золото — золотом. Дивіться, виразно вже кучугуриться в світі війна, і хто його знає, чи не побачимо тут...

Молодий Януш Шекальський сердився і сіпав нервово плечима в срібних підполковницьких погонах.

— І що це вам усім війна вбилася в голову? — говорив з серцем.— Війна... Начитаєтеся нерозумного га-

зетного шуму, і хоч не приходь до хати, їй-богу. Тьху! Чого обов'язково війна, скажіть ви мені?

— А ти, мій пане підполковнику, промову міністра Бека не слухав? — запитував старий Адам лукаво. — Не дамо, — каже, — і гудзика з сукні найяснішої Речі Посполитої...

— Е, війна нервів, от і все! — наче відмахнув осу пан Януш.

Молода пані Ельза скаржливо дивилася на чоловіка і говорила з зітханням:

— Ох, нерви, нерви... І доки ж так жити в цих не-рвах?

— А наша Польща — моцарство, чи ні? — схвильовано ходив по кімнаті пан Януш. — Моцарство. Є в нас і армія, і зброя. Ану, нехай хто попробує нас зачепити!

Старий Адам дивився синові в очі і журливо хитав головою.

— А я таки війни боюся, Януше, — ніби читав свої думки спроквола. — Боюся не так за себе — за тебе, сину, за жінок, за наших дітей, за майбутнє. Живемо ж ми на «кресах» *, недалеко від тих, що ми вже раз утікали від них з душею. А з цієї війни можна всякого сподіватися, коли хто не дурень...

— Ой, правда, сину, — вставила пані Зоя. — Правду тато говорить.

— Ти ось говориш мені — армія... — бубонів батько. — Януше, ми ще не таку царську армію мали, і де вона й ділася в часи революції.

— В нас революції ж немає, — глухо заперечив Януш, — і нема причин падати в паніку, тату.

— Ти говориш... А я знаю, що ми живемо в неспокійні часи на світі, — тягнув старий своє. — Тоді з України ми ще могли тікати сюди, на Волинь, — тут же в нас були інші маетки, мамин фільварок. Але уявіть собі, пане дзею, що наша Польща не витримає війни і розсиплеться, га?..

— А ми не матимемо золота в хаті! — зойкнула тихо пані Ельза. — Єзус-Марія!..

«Тоді ми всі — жебраки, ні до чого не здатні!» — аж морозила кожного жахлива думка. Але вголос її ніхто не сказав. Всі сиділи понуро, стурбовано, і кожний

* Креси — окраїна.

відчував, що на Янушів мундир, на сімейні коштовності, гроші і вигоди насувається якась невблаганна біда. Вулицею з грюкотом промчався грузовик, і пані Зоя та Ельза аж затремтіли, мов шибки.

— Золото негайно треба мати в руках, у хаті,— чітко проговорив пан Адам і відчинив вікно.

— Ах, клопіт,— зажурилася вголос пані Зоя.— Воно і в банку недобре, і в хаті такий скарб небезпечний...

Вуличні хлопчачки наввипередки вигукували назви і заголовки вечірних газет. Від їх гомону вулиця була повна війни, могутності польської держави, непереможності шляхетської армії.

Проте ввечері прийшов пан Януш з казино і сам сказав нахмурено, що золото завтра ж таки треба забрати додому.

II

Довгі години Софія чекала чоловіка з тремтінням і боязкою надією в серці. І, нарешті, вже присмерком, коли в сутерини* упали решіткою відблиски вуличних ліхтарів, Мирон приволікся до хати винувато, мов прогнаний пес, і мовчки показав жінці кілька дрібних монет у жмені.

— Оце і все моє ходження,— сказав хрипло, неначе слова його стрягли в горлі.— Микола не має, Багрій сам боргами живе, Костюка завтра з хати викидатимуть, а Степан Токар працює тільки два-три дні на тиждень за марні гроші...

— А Матвій Коваль? — з горем запитала Софія.

— Та він уже більше півроку ходить, як і я, безробітний,— відповів Мирон і додав по хвилині: — Говорять, що буде війна, але коб уже це все скінчилося до чорта. Дур голови чіпляється...

Софія тихо заплакала з розпуки.

А дитина згоряла, як свічка, одна тінь з дочки лежить у смертельній гарячці.

— Що робити, Мироне, де взяти грошей на лікаря? — шептала всю ніч Софія, стискаючи руками голову.— Вірочко, горе моє, і що це до тебе причепилося, доню...

Дівчина іноді зводила на батьків хворі, мов невидючі, очі, а Миронові мутилося в голові від думок безпорадних.

* Сутерини — напівпідвальне приміщення.

«Що робити, де взяти грошей на лікаря?» — переслідувало його раз у раз страшно, неблаганно.

Вранці Софія знайшла останнє, що можна було продати з хати, — два позолочені шлюбні персні: свій і покійниці-матері.

— Иди, Мироне, продай їх за будь-що і приведи лікаря до малої, — сказала в горі. — Иди...

Опівдні чоловік повернувся до хати з лікарем. Високий, напарфумований пан оглянув хвору дитину, обстукав і згодом сказав, наче вдарив:

— Гроші маєте?

— А що? — ледве промовила Софія з переляку.

— З вашою дівчиною погано, її треба негайно в лікарню везти...

Софія ж тремтіла вся, мов на морозі.

— А може б, ви, пане докторе, якесь лікарство? — благала його очима. — Може, не треба її везти в лікарню?

— Коли вважаєте, що вам все одно, то можете й не везти, — відповів лікар жорстоко, байдуже. — А поки що я вприсну їй один потрібний специфік — підете й хутко принесете з аптеки...

— А це дорого буде? — аж затримав Мирон віддих у грудях.

— Ні, не дуже, мабуть, злотих п'ятнадцять.

В Мирона упала душа в чорну прірву. Він глянув боляче на хвору дитину, витер рукавом холодний піт з лоба й спитав гірко:

— Ну, а скільки вам за візит, пане?

— Я беру всюди п'ятнадцять найменш, — відповів той, не дивлячись. — Але з вас, ну, з вас візьму тільки десять, не більше.

— Тоді, пане, ви цього лікарства не записуйте, — майже прошепотів хрипко і з боєм показав нишком Софії всі виручені за персні гроші: один десятизлотовий банкнот і кілька нікелевих та мідних монет.

— У нас нема грошей, — у сльозах сказала Софія.

Лікар на мить почервонів від збентеження, а потім безпорадно розвів руками:

— Га, на це я вже не пораджу, — сказав через хвилину. — Тоді я запишу тільки порошки проти гарячки, а ви йдіть, діставайте гроші й хутчіш везіть дитину в лікарню.

Він залишив на столі рецепт, взяв мовчки банкнот за візит і майже вибіг з підвалу на сонячну вулицю.

А Софія з Мироном стовбеніли безпорадно біля хворої дочки. На її бліде личко лізла смерть — і не було чим її відігнати, не було за що рятувати дитину.

— Де взяти грошей? — заридала мати, мов задзвонила відчаєм у глухому підвалі.

III

Було вирішено, що золото забере з банку Януш — він же, мовляв, і військовий, і має при собі зброю на всякий випадок.

Цілий день пани хвилювалися. Навіть старий Адам курих цигарку за цигаркою.

— Ще, чого доброго, пане дзею, уряд накладе військовий секвестр на все золото в банках, — бубонів він уголос, а жінки аж леденіли в тривозі.

— Ох, Єзус-Марія...

Однак, у пізню, вже післяобідню, пору Януш приїхав полковим «шевролетом». Він утомлено поклав на стіл опуклий саквояж і сказав, відхукнувшись:

— А хай йому грець з такими часами! Та ви знаєте, я вже ледве видер це з банку... Виявляється, що вже кілька днів тому на все золото в сейфах тихцем накладено заборону видачі. Я мусив дати касирові дві сотні, щоб обманув закон...

— Слава богу, слава богу! — хрестились пані заспокоєно.

Ельза з цікавістю висипала скарби на диван. Всі стали задоволено приглядатись до золотих монет, брильянтових шпильок і наручників, сережок, золотих і срібних портсигарів з камінням, ланцюжків, запонок... І саме тоді, як стара пані Зоя зворушено стала примірювати біля дзеркала дорогоцінне колье, в коридорі якось несміливо озвався дзвоник.

— Сховайте все! — охнув перелякано Адам, і Ельза хутко накрила все на дивані обрусом.

Згодом, постукавши, в кімнату всунулась служниця Катря.

— Прощу пані... — почала наче якось винувано і нерішуче, — прийшла слюсариха до нас.

— Яка слюсариха? — насторожилась пані Зоя.

— Та Софія ж... Оця з наших сутерин... Вона в нас прала на цьому тижні... Прийшла і просить...

— Тьху, візит! — здивувалася вголос Ельза.— Нехай знайде, скажи.

Катря вибігла в коридор, а через хвилину на порозі кімнати зупинилася почорніла Софія. Вона силкувалася щось говорити, але замість слів плакала рясними сльозами.

— Маеш! — розвів незадоволено руки пан Адам.— Чого ж ти, жінко, прийшла сюди плакати?

— Прошу панства... Моя Вірочка дуже страшно ослабла і вже й не говорить з гарячки,— вела Софія з хлипанням.

— Ну, то чого ж ти сюди несеш сльози? — підійшла до неї пані Зоя.— Іди до лікаря.

— Та був уже в нас лікар сьогодні,— сказала у відчаї Софія.— Наказав, що треба негайно дитину повезти в лікарню, а там не хочуть прийняти без грошей. Мирон ото бігав і просив, а вони... Без грошей, говорять, не приймаємо... То, може б, ви... може б, панство були такі ласкаві й позичили нам грошей на лікарню,— аж злякалася своїх слів заклопотана мати.

— Хо-хо-хо! — засміявся вголос пан Януш.— Позичити. А що ж у нас каса, чи то гроші куються на всякі там позики? Дитина хвора! Ну, а чоловік чого не дбає за свою дитину?

— Мирон же, прошу пана, другий рік безробітний,— витерла мокрі очі Софія.— Хоч гинь, ніде нема роботи... А я вам, пані, відроблю, пратиму скільки хочете років за п'ятдесят злотих,— благала стару Зою очима.

Але та мовчки здвигнула тільки плечима. Врешті, пошлапала нерадо до шафи, вийняла з торбинки п'ять злотих і наставила їх Софії, говорячи:

— Всі, жінко, хворіють, але кому не суджено вмерти, той буде жити. Молися до Єзуса за ласку, а позиками не сміши себе і людей... Ніхто вам дарма грошей не дасть, це забудь, жінко. Треба вам бути покірними, а не кричати на вулицях з голотою проти держави. Однак я тобі допоможу. На ось п'ять злотих і купи дитині...

Софія остовпіла, подивилася на неї з ненавистю і миттю подалася назад, мов від пожежі.

Через два дні після цього панство Шекальські з тривоюю виряджали Януша на війну. Вже по-бойовому наряджений і спакований, підполковник хвилювався і раз у раз позирав у вікно, виглядаючи авто. Раптом угледів похоронний віз біля дому.

— Тьху! Ось тобі поганий знак,— сказав він забобонно і нервово заходив по хаті.

Зоя, Ельза і старий Адам затовпились біля вікна.

Траурний віз зупинився біля воріт, і пані Ельза аж присіла охляло.

— Це до кого? — гукнув з вікна пан Адам до двірника з хрестом.— Хто вмер?

— Дитина в слюсаря,— відповів той, не дивлячись.

— Ххе, таки вмерло,— пригадала собі пані Зоя плач жінки.

— Це, мабуть, те русявеньке дівча, що раз у раз гомоніло під вікнами, правда, Ельзо?

Але в Ельзи було тепер своє горе.

IV

Тривожний сполох протиповітряних сирен дедалі ставав частіший, отже збігати раз у раз у льох було і важко, і небезпечно. Тому пан Адам позносив у підвал літні лежачки, Зоя з Ельзою принесли теплі ковдри та купу картатих подушок — і згодом у льоху був примітивний комфорт.

За прикладом Шекальських поназносили всякого барахла панство Врублевські, суддя Сохацький і капітан у відставці Редель, так що в льоху вже й повернутись було нікуди. А як прибув ще сюди з розваленого будинку прокурор Пемпек з сім'єю та ксьондзом Радлінським — то двірникові й Миронові довелося вже шукати захисту на сходах.

Коли в повітрі смертельно гули мотори, а тут і там у місті жахливо розривались німецькі бомби,— пани затискалися в наймокріші кутки і говорили з тремтінням, що ладні в одних тільки штанах залишитися на світі живими. А коли нальоти минали — всі зітхали над Польщею і міцно сідали на валізки з грішми та з золотом.

— Ох, Єзу... Що то буде, що буде? — ламали пані розніжені руки.

В затишшя шустрий зять пана Пемпека — поручик у запасі, Станіслав, бігав у місто по вісті.

— Ну, як там, пане Станіслав? — кожний раз обступали його з тривогою.— Які в нас перспективи?

— Погані,— відповідав він щораз все безнадійніше й оповідав пошепки невеселі новини.

Миرون з двірником Антоном нишком радісно переморгувалися. З усього ставало ясно, що панству Щекальських, Пемпеків і Врублевських приходить на Західній Україні кінець.

— Ну, що ж...— говорив уночі від безсоння пан Адам.— Житимемо якимось із німцями, не пропадемо. Це не комуна.

А ксьондз навіть признався одверто.

— Хто знає, чи в німецькому ладі, панове, нам навіть не буде безпечніше, коли говорити правду... Пруссаки, пане дзею, вміють взяти голоту за морду. А то в нас оті вічні страйки та демонстрації не давали жити спокійно...

Сімнадцятого дня війни в повітрі стояло затишшя, і всі з льоху вилізли погрітись на сонці вздовж підмурка.

Туди і сюди вулицею, мов очманілі, сновигали невеликі групи військових. Один офіцер попросив у пані напитися води.

— Так-то, панство,— сказав він безнадійно й зі смутком.— Вже ми навоювали, програли Польщу, і тепер можна тільки зуби гріти до спогадів.

— Що таке сталося? — запитали його звідусіль.

— Е-е,— махнув цей тільки рукою і пішов, мов на страту.

Саме після цього надбїг захекано з міста капітан Редель і з місця кинув між усіх страшну вістку:

— Чули, панове? Більшовики йдуть сюди.

— Йой! — ахнули всі остовпіло.— Хто казав?

— По радіо слухали... Молотов...

Ельза зомліла, і стара пані Зоя з прокуроршею приводили її до життя амоніаком. Зовсім з'їхали з глузду і переляканий ксьондз з суддею. Тільки пан Адам, прокурор із зятем і капітан Редель стояли, мов обдерті зі шкіри.

— Що робити, панове, куди тікати?

Капітан Редель махав безнадійно рукою.

— Шкода й думати про втечу... В місті он багато штабних офіцерів не мають куди і на чому втікати. Куди втікати?..

— Ну! — аж упрів прокурор.— Скажіть, панове, що робити нам з грішми, з золотом? — запитав хрипко.

— Оце й мій клопіт,— чорно журився пан Адам.— Пропаде все, як пес на ярмарку. Я вже їх знаю...

В хаті пан Адам поклав торбу зі скарбами на ліжко і дивився на неї з таким боєм, як на покійника. Зоя й Ельза плакали. Старий замислено розглядався по хаті і говорив, що найголовніше — добро сховати, а з повними жменями і в голові буде ясно.

Потім Ельза розшукала в шухлядці цвяшки, а сам пан Адам приніс від двірника пилку і молоток.

— Иди, Катерино, надвір,— сказала на кухні пані Зоя.— Слухай, чи тривоги немає. Небезпечно нам усім в хаті сидіти.

Катря вийшла на вулицю й мовчки зупинилась біля Софії. Вулицею вже явно ходили військові дезертири, а тут і там групами біля будинків гомоніли робітники. Софія міцно стиснула Катрю за руку.

— Катерино, ти знаєш... Іде Червона Армія — визвольницька наша,— сказала їй з радісним хвилюванням.

— Я знаю, Софійко,— так же радісно відповіла їй Катря.

З помешкання Щекальських доносився надвір уривчастий стукіт.

— А мої, видно, цвяхи у свою труну забивають,— додала ще з сміхом Катря, і в неї сильніше застукало серце у грудях.

V

В блискучих панських палацах гомінко розміщалися радянські школи, клуби, дитсадки і лікарні. В комфортабельні кімнати нещодавніх власників заводів, банків і золота переселялися з мокрих підвалів робітники, і їх дружинам, матерям, дітям уперше не вві сні світило сонце з ранку до вечора.

Розквітала мрійно перша радянська весна.

Софія вже зранку навела порядок у своїй новій квартирі, витирала мокрою ганчіркою сліди панів Щекаль-

ських з паркетної підлоги. Час від часу вона ставала усміхнена в залитому сонцем вікні і дивилась любовно на розцвілі каштани вздовж вулиці. Розкішні їх шишки палахкотіли в листатій зелені, мов сонячні свічки, тремтіли в золотій купелі, наче Софіїне серце у radoшах.

— Ой, мамо, як люблю жити на світі! — наче дзвонила над вухом старої матері.

Опівдні вже все було в квартирі так, як хотілося цього Софії. Тільки великий портрет на стіні якогось предка Шекальських драгував її очі. Вусатий, нахмурений шляхтич, здавалось їй, сердився і ось-ось він крикне з чорної рами: «Пся крев, ти, хлопко».

Софія пробувала скинути шляхтича кухонним гачком. Але портрет був важкий, до того ж він висів високо під стелею на міцному цвяху. Досягти його руками з табуретки було їй не під силу, отже, мати порадила:

— Та кинь ти, дочко, морочитись... Ось прийде Мирон з роботи і зди́ме.

— Ех, мамо, що мені пригадалося,— озвалась через хвилину Софія.— Отут біля порога стояла тоді заплакана я, а там дивились на мене, мов на голодну вовчицю, пани. А Вірочку ще можна було врятувати від смерті, говорив лікар... Але молодий пан тільки зареготався на моє горе, а пані тицьнула мені з глумом п'ять злотих...—В Софії заблищали сльози на очах.

Стара перехрестилася, згадавши внучку.

— А ти думала, допоможуть, Софіє...— зітхнула боляче.— Пани... Ну, бач, але прийшла й на їх багатство та гроші своя черга...

Після шостої повернувся з роботи Мирон. Він влетів замурзаний, так, як був біля верстату на заводі, і аж схопився за голову серед кімнати.

— Гей, люди, розбудіть мене,— сказав схвильовано.— То тут ми, Софіє, житимемо від сьогодні? Ми, звичайні робітники, що вже були навіть втратили всяку надію на працю й радість? Ой, мамо, чом я не поет, щоб складати пісні про таку владу!

— Співає, синку, нам усім доля пісень весільних,— відповіла стара.— Бо для нас вона колись тільки плакала в підвалах.

Пообідавши, Мирон взявся за шляхтича на стіні.

— Ану, вельмишановний пане, і ви забирайтеся з хати до чорта! — схопив важку раму обіруч.

Він рвонув щосили раз і другий, цвях з тиньком виврався — шляхтич упав з розмаху на підлогу. Падаючи, портрет вдарився об стілець і розбився, а з нього розсипалось з брязкотом на підлогу золото і брильянти.

Всі так і ахнули вражено.

— Яке багатство! — аж вигукнув Мирон остовпіло.

— Скільки людської праці і сліз! — додала мати.

Софія позгрібала все в одну купу. Потім вона взяла із скарбів одну цяцьку і сказала весело:

— Дивись, Мироне, такий один дріб'язок міг колись і вбити і врятувати не одну сім'ю... А ось їх була в рамі ціла купа — і таки не врятувала панства Шекальських.

— Що ж нам робити з цим? — запитав Мирон заклопотано.

...Вони всі могли б тепер скласти руки й жити спокійно, дармуючи. В усіх колись слуханих казках щасливі бідолахи знаходили скарби і ставали царями, панами, вельможами. Але це вже не казка, і світ тепер не царів, не панів і не вельмож — знали і Мирон, і Софія. Вони знали, що в старому світі скарбами для всіх було золото, а в цьому найбільші скарби — звичайні трудящі руки, за працю яких і радість, і пошана, і велика певність майбутнього.

«Що з цим робити?.. Невже замінити його на свій теперішній спокій, щастя і радість трудових днів у великій сім'ї творців золотого майбутнього?» — думали Мирон і Софія.

Гарячі думки роїлися в Мироновій голові, мов збудоражені бджоли, не спала й Софія, роздумуючи. А вранці вона відчинила рожеве від сонця вікно і гукнула до прохожого міліціонера:

— Гей, товаришу, зайдіть-но сюди — важлива справа.

І коли той увійшов спішно до хати, Мирон з усміхом показав йому все багатство, говорячи:

— Дивися, друже, скільки буржуї з нас надерли... І як ти думаєш, будуть за це блискучі літаки й танки, щоб не дали їм до нас повернутися?

Міліціонер схвально хитав головою, приглядаючись. А на вулиці радісно дзеленчали трамваї і бадьоро поспішали робітники до фабрик та заводів.

НОВИЙ ПОРЯДОК

Прийшли в село німці. Подався в лісі голова колгоспу, товариші з правління, з сільради, в партизанах опинилися хлопці й дівчата.

Замовкло все, тільки німецький танк собакою загарчав на майдані. Старі діди й бабусі наглухо зачинилися в хатах і в пітьмі стали обмотуватись різним лахміттям. Ніби, хто його знає, чи завтра не пектимуть різками... Сидять так люди тривожно в куренях, аж уранці гітлерівський вояка заgrimів прикладом у двері.

— Ей, рус, ферфлюхтер швайнерай. Ауф! Єсть новий бефель від німецький командувань. Кожний хльоп нехай шнель іде в сільраду. А хто не піде, той куля в лоп зіхер получить.

Хто прагне носити німецьку кулю в лобі? Збираються діди й бабусі і штирпають в сільраду. А тут уже за столом гарчить собакою набряклий фельдфебель. Біля нього в'юном корчиться улесливий петлюрівський запроданець.

— Баби геть! — гаркнув на жінок гестапівець. — В нас тільки мушкін має право брати участь у виборах.

Бабусі шарахнулися від сільради, мов кури, а петлюрівський панок розпочав до дідуганів промову.

— Славні брати українці, — запищав він, мов та миша, — гайль Гітлер! Оце нас, пани добродії, німці визволили, і в нас уже буде не більшовицький прапор, тільки жовто-блакитна фана. Аякже! Колгосп ми скасуємо універсалом. На колгоспній землі знов матимете порядного хазяїна — поміщика, як це за старих часів було на Україні...

Фельдфебель штовхнув петлюрівця, щоб говорив до речі, і він замурикував тоненько:

— Хай живе наш ясновельможний канцлер Адольф Гітлер! А тепер слухайте, що я казатиму вам... Наші визволителі-німці потребують, пани добродії, хліба, м'яса і сала, отже, треба нам, люди, новий порядок у селі запровадити...

— Добре він каже,— піддав скоро фельдфебель.— Ганц гут. Треба, люди, нова порядок. Ви об'язан обрати для села порядний старост. Розуміте? Скажіть, хто у вас пув каран більшовиками?

— Еге, говоріть, люди, хто з села сидів у тюрмі за радянської влади,— поправив петлюрівець.— З таких ото нам треба старосту обрати.

Діди клопітливо мовчали і з тугою дивилися на двері, як би то скоріш повтікати звідсіля.

— Нема в нас таких, панове...— озвався хтось по хвилині.— Село наше трудяще, і, як той казав, навіщо здалися нам тюрми і злодії? В нас люди чесні...

— Як? — визвірився фельдфебель.— У вас тільки більшовики у кожній хаті?..

— Чекайте,— врятував справу дід Овсій.— Оце вчора приблукався сюди душогуб Хапун, що й свою матір зарізав. Він усе життя просидів у холодних. Так, може, оце й назначите Хапуна, га?

— Дуже фajn, що він приблукався,— зрадів фельдфебель.— Гітлер, сначить, увільнив народ від більшовицька тюрма. А як Хапун страждав від комуністична власть, то йому слід бути у селі старост. Ура!

— Та нехай вам буде й злодюга, нам що? — зашепелявили дідугани.— Жити з вами вічно ми, як той казав, не збираємося, отже...

— Проголосували, значить, одностайно,— сказав петлюрівець.— Хай живе Гітлер! А тепер ідіть, люди, додому, і щоб до завтра було зібрано в селі для німецької армії 500 центнерів хліба, 100 корів і свиней, 200 пудів яблук і груш, 50 пудів масла, 300 пудів меду, по дві курки з двора та по два десятки яець з кожної курки...

— А хто не виконає наказ, того ми піф-паф...— показав на гестапівців фельдфебель.— Ну, абтретен!

Після таких «виборів» хто міг, утікав у ліс до партизанів. А два колишні куркулі взялися знайти для німців «порядного старосту». Вони шукали Хапуна день і ніч і

тільки на світанку знайшли злодія в рівчаку п'яного.

— Вставай, сучий сину, будеш старостою в селі! — силоміць потягли його до сільради.

П'яний Хапун думав, що його беруть у тюрму і по дорозі втік. За це лютий німець наказав повісити обох куркулів. Третю шибеницю німець звелів зробити для петлюрівця, коли він не знайде для села нового старосту.

Але вночі і фельдфебеля, і петлюрівця повісили на вербі партизани.

1944

ГОЛОБЛЯ

(Гумореска)

В районному кіно з написом «тільки для німців» демонструвалась картина «Непереможність». Ніде в цій околиці партизанів не виявлялось, отже, окупанти з місцевого гарнізону кожного вечора мали можливість безпечно захоплюватись надприродною силою арійського духу і зброї.

Курохвати якраз любувались героїчними подвигами обер-ефрейтора Кретінера на екрані. Тільки з криком «Гайль Гітлер» Кретінер сам один на фронті збив з автомата 65 радянських літаків, підбив з гармати 348 танків і взяв у полон дивізію червоноармійців разом з штабом, генералами та всім військовим майном.

І саме тоді, як нагороджений уже залізним хрестом, обер-ефрейтор, їдучи у відпустку в Берлін, розгромлював по дорозі загін українських партизанів,— у кіно раптом зчинилась паніка. Хтось у темряві став нещадно молотити фашистів по головах. Перелякані гітлерівці кинулись утікати й біля виходу створили таку смертельну давку, що й партизани могли б позаздрити її наслідкам. Коли ошелешені кіномеханіки згодом включили світло, то зал став справжнє побоїще. Одні гітлерівці лежали побиті з поламаними черепами, другі задушені або розтоптані натовпом, треті стогнали смертельно з поламаними хребтами і ребрами.

Містечком побігли вісті, що гітлерівців б'ють партизани. Мізерні рештки німецького гарнізону розбіглися, мов наполохані зайці, комендант з поспіху забув навіть шапку, а запроданець бургомістр пропав десь, мов у воду впав.

На другий день прибув у район броньований загін гестапівців. Шукаючи партизанів, есесівці знайшли в очеретах тільки перелякані недобитки німецького гарнізону, а з димаря міської управи було витягнуто напівживого бургомістра. Єдиним свідком ганебного погрому окупантів під час демонстрації арійської «непереможності» був тільки довгий закований дрючок, що його було знайдено біля дверей у кінозалі.

— Вас іст дас воно? — спитав бургомістра обер-гестапівець Ідіотхен.

— Голобля, пане, — відповів бургомістр, весь чорний од сажі.

— Що, що... У лоб б'є? — визвірився гестапівець. — Хлоп б'є?

— Та б'є, пане, і в лоб, егеж, — знітився переляканий бургомістр. — Але звуть його у нас на Україні голоблею. Голобля воно, пане.

— Гут. Ну, а чий це, ферфлюхтер мауль, у льоб б'є? — в упор запитав він бургомістра.

— Не знаю, ваше гітлерівське благородіє, — аж спотів від страху бургомістр. — Що не знаю, то побий мене тричі лиха година — таки не знаю... Я, пане, зразу ж поліз, як той казав, у димар...

— А я думаль, що поб'ють тебе і без лихої години, — сказав Ідіотхен. Він гаркнув на гестапівців — і ці повели бургомістра сікти різками. Інші курохвати одержали наказ будь-що знайти власника голоблі. Наслідком цих розшуків під вечір у двір німецької комендатури було зігнано сотню селян із розквашеними носами.

— Чий це у льоб б'є? — показав німець голоблю арештованим.

— Моя, пане, голобля, — озвався з натовпу дід Мусій Гнипідкова. Старий був такий здоровенний, що Ідіотхену аж мурашки забігали по спині. З остраху німець не наважився вдарити діда.

— Доннерветтер! — закликав він тільки з ненавистю.

Гестапівці вирішили, що дід саме є командиром загону партизанів, які нарobili ото німцям у кіно лиха і тепер десь ховаються їм на горе. В цьому напрямі Ідіотхен і повів допит. Але Мусій признався до всього, як на сповіді.

— Які там у біса партизани, — заперечив він німцям. — Сам один справився...

І почав оповідати: — Прийшов під вечір до мене старий приятель Лука Крутирiг і приніс пляшку під полою. «Ну,— каже мені,— Мусію, вип'ємо хiба з досади. Корову вже у мене фашисти забрали, невістку загнали в Німеччину, курей розікрали, а останнього пiвня я оце винiяв у п'яного гiтлерiвця на горiлку. Так що дай боже...»

Випили ми по одній, хильнули по другій, поцiлувались за третьою.

«А пам'ятаєш,— каже він мені,— Мусію, як колись, напiдпитку ти голоблюю ярмарок розiгнав у мiстечку?»

«Як же не тямити,— кажу я.— Пам'ятаю.»

«Пам'ятаєш, як у вiсiмнадцятому році ти люшнею з воза перебив нiмецьких карателiв у Вербiвцi?»

«І це, кажу, пам'ятаю, друже мій, як сьогодні...»

Випили ми ще по одній.

«Ну, а тепер,— зiтхає Лука,— ти вже, Мусію, такого не втнеш. Минулося, ого. Скоро тобі,— каже,— фашист і на голову сяде паскудити...»

«Брешеш,— кажу я,— Луко, ще не минулося, в руки мені у злості не попадайся... Ану, став пляшку, чи не зроблю ось на цiлий район тарараму?»

«Йй же богу,— каже,— поставлю.»

«Значить iди зараз, шукай горiлку...»

Залишив я приятеля клопотатися закладом, а сам узяв з воза голоблю і вийшов на мiсто. Скрiзь було пусто, навіть бiля комендатури нi одного нiмця — вони бачите, в кiно копошаться. Еге. Стукнув я злегесенька у перенiсся їх вартового, а сам збоку від апаратної пробрався в зал. Став я і дивлюся на брехню зi злiстю. Якась паршива, пробачте, воша збиває собі наші лiтаки, мов груші, лущить сотнi радянських танкiв, наче вони з паперу, а наші вiйська, буцiм, тiльки і чекають, щоб той їх у полон брав голiруч. Ну, де ж таке було, люди добрi! Плюнув я з образи в руки і давай голоблюю молотити у темряві... Стук сюди, стук туди навгадь, а коли всi «непереможнi» стали з криком тiкати, мов вiвци, я мерщiй зайняв для вигоди позицiю бiля виходу. Ось і всi вам, панове нiмци, партизани,— закінчив дiд Мусiй свої признання.

— Брешеш! — гаркнув Iдiотхен скажено.— Ти, рузькi чорт,— командир, а всiх партизанiв заховав десь і не хочеш признатися... Від такого у льоб б'є нiмецький зольдат не повтiкав би,— уперто зловився гiтлерiвець.

— Не втікав би? Ану, переконаємось...— схопив дід Мусій голоблю у німців з-перед носа.

Затріщали у гестапівців черепи, затріщали також німецькі автомати у страшній суматосі. Але в цьому замішанні старий Гнипідкова десь зник. Кажуть: дід Мусій ще довго після того бив окупантів. Тільки вже не голоблю, а трофейним автоматом і гранатами.

ВОВКУЛАК

Шептали про них різні страхіття, але Таня не йшла ніколи дивитись, вона майже не виходила з хати. І сюди, в хату, поліцай приніс Тані повістку: «Наказується вам завтра об 11-й ранку з'явитися з сином у комендатуру міста, двері № 73. Невиконання наказу карається смертю. Начальник особливого загону «СС» оберлейтенант Пфуль».

Стривожене серце підказало матері не брати дитини. Таня пішла в комендатуру сама. Зайшла сюди, мов у гроб. Жовтий і вимоклий, мов огірок на дощі, гітлерівець узяв від неї повістку і спитав строго:

— А син де?

— Дитина хвора,— збрехала, паленіючи, мати.— Простудилось мале і лежить...

Гітлерівець процідив чітко, не дивлячись:

— Байдуже, хворе воно чи ні... Треба прийти і з хворим. У нас є лікарі на всякі ваші хвороби.

— Чого ви хочете від дитини? — забилося серце в матері.— Хлопчиківі ж тільки п'ять років. Що воно знає...

Але оберлейтенант навіть не повів бровою на її запитання. Він акуратно позначував синім олівцем рясні призвища в списках і раптом кинув їй з ненавистю:

— Твій чоловік у Червоній Армії, ми знаємо. А раз ти кохалася з нашим ворогом, то й синок його — наш ворог. У нас для вас усіх одна дорога. Тррр! — повів рукою по столу.

— Ах, ви вб'єте дитину? — шарахнулася Таня.— Хочете вбити мою дитину?..

Тривога матері не справила ніякого враження на німця. Відповів холодно:

— Те, що ми зробимо, не твоя справа. Тобі ось велено прийти з сином. Німецькі накази не виконують тільки мертві. Зрозуміла?

Жінка стояла, мов очманіла, потім заплакала безпорадно і вголос. Але ридання матері бились тільки одчайсно об німі стіни кімнати й квилінням чайки гинули в кутах. Сльози навіть не роздратовали зелену мумію фашиста. Почекавши, аж поки виплачеться, він мовчки простяг їй злощасну повістку і відрубав, як з автомата:

— Сльози сховай собі на пам'ятку, а накази збройних сил фюрера виконують усі точно і строго. Гайль Гітлер!

Вийшла, мов підбита на обидві ноги. Сльози розпуки залили потоками вулиці, чорне горе висіло над усім окупованим містом. Навіть затишна колись кімната стала для Тані кліткою. Бездушна потвора їхала в цю клітку страшні лапи, кривавила кігтями материнське серце, хапала за шийку маленького Вовика.

— Господи, як врятувати дитину? — трепетало Танине серце.

Жінка вирішила тікати з дитиною світ за очі. Але ще цього ж таки дня постукав у хату поліцай і звелів їй показати документи. Оглянувши, не віддав Тані.

— Наказано віднести в комендатуру. Там і одержите, — сказав поліцай.

Куди підеш без паспорта, без перепустки? Таню брала розпука. Що робити, як захистити малого від ворога? Білась пташкою об двері небагатьох сусід і знайомих, але люди боялись. З фашистами жарти короткі. За будь-що — розстріл або шибениця. Мало ж то людей уже вбили, прокляті?

А втім, Таня навіть боялась розлучатись із дитиною. Хто ж краще матері захистить сина від смерті. Ні, вона нікому не віддасть свого Вовика. Хай убивають їх разом. Така вже доля.

Жінка зачинила наглухо двері, затягнула хустками вікна, одігнала геть сон і спокій. Дитині казала гратись пошепки і сама теж ходила навшпиньки по хаті. Кожний шорох і стукіт на сходах напував квартиру тривогою. Німець!

Але минув день, другий, третій. Ніхто не тривожив. Може, заснуло лихо? Страх Тані улігся, треба було

дістати їжу. Попрохавши до хати стару Настю з підвала, Таня зважилась побігти на базар. Тільки виміняє ось туфлі на дрова і картоплю.

— Ви ж не пускайте ніде Вовика з хати, бабусю,— наказувала Насті стурбовано.— І в хату не пускайте нікого.

На базарі Таня збула все абияк і летіла додому на крилах. Ще з вулиці вгледіла вона на подвір'ї авто, і серце її обдало холодом. Світе мій! Таня сполохано вбігла в хату. Стара безпорадно розвела руками, але мати й не бачила Насті. Біля стола сидів, розвалившись, оберлейтенант, а Вовик гомінко показував «дяді» нехитрі іграшки.

Таня знепритомніла.

* * *

Ситий кіт не душить мишу одразу. Він тільки частково обезвладнює жертву й грається її безнадійними рухами. Збоку здається, що кіт зовсім байдужий на мишачі рухи, він навіть очі мрійно примружив. Але це тільки лукавство. За маскованою мрійністю вій, у зелених очах котюги світиться хижацька насолода й зубата, напружена чуйність за всіма рухами жертви. Хай тільки миша серйозно спробує втекти від примружених очей.

Так гітлерівець грався почуваннями жінки. Таня була в його зубах, у всяку пору дня й ночі, він стинав їй кров холодом страшно бездушних, зеленкуватих очей. Часто вночі мати прокидалася з жахом і нестямно шукала фігурку дитини на постелі. І коли не торкалася вмиль теплого личка — її обличчя обливав льодовий піт. Ху! Як осоружно було прокидатися й жити весь день із страшною думкою про невблаганне лихо.

Колись у дитинстві мати оповідала Тані казку про вовкулаків, що ловлять і душать дітей. Слухати було моторошно, але ж це була казка. І мати сиділа над нею. А ось уже не казка, тільки страхітлива дійсність. І немає вже біля Тані матері, щоб захистила од лиха, не розганяє також моторошної дійсності ясний ранок і сонце.

Жила, мов приголомшена. Правда, той раз гітлерівець не забрав сина, він навіть послав шофера в аптеку за амоніаком, щоб привести її до свідомості. Коли очуняла, Пфуль реготався з її кволості й не згадав ні словечком про повістку й наказ. Шафа Тані захопила увагу німця.

Відчинивши її, він зовсім свobodно, по-хазяйському, став поратись у чужому добрі. Тані було страшно й ніяково, що в білий день таке бачить. Але в очах обер-лейтенанта не було ні злодійського збентеження, ані сорому. Робив усе так, наче Тані й не було в хаті, і взагалі начебто речі не мали власника. Він зняв з кілочка чоловічий костюм, згорнув у кишеню годинник і портсигар, взяв її шаль і дитяче пальто. Жінка німіла від здивування і переляку.

— Пане...— зважилась раптом на слово.— Це в мене єдине пальтечко для дитини. А зима ось-ось...

— Нічого,— одповів гітлерівець байдуже.— Воно якраз на мою Лізочку підійде. А твоєму пальто не потрібне.

Мати тремтіла. Нежданий візит роз'ятрив у серці рану, посіяв у хаті непевність. Коли нагряне лихо? Трепетний страх жінки змінювався уночі страшним маренням і вкінці вилився у мігрень. Часті головні болі наче висушили Тані мозок, висмоктали всю здатність думати про рятунок.

— Чого ти, мамо, кричиш уночі? — допитувалось хлоп'я.

— Голова болить, синочку,— голубила його зажурено.— Ох, як болить, дитино...

— А я знаю... Бабуся Настя казала, що ти боїшся того фашиста.

— Всі його бояться, Вовику.

— Ну, а я не боюся. Він навіть не знає, що в нас дітям дають подарунки на Жовтневі свята. Дурний він, і револьвер у нього не такий, як у дяді Олексі. Ось придуть наші, і ми відберемо у нього пальтечко й револьвер.

Але наші тільки зрідка літали вночі над містом надією. Окупанти спішилися розчавити в людей усі прагнення, глушили автоматними чергами провісників волі. Сумно було в місті. Тяжкі осінні хмари повзли над будинками, мов полчища окупантів по вулицях, гнітили всіх горем і нестерпністю.

І ось випав сніг. Сіре подвір'я застелилося білою скатертиною, а ветхий дах будинку заяснів срібною сивиною. За весь день білу скатертину подвір'я перешила тільки одна чорна мережа від людських кроків. Тільки надвечір, коли сонце взялося красити рум'янцем дахи і фасади, сіре авто розтягло площу подвір'я двома кривавими смугами. У Танин під'їзд ввійшов гітлерівець.

Цей раз Пфуль навіть не сів на стілець у кімнаті. Ober-лейтенант був сердитий і різкий, мов багнет на морозі.

— Ми часом можемо бути чемні навіть перед вами, советськими бабами,— сказав він Тані з презирством.— Але порушення наказів не прощаємо навіть німкеням. Завтра ти приведеш свого хлопця в комендатуру. Зрозуміло? Ауф відерзейн,— повернувся до виходу.

Таня тремтіла, мов у пропасниці.

— Пане, паночку...— заблагала вона раптом крізь сльози.— Пощадіть. Ну, невже ви вб'єте дитину, мою одну-однісіньку дитину? Благаю вас...— шукала людської іскорки в очах вовкулака.

Але в погляді гітлерівця був тільки жорстокий холод вбивчого механізму, що дивився на жінку впритул. Ні співчуття, ні досади, ні найменшої рисочки хвилювання не було в його очах. Таня мертвіла від цього погляду.

— Пане, ви ж офіцер, а воно безбройне маля,— горлицею благала мати.— Не мучте. Ну, скажіть, що ви солдат і не вбиваєте дітей...

Жінка не зводила з нього тривожних очей.

— Ми присягали фюреру і націонал-соціалістичній Німеччині не шадити нікого в Росії,— і ступнув у кімнату, де спав Вовик.

Однак Таня загородила шлях фашистові. Вона випросталась перед ворогом на весь зріст, очі матері спалахнули враз гнівом львиці.

— Стріляй у мене, іроде! — закричала вона божевільно.— На, стріляй, гадино, в груди, будь прокляті ваші матері, ваш фюрер, і всі ви, розбійники...

Штовхнута з усіх сил, жінка осунулась на підлогу і нестямно забилася в риданнях. А фашист зареготався на весь рот. Це був сміх сатани, не людини.

* * *

Іноді мучить вас тяжкий сон. Моторошний він не так несамовитою примарою, як цією страшною пасивністю всього вашого «я». Віч-на-віч смертельної небезпеки, ви чомусь зовсім безвольні, не можете ні захищатися, ні втекти. Ноги раптом стають колодами, руки у вас кволі й нікчемні, крик застрягає в горлі. Свідомість безсилля

наче заморожує ваш організм у стан цілковитого отупіння.

В такому отупінні була сьогодні Таня. Ще вчора вона готова була мури розбити для рятування сина. Але після осоружної ночі з безсонністю і мігренню — в голові її стало враз пусто, як на цвинтарищі. Таня не могла уже думати ні про що. Йй ось на диво байдужим стало все горе, байдужим світ і життя, байдужою доля дитини. Не тільки байдужою, навіть якоюсь осоружною стала для неї рідна дитина. Щось наче перегоріло у серці жінки. Дивилась на змарніле хлоп'я сумом захололого горя, і вже не кривавий вогонь опікав її душу, тільки попіл шарудів сухо в серці. І теплі сльози раз у раз котилися мимоволі з очей матері.

З тисячі думок залишилась у дивовижно порожній голові Тані одна-єдина думка: «Треба йти в комендатуру». Ця думка заповонила вже невблаганно всю її волю, жінка корилась їй механічно, мов у летаргу. Порадь хто тепер Тані щось інше — вона, може, і прокинулася б від цього дивного отупіння. Але що могла порадити їй стара Настя і залякані своїм горем сусідки. В тієї окупанти повісили чоловіка або сина, в іншій — забрали дівчат на наругу. Бувалі діди — й ті зовсім не знали, як радити собі з гітлерівцями, не вбиваючи їх усіх.

День видався ясний, погожий. Скрипучою від морозу вулицею везли німці ялинки в свої лігва й казарми. Завтра — Новий рік.

Тогідь Таня в цей день водила Вовика в дитсадок на ялинку. Наряджала сина в дорогу й тепер. Одягала маленького в старенький піджачок, кутала хусткою груди і личко, натягала на ніжки тісні вже валянки. Дитина допитувалась зацікавлено:

— Куди ми підемо, мамо?

— У місто нам треба,— відповіла глухо.— Підемо на ялинку...

— А чого ж ти плачеш?

— Як же... Тебе пустять на ялинку, а мене ні. Того і плачу.

— Пхі. А ти не плач. Я подивлюся і все тобі потім розкажу. Геть усе чисто, мамо, розкажу...

Таня мовчки замкнула хату, однесла ключі старій Насті і, здригнувшись усім тілом, поволіклась подвір'ям, мов не своя.

Ішли знайомими вулицями в центр міста. Але скрізь було майже пусто, сновигали тільки німці в кудих шинелях. Людей можна було полічити на пальцях. Тут і там пробігали тільки провулками діти або згорблені діди та бабусі. Кому охота пхатись у гітлерівські облави та відправку в Німеччину. Люди сиділи в холодних квартирах і зогрівались єдино надійними вістями з фронтів, що появлялися хтозна-як і звідки. Ці вісті щораз більше впевняли всіх, що прийде кінець окупантам.

— Мамо, що це? — раптом вражено показав хлопчик рукою.

Таня глянула й мовчки потягла дитину в провулок. З балкону поліклініки звисали трупи повішених. Жінка зупинилася з острахом. Щось наче штовхнуло її приспану свідомість, в голові затріпотіла прольотом стайка думок. Боже, куди я йду на свою загибель. Іти чи повернутись...

— Ну, що це, мамо! — настирливо шептала дитина.

— Люди, синочку, наші люди,— відповіла нескоро Таня.

— А чого ж вони так... ну, гйдаються страшно,— тривожилось маля.

Таня терла рукою гарячий лоб і мовчала. Якийсь чорний туман залив їй очі, здавалось, від напору його голова трісне. Геть, геть звідси, мерщій! — жажнулась жінка й сполохано, майже бігом потягла дитину провулками.

Ось і зловісна паша комендатури. Таня показала вартовому зачовгану горем повістку й пірнула в могильну темряву коридорів. І тільки тут, слухаючи лункий відгомін своїх кроків по плитах, Таня враз немовби прокинулася з отупіння. Виразно зрозуміла страшну мету власної ходи. «Куди ж ти тягнеш дитину, навіжена?» — так і закричало щось жінці звідусіль. Це був такий несамовитий голос, що Таня аж схопила малого на руки.

«Тікати, мерщій!» — майнуло їй у думці, але, пройшовши назад кілька кроків, жінка спинилась розгублено. Як вийдеш звідси без перепустки... Охляло поволікла вона ноги назад в глибину коридора. Була, мов обварена в окропі.

Затаївши подих, Таня зайшла в знайому кімнату. Вовкулаки не було. За столом Пфуля сидів череватий німець з ротом товстого коропа. Він загув наче з бочки:

— До кого?

Таня без слів подала йому повістку. При цьому дивилась на його з таким, мабуть, одчаєм, що грубань збентежився.

— Ну,— сопів він, не розуміючи.

— Ось я прийшла, привела вам сина,— сказала вона тихо.— І прошу у вас тільки одного: коли заберете дитину — вбийте нас разом. Не мучте...— рвався їй голос від хрипоті.

— Ейн момент,— встав німець з-за стола.— Підожди,— кинув він жінці розгублено й зник у кімнаті праворуч. Одну мить здалося Тані, що почула осоружний сміх Пфуля там, за дверима. Але дослухатись вона так і не встигла, бо з дверей знов виринув черевань.

— Гер полковник хоче тільки поглянути на хлопця,— взяв він од неї дитину, що раптом заплакала з переляку. Таня була така приголомшена, що не встигла й приголубити мале. Вона кинулась до дверей, але двері були щільно зачинені. Злякана й затривожена мати застигла посеред німої кімнати.

Довго стояла Таня в напруженій тишині. Серце її завмерло, горло душили раз у раз клекотливі ридання. Але плач так і не міг ще прорватися наверх. А потім ввійшов німець і сказав Тані йти додому.

— Як так додому? А дитина?! — зойкнула Таня.

— За сином прийдеш пізніше... Або й ні, ми самі привеземо тобі дитину. Перевіримо і привеземо.

— Брешете, ви вб'єте дитину,— ледве дихала Таня.— Я ждатиму тут.

— Тут не можна,— кресанув німець, мов підковою.

— Я не піду, не піду звідси без сина,— закричала Таня одчайоно і на весь голос.— Віддайте мені дитину, віддайте дитину, убивці...

Черевань гукнув вартового. Цей схопив Таню під пахви і силою поволік її коридором на вулицю.

— Марш.

* * *

Обманута й осиротіла Таня бродила попід комендатурою, мов привид. Ходила і голосила навзрид. Сльози мерзли жінці на щоках, клеїли набухлі повіки, вкривали памороззю світ і надію. Гітлерівці, проходячи, зупинялись і реготалися з божевільної.

— Пусти, там же моя дитина,— благала Таня вартового на дверях.— Мені ж веліли прийти знов.

— Веґ! — гаркав той собакою з-під каски.

— Веґ, веґ, веґ! — гарчали так само на неї біля воріт, під будинком і на розі комендатури. Коли ж Таня не слухалась «веґів», її штовхали прикладом, або тручали з усіх сил на вулицю. Таня падала, вставала розтріпана, і знов квиліла чайкою попід мури.

— Пустіть. Ну, пустіть, там же мале моє плаче...

— Веееґ! — бездушно різало раз у раз її вуха.

Десь уже під вечір з комендатури вийшов якийсь довгов'язий панок у цивільному хутрі.

— Ви чого, пані, плачете? — поспитав її чисто по-нашому.

— Не пускають,— ледве схлипнула Таня крізь сльози.— Там мій Вовик, а вони не пускають...

Розпитавши толком, у чому справа, панок обіцяв миттю вияснити все в комендатурі. Тані аж світ прояснився. Панок таки дійсно повернувся в будинок і незабаром вийшов звідти з широкою посмішкою на холуйському писку.

— Гайль Гітлер! — гукнув він до Тані ще з під'їзду.— Ви, пані, даремно тут німецьку владу компрометуете публічно,— сказав він ображено.— Синок ваш давно вже дома.

— Як дома! — не вірила Таня.

— А так... Вам же сказав фельдфебель, що привезуть дитину додому. Німці, пані, акуратний народ, го, го...

На radoшах Таня забула й подякувати панкові. Вона прожогом побігла додому. «Та й чого це я, дурна, билась там аж до вечора? — дорікала собі в мислях.— Я там очі виплакала, а мале десь у хаті плаче голодне... Коли б хоч Настя догадалась сама та затопила у грубці — там і кілька ломак є під шафою... Ху, а коли якраз Насті дома не було й вони не знають, де подіти Вовика?» — майнула їй тривожно у мізку.

Ще більша тривога огорнула жінку вже на подвір'ї. Весь час порошив сніжок, а коло будинку ні знаку коліс. «Мабуть, пішли з вулиці пішки в квартиру», — заспокоювала себе Таня надією. Насті у себе не було, і це ще більш бадьорило матір. Ну, ясно, стара з дитиною в хаті... Схвильована Таня побігла наверх, і з ходу застукала у квартиру. Йй відчинила мерщій зраділа бабуся.

— Вовик дома? — з порога-таки спитала Таня.

Стара видивилась на неї перелякано:

— Лишенько! Та ти ж оце пішла з ним ще зранку, і я вже очі за вами видивила...

— Не мучте, бабусю, — не вірила Таня, — ви ж бачите, що я ледве на ногах держусь... Дитина з вами.

— Хрестися, дочко, ти при умі?

— Як? Нема Вовика, не привозили...

— Нема й не було, — відповіла бабуся з жахом.

Таня мовчки, мов сновида, поволіклася в кімнату і без духу сіла на ліжку. Стало так тихо, що Настя застигла боязко, мов коло мерця.

* * *

Авто раптом стало за містом оддалік розбитого заводу. Хлопчик уже не плакав, тільки часто схлипував із надією. Адже ж ідуть до мами, хоч і було тривожно, чого це вона пішла так далеко. Гітлерівець навіть дав дитині півплитки шоколаду, що таяв і розлазився в жменьці.

Вони пішли від машини навпростець снігом і коло глибокого рову спинилися. Гітлерівець розстебнув шинелю і запалив сигару. Малий їжився од холоду і тремтів усім тілом.

— Дивись он туди, бачиш? — показав раптом гітлерівець рукою.

Дитина вп'ялила оченята в снігову даль, але в густих сутінках вечора бовваніли тільки руїни страховищем.

— Ну, де, де мама? — залебеділо маля розчаровано. — Я нічого не бачу, — хотіла повернутись дитина, але вмить луснув сухий постріл. Хлоп'я, і не скрикнувши, уткнулось голівкою в сніг. Пфуль стояв і дивився на судороги розплатаної фігурки. Потім зіпхнув трупик чоботом в рів, застебнув кобуру і шинелю й бадьоро пішов до машини.

— Капут, Максе, бачив, як воно клюнуло мельком? — здалека гукнув до шофера. — Ну, заводь, поїдемо...

Дома Пфуль не барився довго, і скоро вони поїхали в ресторан «Дойчланд», де збирались тільки гестапівці й офіцери «СС». Тут уже дзвінко кресала музика, вікна здригалися від п'яного гамору. З одчинених кватирок бухали сиві струмені алкогольної пари.

Шофер закотив машину у двір і побіг у солдатський шинок на розі й собі ж зустрічати новоріччя. Пили всі і шварготали, мов собаки над падлом. Максіві вже було таки іскристо в зубі, коли звелено подати машину. «От іще сімсот чортів!» — закликав він під ніс за дверима.

Ніч розхристалась метелицею. Все крутилося з снігом у шаленому танці, за сивою порошкою не видно було ні будинків, ні вулиць. Вітер шарпав скажено обривками дротів, стугонів дико в руїнах розбомблених кварталів.

— Куди поїдемо, гер обер-лейтенант? — нагрівав Макс мотор біля під'їзду.

Пфуль вийшов п'яний, мов оглушена риба. Він безтямно лаявся з кимось і раз у раз гикав обурено:

— Дурень твій фон-Бохен, от що я кажу. І фон-Бохен дурень, і ми всі дурні, ферштеген? Паулюс уже в капкані, і з наступом не вийшло. У Росії нам, мабуть, амба, а ти кажеш, фон-Бохен... Дурень він, твій фон-Бохен.

Широко ступаючи ногами, він стукнувся об радіатор і спохватився весело:

— А, це ти, Максє... Зер гут, давай змахнемо до тієї... Ну, чорт її, русіш, що ревіла вдень під комендатурою... Тані,— пригадав накінець.— Я їй розкажу, як дитину ми ловко уколошкали, га. Ги-ги-ги-ги...

Ізда була проклята, на вулицях тут і там понамітало вже снігові греблі. З трудом вони добились до цілі, і Пфуль зник у під'їзді наче мертвого будинку. Шофер чекав зо чверть годинки, а потім махнув рукою і виключив мотор. Він згорнувся тепло в куточку машини й пірнув мимоволі в хмільну, солодку дрімоту.

А снігом віяло навкруги, мов із сита.

* * *

Німці хватили всіх під гребінку, але в квартирах були тільки старі і німечні баби та дідугани. Люди повтікали світ за очі ще зранку. Гестапівці гасали і по сусідніх будинках, шастали з автоматами по всіх підвалах і закамарках. Однак ніде Тані не знайдено. Втік також шофер зо страху.

Майор фон-Захсен хмурився і від хмільної ночі, і від препоганих вістей з фронту, і від того, що біля Пфуля не знайдено сумки з паперами та документами. З досади він

велів повісити десяток спійманих жителів і сам застрелив у дворі троє дітей арештованих. Але справа од цього не покращала. Полковник із штабу звалював усе на халатну безтурботність, він сердився, що партизани, мовляв, скоро битимуть офіцерів навіть у міській комендатурі.

Фон-Захсену кортіло розкрити будь-що небезпечне партизанське підпілля, і в цьому напрямі він звелів вести слідство. Але ніхто з арештованих до партизанів ані до зв'язків з партизанами не признавався. Всі говорили на допитах, що бачили Пфуля раз чи двічі у дворі, знали, що замучив жінку донікуди, шептали також, що Таня мусила повести дитину на смерть в комендатуру. А раптом на світанку Нового року пішов страх поміж люди, що оберлейтенант лежить трупом у Таниній хаті.

— Хто ж його заманив туди? — сушили собі голови гестапівці.

Стара Настя відповідала слідчим сердито:

— Хрестіться та гиньте в болоті! А хто ж би з людей та ще заманював вас, чортяк, у хату. Вас оце також заманювали до нас дітей убивати? Сам, упирика проклятий, приїжджав пити кров з жінки. А серед ночі ото вламався, сучий син, до хати п'яним ведмедем і давай заливати ледве живій жінці сала за шкуру. Я стою й тетерію. «Ти, — каже він, — хотіль бачити своя син. Твій кіндер клює уже носом у снігу за містом...»

«Ти його вбив, проклятий?» — схопилась вона страшно за голову. Ірод зареготався, мов чорт, і почав їй розповідати глумливо, як це він віз та вбивав дитину в потилицю. Ой, господи. Тоді моя Таня схопила...

Насті обривали тут кожний раз схвильовану бесіду:

— Знаємо, знаємо... Говори, бабо, хто їй наравяв убити так хитро, куди вона втекла.

— Піду, — сказала, — Насте, помсти на німців шука-ти, — відповідала стара. — Візьму, каже, гранату, візьму у зуби ніж і в саме пекло піду звіром за ними. Піду в Німеччину їхніх сук різати, щоб не плодили іродів...

Бабу Настю сікли різкама, морили голодом, але про партизанів вона нічого не знала.

Дні йшли, і заморена стара вже збиралася вмирати в тюрмі. Аж несподівано вранці двері каземату відчинилися навстіж, і гітлерівець виштовхав прикладом бабу на подвір'я. «Вішати!» — перехрестилась стара, вгледівши й інших страждальників.

— Шнель, шнель! — чогось квапились гітлерівці.

Настю, мов лантух у млині, викинули на грузовик. Крізь гудіння мотору чути було грізну канонаду за містом, лопотіли тріскуче кулемети... «Наші йдуть», — загомоніли, тремтячи, арештовані. «Ідуть наші»...

— Куди ж нас везете, чортяки? — спитала Настя довготелесого ірода в касці.

— Стріляйт, — вишкірив він до людей зуби. — Капут.

Вулицями зовсім безладно пливли потоки німецьких танків, автомашин, обозів, перевалювались хаотично потріпані полки і батальйони. У понурому скреготі й торохтінні мутна повідь дико вирувала на поворотах і спішно відпливала з міста на захід.

Німці тікали з України.

ВЕСНЯНИЙ ШУМ

Царинами та кичерами навпростець прибігли з Косова арештовані восени Черленюки — старий Митро з синами — і наробили у селі вітру весняного:

— Гей, люде, нема уже в Косові німців, бігме-боже, їм амінь! Та й усюди вже на всі сторони Червона Армія так фашистів періщить, як град гусеничну черву під час бурі. Одні гітлерівці валяються скрізь по дорогах мертвими полінами, інших злодіїв наше військо гонить отарами в полон десь на Коломию чи Снятин, а перелякані рештки гітлерівських полків так віють горами аж на Венгри, що всі зайці дивуються...

— Такий вам, чуєте, по дорогах рев і скрегіт від наших танків, що гори з дива сідають, кам'яниці хилитаються в місті.

— А в Косові було велике віче на ринку. «Збігайтеся, люди, сюди,— казав з танка якийсь файний генерал з вусами,— буду вас вітати, буду всіх з празником радянської волі поздоровляти». Там таке діялось між народом і військом, що люди плакали з радості.

— Ви бачили,— говорив цей генерал сивий,— що тут з гітлерівцями сталося? Таке,— каже,— ми нині робимо з ворогами скрізь на всіх фронтах. Тисячі Гітлерових злодіїв ми оловом та землею сирою годуємо, тисячі у полон на народний суд забираємо, а ще,— каже,— тисячі гонимо геть з України, як тих тхорів з комори та в мишоловку...

— Хай жие,— сказав,— Радянська Україна! Хай жие великий наш Сталін! Ідіть, рідні газди і газдині, додому, хапайте всіх німецьких попихачів за собачі хвости і запроваджуйте скрізь владу радянську.

— Та ще розказував наш танкіст коло Пістиня, що в Коломиї наші зненацька скочили німцям на голову, а в Делятині загорнули в сак цілий-цілісінький мадьярський полк з офіцерами і жандарами...

Село заклекотіло від таких вістей, і збентежений вїт закрутився у цьому клекоті, як та муха в окропі. Він побіг здуру в поліцію скаржитись на село комендантові, але тут уже вартували Зеленюкові та Паращині легіні з мадьярськими карабінами.

То мусив уже він волікти геть підкошені ноги в комендантову «цимбру», а тут і комендант-німець, і всі чотири мадьяри, і два запродавці Гітлера — поліцаї сиділи роззброєні на лаві, такі вам чорні та темні на світлі, як мокра головня на білій скатерті.

— До дідька в пекло! — лементіли мадьяри, мов гуси у клітці.— Война уже, люди, капут, Гітлер капут, Хорти капут, мадьяр здався в полон і пустить нас додому.

Але кременезний Гарматюк з комендантовим автоматом реготався з дурної ворожої бесіди і відповідав на їх мову:

— Е, ні, братчики, посидьте ще та побудьте в нас годинку-другу, коли вже прийшли у село непрошені. Капустаєте нам тепер дуже красно, але вчора ще ви зовсім не такої співали. Аякже! Та й додому ви чогось досі не квапились, але кому вже в дорогу, тому і час. Почекайте, лишень, хай громада «пасіршайни» в дорогу повипишує.

— А що буде, вуйку Кириле, з нами? — ховали від Гарматюка очі поліцаї — прихвосні комендантові.

— Пес тобі вуйко, злодюго! — сердився Гарматюк на запродавців.— Не квапся, ще встигнеш довідатись. Що буде гітлерівській бабі, те і всій вашій собачій громаді.

Ніхто нікого не скликував, а народ так і йшов звідусіль. Наче весняні ручаї з гір, пливли люди вулицями й стежками. Таке закипіло народом, що господи, муравлище одне, а не подвір'я. А перелякані вороги і запродавці скидались уже в цьому людському муравлищі на плюгавих скорпіонів з відгризеними лапками.

Вїт сухо шкрябав пальцями червону потилицю і валив усю вину за розбої та грабіж на «непереможну» гітлерівську потугу.

— Казали мені обдирати село, як ту липу, для райху— я й обдирав. Казали видавати людей на смерть— я й давав списки. Отуманила мене, люди, непереможність

гітлерівців, як димом, так осліпила, ніби полуду на очі поклала. Де ж то хтось думав, що так вона скоро пропаде? Та ж то, людоньки, була сила, ну... чоловік присягнув би на те, що ніхто її не осилить.

Люди навколо кричали на ворогів, нетерпеливились, а комендант клявся війтом і поліцаями, що у всьому вина тільки Гітлерова. Без його наказу він би, мовляв, навіть мізинним пальцем села не торкнувся. А що він сам розстрілював людей і грабував для себе і для своїх кіндерів у Німеччині — ну, на те вона була війна, а не мир.

— Війна є війною, але коли тепер війні капут, то я вже — люди, і ви будьте люди. Що там будемо рахуватися? Якби-сте,— каже,— пустили мене до свого гаузу, то я сам би плюнув на Гітлера, такий я нині сердитий на нього.

Але люди заплювали йому бандитську морду за таку пізню співанку.

— Таж ти, іроде гітлерівський, сам щонайскаженіший пес і драбуга на всю околицю! — посипалось на гітлерівця, мов каменюками. — Ти ж нас і за людей не признавав із своїм Гітлером, ти ж з нас три роки кров смоктав п'явкою, і сам ти, вороже вороженний, півсотні наших людей повбивав он під кичерою! А тепер, звіре, кажеш: війна капут, і некараний додому збираєшся?..

— Гей, газди, дайте мені сокиру, хай я цьому катюзі голову розчімхаю,— кричала дужче всіх баба Палагна, що в неї трьох синів гітлерівці замучили.

Але Палагну втихомирювали розумніші, бо мусив бути порядок. На щось же писали он Федорчуки на папері всі людські кривди та муки в селі від загарбників. На щось же поїхав галопом Кіцюк аж у Пістинь за судом радянським. То мусив бути громадський суд над злодюгами як належить, вирок з підписом і печаткою.

А щоб люди не хвилювалися дармо-пусто, Никифоруки тут же взялися шибеницю на дворі майструвати.

Комендант тепер бурмотів перелякано, що він — полонений, але гуцули злобно сміялися з таких «крігсгефангенів»*.

Гітлерівці гукали раз у раз «капут Гітлер», але їм горіли, що запізно вже вони навчилися цієї співанки.

Війт з поліцаями слизькими вужами корчилились перед

* Крігсгефангенер — військовополонений.

ногами громади. Але всі люди знали, що гадина смертельно кусає.

Мусив бути суд над злодюгами. Він висів над кровопивцями гострими скелями Довбуша, шумів соснами і смереками, ревів нестримним потоком радянської весни в Карпатах.

1944

РОМАНТИЧНА ІСТОРІЯ

(З тюремних спогадів)

У нього навіть прізвище було романтичне: Вальс. Юнак був закоханий вище вух, цілий день він тільки й говорив усім, що про свою дівчину. І яка вона гарна, і яка мила, і яка вірна, хоч в це останнє ніхто з «хлопаків», тобто злодіїв, не вірив.

— Іди, йди, дурний Казіку! — сміялися з нього відверто. — Бабі він вірить, фраерці... Та вона вже сьогодні десь з кимось іншим гуляє.

— Е, ви не знаєте, хлопці, моєї Маньки, — не допускав жодних сумнівів Казік. — Вона не така, бігме, вона мене любить. Ось учора навіть тютюн і білизну передала мені, еге. Ви розумієте, що значить, коли дівчина кохає? Е, та що вам говорити!

Він замріяно ходив по камері і безперестанно співав модні тоді в кав'ярнях польські романси:

Я цілий світ кину в ноги коханці,
Палкій, вогнистій своїй любці-мексіканці,
В її обіймах я весь завмираю
І сил не маю
Від щастя утекти...

— Вальс, заткни пельку! — стукав ключами в «іуду» сторож з коридору. — Співатимеш в опері, коли вже своє відсидиш, а тут в'язниця.

— А як я не послухаюсь? — навмисне дражнив сторожа Казік. — Я, пане Кашевка, цей раз політичний в'язень, таке навіть написав мені на папері пан сендзя. Так що я можу й не шанувати тюремні правила, ви розумієте?

І співав далі:

Я цілий світ кину в ноги коханці,
Про її ласки мрію ввечері і вранці,
Кохання це є, мов сонце в zenіті...

— Пся крєв він, злодюга один,— політичний,— вже таки гримав у вічко «пан відділовий». — Вальс, отака зараза злодійська,— «політичний», чував хтось таке? Слово гонору, шляк може трафити чоловіка!

— А нехай вас і трафить, про мене! — відповідав Вальс байдуже.

— Що, що?.. Як ти сказав? — загрозово відчиняв Кашевка двері.

Могло б дійти до неприємностей, але інцидент розумно ліквідував бувалий кримінальник Антко Пуп, що «ламав уже п'яте поліно», тобто досиджував п'ятий рік вироку за неfortunне пограбування квартири апеляційного прокурора.

— Ти що, Пуп, здурів на старості років, щоб лізти у прокурорську квартиру? — з докором говорив йому слідчий, як старому «знайомому».

— Пане раднику,— відповідав на те Пуп,— скрізь кризис, шляк би це трафив, і в Польщі порядному злодієві уже ні за що взятися. Всі крадуть, по банках — одні копійки, отже я думав, що хоч на вломі до пана прокурора трохи підлатаюся...

Оцей Пуп сказав найженому сторожеві:

— Пане Кашевка, дайте спокій. Служба — службою, ми — злодії, а ви паньстеровий урядник *, ми сидимо, а ви мусите сморід наш нюхати...

— Ну! — не розумів Кашевка.

— А те, що світ, пане мій,— карузель, а люди—паяци. Сьогодні ми тут, а завтра, дасть біг, вийдемо звідси і... На біса вам ворогів зайвих на світі?

— Чого ж він, зараза, вважає мене за дурня! — ніби ще сердився добродушний «пан відділовий». — Каже: я політичний. Я десь маю таких «політичних», чуєш, Вальс?! А втім, в нас і політичним співати тут заборонено.

— Рація, пане Кашевка,— погоджувався Пуп. — Тільки щодо «зарази» ви помилилися, а це вже недобре... Де ви бачите тут «заразу»? В нас тут самі порядні злодії.

* Паньстеровий урядник — державний службовець.

А злодійська «зараза» сидить, ви знаєте, у сто десятій над кухнею, отже, прошу вас рахуватися із словами.

— Ну, ну... тільки щоб мені було тихо, панове злодії,— вже мирно зачиняв сторож двері.

Гірше було, коли в коридорі мав службу рудий, мов собака, Жулцінський, прозваний «богородицею» за свій фанатизм католицький. Цей не знав жодних поблажок на службі, а Вальс любив подразнитися. Якось повертаючись тюремним гуртком з прогулянки, він жартома заспівав «богородиці» у вічі революційні строфи «Варшав'янки»:

Наспіє скоро день розплати,
Тоді суддями будем ми...

— Єзус-Марія, він мене судити збирається,— так і скипів Жулцінський.— А шляк би тебе трафив, злодюго! «Богородиця» бив Вальса ключами по плечах і гукав на весь рот у кінець коридору:

— Пане інспекторе! Пане інспекторе! Ви чули таке?

Тільки навмисний гомін усіх в'язнів глушив крик раптової люті Жулцінського і рятував жартуна від інспектора і можливого карцеру.

Такий був Вальс у тюрмі. А «на світі» це був фронт за першим криком львівської моди. Шикарний англійський костюм кольору спілої сливи, чепурні темножовті туфлі «гудеяр» з першокласного магазину, легенький капелюх, заводяцьки заламаний модно. В руці — рукавички, а на руці знов-таки дорогий літній плащ з англійського габардину. Ні дати, ні взяти — оперний артист або чепурний синок подільського шляхтича з розряду свавільної «золотої молоді».

На львівському Корзо він нічим не різнився від елегантної публіки, ба навіть навпаки — викликав заздрість смаком добірного одягу. То ж гуляв юнак із своєю не менше чепурною панною по рухливій Академічній та Леґіонів і спритно крав з піджаків елегантного панства годинники і брелоки або золоті автоматичні ручки. Робота була «чиста», дохідна і, найважливіше, майже безпечна такому, як він, професіоналові. Отак шпаціруеш собі з дамою під ручку по Корзо, спокійно нащупуеш очима жертву і раptom обов'язково потрібно тобі обминути цього шановного пана. Чемно говориш на ходу: «пшепрашам», як можна тісно проходиш, кваплячись, повз намічений об'єкт і, виминаючи, звичним рухом руки з-під англійського

плаща встигаєш зробити своє. Після цього навіть пере-просиш елегантною посмішкою пана за свій поспіх на Корзо. Чемність передусім.

Правда, львівські «хатраки», тобто поліційні агенти, знали вже шикарного Вальса, мали навіть його фотокартки в альбомі «злочинської зарази». Вальс навіть сидів уже в «Бригідках» раз — три, а вдруге шість місяців за неfortunну «роботу». Однак ніхто не мав права заборонити йому гуляти по Корзо. Конституція маршала Пілсудського дозволяла це кожному громадянину Речі Посполитої, ніде не було в ній сказано, що злочинцям не вільно. Інша справа «протидержавні» елементи. За «політикою» пильно слідкували на кожному кроці й кожного політично підозрілого робітника поліція мала право перевірити скрізь, навіть на Корзо. А злочинці знали одне: ідеш на «роботу» — одягнися шикарно. Коли ж таки попався на гарячому, то винуй, братіку, себе, не поліцію.

Але цей раз Вальс буквально сам гепнувся до в'язниці з безглузого випадку і зовсім не за крадіжку.

Був перший серпень — антивоєнний день у робітничому світі, і вгорі Городецької вулиці розкинув хтось комуністичні листівки. Якраз туди проходив чепурний Вальс із кількома краденими годинниками в кишенях. Вгледівши вмить поліційну облаву, він щодуху чкурнув униз Городецькою, але якийсь агент виразно кинувся за ним. Вальс піддав ногам газу і зиркав на бігу, куди б то йому, як стій, змитися агентові з очей. Добігши до якогось паркана, він з трудом видряпався на нього, покалічив собі геть руки об кільчастий дрот і стрибнув з розмаху в саме подвір'я нікчемної тюрмини «Під богоматір'ю», де непрофесійна «зараза» відсиджувала дрібні вироки, і селяни — незаплачені штрафи і кари.

Очевидно, Вальс миттю хотів було знов перебратись на вулицю. Але тут раптом схопили його за чепурні штани тюремні собаки, де вони й взялись. Гаррр! В неймовірно безглуздій ситуації Вальс встиг тільки повикидати мерщій годинники в куші порічок. Бо вслід за собаками надбігли тюремні сторожі, прибіг захекано і той агент, що гнався за ним.

— Ааа, піймався, пташко, у клітку! — сказали йому, сміючись.

Тю! Погано й те, що в поліції навіть слухати не хотіли того, що він, Вальс, не винен.

— Не виправдуйся, Вальс,— говорив йому поліцейний комісар для політичних справ,— на суді матимеш час виправдовуватись. Признайся. Я знаю, що ти — злодій, навіть не говорю, що ти маєш якусь ідею. Подумаєш, комуніст з Вальса! Не інакше, тільки заплатили тобі комуністи, щоб розкидав «бібулу». Еге?

А слідчий суддя сказав йому з місця та в кар'єр, вписуючи постанову на арешт і в'язницю:

— Вальс, ти розумний злодій, я знаю, не крути. Скажи: хто тобі дав комуністичні листівки?.. Скільки взяв за «роботу»?

Що Вальс міг відповісти на те? Нічого. Нікого він з комуністів не знав, жодних листівок не розкидав, ніхто йому грошей не давав.

— Пане раднику, це чиста напасть агентів поліції,— говорив він слідчому.— Як бога кохам — напасть. Клянуся словом гонору порядного злодія, що я нічого не винен.

— Ну, що ж. Не хочеш признатися, то сиди,— була відповідь.— Сиди за політику, дурню. Признався б сам, справа була б ясна й коротка. А так будемо шукати спільників твоїх листівок. Можеш іти.

Так Вальс став «політичним».

Можна сказати, що спершу це навіть було йому до вподоби. Як-не-як, а він, Вальс — «політичний», ви чуєте, злодії? Здавалось, що це все — приємний жарт, смішне непорозуміння, яке через кілька днів з'ясується. Не може ж бути такого, щоб його, відомого поліції злодія, та судили за комунізм! Вальс знав, що в таких випадках треба передусім холоднокровно чекати, доки з'ясується, але ж він був закоханий, і це замрячувало йому ясність розуму. Всяку думку його миттю заслонювала Манька. Він тужив за нею кожну хвилину, прагнув побачити її хоч на мить за осоружною тюремною сіткою. Але Манька не приходила на побачення.

Де твоє серце,
Чом сумна ти й лиха?..
Де твоє серце..

Вальс чайкою білою рвався крізь чорні ґрати на світ, а слідчий і не думав його випускати. Більше того, на останньому допиті він влаштував йому очну ставку з тим агентом, що гнався за ним, і цей засвідчив нахабно:

— Еге, він сам. Розкидав, пане слідчий, листівки і давай зразу тікати вниз Городецькою. Він точно.

Це вже пахло судом присяжних, грозило щонайменше півроку сидіти до суду. А Манька не приходила. Вальс нервувався, передавав їй різними способами записки «на світ», він навіть занехаяв голитися кожний день нишком Пуповим ножиком та любитися в дзеркальці своєю чепурністю. Вбрання у нього стало поміте, сорочка без зміни — брудна, мов ганчірка, а блискучий коліс твердий комірчик скидався вже на сіру камашу. А Манька не приходила, жодної передачі для Вальса не було.

Де твоє серце,
Чом сумна ти й лиха?..

— Хто його знає, чи сумна якраз твоя Манька? — сумнівався Пуп уголос. — Може, навпаки, Манька сьогодні регочеться, Вальс, з тебе?.. Все-таки я б не дурів з кохання...

А Вальс дурів. Манька! Моя Манька!..

І ось раз на тюремній прогулянці він угледів свого колегу по «роботі» й гулянках: Збишка Холеву.

— Здоров, Збишку! — гукнув йому радісно. — Ти коли сипнувся?

— Сервус, Казіку! Учора.

— Слухай, Маньку ти мою бачив?

— Манька?..

— Кажі скоро!

— Ого, нема, Казіку, Маньки у місті.

— Маєш! Де ж вона?

— Манька? Повіялась, братіку, з Вальком Кулявим. Знаєш...

Далі вже Вальс нічого не довідався, бо дурний «богородиця» грозив карцером. Проте і цього було досить, щоб Вальса огорнула тривога. Манька втекла! Манька, ця сама Манька, що присягалась любити його до загиби, що він в ній душі своєї не чув і вірив їй до останньої хвилини, покинула його так ганебно. Ох, Манька... Вірити цьому, чи збрехав Збишко?

До вечора Вальс увесь почорнів з горя і ходив нервово, мов звірина, по камері. Цілу ніч він не спав, його душа то плакала відчайо, то лютувала безсило від болю й обурення. «Манька, Манька!» — відчайо билось його

серце на ґратах. А вранці Вальс, не кажучи нікому нічого, попросився до слідчого.

— Пане надрадцо *,— сказав з меланхолією,— я не винен. Сиджу задармо.

— Е, чули вже таке, Вальс,— відповів слідчий бай-дуже.— Скажи краще, хто тобі дав комуністичні листівки, тоді скоро й підеш додому.

— Але ж я не розкидав жодних листівок!

— І це вже, Вальс, чули. Чого ж ти тікав, коли — кажеш — не винен?

Рятуючись, Вальс стрельнув зопалу непоправну дурницю:

— Чого тікав? У мене в кишені, пане радцо, були годинники одного мого колеги. Слово честі, не крадені. Ну, знаєте... випадково попавши в облаву, я не хотів потрапити на поліцію, тому й намагався змитися їй з очей. Хай я не вийду з тюрми, коли брешу.

— Прекрасно. Але ж серед твоїх речей в депозиті немає годинників, Вальс.

— Ну, так. У депозиті й не може їх бути, пане радцо.

— Де ж тоді?

— Там, де мене схопили: в дворі арештів під «бого-матір'ю». Я їх викинув у порічки.

— І пам'ятаєш де?.. Знайдеш?

— Боже мій! Це ж мої свідки,— радів уже Вальс думкою про швидку ліквідацію справи з листівками.

Але вийшла нова халепа.

Того ж дня два поліцаї повели Вальса на вказане місце, і згодом три годинники лежали на столі в слідчого.

— От і прекрасно, Вальс,— сказав той, сміючись і виписуючи йому нову постанову про слідчий арешт.— Досі сидів ти за листівки і був незадоволений. Тепер ось сидітимеш також за крадені годинники. Бачиш, як добре складається?

Вальс остовпів. Замість сподіваної волі він сам заплів собі новий зашморґ.

— Пане надрадцо, але ж я... але ж ці годинники...

— Подарували тобі на іменини, еге ж?.. Знаю, знаю, Вальс, не журися. Сяк, бачиш, чи так, а сидіти тобі все одно доведеться.

* Тобто: пане вищий раднику.

В камері Вальс мало що не бив себе по обличчю, розповідаючи глупу історію. І здуріти отак, люди добрі!

— А все те через неї, через таку падлючу лахудру Маньку, що не варта й нігтя порядного злодія,— аж горів він з досади.

— Ну, що ж, я вже казав тобі, Вальс, що ти — дурень,— говорив Пуп резонно.— Воно за жінкою, як і за трамваєм, ніколи бігти не варто. Трамвай один від'їде, а другий приїде, і так само й жінка: одна розлюбить, а друга полюбить. Тільки дурні скрізь квапляться.

Хоч-не-хоч мусив Вальс погодитися з Пупом. А й дійсно, хіба мало гарних жінок на світі, крім Маньки? Знайде собі іншу дівчину, навіть десять разів кращу за Маньку. Знайде негайно, як тільки вийде. Хай не думає зрадниця, що він так-таки й пропаде за нею, негідною.

Гаразд, але ж як вийти з цієї проклятої в'язниці? Як виплутатися з цієї преглупої справи з годинниками?.. З листівками все-таки справа була ясна: не винен, не винен, не винен. Не впіймали ж його з листівками. Правда, поліційний агент засвідчив на нього, каналія, але Пуп виразно свистав на ці свідчення.

— Та, Казіку, плюй на таких свідків, як агенти... Подумаєш, вірогідна особа! Таж вони за те беруть гроші в поліції, щоб свідчити хоч би й спросоння.

Навіть обережний Кашевка сказав раз у приступі щирості:

— Дайте волю поліційним агентам, то вони цілий Львів запакують за ґрати, щоб мати час для пиятики в шинках та можливість заробити щось кожної днини.

Тільки «богородиця» був іншої думки:

— В злодійських справах,— сказав він,— суд, може, й не повірив би поліційному агентові, а доброму адвокатові раз плюнути на такі свідчення. Але коли тут ідеться про політику, рятуй боже, про комунізм і замахи на «паньство»...

При останніх словах «богородиця» мовчки розводив руки, мовляв: засудять, хоч би ти й «мамо» кричав, невинний.

Та як би це не тривожило, а з годинниками було ще гірше. Це вже були-таки наявні свідки його злодійської «роботи», справжній *corpus delicti* *, для суду. Можна,

* *Corpus delicti* — доказ провини.

звичайно, брехати про їх походження що завгодно, але бісів суд не дитина, не повірить. Раз є у відомого кишенькового злодія годинники, значить, він украв їх, і доказ вини на столі. А раз украв і є доказ провини для суду, то вирок уже, більший чи менший, забезпечений, як «параша» у камері. Тут уже, брате, не викрутишся насухо, можна єдино найняти собі впливового адвоката і солідним гонораром вплинути на вирок. Але де взяти грошей на хорошого адвоката?

— Отим-то й ба, хлопці! — говорив завжди Пуп у таких випадках. — Тим-то й ба, що бідний злодій у нашій Польщі сидить, а багатий автами роз'їжджає. Хіба ні? Схопить голодний безробітний буханець хліба в крамниці — злодій, до тюрми його. Вламається, скажімо, десь у касу або до квартири Пуп, так поліція і газети зараз цілий крик піднімають: злодій, вломник. А панове міністри і високі урядники крадуть сотні тисяч кожного року, але в тюрмі ніхто їх не бачить. Не тільки що не сидять, але навіть злодіями їх не називають у газетах: «дефравданти» * вони і тільки.

Думаючи про годинники, Вальс лютував і на себе, і на той день нещасливий, і на Маньку, заради якої він з'їхав з глузду. Хвилинами він навіть страшенно ненавидів свою кохану, і тоді вголос лаяв її поганими словами, хоч сам з природи був м'який і ліричний, лайка зовсім не була в нього у звичці. Однак дивне диво. Вдень він сердився, а вночі, майже кожної ночі, Манька навіщала його уві сні такою вірною, коханою і прекрасною, що Вальс вставав, мов обварений.

«Ох, Манько, Манько, мука ти моя безконечна!» — шептав він нишком до себе.

Дні повзли безглуздою кишкою, аж раптом якимось гукнув «богородиця» в камеру:

— Вальс, на побачення!

Цей так і завмер від хвилювання. Побачення! Господи, та невже Манька, люба, кохана Манька зараз гляне на нього ясныніми сонцями? Мріє ж ти моя вистраждана! Вальс так хвилювався, ідучи, аж паленів на лиці, мов дівчина. Але за дротяною сіткою була тільки господина, в якої він жив на квартирі.

* Дефравдант — злодій.

— Це ви прийшли, пані Янова? — так і охляв він розчаровано.

— Я, Казіку, егеж. Пробач, синочку, що не приходила й не передавала тобі нічого, але ж не було ні шеляга в хаті. Оце тільки вчора я заробила дещо й передала тобі тютюн, хліб, трохи ковбаси й смальцю та пару білизни ще покійника Яна. А то ж ти вже десь такий чорний без зміни, аж капає брудом...

— А Маня, пані Янова?.. Що з Манею?

— Ой, Манька твоя... Шельма вона, чуєш, не Манька! А то ж би я, думаєш, не подала тобі навіть білизну, коли б не ця злодійка?.. Забрала, Казіку, всі твої речі і повіялась світом.

— Манька?

— Кажу ж тобі — Манька, твоя Манька, а не хто інший... Десь чи не до Кракова, чуєш, повіялась.

Вальс кипів.

— Скажіть їй, пані Янова...— ледве цідив він задихано,— скажіть їй, що вб'ю, коли вийду... Уб'ю!

— Кому говорити? Вітрові в полі?..

Вальс повернувся до камери, мов з хреста знятий. На запити колег він мовчав, їсти рішуче відмовився. Хлопець ходив увесь час, як та звірина по клітці. Згодом уже, під вечір, його напала якась неприродна веселість, він хрипко почав було навіть співати, ходячи:

Добрий вечір, хлопці, вам,
Цюмця-ра, цюмця-ра.
Я вже жінку поховав,
Ку-ку!
Я вже жінку поховав,
Цюмця-ра, цюмця-ра.
До в'язниці я попав,
Ку-ку!
Продай, мамо, гусака,
Цюмця-ра, цюмця-ра.
Тягни сина з курника,
Ку-ку!

Він співав, але пісня виразно не вдавалася. Це вже наче не був той співучий Вальс, що раніше. Голос йому деренчав якомось, мов розбитий, а в очах так і світився крайній відчай. Вальсові страшно хотілося заридати на самоті від болю, і це він таки й зробив темною ніччю. Тільки хитрий недогризок місяця нишком заглянув між

грати й побачив Вальсову ганьбу. Більше ніхто. Ніч загорнула все в тайну.

Вранці Вальс, і не снідавши, знов попросився до слідчого.

— Та ти що, Казіку, знов ідеш стрельнути якусь дурницю? — серйозно зупинив його Пуп.

— А, йдіть до біса! Це моя справа, не ваша.

Повернувся він від «рабіна» зовсім веселий і мов новонароджений на світ. Ну, просто той самий життерадісний Вальс, що романси співав.

— Отака, хлопці, штука, — потирав він задоволено руки. — От видумав Вальс, ви б не вгадали ніколи!..

— Що?

— Признався я слідчому, що розкидав листівки.

— Слухай? Чи ти вже дійсно «куку на муню»? — здивовано показав Пуп на лоб. — Серйозно здурів?..

— Ша, хлопці, ви нічого не розумієте. Тут стратегія, от що...

І почав розповідати піднесено:

— Ну, що вам буду брехати, ви й самі бачите, до чого довела мене Манька. А проте я ще до вчора їй вірив. Ну, не могло мені в голові вкластися, щоб вона мене зрадила, так вірив лахудрі. А вона не тільки повіялась з кимось, але ще обікрала мене, сказала вчора господиня. Значить, що... не помститися? Е, ні. Вальс не такий. Прийшов я до «рабіна» й кажу: пане слідчий, я хочу признатися до листівок.

«От і розумно, Вальс, — він мені так. — Давно пора».

«І хочу, — кажу, — видати спільників до цих листівок: Чого, ніби, я сам тільки маю сидіти за них?»

«Зовсім правильно», — говорить слідчий.

«Ну, от, пане слідчий, — кажу я: — листівки я розкидав, признаюся вам, але дала мені їх, щоб розкидати... Манька Христюк. Законспірована комуністка».

Пуп аж гупнув кулаком об стіл з досади.

— Ну й дурень! — сказав він з серцем. — Ну й варіят, світ ще такого не бачив. Тю! Тепер уже, Казіку, вирок, як дріт.

— Чорт з ним. Але зате поліція всієї Польщі шукає мою Маньку. Ви розумієте, хлопці? За наказом всемогутнього Вальса вся поліція в Польщі шукає Маньку Христюк. Бо я хочу, щоб вона була тут. Щоб Манька знала, що від Вальса втікати не вільно...

Він був радий, як сто чортів. Юнакові повернувся давній гумор і сон, він тільки й говорив про те, як одного дня привезуть сюди Маньку. Прагнення вгледіти десь дівчину в жіночому корпусі було таке нестерпне, що Вальс за-в'язав зв'язки з тюремною комуною політичних в'язнів і став уперто добиватися, щоб його перевели в камери політичних. Бо з тих камер видні були крізь широкі вітражі тюремного костюла вікна жіночого відділу.

Але тюремне начальство не хотіло цього зробити.

— Який ти політичний у біса? — глузував з нього начальник в'язниці.— Зрештою, в нас, Вальс, у Польщі і немає вже політичних в'язнів, чув? Ми не визнаємо таких.

— Як не визнаєте! — дивувався Вальс.— Адже в кожному місті в Польщі є тюрма, а в кожній тюрмі сидять тисячі людей за комунізм. Це навіть пишуть в газетах.

— Не визнаємо вже і кінець. Нема політичних. Це сказав навіть пан прем'єр Складковський.

— Але я — політичний, сиджу за політичну справу! — наполягав Вальс уперто.

— Комуністи не політичні.

— Але ж я...

— Ідзь до дьябла! * — відправив його вкінці начальник.

Не можучи добровільно добитися свого, Вальс розпочав голодовку. Він голодував три доби, аж вкінці, за згодою прокурора, чи краще на вимогу тюремної комуни політв'язнів, його перевели в камеру політичних. І тут Вальсові розкрився новий світ...

Спершу він думав тільки про те, щоб викрастись на вікно нишком і глянути крізь вітраж на протилежні за-гратовані вікна жіночого корпусу. А що, коли там десь сидить уже Манька?.. Ця думка не давала йому спокою. Коли ніхто не перестерігав Вальса, він довгими хвилинами міг висіти крадькома на підмурку й нишком дивитися на жіночі вікна. Кілька знайомих жінок він там угледів, навіть розмовляв з ними на мигах, допомагаючи собі руками, але про Маньку ті нічого не знали. Дедалі Вальс горів нетерплячкою щораз менше та щораз рідше також він дряпався до вікна на підмурок. А в кінці, мимоволі якось і непомітно для серця, він забув Маньку.

* Іди до дідька!

Може, не так забув, як вона відійшла несподівано десь на другий план його думок...

Справа в тому, що в камері були цікаві книжки, а Вальс любив читати запоем. Тут провадилися кожний день інтересні лекції і розмови, а Вальс змалечку любив слухати щось путяще, прагнув пізнати все на світі. Він завжди мріяв про щось високе і незвичайне в житті, і навіть для цього тільки він прекрасно навчився слюсарства, щоб стати інженером колись, будувати фантастичні вежі й арки. Але з інженером не вийшло, а важке безробіття та навколишня сірина життя вщент розвіяли його мрії. Замість «незвичайного», він став злодієм, бо так було можна хоч уявити себе незвичайним у безнадійній сірині життя. Так можна було «заробити» собі на хороший одяг, щоб не відчувати себе на Корзо приниженим, та на дрібні життєві «радіощі», на які має право кожна людина, але які завжди закінчувались для нього «парашею». Життя було зовсім нікчемне і безглузде, щоб про нього щось мріяти. Пуп говорив не раз правду в хвилини ліризму і суму:

— Немає, хлопці, злодіїв, щоб хотіли красти й сидіти до смерті. Кожний з нас думає, дурень, що колись та якимось вдасться йому так добре вкрати, що після цього вже можна буде жити спокійно до смерті з жінкою й діточками. Але так можуть вкрати тільки великі пани і міністри. А наш брат, злодій, мріє все життя, що він колись стане «порядним», і завжди здихає у в'язниці. Він хоч би й хотів уже стати порядним і чесним, то поліція не дозволить ніколи... Раз ти вже записаний у них злодієм, то і вмреш на «параші».

А вже зовсім нове говорив про це товариш Гринь Вальсові:

— Злодії в більшості є смертельною хворобою капіталістичного ладу, в якому все побудоване на несправедливості, обманстві і шахрайстві. В соціалістичному ладі багато з них були б і будуть корисні громадяни, тому що вони здебільшого люди з кебетою, із здібностями, вони мусять дерзати в своєму ремеслі. Ледащо, недотепа, людина без розуму і здібностей не може навіть бути хорошим злодієм, бо вона здохне з голоду. Ви ж також не вкратете годинник без обдуманих хитрощів і майстерності...

— Авжеж, ні! — сміявся Вальс.

— То ж то. Значить, свої здібності і дерзання ви пре-

красно можете віддати не для ганебної крадежі, тільки для корисної людям справи. Ви ж чули, як радянська влада в СРСР перевиховує колишніх злочинців на хороших, корисних громадян країни... Ви ж читали у нас, як ці самі колишні злочинці в країні більшовиків добиваються великих успіхів чесною працею та одержують навіть нагороди й пошану...

Еге, Вальс чув, Вальс читав. І це було те, що розкривало йому глибокий сенс життя, те, в чому він реально міг стати «незвичайним», за чим так тужив змалечку. Ці розмови і книги просякнули його наскрізь якоюсь бадьорою, мов джерельна вода, романтикою, сповненою свіжої енергії, ентузіазму і віри. Він мріяв про новий лад, про свою чесну працю та успіхи в будівництві нового життя, і на душі ставало йому легко і ясно, а дошкульна образа за зраду коханої видавалася в цих думках якоюсь зайвою, майже нікчемною. Вальс уже навіть жалкував нишком, що затіяв цю справу з Манькою, хоч з другого боку він був свідомий, що не будь цих листівок і болю за дівчиною — не був би він тут, у цій камері.

Дедалі Вальс уже з трепетом думав про те, як привезуть сюди перелякану Маню. Як же він тоді гляне у вічі товаришам?.. Про наклеп на дівчину, який був звичайнісіньким підлим доносом, він нікому в камері не признався, і це його мучило день і ніч, він не знав, як із цього вибратись з честю. Але зайшли події, що відсунули все особисте на дальший план.

Йому й тут не везло гладко. Вальс попав у камеру політичних саме в той час, коли тюремна адміністрація, за наказом уряду, повела скажений наступ на рештки прав політв'язнів. Вона намагалась ліквідувати передусім солідарну організацію політв'язнів — тюремну комуну, щоб потім розкидати комуністів по злочинських камерах, забрати в них книжки, газети і право на одержування посилок, а вкінці і переодіти всіх в тюремний одяг, як звичайних злочинців. Політичний сенс цього заходу був виразний — це була широка шляхетська усмішка Варшави до фашистського Берліна, який не заперечував Бекові «польської місії на більшовицькому сході». Але проти цього ставила організований опір кожна політична камера у в'язниці, і боротьба, здавалось, тиха і непомітна, але в дійсності незвичайно люта і вперта, досягала вже крайнього напруження. Тюремна адміністрація відверто

провокувала політв'язнів і нишком підготовляла погром антифашистів, а сигналом для цього послужив їй день 7 листопада.

В цей день всі політв'язні-антифашисти урочисто відзначали в тюрмі свято Жовтневої революції. Тюремна комуна вже задалегідь надіслала всім по камерах програму свята в таємному бюлетені, задалегідь також були придбані в камерах червоні стрічки. Зранку 7 листопада кожен політв'язень припняв собі на груди червону стрічку, в камерах розпочались урочисті святкові мітинги й доповіді.

Адміністрація лютувала. Тюремні інспектори ходили з сторожами під кожную камеру і кремсали наказом, мов підковою:

— Зняти червоні стрічки! Припинити мітинги й доповіді!

— Це не для вас, можете не слухати,— спокійно відповідали їм з камер.

— А, так ви, пся крев...

Начальник викликав поліцію на підмогу. І вмить по тюрмі залунали зойки і вигуки:

— Б'ють! Товариші, б'ють! Геть фашистську поліцію! Не бий! не бий! не бий!

— Поліція на подвір'ї,— спокійно, хоч і піднесено, сказав товариш Гринь, зістрибнувши з вікна.— Давайте мерщій, товариші, барикаду на двері. Ану, швидко!..

Ціла в'язниця гомоніла вже, як вулик. І раптом наче вилетів з неї могутній птах понад місто:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн,
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів...

— От, потрапив ти, синочку, в кашу! — співчутливо сказав Вальсові старий токарь Заставний.— Не встиг ти й розглянутися, що й куди, а вже й прикладів поліційних скуштуєш...

— Еге, приготуйте, хлопці, торби на кістки і відра на кров,— жартував стрілочник Вонс, перекидаючи койку на барикаду.— Буде весілля.

Вальс тремтів усім тілом. Не від страху, ні, просто тремтів від великого збудження. Це ж маленький шматочок тієї величезної боротьби, про яку він слухав тут,

у камері, про яку читав останніми тижнями. Це ж уперше доведеться йому, Вальсові, стати грудьми за ясну правду, яку він тільки впізнав і полюбив її всією істотою, за дороге майбутнє — стати чесною і корисною людиною на світі. Вальс тремтів.

— Не зраджу, товариші! — твердо чогось запевняв він усіх, наче від його поведінки тут залежав успіх всієї революційної боротьби на світі.— Слово честі, я не боюся й не зраджу...

Зойки і вигуки, всуміш з революційними піснями, лунали в тюрмі щораз бурніше, зрідка також тріщали постріли. Сині мундири заливали камери водою з мотопомпи крізь вікна, а прорвавшись на барикади, тягнули людей на коридор та в підвали і тут били всіх до півсмерті. В'язні захищалися, хто чим міг, ціла тюрма ревіла і свистала обурено:

— Не бий! Не бий! Геть поліцію! Геть фашистський уряд!

Під вечір довелося й Вальсові захищати барикаду від роз'юшених поліцаїв. Мокрий і рішучий на все, він довго й відважно лупив по касках залізною ніжкою з койки. Але вкінці хтось так угрів його прикладом між очі, що він упав непритомний. Побитий увесь, закривавлений, обірваний, мов старець, Вальс очунав аж у холодній темниці.

Від болю годі було поворухнутися на цементі. Все тіло йому пекло, горіла, здавалося, у вогні кожна кісточка й хрящик. Його мучила страшена спрага, потім зразу ж кидало в холод і лихоманку, і шури часто бігали по Вальсові, мов по мерцеві.

Скільки днів він пролежав так у темниці — хто знає... Але стан його, видно, був уже такий загрозливий, що якогось дня перенесли його на койку тюремної лікарні.

— Але ж відлупцювали тебе, собаки! — жахались ті, що дивились на нього.— Мабуть, не вичухаєшся, сіромахо, це ж десь всі нутроці вони відбили тобі, каналії...

— Вичухаюся! — протестував Вальс крізь зуби.— Мушу ще жити, щоб не простити ворогам аж до кону. Мушу!

І дійсно, через три тижні Вальс уже міг ходити, мов п'яний. Він зразу ж почав довідуватись про товаришів з камери, але йому сказали, що всіх політичних вивезли з тюрми після того дня з барикадами. Куди? В концентра-

ційний табір, де кожний день б'ють і знущаються, як у Дахау, до Берези Картузької.

Вальс установив уже було зв'язок з новими політв'язнями, що в останній час заповнили в'язницю, коли раз на світанку гукнули йому в поспіху:

— Вальс! Забирай речі й виходь!

— Куди?

— Куди треба.

На подвір'ї його ввіпхнули у заповнену людьми карету і повезли на вокзал. Сипав тихий, лапатий сніг. В'язнів повели до товарних вагонів, що бовваніли край станції, і в один з них запакували всіх, мов оселедців. Виявилось, що тут уже було повно людей, стало тісно, аж нічим було дихати. Коли розвиднілось у вагоні, Вальс угледів раптом в куточку старого токаря — уже беззубого та з одним оком.

— Заставний, це ви? — гукнув він з радістю.

— Вальс! Щоб я так жив, справжній Вальс! — зрадив і старий, проштовхуючись та обіймаючи Казіміра. — Ну, й молодчина... А я вже думав, що там тобі й амба, не-боже. Навіть були чутки, що затовкли тебе іроди до смерті...

— Та ні, живемо ось, Заставний... Наче той кіт, вилизався чоловік від побоїв, щоб їхати ось до Берези на «відпочинок».

— Еге, на хлопів, кажуть, сім шкір: одну здеруть, а шість залишаються на дальшу здирку. Мені, бач, тоді зуби й око ось вилушили, гляди!.. Але нічого, з'їмо, брате, фашистів і без моїх зубів. Перегриземо, го, го... Воно й без мого ока всім видно на світі, де ворог...

Іхали вони цілий день і ніч, аж на якомусь глухому поліському роз'їзді зупинилися безнадійно. Снігом завіяло шлях.

— Ану, виходь колії розчищати! — раптом гукнули конвоїри у відсунені двері.

Навкруги порошило снігом, як з віялки. Тільки тепер Вальс побачив, що вагонів з в'язнями було лиш два, а решта везли дошки й вугілля. Поліцаї гнали всіх людей до якоїсь станційної клуні, чи не за лопатами.

Бредучи снігами, Вальс раптом угледів перед собою знайому жіночу ходу. Йому йокнуло серце.

— Маню! — гукнув він тривожно в порошу. — Манько!..

Вона вмить оглянулася, мов уколена.

— Манько,— прискорив Вальс кроку, аж порівнявся з дівчиною.— Ти, Манюсю?..

Дівчина зойкнула тихо, жадно схопивши Вальсову руку:

— Казіку... Милий, коханий мій, я ж очі виплакала за тобою, я світу відтоді вже не бачу, я труїлася, дурна, через тебе... Що ти зробив, за що вони мучать нас, чого ти не кинув уже цього проклятого злодійства, як обіцявся?..

Вальсові паморочилось в голові.

— Манюсю, Манюсінька моя бідна! — міцно схопив її він під руку, разом бредучи снігом.— Ти не забула мене, не зрадила, не втекла геть від мене?..

Дівчина нишком плакала, мов дитина.

— Де ж ти була, Манюсю? Де була?..

— Ох, любий, я так тоді перелякалася тих листівок, коли мені сказали в поліції, що забрала мерщій свої і твої речі і втекла до тітки до Кракова,— говорила Маня крізь сльози.— А місяць тому, коханий, взяли мене там уночі на поліцію, били і говорили признаватися до комунізму, а потім скували й привезли в одиночку до Львова...

— Манюсю! — підхопив вихор страшний зойк Вальсового серця.

— Казіку, єдиний мій, чого ти не слухав мене, чому не покинеш вже раз, як божився колись, тих чортових годинників, цих вічних страхів від поліції, цих жахливих побоїв і тюрем... Що ти зробив, що ти робиш зі мною, коханий?..

Вальс важко схопився за голову.

— Маню... Ох, Манюсенько, що я зробив... Що я зробив... Що я зробив!..— чеканив він, тремтячи і до болю тиснучи Манину руку.

Крутився вихором сніг, але у Вальсових очах білий світ ставав чорним.

ЗОЛОТІ РУКИ

I

Старий Діброва весь вік свій прожив і вмер на панській стайні. Гірко йому було покидати світ, знаючи, що й син — панський наймит. Умираючи, він сказав Василю:

— Тікай, хлопче, на тисячу миль від цього двору, коли хочеш бодай трошечки жити по-людськи. Навчися десь ремесла будь-якого. Панським форналем* ти не бачитимеш світу-сонця, а в ремісника — золота рука, всі це знають.

— Але як, тату, навчитись? — стовбенів Василь із думками.— Як піти?

— Тікай, кажу я тобі, звідси...

Та поки надумав Василь, куди б то податися в світ без копійки, його забрали в рекрути. Три роки муштрували десь Василя в «інфантерії», і в селі вже про нього й забули. А на четвертий рік піп одержав від Василя лист десь із Самбора. Писав Діброва попові, що цісарську службу він вислужив і знайшов собі дівчину-швачку у місті. «Пришліть,— писав,— мое метрикальне свідоцтво, бо хочу тут оженитися та й з жінкою до села повернутися...»

Люди вже навіть були цікаві, яку то кралю привезе Василь звідкись зо світу, однак не вдалось їм того року Діброву побачити. Бо тієї ж осені Франц-Йосиф оголосив маніфест про війну, і всі такі, як Василь, пішли в першу чергу воювати за цісаря й Австро-Угорщину.

* Форналь — батрак.

Шість років не було в селі про Діброву ні слуху, ні духу. Говорили вже люди, що загинув десь чоловік на фронтах, але ні. Загинула тільки цісарська Австро-Угорщина раз назавжди. А Василь повернувся раптом у село з роботящою, мов бджола, жінкою та ще з двійкою таких дітей-близнюків, як огірочки.

— Оце-то, прости боже, голінь! — насміхалися в кулак багачі, угледівши. — Грунту під ногами біг-ма, хата — у панській стайні, а воно ще й жінку притягнуло зо світу, мало, бач, тут без нього жеброти...

Однак помилилися злобні багачики. До панської стайні Василь уже не повернувся, він пішов до людей у комірне. А згодом, коли банк вигнав Андрія Ялинку з рідного гнізда до Канади, Василь купив у нього прадідівську хатину та ще й кусень городу коло хати. Правда, купив це під банковий зашморг на довгі сплати, але сидів уже з дітьми в своїй хаті.

— От, що то, людоньки, добрий хліб в руках мати! — зітхали ті, що родилися і вмирали панською челяддю.

— У ремісника — золота рука, — говорили в селі про Діброву.

А Василь дійсно повернувся в село з золотими руками. Всю війну він перебув у саперах і прекрасно навчився теслярства. Будував тепер в околиці мости, хати, відбудував панові резиденцію і навіть поставив у селі таку церкву, як писанка.

— Оце майстер! — хвалили скрізь Василеву сокиру. — І дасть же бог такий талан чоловікові в руки.

Навіть такий скупар на похвали «хлопського стану» як отець Євлампій, що вже не одні штани витер на парламентахських фотелях колись у Відні, а потім у Варшаві, — сказав раз про Діброву в церкві:

— Брешуть і брешуть оті більшовицькі агітатори по селах, що бідний у панів та в маєтніших людей не доробиться. Дивіться на Василя Діброву. Хіба ж то залишив йому тато якийсь маєток?.. Небіжчик Макар навіть своєї грядки на часник не бачив до самої смерті. А Василеві бог допоміг уже й хату купити, і кусень городу, і дочку дати в місто до шкіл, ну й спокійно доробляйтесь майна без політики...

Здавалось тоді, наче дійсно піп каже правду. Василь навіть свідомо бокував тоді від цієї «політики». «От кричать та плетуть там раз у раз у читальні хтозна-що, — го-

ворив на роботі.— Ми до політики не родились, хай собі пани цим займаються. Наша справа — сокира та руки, а для них завжди «політика» знайдеться».

Так думав Василь. І дійсно, криза ще тоді не схопила людей за горлянку, робота для Василевих рук не кінчалась, зима чи літо. Згодом він уже й підлітка-сина привчав до майстерки, щоб хліб дати хлопцеві в руки. Ходили і цюкали кожний день разом. Люди помаленьку відбудувались після війни та пожарищ, а найпаче всіх будувались польські осадники цілими гніздами. Пан Грабський нахвалявся тоді у Варшаві, що через двадцять років не буде на східних окраїнах Польщі жодного українця, отже, по селах так і зароїлись озброєні колоністи й осадники. Василь, звичайно, на політиці не визнавався, він бачив тільки, що осадники забирають у селян панську землю по якійсь там «земельній реформі» й одержують державні кошти на побудову осель. І хто де возив дубину та черепицю на хату, той неодмінно кланявся Діброві в хаті й на вулиці.

— Таки вас я прошу, пане Діброва, не відмовляйтеся,— розгортав навіть іноді шматок сала з хустини: — Ото згодімся за всю майстерку, і я вам можу навіть щось на задаток покласти.

Василь був повний надії. Жінка шила в село різні кохти й спідниці на машині, дочка ось-ось вийде «панею» з школи, а за сина також не було Василеві журби. У нього такі ж золоті руки, як і в батька. Не піде вже до панів форналем. Здавалося, що і з панами можна якось жити на світі, не конче ніж на ніж з ними бути та по тюрмах сидіти.

— Коли ж ви, Василю, та собі вже нову хату поставите? — запитували майстра.— Стара он, уже вікнами в землю дивиться.

— Поставлю,— відповідав Василь з переконанням.— Тільки сплачу от банк, щоб не висів на шиї, а тоді вже й на хату стягнуся. Аби здоровля та сокира в руках.

Він уже навіть трохи матеріалу придбав на стовпи та підвалини і думав про крокви й черепицю. Але раптом все пішло шкереберть.

Не те, що світ аж почорнів навкруги від тієї кризи і безробіття, а люди бродили, мов тіні, у злигоднях. Навіть не те, що скрізь зашуміли про якогось Гітлера та війну. Біда впала з іншого боку.

Одної неділі прийшов до Діброви комендант «постерунку» пан Валіброда. Василь було аж поблід, углядівши можливу напасть, але жандарм навіть не думав тягнути «пана майстра» від хати. Навпаки, він сказав чемно «дзень добрий» і навіть почастував Василя папіросою.

— Як живете, пане Діброва? — посідали оба під вишнею.— Роботу маєте?.. Заробляєте, як я чув, непогано...

— Е, які вже там нині заробітки, пане жандарм,— відповів Василь.— Така вже пішла селами нужда, що одні домовини ще наші люди клепають. І до Канади вже не пускають нікого. Немає для бідного світу, хоч гинь. Якби ще наш пан не ставив щось кожного року та не осадники скрізь будувалися, то й сам би вже, мабуть, пішов з торбою попід хати...

— Ну, не кажіть. Таки ви заробляєте щось у дворі та в осадників,— мовив жандарм.

— А я ж щось кажу? Заробляємо з сином, аякже. На те, пане, і руки в нас, щоб на хліб заробити.

— Ото ж бо. Та й жінка, як чую, заробляє вам гарний гріш на машині...

— Ой, гроші,— засміявся Василь.— Колись, пане, заробляла-таки, чого я буду скривати... Носили їй звідси та звідти роботу. А сьогодні — ну, хто нині має гроші, щоб у новому ходити? От, заробить іноді на сіль та на мило.

— Е, не нарікайте, Василю,— не сподобалось таке комендантові.— Хіба ви могли б тримати дочку в школах у місті, коли б грошей не мали? То ж коштує наука.

— А хіба я перечу? Було б, пане, знаття, що такий час упаде, то був би, може, і не посилав туди дівчину. Останні жили тягне вже з хати ця школа. Але, може, скоро закінчить цю семінарію та й піде на свій хліб, учительський.

— Дав би то пан-бог,— побажав Валіброда. Він ще раз вгостив Василя папіросою і почав з іншого міха:

— На світі тепер дуже тяжко, Василю, з роботою, великі тисячі всяких майстрів ходять сьогодні без праці. Забагато скрізь рук для роботи. Отже, треба вам шанувати свій хліб у теперішні часи...

— А хіба вже хтось скаржитися на мої руки? — здивувався Діброва.

— Ну, ні... я кажу, що треба вам мати свій розум у такий час. Треба думати політично про себе й дітей, ось що.

— Як політично? — злякався Василь якогось підступу від коменданта.— Я, пане, на політиці сліпий, як курка, для мене політика.— оці руки й сокира, ви знаєте.

Жандарм зареготався весело.

— А ви не бійтесь, Василю, я вас не на зле намовляю,— сказав уже серйозно.— Хіба я вам раджу слухати всяких більшовицьких агентів?.. Борони боже. Є, Василю, політика і політика, знайте це. От, скажемо, нині вам дають працю і хліб у дворі та в осадників, так?

— А хто ж у нинішній час має гроші, як не пан та осадники? Їм же дає гроші держава, тільки будуйся.

— Ото ж то. Ну, а що ви зробите, як пани й осадники скажуть: «Ні! Ми поляки і даватимемо роботу тільки своїм, полякам». Думаєте, що не знайдуть сьогодні всяких майстрів-поляків?

Досі Діброві і в голові таке не мерещилось. Він думав, що політика, це різні віча, газети і сейми та що політика завжди заганяє селянина в тюрму. А воно ось є ще інша політика. Навіть хлопські мозолі на руках — це політика.

Василь мовчав спантеличений.

— Значить, треба вам так робити, щоб не боліла голова згодом,— тягнув комендант далі.— Щоб і самому мати завжди хліб і роботу, і дітям це забезпечити. Ось тому я вам раджу, Василю, знаєте, що?.. Дуже розумно ви зробите, як себе, жінку й дітей перепишете тепер на латинство...

Василь аж упрів від такого.

— Ой, що це ви, пане! Щоб перейти на поляків?.. Але ж тоді все село тикало б на нас пальцями, бійтеся бога! Ні, пане, що ви... Таким був мій батько і дід, та й таким уже я умру, як і всі люди...

— А ви на людей не дивіться, майте свій розум,— не відставав-таки Валіброда.— Я знаю, вам намололи дурне про якусь Україну, еге?.. Забудьте, Василю, України тут не було й не буде, є і буде тільки польська держава. Розумієте? Отже, подумайте над цим, що я вам кажу. Порадьтеся в хаті і прийдіть до мене в неділю. Я вам раджу таке, щоб не каялись потім.

З тим і пішов жандарм від хати. А Василеві в голові закрутилося. Оце раз клопіт! І газет чоловік не читає, і по тих зборах не ходить, і до страйків на лану не мішається — і ось тобі напасть на гладкій дорозі.

Син сказав на це, визвірившись:

— Хай він учепиться сухої гілляки, не нас, тату. Ото знайшов дурнів! Будемо собі такі, як і були, не бійтеся. Хіба ми зарізали кого чи обікрали, щоб боятися жандарма?

А дочка в місті аж руками сплеснула, почувши:

— Та що це ви, тату! Щоб ми народ свій зрадили для жандармів?.. Щоб ренегатами нас називали? Ігі!

Василь не розумів, що таке «ренегати», але ж очевидно, що вже щось не чесне. Кілька днів він з такою злістю цюкав сокирою, мов по лютому ворогу. Ходив, мов пришиблений, та все думав. Аж заспокоїв його отець Єв-лампій:

— В Польщі, Василю, є конституція, ви не бійтеся,— сказав він авторитетно.— Ніхто не має права силоміць перевертати наших людей на поляків.

— Е, право,— сумнівався Василь.— У кого, отче, сила, в того і право, це знаємо.

Отець «пан посол» взяв на те Василя попід лікоть і сказав тихцем:

— Тому нам треба думати про свою національну державу, Василю. Коли матимемо свою Україну, але без більшовиків і комуністів, годі вже ми зможемо перевертати поляків на українців...

— Навіщо? — не розумів Василь.

— Ну, це я тільки вам так, для прикладу. А поляків ви не бійтеся. Скажу вам, що у Варшаві тепер з нами панькаються, бо за нас (тут піп знов знизив голос до шепоту), за українських націоналістів стоїть Гітлер і велика Німеччина. Поляки знають, що буде війна і що Гітлер нам дасть Україну за Збручем. Так що ви не бійтеся.

— То що ж мені, пане после, сказати комендантові у неділю? — провадив своє Василь.

— І не ходіть туди, і не говоріть їм нічого. Коли що, прийдіть зараз до мене. Вони не мають права.

Ну, слава богу. Заспокоївшись, Василь згодом і забув за цей клопіт. Але не забув Валіброда.

Якось увечері, коли вже Василь лагодився простягнути натруджені кості, до хати знов прийшов непроханий гість з гвинтівкою. Не комендант, тільки цей прищуватий поліцейай Огон, що в тридцятому році бив з уланами людей шомполами.

— Тут живе Василь Діброва?

— Тут, пане,— так і прикипів Василь коло постелі.

— Це ви оба з сином ставите скрізь хати й будинки?

— Ми пане, а що? — бився з думками Діброва.

— Нічого. Заробляєте добре?

— Яке там, пане... Щоб жити в селі.

— А жінка шие на машині?

— Та іноді шие людям... Шие, коли є робота.

— Умгу! А патенти промислові є у вас на два підприємства?

— Які?..

— Такі промислові посвідчення про те, що ви платите прибутковий податок і маєте право на підприємство. Є у вас?

— Бійтеся бога, пане! Які ж у нас підприємства? — показав Василь широкі долоні з мозолями.

— Я питаю: є у вас патенти?

— Нема.

— А, нема, тоді я забороняю вам займатися теслярством і жінці на машині шити. Де машина?

Василиха показала її в кутку під іконами.

Жандарм наклав на коліна сургучеву печатку і сказав після того:

— Покажіть мені промислові посвідчення, тоді й заробляйте собі на здоровля.

Василя наче хтось угатив довбнею в тім'я.

— Оце раз клопіт... Де ж, пане, ці папери дістати?

— В старостві треба викупити,— відповів Огон.— Ну, з паном богом!

Цілу ніч Василь не міг уже від думок обігнатися, а зранку побіг до «пана посла» — священика. Довго топтався з журбою, поки отець встав та поснідав. Але таки дочекав свого і розповів попові біду.— Що, отче, робити?..

— Га, немає, Васильку, іншої ради,— розвів піп руками,— тільки треба вам викупити ці посвідчення. Це

державний податок, що зробіте... По закону беруть усі податки...

«Ось вам і конституція! — подумав Василь з гіркістю.— Не танцюєш комендантові «польку», то вони як не кием, то палкою знайдуть ударити...»

Зразу ж від попа побіг він у місто, як не пишний. До староства. Але пани тут недаремно стільці витирали. Вони раніше випитали Василя ченно, скільки «пан майстер» років працює сокирою, а Василиха — на машині, і після цього виписали йому посвідчення. Василеві в очах потемніло, коли довідався, скільки треба платити.

— Пропали ми, — сказав тільки в хаті.

Але як жити далі?..

Порадившись, загнали в місті швейну машину за безцінь, продав Василь дубки і сосни на нову хату — і якось заплатили біду. Тепер жінка шила тільки руками для невибагливих, а Василеві з сином доводилось працювати подвійно, щоб не вибитись із життєвої колії. Висів ще ж каменем над головою банковий борг за хатину й город, треба було, хоч гинь, дотягти дівчину до посади десь у школі — працюю, Василю...

— Щоб тільки дихати якось без панської стайні, — жахався по ночах Василь цієї думки.— Щоб тільки не форналем у дворі дотягнути до смерті...

IV

Однак не врятували сім'ю промислові посвідчення. Восени все дотеперішнє життя Василя розвалилося.

Почалося з того, що раз у суботу економ виплатив Василеві тижневий заробіток і сказав тут же:

— А в понеділок уже не приходьте, Діброва. Не потрібний ви нам...

— Маєш. Як не потрібний? — аж упрів Василь на таку мову.— Я ж згодився з паном цілу комору поставити...

— А тепер вже не треба.

— Комори панові вже не треба?

— Ні, вас... Ми знайшли собі майстрів у місті.

— Чекайте ж, пане економ, — наче не зрозумів Василь, про що йдеться.— Може, я дорого беру у вас за майстерку?.. Скажіть у вічі, і тоді будемо говорити про це. Чи, може, панові не сподобалась наша робота?..

— Ні, не те,— відповів економ.— Ось що, Діброва... Тепер багато скрізь безробітних поляків, і ми будемо тільки полякам заробіток давати.

— І це пан сказав, щоб я не приходив?

— Пан.

— Будете привозити з міста поляків, щоб і жали вам за вісімнадцятий сніп на ланах, і косили за вісімдесят грошів, і служили форналями в гноях? — дивувався Діброва.

— Е, це що інше,— відповів той коротко.— На ланах інша справа, а майстерка знов інша. Будьте здорові.

«Є політика і політика»,—пригадався Діброві пан Валіброда. Однак він не втрачав ще надії: щоб такі руки, та не знайшли собі роботи на світі? Адже у ремісника золота рука, всі це знають. Василь не вірив, щоб такий, як він оце, майстер не мав хліба в хаті.

В неділю він пішов до осадника Півоня, що возив уже й цинковану бляху на нову хату. Півонь сам ото було й просив уже Діброву, щоб змайстрував йому домок, давав навіть щось на задаток у жменю. Але Василь не взяв тоді грошей. «Чекайте, мовляв, пане Півонь, ось тільки закінчу в дворі і до вас прийду». От і прийшов.

— Таке і таке,— сказав,— пане Півонь, завтра я можу ставати з хлопцем до роботи.

Але осадник показав йому на те вже обтесані підвалини й крокви.

— Вже хтось вам робить? — збентежився Василь мимоволі.— Хто ж тут майструє?

— Хіба мало нині, пане Діброва, безробітних? — відповів Півонь.— Прийшли з міста і роблять. Наші, поляки.

А згодом сказав, наче виправдуючись перед Дібровою:

— Пшепрашам вас, пане Василю, але я скажу, щоб ви знали... Наше осадницьке «кулко»* мало недавно збори у старостві і вирішило, щоб усі осадники трималися солідарно на східних окраїнах Польщі, були поляками-патріотами і будувалися тільки польськими майстрами. Треба, пане, своїх безробітних підтримувати під час цієї кризи...

Ось тобі віз і перевіз. Після такої «новини» Василь уже не мав відваги йти до інших осадників, хоч вони тільки ще й будувалися скрізь хуторами. Трохи потинявшись дома без діла, заткнули вони з сином гострі сокири за

* Ку л ко — гурток.

пояси і пішли селами. «Не чути десь, люди добрі, роботи, не треба майстрів?» Але скрізь були свої теслі без хліба, а коли десь і знайшлася «майстерка», то заробітку ледь вистачало на черствий хліб із цибулею. А що взимку їсти, а сорочку за віщо купити, а якісь постולי та одержу, а податок промисловий щомісяця, а звідки банкові роти затицати за хатину і землю... Ні, це вже не були золоті руки.

— Таки ми, тату, вийдемо з цих заробітків, як той голий з тернини,— сердився кожного вечора молодий Діброва. А старий чорнів від думок безпросвітних. І було чого зчорніти. Недаром кажуть, що біда ходить в парі.

Якраз того літа Дарка Діброва успішно склала в місті іспит на вчительку і зразу ж написала десятки прохань в різні округи на посаду. Приїхала дівчина додому повна надій, вона ніби сонце внесла до хати.

— Не журіться, мамочко, якимось переживемо цю кризу,— додавала всім духу.— Ось я скоро піду на посаду і допоможу вам у хаті...

Еге, не журіться... Через місяць стали надходити відповіді на Дарчині прохання. І одна в одну — та ж співанка: «Нема місця».

— Гей, а це що таке! — дивувався Василь перед отцем «паном послом». — Нема, кажуть, місця для дівчини... Як же нема того місця, коли тільки в нас у селі половина дітей не ходить до школи? Та й навіщо ті школи у місті, коли нема місця для вчених?

Отець Євлампей розповідає Василеві про кризу в цілому світі, про робітників, які, мовляв, не хочуть спокою і порядку, тільки бунтують скрізь заради бунту, та що винні за це все «Совети», Москва.

— Та що ж, отче, ця Москва винна, коли... — хотів сперечатись Василь, але «пан посол» не дав йому докінчити своєї думки:

— Не розумієте, Василю, нічого, то ж мовчіть і не папляйте,— обірвав він його на півслові.— Сьогодні тисячі інженерів та професорів сидять усюди без праці, не те, що ваша дівчина... Червона Москва наробила все лихо. Але вже Гітлер у Німеччині та в Іспанії робить порядок. Скоро буде інакше...

Не дочекавшись нічого, затривожена Дарка добилася аж до шкільного куратора з просьбою. За протекцією отця

Євлампія. Піп навіть дав їй лист до сеймового колеги. Але куратор чемно висміяв дівчину в очі.

— Пані шановна,— сказав він.— Посади? — Сьогодні? Таж нині скрізь повно поляків сидять без посади, а ви... «русинка», задумали з місяця та в кар'єр.

Але, щоб не відпустити з нічим протеговану, куратор порадив їй стати полькою. Тоді він постаряється, мовляв, дати їй хліб, як не в своїй, то десь в іншій окрузі...

Повернулася Дарка додому з плачем.

— Скалічили ви мене, тату, цією школою,— захлипала вголос у хаті.— Ну, що я тепер?.. Ні се, ні те, ні до села, ні до міста,— просто йди і топись.

Ну, що Василь міг сказати на те. Хіба він хотів дівчині горя? Він прагнув дочку «вивести в люди». Панею бачити, не гіркою тютюнницею у дворі. Це й піп навіть радив Діброві — дати дочку «до шкіл» і вивести в люди. А вивів так, що Дарка поплакала ще тиждень-два в хаті, а потім спалила всі свої книжки й зошити і пішла з клучком у місто.

Старий ні слова не писнув про те, що Дарка робить у місті. Але люди довідалися:

— Нянькою, чуєте, служить у панів Василева «професорка»,— зашепотіли навкруг.— Дітей возить по парках. От і тягнися тепер на ці школи...

Василь мовчав. Мовчав і тоді, як мусив гнати у місто корову за банковий борг і проценти, і тоді, коли син раптом вирішив також іти геть з хати.

— Хай це шляк трафить, тату!— озлобився парубок, даремно тиняючись із сокирою.— Щоб я з такими руками сидів голодний або йшов на панщину в двір? Чорта лисого!

Він подався у місто шукати щастя. Сказали йому: на біржі праці у магістраті реєструють всіх безробітних. З надією пішов туди і молодий тесляр із сокирою. Але несподівано попав Діброва у «весілля». Під магістрагом стояв тисячний натовп міських безробітних. Ковалі, слюсарі, столярі, шевці, мулярі, будівельники, чорнороби — всі вони кричали озлоблено панам у вікна:

— Праці давайте! Ми хочемо хліба й праці! Хліба й праці!

На балкон вийшов старостинський інспектор. Він гукнув, коли втихло:

— Панове, спокій! Не слухайте комуністичних агітаторів, будьте розумні.

— Працю давайте! — загули з натовпу.

— Працю ми вже дали вам сьогодні, більше у місті немає. Але уряд, воєводство і староство вживають усіх заходів, щоб усім безробітним дати роботу. Ви чуєте? Розходьтеся спокійно додому і...

— Нині давайте роботу! — обірвали панкові мову.

— Преч з фашистовським жондем у Польщі! * — посипався град каміння у вікна.

Панок змився з балкона, як щур, а через кілька хвилин у роз'ярений натовп врзалась кінна поліція в касках. Діброва й незчужся, як опинився під конем, звалений прикладом карабіна. Ледве увечері приволікся в село без сокири.

— От як частують там усіх безробітних,— застогнав він у хаті.— І наших, і поляків — всі перед поліцейськими кольбами рівні.

Відлежавши міську біржу у хаті, молодий Діброва пішов між люди «нюхати чогось іншого». Ходив навіть у місто хто знає чого і за чим. Аж сам сказав домашнім:

— Нема мені тут життя, тату, ви ж бачите. Руки є, а роботи і хліба нема... Піду собі в кращий світ долі шукати.

— Ну й куди ти, Михайлику, підеш? — тривожилась мати.— Де нині краще на світі?

— Де? Втечу, мамо, на той бік, за Збруч. Там нема безробітних, всі кажуть; нема панів і осадників. Он і Лука Романів пише до сестри з України, що в них тількино давай рук до роботи...

Темного вечора хлопець нишком пішов з села — і слух за нього пропав. Час до часу приходили тільки жандарми поночі.

— Нема вашого Михайла?

— Нема.

— Ну, ну... Ви глядіть мені.

Стало так круто в хаті, що Василь уже й сумнівався, чи не доведеться йому вмирати, як батько, у панській стайні. По селах він уже не ходив за роботою — не було за що промисловий податок платити.

Добре, що хоч людська там і тут умирала, як мухи. Отже, «майстрував» тепер Василь домовини — це можна було нишком робити і без «патенту».

* Геть фашистський уряд у Польщі!

Щоб ніхто не знав у селі, Василь нишком вистругав і собі домовину. Собі і жінці, поки ще можна хоч на такі дошки заробити. Помалював обидві чорною фарбою і поклав на бантини у клуні.— Хай будуть,— сказав, упоравшись.— Такий час, що не вгадаєш, коли раптом ноги протягнеш.

Але люди таки довідалися. Лазять ото дітиська за горбцями по клунях — і вгледіли новину.

— Оце раз! Майстер Діброва вже зробив собі домовину на смерть,— рознеслося по селу вітром.

— Доробився Василь золотими руками,— співчували люди навколо.— Двадцять років думав ставити хату, а skleпав собі труну.

Дарка і далі тягала панських байстрюків у місті, а про сина нічого не чути. Тільки через рік одержав Василь радісну вістку від парубка. Писав Михайло з України, що живий він, здоровий і працює теслею у колгоспі. «Не вірте, тату, що тут десь люди бідують та не мають що їсти,— розповідав він у своєму листі.— Коби скрізь на світі люди так жили, як у радянських порядках. Робочі руки тут, тату, у великій пошані, ніхто не знає такого, щоб десь голодував без роботи, або, як наша Дарка, поламав собі школами долю...»

Аж підбадьорила така вістка Діброву. Ходив він з цим листом по селу і хвалився скрізь людям:

— От де ще нині життя є на світі, а скільки-то брешуть про них і в газетах, і в церкві! Візьміть та прочитайте, що мій син пише.

Люди читали і гомоніли, а комендант і осадники наставляли скрізь вуха. Навіть лагідний завжди «пан посол» вилаяв раз Василя на дорозі:

— Що це ви,— каже,— Василю, комуністичну агітацію мені по селу носите, га?

— Яку агітацію, отче? — не второпав Василь, чого цей прискіпався.

— Яку! А якийсь лист більшовицький пхаєте людям у руки... Заплатили вам за це агенти Москви?

— Ой, світоньку гіркий! — вдарився Діброва об поли.— Та це ж лист від сина... Від мого Михайла, що торік біда вигнала хлопця у світ і знайшов собі долю на Україні...

— Ну, ну! — грозив піп пальцем Діброві.— Краще

спалить цей московсько-більшовицький папір і не мелить язиком. А то може поганим скінчитися.

Після такого Василь замкнув лист у скриню, але біда все одно не минула. Перед жнивими ото пан і осадники змовились давати женцям на ланах уже не вісімнадцятий, тільки двадцять четвертий сніп заробітку. Люди озлобились.

— Здохнемо, а не підемо на панщину,— гомоніли навколо.— І чужих женців не допустимо на лани за такий сніп.

Косарі й жниці сиділи вдома, а для поліції розпочалися жнива. Роз'юшений Валіброда хапав людей у жандармерію і, побивши страйкарів, темної ночі відправляв арештованих у місто. Неждано-негадано в тюрмі опинився й Діброва.

— За що ви мене, пане, тут мучите? — допитувався Василь у слідчого, ледве стоячи на ногах від побоїв.

— За комуністичну агітацію, хлопе... За те, що людей більшовизмом бунтуєш,— показував йому Михайлів лист у паперах.

Кожної неділі приносила Василю хліб чоловікові і тихо плакала, розповідаючи через ґрати, що банк погрожує хату продати за несплачений борг і проценти. Викрадалася іноді до тюрми й Дарка нерадісна:

— Тату, тату, що буде з нами? — скаржилась, подаючи тютюн батькові.— Ви у неволі, чорний, як смерть, мама вже посивіла дома з журби, а я ось довчилася панам діти возити, чорт би їх взяв.

Тюремними ночами Василь думав: є у нього ось руки, золоті руки ремісницькі. Але кому ці руки потрібні? Для ланцюжків поліцаєм? Домовини людям тесати? Чи голову розвалити панським порядком?..

Восени мав відбутися суд над Дібровою. Але вже не відбувся, бо й суддів раптом не стало. Даремно гороїжилось панство, що ми, мовляв, сильні й готові. Сильні вони були на Київ шабельками махати, а готові до втечі в Румунію.

У вересні відчинилися двері тюремної камери, і брат-визволитель сказав до всіх рідною мовою:

— Нема вже шляхетської влади в Західній Україні. Ідіть, люди, додому і діліть панську землю.

Вперше без панів світило осіннє сонце над визволеною землею.

Хто вже тут не бував! Хто не обіцяв!

Цісар Австро-Угорщини обіцяв автономію і рівне право для всіх. А пани й поміщики сиділи людям на спині.

«Західноукраїнська народна республіка» Петрушевича обіцяла панську землю за викупом. А пани і поміщики залишилися.

Польща Пілсудського обіцяла земельну «реформу». Приїхали захищати поміщиків осадники.

І ось панів не стало. Не стало панів, зникла криза, пропало безробіття.

Прилетіла Дарка з міста, мов ластівка, і защебетала з порога:

— Тату, я вже не служниця. Чуєте? Дали мені посаду в школі. Аж тепер допомагатиму вам...

— Не треба, дочко,— засміялася мати.— Нам дали землю.

— І землю, Дарко, і волю, і владу дали нам у руки,— поправив батько.— Ти ж бачиш, чиє тепер право наверху.

Хто ж нині цього не бачив. Все життя боявся Василь панського двору. Гляне було на поміщицьку стайню і пригадає смерть батькову. «Тікай, сину, звідси». Десятки років Василь тікав, але втік з-під ринви на дощ. Не в стайні, то в панській тюрмі мав умерти. Із «золотими руками» чоловік мусив гинути.

Така була панська «конституція» майже сто років.

А така прийшла радянська Конституція із визвольною піснею.

...Ходив Діброва господарем до панського двору й на лани з тичкою і радився вголос:

— Кому ці гектари?

— Кому корову?

— Кому коня?

— Кому хліба на зиму?

— Кому зерна на засів?

— Кому дерева на хату?

Інші знов ходили по селу з олівцями і запитували під хатами:

— Чиї ще діти не ходять до школи?

— Хто хоче їхати у Донбас?

— Хто піде на залізницю або на фабрику в місто?..

Зникли скрізь безробітні, зникли банки й проценти людям із спин, зникли осадники й поліцаї, мов і не було.

— Кінець пануванню поміщиків і капіталістів,— навчали скрізь брати з-над Дніпра й Волги.— Беріть, люди, міцно владу в свої руки і будуйте нове життя без тюрем і визиску.

Ніхто ще не говорив таке людям. Ніхто не приходив давати. Дотепер усі тільки брали.

* * *

Навесні поставив Василь нову хату. Накрив її черепицею і поїхав до сина в гості. Може, намовить Михайла в село повернутися.

— А роздивіться там добре, Василю, як живуть люди в колгоспах,— наказували йому звідусіль.— Розкажете у селі потім...

Але Михайло не збирався додому. Дома ще колгоспу немає, а за межами він не тужить. Ці межі,— сказав,— саме й вигнали його з дому.

— Я знаю, тату, в нас є ще такі, що бояться колгоспів,— говорив він батькові.— Так звик чоловік до тієї межі, як сліпий до бильма на очах. І не йде бильмо зняти, боїться: а хто його знає... Але коли вже зніме, тоді всякому темному радитиме позбутись полуди.

Це й Василь бачив. Приїхав він у село з однією думкою — іти якнайскорше в колгосп. По дорозі перестрів його колишній «пан посол», кислий, мов огірок:

— Ну, і як там, Василю?

— Добре, отче,— відповів Діброва.— Так нині добре скрізь людям, що дай боже довіку.

— Добре, але не всім.

— Всім і не догодиш на світі. Коби людям гаразд.

— А хіба людям всім добре?

— Всім, не всім — хто на що заслужив собі, отче. Є люди й людська. Нам, скажемо, життя, а панам гірко. Але хто б цим журився.

— Панам дайте вже спокій, Василю. На них і без вас мелють язиками. А от... гірко, що ми своєї України не маємо,— зітхнув отець Євлампій.— Нема державності національної...

— Маєш, Гандзю, книш! — озлобило таке Діброву.—

В нас тепер є Україна, пан-отче. І владу ми вже маємо свою в руках.

— Більшовицька, Василю...

— А нам іншої і не треба. Хіба люди хотіли колись не такої? І я, і мій син очі ворогам видеремо за таку Україну. І Дарка вже тепер учителька, не панська наймичка. А те, що вам не хочеться, то... тьху! — відвернувся Василь, як від ворога.

ЛЕЛЕКИ ПРИЛЕТІЛИ

Восени все наче було, як і звичайно, як з діда-прадіда. Лелеки на сінокосі стадами збиралися до відльоту, а люди на гумні гуртом хліб молотили.

По-старому гула на колишньому панському току машина; по-старому виростили обабіч щораз нові скирти соломи; по-старому тягали хлопці важкі лантухи зерна до засік.

Все наче було, як і давніше, та по-старому відлетіли й лелеки. Але старого села вже не було. Птахи, може, цього й не знали — вони пустилися у знайому дорогу по-давньому. А люди вже працювали по-новому.

І ось повернулися ранньої весни лелеки та й не мають де сісти.

Старого гнізда не знайшли вже.

І немає війни, і не видно пожарищ — весняне сонце світить цілком заспокійливо і ласкаво. Височить ось, як і восени, прадідна груша, куняє, мов старий кінь, знайомий журавель над криницею, журчить попід ліс та ж сама річка в шуварах. А від гнізда, а від ветхої Лесевої хати — ні сліду.

— Те-те-те-те,— розгублено заклопотались лелеки на черепичному гребінці незнайомої хати. Все, мовляв, наче те, а старого житла немає.

Походив старий бузько по гладкій покрівлі, оглянув усе знайоме довкілля, потім замислено підігнув ногу і застиг, мов намальований знак запитання.

— Що сталося?

Перший уледів лелек сусід Онуфрій, з-за тину. Він сказав жартома до птахів:

— Що, нема?.. Еге, доведеться вам, бра, пошукати тепер босоніж інших солом'яних готелів. Люди вже собі, а не бузькам, будують хати.

Потім гукнув у вікна до Леся:

— Агов, сусіди. Лелеки ось прилетіли.

В хаті, мабуть, обідали. Бо такі з ложками в руках вискочили на двір діти, вибігла Лесиха с невісткою, виїшов і старий Лесь із сином.

— Еге, весну, діти, маємо,— задоволено поклав Лесь руку дашком над очима.— Прилетіли вже птахи.

— Так, але де вони сядуть? — зажурився малий Остапко вголос.— Ви ж, бабо, ще восени гніздо їх спалили у печі!

А й правда. Лише тепер спохватилися всі, що лелеки-то прилетіли, а сідати їм ніде. Не тільки сухе ломаччя з гнізда, але й всю стару хату спалила вже баба у новій печі.

— Василю! — озвалась Лесиха до сина.— Може б, ти примостив старе колесо десь там на даху?.. Хай собі нове гніздо зроблять та сидять, як бувало.

Василь посміхнувся.

— Не сядуть, мамо. На черепицю бузьки не сядуть, ого... Їм треба старої солом'яної хати.

— От горе! — пожартувала лукаво чорноока Одарка.— Нічого, тільки доведеться валити цю нову хату. Ану, біжімо всі по селу людей кликати!

Всі засміялись, а баба Лесиха розсердилась.

— Тю на вас, розумні, та тіпун вам на язики! — наче від оси відмахнулася.— І скажуть таке — хату валити... Кажу тільки, хай би сиділи бузьки. Вони, говорять, щастя людям приносять.

Тепер і старий Лесь засміявся. У вічі-таки зареготався він з жінки.

— Ге, щастя, держи те, стара, щастя за хвіст. Вали ось хату і ліпи з очерету халупу, щоб тільки бузьки мали в селі вигоду... Хіба ж це вони принесли хаті щастя?

— Не знаю, відкараскайтесь! — бентежилась Лесиха. Але старий реп'яхом причепився:

— Ні, ти нам скажи, не базікай! — жартував він весело. А потім поманив пальцем онука: — Остапко, ану скажи бабі, хто приніс отаким, як ми, щастя. Бузьки?

— Ні-і,— заперечив Остапко вголос.

— А хто? — спитав і Василь сина.— Скажи, скажи, ти ж писав про це задачу.

Остапко вже хотів відповісти дідові й батькові, але чорногузи, видно, образилися такою розмовою. Вони мовчки змахнули крилами й почали креслити кола над хатою. Кружляли, приглядалися, дивувалися. Та ж річка, та ж груша, той самий журавель над криницею.

А люди не ті.

А Лесевої хати нема.

А сидати нема де.

Важко опустились лелеки на лужок коло річки, поставили один проти одного і позгинали довгі шиї в задумі. Не птахи, тільки два знаки запитання хтось виписав у селі чорно-білою фарбою:

— Що ж сталося??

Лелеки відлітали за море з думкою, що все навкруги діється по-старому. Ото й поставали тепер з довгими ногами.

Сказати, що сліпі були лелеки, так ні. Бачили вони кожну жабку і ящірку в траві, приглядалися також, як люди сіяли, жали й косили. Тільки не вгледіли того лелеки, що ніде вже давніх меж немає.

А треба ж було дивитися. Треба було послухати новий гомін у старій Лесевій хаті, побачити нову дощечку на колишньому графському палаці:

«КОЛГОСП ІМЕНІ 17 ВЕРЕСНЯ»

Хто цього не вгледів, той і з-за моря не прилетить розумний. Таке вже сталося і з лелеками. В той час, коли вони бродили десь емігрантами по чужині, старий Лесь і за море не їхав, і знайшов-таки в рідному селі те, чого шукав світами відмалечку: всій сім'ї долю.

Зоряного вересневого вечора зайшов Лесь до правління артїлі. Зайшов він до цього панського палацу, як до себе в хату, і вже навіть забув, що колись тут графи

жили та були. Посідали оба з Василем-сином на м'які панські сідала, і сказав старий Лесь, привітавшись:

— На початку і я трохи боявся, і всі ми не знали, як воно вийде. Але кінець діло хвалить, людоньки добрі. Хоч і вчилися ми цей рік бути колгоспниками, але, мабуть, працювали гуртом і непогано. Чи так я кажу?

— Можна сказати, що таки гарно ми закінчили,— поправив артільний голова Дмитро.

— Ну, коли гарно, то гарно й слухати,— тягнув Лесь далі.— Значить, обмолотилися вчас і як треба?

— Обмолотилися,— відповів голова Лесеві.

— Обсіялись, щоб і на той рік хліба в нас родилися?

— Сходи в нас уже такі гарні та красні, аж серце радується.

— Щасти нам, доле. Ну, і нашій державі відвезли ми все, що належить з врожаю?

— Чесно і з надбавкою розраховались ми, Лесю.

— Значить, упорались, Дмитрику, всім ворогам на безсонницю та на клопіт,— сказав Лесь по хвилині.— А тепер ви спитайте нас тут у правлінні, чого ми прийшли з Василем та й собі сіли по-панськи. Може, стало вам сумно тут і панами нас зробите?

В конторі засміялися дружньо, а Дмитро відповів Лесеві:

— Ні, Лесю, панами вас не поставимо, бо з такими, як ми нині в селі, паном ви не посидите, хліба не з'їсте, і від такого панства утопитеся. А прийшли ви сюди, я знаю, тому, чого ми вас і кликали, Лесю. Будемо розраховуватися за труд з усіма колгоспниками.

— Так я і думав,— штовхнув старий Василя ліктем.— То скільки ж ми цей рік заробили, Василю, всією хатою?

За Василя відповів артільний рахівник із-за столу:

— Сидів би я тут графом, сказав би зараз вам, Лесю: іди геть, хлопе, бо мене ясна кров заливає!

— Так би розлютився? А то чого? — здивувався Лесь.

— Е, чого... Того, що дуже гарний рахунок має в нас ваша хата. Ні вам, ні вашому дідові й прадідові таке не снилось. Утопимо вас, Лесю, в зерні.

— Маеш! — ніби образився старий.— Ми до нього, як до нашого та як до товариша, а він нас топити збирається... Ти ж мав, Петре, сказати нам про трудовні, не про графа і втоплеників.

— Та це ж я й кажу,— розгорнув рахівник довгу книгу.— Ось вам і трудовні, ви дивіться... Працювали, значить, ви, Лесю, на фермі, і Василь бригадиром на полі, і ваші баби та дівчата не чекали просьби до праці. Що, як то кажуть, зароблене, те не з'їдене. Вісімсот і два трудовні записали ми тут вашій хаті.

— Скільки, скільки?

— Еге, вісімсот трудовнів маємо, тату, в колгоспі,— проказав Василь задоволено.

— Вісімсот і два, Василю,— поправив рахівник із-за столу.— Що ваше, то ваше.

— Та ти чекай! — потер Лесь лоба всією жменею.— Вісімсот і два, кажеш... Ну, а чому ж трудовень у нас вийде? Не забувайте, що три центнери хліба ми вже взяли по жнивях авансом.

Голова наче оправдувався:

— Я знаю, що ви, може, скажете: то ж урожай у нас був, як ніколи в селі, ну, й по вісім кілограмів обіцяли ми людям давати. Спершу ми навіть збирались давати по вісім за трудовень. Але ж порадилися на зборах, що треба нам збільшити посівну площу навесні, і зробили запас. Так що по шість кілограмів дамо цього року колгоспникам.

А рахівник мерщій облічив олівцем на папері:

— Вісімсот трудовнів через шість кілограмів — належить вам сорок і вісім центнерів хліба. Три центнери ви вже, кажете, взяли в нас авансом, еге? Тоді завеземо вам чистих сорок п'ять центнерів зерна, як до млина.

Старий Лесь дійсно наче слухав якусь казку в млині. Він розгублено запитував очима сина, але цей теж ніби вірив і не вірив. А Лесь аж упрів від думок.

— Слухайте,— промовив він хрипло.— Не жартуйте, прошу вас, люди, ми не прийшли сюди байки слухати. Кажіть правду. Скільки даєте нам хліба на зиму?

— Сорок і п'ять центнерів, Лесю.

— Це таки правда?

— Як амінь. Тут уже, Лесю, колгосп, не панські жарти.

— Сорок п'ять центнерів хліба за одне літо?

— Ні, не все. Ще належать вам зароблені гроші й картопля.

— Ти, сину, чуєш? — повернувся старий до Василя і

розвів руками.— Ану, вколи мене якимось шилом, може, я сплю. Ну, чого ж ти стоїш?

Василь теж чогось тер кулаком очі. Він сказав тільки батькові:

— Я вам, тату, казав, коли повернувся з війни, а ви не вірили. Не казав, що колгосп така справа, що...

— Що ти казав! — уже весело перебив старий сина.— Ти мені скажи, де ми стільки хліба подінемо, от що! Хата ж у нас тільки для бузьків, дідо її не будував на багатство.

— Еге,— підхопив і голова, засміявшись.— Це правда, що хата у вас тільки для бузьків. Навіть сором сидіти колгоспникам у такій хаті. Ставте нову.

— До зими? — здивувався Лесь.

— До зими ще, люди, далеко,— відповів голова.— Хліб у вас є? Нівроку. Гроші маєте? Є. А ліс нам заглядає у вікна. Поможемо, хай ті, що бояться колгоспу, дивуються.

— Все гуртом легко,— додав і рахівник.

Лесь із Василем ще шепталися нишком. Але коли спитав голова, чи везти завтра зароблений хліб до старої хати, Лесь замахав на нього руками:

— Ні, не везіть, Дмитре. Все життя підпираємо її звідси та звідти. А тепер заберемо, Василю, підпори, хай вона впаде до лиха, як і все старе падає нині.

* * *

Через тиждень колгоспні теслі завалили стару Лесеву хату.

На закладах нової майстер Микола побажав сім'ї щастя-долі і сказав до людей, цокнувшись:

— Гей, гей, ото дивуються навесні бузьки. Скажуть ці птахи: де ж це наша халупа, де наше столітнє гніздо, що пережило і царя, і «моцарство» Пілсудського, і навіть того диявола Гітлера, що то збирався тисячу років людсьми в печах топити... Таж то завалився не один царський трон, а гніздо сиділо на хаті мур-муром. Таж то падали всякі держави, а Лесева халупа стояла...

— Бо біда в ній сиділа, Миколо,— перебив майстра Василь.— Ще панщизняну біду залишив нам небіжчик дід у цій хаті.

— Ото ж я й кажу — тягнув далі Микола.— Як не здивуватися птахам? То знайшлася десь, скажуть, така сила на світі, що завалила ще панщизняну біду в хлопській хаті, що скинула таке предвічне гніздо з голови Лесеви? Яка ж це сила, скажіть ви мені?

— Радянська, вуйку,— вихопився Остапко.— І тато, і вчителька в школі нам каже, що радянська сила найміцніша за всі сили на світі.

Старий Лесь погладив онука по лобі.

— Правду ти, малий, кажеш. Там сила, де в кожного в хаті є сила і право. А це ми тепер маємо. Колгосп дав нашим рукам оцю силу.

— Еге,— похвалилась Одарка.— Є у нас тепер, людоньки, і хліб, і до хліба та й зі старої глиниці ми вже вилізли на світ ясний. І нехай нам хтось скаже, що в гурті не доробишся хліба.

— Нехай, нехай! — притакнули звідусіль. А сусід Онуфрій сказав:

— Вигрівалася ота наша біда по закурених стріхах, випасалася по отих нивках та межах, як ховрах. А тепер ми і межі зорали, і скоро всі закурені стріхи розшиємо.

— Розшиємо! Тепер розшиємо!

— Сім хат уже ми поставили у селі цього року — і всі під черепицею.

— А бузькам клопіт.

— Ну, що ж,— закінчив Микола.— Скоро вже треба і бузькам подумати, як їм нині жити та бути по селах. Такий час...

ОПОВІДАННЯ ІВАНА КЛЕНА

I

...Ви не дивіться, що чуприна ось у мене, як іній. Тепер я ще го-го-о... женився б, коли б не баба і діти. Не смійтеся, я так, жартую, чого б нам сьогодні не пожартувати? Панів нема, куркулі у нас так уже худнуть, як ті блощиці взимку на морозі. Хай журяться вороги наші.

Немолодий уже я, але і вмирати тепер не збираюся скоро. Хай-но покаже смерть носа, то я її люшною по старих костюмах. Геть, шельмо, з нашого краю! Тепер нам у селі тільки жити та бути, отже, махай звідси, відьмо, на чотири вітри. Отак я скажу.

Бо я вже не той Іван, що був би колись навіть радий нишком умерти. Ого, немає вже того Івана, що бився з братом за ниву. Приорали ми його під межею на колгоспному полі. Так приорали, що вже ніколи не буде в селі того Клена.

А цей Клен — я, чоловік цілком новий, і вже четвертий рік у колгоспі. І добре мені, і дітьми вже не журюся, і з братом ми уже знов рідні брати, а не вороги, і на старості літ бився б я кулаками, якби хтось повертав мене назад до старого. Кажу вам правду.

Не хочу я того старого і на сто моргах, повірте. Не тому, що не люблю землі або роботи на ній, де там! Я так люблю рідну матінку-землю, як любить її пшеничне зерно, що пучнявіє в ній, набирається сил і виростає буйним стеблом — щедрим колосом. Але ж бо і ми, хлібороби, можемо тепер виростати на ній, тягнутися щораз вище до сонця. То колись тільки народився ти хлопом у селі,

то ж хлопом і здохнеш. Тепер ми все можемо, це вже так. Можемо сіяти жито й пшеницю, а можемо також зорі лічити, людей учити, книги писати, військо водити — немає для нас, як для весняних ручаїв, жодного стриму.

Бо ми — господарі. Тому господарі, що земля вся навколо — наша. Наша вовіки, бо ми на ній родилися, ми на ній працюємо, ми її своїм потом і кров'ю поливали століття.

І жити люблю я по-людськи, а що ж... Хто не любить і працювати не в голоді, і вночі спати спокійно, і не думати, як дожити свій вік, і не журитися, що дати дочці або синові у придане, і не боятися, щоб рідні діти проклинали твої кості у гробі?.. Немає таких. Кожне хоче жити людиною, не волом у ярмі, на те ж воно і живеться раз тільки на світі.

Але в тому, бачите, і сук, що по-старому так жити не будеш. Це вже я сам тепер бачу, відколи злетіла мені полуда з очей. А сидить ця полуда в нас на очах по селах ще з діда-прадіда. Дурна полуда. Ніби здається тобі, що ти маєш очі і бачиш геть усе далеко, а воно тільки й бачиш, що свою межу та стару біду в хаті. Це моя межа, це моя біда, мені ще відумерли їх тато, небіжчик. І не здирайте мені тої полуди з очей, а то як мені жити й не бачити старої біди попід межами...

Звикли ми ще в селі до старого і боїмося всього нового, як оте нерозумне теля дійниці з молоком. Бери за вуха та й тягни до дійниці. А вже покуштує й нап'ється — ого, попробуйте тоді відтягнути за хвіст. Таке й з нами.

Не скажу, що сам я з'їв три кірці розуму і не боявся колгоспу... Боявся, маму його за печінку, той страх! Тепер мені смішно, а тоді ходив, мов сновида, отакий старий бовдур. Ото записався і цілу зиму не спав по ночах, навіть іноді каявся в мислях. Наче з тебе стара шкіра сповзає, а нової ти ще не бачиш. Але йшов я з думкою робити так цілою хатою, як на своєму власному. На дурний страх, що так і тенькав мені в голові оті місяці, я зацитькував себе думкою: «Чекай, чоловіче Іване, гов! Тягнув хтось тебе силоміць до колгоспу? Ні. А може, прив'язав тебе хтось ланцюгами до нього? Також ні. Отже, мовчи і роби те, що треба. Курчат по осені лічать. Це ж ти в колгосп, а не в панський двір, пішов добровільно...»

Попрацював я з дітьми ціле літо в колгоспі, і що думаєте? Тільки тепер я побачив, яке було тяжке та без-

глузде старе життя в нас по селах. Ну, таке якесь вовче і дике, що просто сором, як можна ще жити так далі і боятися того нового, ясного, людського, до якого так щиро кличуть нас комуністи...

Ось послушайте.

II

Цілих п'ять років мучився наш батько з бідною за морем, десь аж у штаті Індіана.

З китайцями та італійцями пікся він на сталеварному заводі, як у пеклі, і за роботою та вогненними печами світу не бачив. Недоїдав, недосипляв, чи, як то кажуть, не їв масно і не вбирився красно, зате врятував нашу хату і ниву від молотка на публічних торгах.

Небагато в нас тієї землі було — три морги. Але що тоді був наш мужик без землі? Птаха. Ба гірше птахи, бо ж ці мають крила і можуть собі літати й сідати, де їм завгодно. А де наш мужик без землі міг тоді сісти? Ну, ясно де — в панському дворі, форналем. До суду-віку.

Боявся наш батько панського хліба. Не так уже за себе, — за нас, за дітей, кров'ю скапував. Ми ото вигнали його з села аж за море. Ми, малі, примушували його обливатися потом по дві зміни на добу коло тих клятих печей. Ми, діти, і притягли його назад у рідне гніздо після розлуки.

Двоє нас тільки було у батька — я та Сергій. Коли наш отець повернувся з Америки, Сергієві йшов тоді шістнадцятий рік, а мені чотирнадцятий. Хлопці, як огірочки, і роботящі та запопадливі ми були, без нас, мабуть, і мати не пережили б отого горя. Тримались ми в злигоднях згодою скрізь і в усьому.

— Згода, діти, буде, а незгода руйнує, — повчала нас мати, коли, було, зчубимось ні за це, ні за те. — Пам'ятайте, що краще у хаті солом'яна згода, ніж золотий процес.

Росли ми у згоді, і батько похвалив нас за те. Відпочивши, він сказав нам з журбою:

— Ну, діти, борги ми, слава богу, сплатили, врятували і хату, і землю від продажу. І я ось посивів за морем, і мама не годувала вас білими булками за ті долари. Якось ми заткали рот банкові і всім лупіям у селі. Але ви цим, — сказав, — тіштеся, дітоньки, та не дуже.

— Чому? — спитав я батька.

— А тому, що радіти вам і мені нема з чого, — відповів батько. — Хлопська доля не з медом, це знаєте. Мені ось батько залишив цілу ниву і хату, і ледве ми вилізли з біди, самі бачите... Ну, а що буде, коли я розділю поміж вас оцю ниву... На чому будете жити?

— Я поїду до Америки, — вставив Сергій, але батько зразу махнув на це рукою.

— Не так воно, синочку, легко нам їхати нині за море. Хай вона западеться без нас, ця Америка. Досить я вже натерпівся там біди.

— Сергія треба нам дати в ремесло, — порадила мати. — От, хоч би до ткача Кліма в науку. І він навчиться заробляти собі хліб на верстаті, і менший Івась потім від нього перейме.

— Ха, але чим, жінко, платити за науку ткачеві? — розвів батько руками.

Мати вийняла з якоїсь щілини у сволоці кілька закопчених американських банкнотів.

— Я ось, Максиме, — сказала, — відірвала від боргів та від власного рота кілька цих гірких доларів. Може, дамо їх ткачеві за сина? Буде на завдаток, а решту вже якось стягнемо.

Стало в нас ніби ясніше в хаті. Ще того ж тижня пішов Сергій до Кліма, а ми цілою хатою заздалегідь почали вже й стягатися на верстат ткацький.

— Я вам відроблю та віддам усе, — обіцяв Сергій, розхвильований, радий.

І дійсно, через два роки сидів уже ткач в нашій хаті. Помалу-малу почав уже Сергій щось і для хати давати, і собі нишком ховати з заробленого. Бо в селі, бачите, під'юдили брата женитися.

— Чого ти, кажуть, робитимеш на тата і хату? Маєш ремесло в руках — бери жінку та й пильнуй себе, не родину.

Але батько відповів на те братові:

— Гов, гов, ти почекай іще, сину, з женячкою. Ми ж тебе тягли на ткача всією хатою, ні? Отак треба нам хатою й Івана дати до кузні. Гуртом ми хліб дали тобі, гуртом мусимо дати й Іванові. Чи не так, жінко?

— Не хочу я й знати невістки, поки наш Іван отак буде, — сказала мати.

А мене так тягнуло до кузні, хоч плач.

— Ну, як, Сергію, допоможеш? — спитав я брата.

— Поможу, братіку, тільки почекай трошки... Хай я зароблю собі хоч на святкові чоботи й одяг, а то сором між дівчат отак вийти в неділю...

Коли б жив батько, може, і брат був би тоді братом, не вовком на довгі роки. А так — не пощастило мені ковалем стати. Тепер це вже не горе, бо радянську владу маємо і куємо собі й дітям таку золоту долю, що колись жодному ковалеві не снилась. Але тоді довгі роки було мені гірко, ой, як же гірко.

Так і осиротів я хліборобом на мозолях та злиднях. Бо ще з Америки привіз батько до хати тяжкий кашель у грудях. Такий сухий та задушливий, що не давав нам спати по ночах. Бухи та бухи, від смеркання до ранку. Спочатку тільки по ночах, а далі і вдень почало йому дух забивати. І що вже він не робив, щоб позбутися цієї муки! Пив і вивар соснової кори, і борсуче та собаче сало, і всякі краплі з аптеки — нічого не помагало. Дедалі не міг уже батько й лежати вночі, тільки бухикав сидячи або навкарачки.

Восени ми вже було зібрали трохи грошень на завдаток, щоб піти мені в кузню. Але саме в оці тумани звалило нам батька таки не на жарти. Він поживк весь і висох на козуб та лежав, мов отой сухий судак, без кровинки. Уже й не кашляв, тільки хрипів якомсь грудьми, аж свистіло.

Не пішов я до кузні, тільки заплатив балагулі й привіз доктора з міста. Глянув цей на слабого, послухав трубною і махнув безнадійно рукою

— Ого, немає вже в нього легенів, — сказав нам нишком. — Вмирати буде ваш тато.

Це було в середу. А в п'ятницю під вечір звелів батько матері дати йому білу сорочку й покликати писаря і сусідів до хати.

— Ой голівонько бідна, та що це ти, Максиме! — наче не вірила мати.

— Чую, що приходить кінець, — прохрипів він.

— Та, може, я побіжу за попом та ще висповідатися, — сказала мати з плачем.

— Дай спокій, жінко! — заперечив слабий рукою. — Не треба... Я вже в тій Америці мав своє пекло, не боюся...

Привів я писаря, прийшли сусіди. Сухий, як скіпка,

звівся батько на лікті й обвів нас усіх, що стояли коло постелі, болісним поглядом.

— Умираю, діти,— сказав він,— і тут, при свідках, роблю вам завіщання. Пишіть, пане писарю... хату я одказую на обидвох синів навпіл. Але в більшій половині хай сидить той, при кому захоче доживати свій вік моя жінка, а ваша мати — Настя. Так само навпіл ви обидва поділіться подвір'ям, садком та грядками коло хати. Тільки жийте,— зітхнув батько глибоко,— в згоді, не сваріться та не бийтеся, як оті Турбеї за межу на сміх людям... І щоб мама коло вас мала старість, не сльози аж до могили...

Очі батькові заволіклися сльозою, і він якийсь час не міг говорити. Аж писар озвався:

— Ну, а як з вашим полем, Максиме?

— Ага, з нивою,— немов тільки тепер пригадав собі батько, зітхнувши.— Там є три морги... Один морг я відказую Насті до смерті, один старшому синові, а ще один морг — меншому. Але по смерті Насті мамин морг має перейти до меншого сина на власність. Бо я...

Тут мій братець не втерпів при людях:

— Це,— каже,— не по-рівному, тату, не хочу... Хіба я...

Люди на нього зацитькали, а батько аж застогнав, важко дихаючи:

— Ні, ні, я не кривджу тебе, Сергію, це люди знають,— ніби виправдувався він перед усіма.— Ти, синочку, маєш у хаті верстат, я дав тобі хліб у руки... Ну, а меншому, а Іванові... я вже... Ох, діти ж ви мої, діти...

З цими словами батько наш повернувся до стіни і відспівав свою пісню на світі.

III

Ще батько лежав серед свічок на лаві, як у хаті в нас почалася звада. Мати сказала:

— Треба нам, діти, поховати батька по-людському, а всі гроші пішли на того непотрібного доктора... Може б, ти, Сергійку, дав з тих, що тримаєш собі на кожух та чоботи?

— Ні, мамо,— відрубав наш Сергій з місця,— грошей я не маю на те. Ховайте собі тата з Іваном, він дістав більше. А я вже давно хотів щось зібрати й женитися.

Отак. Тепер і йому за це соромно, але так воно було. Таке тоді було в нас дике життя. Батько не батько, мати не мати, брат не брат — рви, хапай, тягни кожне до себе.

Мати заплакала, а я побіг у село позичати на похорои. Поховали якось та зробили поминки, хоч і скрипів я потім, відробляючи. Але був уже тоді я, як то кажуть, хлопцець під вусом, а руки в мене вже змалку мозолів не боялися. Нехай. Тільки прикро мені стало за брата. Ну, так було гірко, що хоч з хати тікай. Він також не дивився вже ні мені, ані матері в очі, тільки косився спідлоба. Наче не рідний брат — ворог.

Спершу я мав думку і навіть звирився матері:

— Знаєте, мамо, прикро мені за Сергія, що так дивиться вовком. Може, я піду з вами до нотаря і поділюся з ним вашою пайкою? Не стільки тої землі, скільки буде, як бачу, гніву між нами...

— А роби собі, Іванку, як знаєш,— не перечила покійниця.

Та-бо чую між людьми — обмовляє мене браток по селу. І сякий я, мовляв, і такий, і на хлібах його, бачте, сиджу, і сучий син батька перед смертю намовив, щоб тільки скривдити брата... Гірко мені, але мовчу. Аж якось влітку каже наш Сергій в хаті:

— Восени хочу оженитися, мамо. З ким ви думаєте бути — зі мною чи з Іваном?

Мати відтяла йому, не забувши образи:

— Не хочу я з тобою, Сергію... Ти мене,— каже,— й нині вже рад би в могилу загнати.

— Ага... Ну, коли так, то ділімося,— процідив брат понуро.— Що моє — то моє, а що ваше — то ваше.

Немила була мені ця дільба в рідній хаті, але що зробиш. Замість спільно вбивати нашу хлопську біду, ми стали ділитися злиднями. Дерлися за горшки та онучі — багаті ззиралися та хихикали. А вже найгірше було в нас із коровою. Надвое ж її не розірвеш, а мати навіть слухати не хотіла, щоб віддати корову Сергієві. «Моя корова, я її купила і викохала». Тоді братець в суд рідну матір. Три роки ми тягались по судах та несли кривавий гріш адвокатам. Видоїли нас оці суди, мов кіз. За той процес можна було три корови купити на ярмарку. Тепер уже нема, слава богу, цих судів у місті, не процесуються люди за дурні межі та за онучі. А колись півсела товклося по судах. Панки збивали маетки на дурних наших про-

песах, а ми пеклися по судах, як оті нетлі у каганцях. Шукали правди там, де тільки й сиділи на кривді.

Тільки злодій і грабіжник-куркуль можуть папляти, що колись було краще. Я не жив, тільки ходив у якомусь тумані. Та наївся я тоді горя і з хатою. Десі-бо жили ми сім'єю на меншій половині, а друга, ніби моя вже з матір'ю, через сіни, була в нас коморою. Після розподілу треба було мені як стій готувати її вже на зиму, ставити вікна, двері, піч. Ох, і коштувала мені мозолів оця хата! Але якось витягли ми з матір'ю горбами.

Оженився мій брат, одружився згодом і я. Мати вже знемощила від хвороб та гризоти, потрібна була робітниця в хаті. Не розбагатіли ми на женячці, бо скільки можна було взяти за жінкою? Півморга, морг, а як півтора, то вже го-го-о! Недаром співали свашки на весіллях:

Даю її віна
Три копиці сіна,
І качура, і качку,
І невістку-біднячку.

Не весілля справляли — свої злидні спрягали докупи. Пішли у Сергія і в мене діти, на світі стало щораз тісніше, не вилазимо з біди ні я, ані брат. Та воно ще б з півлиха, коли б згода під стріхою. А то живемо з братом обапіл, мов ті собаки оскалені. Злоба в нас, зависть, так і крешемо на себе вогнем. І жінки чубляться раз у раз за кіски ні за се, ні за те. Ти мені, мовляв, шельмо, зжала серпом межу, а я тобі порося в моркву пушу... Ти мені приголомшила курку в коноплях, а я твоїх курчат розполошу в кропивах... Сором і сміх. А ще більший клопіт з дітьми. Дітей тягне докупи, вони аж пишать гратися разом і в сінях, і на дворі, і на вулиці. А мамі лупцюють за те. То моя гонить Сергійових лозиною, то Сергійова жалить моїх кропивою Крик день у день, рейвах, галас, хоч западайся під землю.

І що рік, то більше суперечки між нами.

Ще й досі росте у нас на дворі стара груша — мабуть, дід посадив її або прадід. Груша родить багато, було і для нас, і для них здосталь. Коли ж ні. Устане вдосвіта моя назбирати в поділок — Сергійова лається та по селу обмовляє. А трусить Сергійова оці груші — моя знов пустить лотоки. Вічна сварця, вічні крики. І дітей раз у раз шмагають за ці груші.

— Давай,— кажу я раз братові,— зрубаймо цю грушу до лиха, щоб не було цієї сварні та роздору між нами.

А Сергій на те різко:

— Груша моя, і ти мене не вчи, що робити.

— Як це твоя, Сергію? — питаю.— Вона ж серед двору, і можна сказати — твоя і моя, наша груша.

— Як би не так,— заперечує брат.— Дерево по моему боці двора, напроти сінешніх дверей.

— А сіни ж чії?

— Мої сіни.

— Чому твої?

— Бо ти, — каже,— ухитрився влізти до більшої хати, а я сиджу в меншій. Тато поділили нас хатою навпіл. Так що сіни мої.

— Маєш! То як, може, вже заборониш мені і до хати зайти?— розвів я руками.

— А ходи собі,— буркнув він,— мені що... Тільки я, знаєш, і свої сіни, і грушу тином від вас відгороджу... не хочу вже кожний день дивитись на тебе і на твою пискату.

Ви чуєте?

— Та чи ти,— кажу,— здурів, брате?

— Здурів я чи ні,— відповідає,— а ти роби собі сіни, Іване.

Ху! Спершу я думав, що ляпнув таке братець мій від злості, але згодом дивлюся — він дійсно забив на подвір'ї кілки і городить. До самого сінешнього одвірка тин городить...

Ледве уже вилізла з хати покійниця мати.

— Сергійку,— благає його,— не паскудь ти нашої хати, не сором і моєї старості, і себе між людьми...

Думаєте, допомгло? Де там!

— Сидіть,— каже,— мамо, на печі і не мішайтеся.

І що, мав я волочитися по судах?.. Ні, рад не рад, мусив я наспіх вирубувати в стіні двері і добудовувати собі нові сіни.

Відгородив нас тепер високий тин на подвір'ї.

Рідних братів.

IV

У тридцятому році людей мордували та гнали до тюрем за те, що билися з панами за волю. А ми, дурні, з братом за межу билися.

Мати померла, а Сергій раптом уперся пів тієї пайки забрати. Вивів на ниву плуг і давай на моїй межі скибу робити.

А в мене ж п'ятеро дітей. Жінка голосить, я біжу, мов на пожежу.

— Ні,— кажу,— брате. Це моє, ти сам знаєш, не дам ні скибки. Був би ти жив зі мною, як брат, я і сам думав тобі половину віддати. А так — не дам. У мене діти.

— А в мене щенята?— визвірився Сергій.

— Твого я не забрав. Це моє по праву.

— А я сам собі зроблю право.

— Не дам!

— Іди геть!

Слово по слову й ми один одного за чуб. Я-ак садане він мене кулаком в перенісся... Ой, світку, ти так?.. Схопився я і — тар-рах по голові брата істиком. Два півні...

Збіглися люди. І я, і Сергій кров'ю оту прокляту межу поливаємо. Куди нас обидвох? Ну, звичайно, куди — до солтиса. А там нас, отаких дурних, жандарм на ланцюжки — і до міста в тюрму із розпухлими носами. Ото багачам в селі радість.

— Ех, і дурні ж ви, дурні!— кажуть мені люди в арешті.— І вам не сором у такий час голови розбивати брат братові?

— Та я й сам бачу, що дурні,— ховаю я від людей очі.— Життя в нас дурне, чорти б його взяли.

— Треба змінити це життя,— кажуть.

— Га, змінити, коли в очах тобі міниться...

Сидів я, на щастя, недовго. Кличуть мене пани до протόколу.

— Бив істиком? — питають.

— Та бив,— кажу,— бий оце громи тріскучі.

— По голові?

— Та по голові ж,— відповідаю.

— Рідного брата?

— А нехай,— кажу їм,— згорить такий світ і порядки, коли вже брат братові — ворог.

— Ну, маєш,— сказали пани,— хлопе, щастя, що бив тільки брата. А то ви тепер дуже охочі до бійки з панами по селах. Бив би ти кого іншого — не так ми б тут нині з тобою...

Дали нам по три тижні арешту. Відсиділи.

Але вийшов я, і соромно мені людям у вічі дивитися. І земля вже мені стала не мила. Навіть не те я кажу—страх мені від цієї землі. Дивлюся на ниву — кров бачу. Дивлюся на межу — не людина я коло неї, не господар, не син чесного батька — Каїн з ножем, на рідного брата. Ху-у, бодай і не згадувати!

V

Думки на межі завели мене знов до тюрми... Та цей раз я вже не з братом бився, ні... Я бився у селі з повітовим старостою і поліцаями, що так і повертали нас назад до панщини. Повертали, егеж.

Випустив нас із тюрми отой вересень, що в Галичині його люди не забудуть довіку.

Я не бачив, як валився отой кордон на Збручі. Зате бачив краще: як валився наш тин на подвір'ї.

Тієї осені стали в нас на два дні червоноармійці-танкісти. Хлопці гарні, дотепні, веселі, ну, такі людяні й наші, хоч обнімай та цілуй усю армію. Ходять вони гуртами по дворах та цікаві як про нас усе знати, так і про себе розповідають багато. Скрізь по селу розмови, жарти, пісні. Дивуємось ми, як ті діти, дивуються і вони з життя нашого.

— Хто,— питають мене,— живе за оцим тином?

— Та брат же мій,— відповідаю.

— Оце так! А навіщо ж вам тин?

— Таке, кажу, що сором і признатися людям.— Сваримося ми з братом.

— За віщо ж ви в гніву?

— За землю...

— За яку землю?

— За батьківську, поділив нас так тато покійний...

Розповів я їм про все, як воно було, а хлопці — в регіт.

— Єрунда! — так і загомоніли навколо.— І за це ви ворогами будете жити?.. Немає вже,— кажуть,— отой кістки незгоди між вами. Влада вже буде у вас радянська. А наша, радянська влада дасть вам панську землю на вічність. Ви чуєте?.. Будете господарями на вільній українській землі. І земля вже ото скрізь ваша, і ліси, і заводи, фабрики — все тепер ваше, народне.

За тином, чую, також про це йде мова.

— Хлопці! — гукають звідти, з-за тину. — Як у вас там, за «кордоном»? Велике багатство?

— Таке ж, як і у вас, — відповідають з того боку.

— А що, якби усунути нам цей «кордон» дружніми силами?.. Великий опір буде з вашого боку?

— Мабуть, жодного, — це мої так. — В нас уже всі люди радянські, а радянські люди люблять братерство і дружбу. А у вас?

— І в нас усі люди радянські.

Отак жартами та веселощами і почав наш тинок тріщати. Гойд, гойд... хрусь, хрусь... А далі звідти наперли — і тину не стало поміж нами назавжди.

— Ура-а! — засміялися червоноармійці, підкидаючи шапками.

Дивлюся, Сергій стоїть і сміється. Радий, як сонце, підходжу я до нього й кажу:

— Ну, як, брате... Може, поздоровимо себе з волею?..

Уперше за довгі-довгі роки ми знов, як рідні, обнялися, розцілувалися і, повірте, заплакали тут же при людях. І наші жінки заридали, цілуючись. А військові десь дістали горілку і давай нас вітати з новим життям. Не ми із Сергієм під грушею — весілля. І наші діти ніби тільки на світ народилися...

Ще тоді ж таки, восени, розподілили ми у селі панську землю — десятин зо дві тисячі. І мої, і Сергійові діти вже не журилися, що підуть у двір форналями. Стало нам легше і ясніше на світі. Але як тут бути господарем, коли ні коня, ані плуга?.. Знов до багачів іти кланятись та відробляти?

Кажу я до брата:

— Немає ради, тільки купуймо, Сергію, якусь шкапину і віз.

— Як це — купуймо? — питає Сергій.

— На спілку. Стягнися ти, стягнуся я, і ходім на ярмарок. Тиждень ти робитимеш конем, що тобі треба, тиждень я триматиму його й годуватиму — буде нам легше.

Добре. Яюсь стягнулися ми, а то й позичили в багачів грошей і купили віз і коня. Але — вірте, або як хочете — не можна в отому старому житті жити чесно і відроблятися хліба без отої проклятої зависті, без чиеїсь, хоч і дрібної, кривди, без обману на кожному кроці. Це вже я знаю по собі самому. Так і кортить мужика того «на своєму» позавидувати сусідові, обдурити на свою користь,

ошукати навіть рідного брата, щоб тільки мати користь самому... Скажіть ви мені, що я брешу!

Кажучи правду, один сміх по селу вийшов з цієї нашої «спілки». Тож робочу тварину треба кожний день годувати як слід. А віз також ламається, треба час до часу лагодити в кузні. А ми все спихаємо нишком один на одного. «Дурний я, мовляв, купувати коневі вівса... Хай Сергій добре годує, він же тяжче ним їздить». І Сергій теж таке думає: «Тиждень хай поїсть тухле сіно і січку, а Іван дасть, напевно, вівса. Йому ж треба дуби з лісу возити».

Ну, заморили ми бідну шкапину до того, що про неї ніби й приказка складена: «З богом лягає, а з людьми встає». Тобто, що лягає шкапина сама, а встати без людей вже не може. Треба піднімати небогу.

Тьху! Ви й тепер ще почувете в селі, коли хтось дуже замарніє та висохне:

— Такий ходить по світу, як та шкапа у Кленів.

Продали ми свою кобилу на шкіру, а з воза не було уже що й продавати. Так з'їздили, не лагодячи, що самі дроти й цурпалки ледве трималися купи. «Хіба це тільки моє,— говорив собі чоловік, коли аж пищало тягти віз до кузні.— А чого він поламав оце й не лагодить?..»

Ні, так і за радянської влади не вилізеш зі старої біди. І дітей в люди не витягнеш. Чую, і тут, і там є вже колгоспи, а в сусідніх Розтоках люди ще такі з першої радянської осені працюють артільно. Пішов я весною на звідини. Ходжу, дивлюся, розпитую про все, наче той слідчий... Е, та бо на правду живуть люди легше і краще, ніж ми на своєму смітті. А я що... прив'язав хтось мене до отих вічних клопотів?

Люди також мають нюх — знайшлося уже в нас у селі більше сотні таких, що про колгосп тільки й мова.

Але раптом упала на нас війна чорною хмарою...

VI

Пережив я на своєму віку не один клопіт, смакував «конституцію» не з одного горшка. Наїлись ми «волі» від францоватого цесаря, і від «України» Костя Левицького, і від сейму Пілсудського. А вже про гітлерівців і не казати. Ці так почакували нас своїм «новим порядком», що і в могилі їм не забудемо.

Багато вже було в нас отих армій і влад, міг чоловік розкусити, що воно і до чого. І вийшло, що одна лише влада на світі на правду щиро бажає всім нам добра — радянська. Не тільки, кажу, бажає, вона це робить скрізь у селі і місті. «Ти досі,— каже,— не жив, селянине й робітнику,— мучився. На ось тобі землю, на ось тобі фабрику, на ось тобі всі ліси й води. Роби і живи, як людина, а не як віл у ярмі».

Тому я сказав собі на перших зборах колгоспу: бійся, Іване, нового й не бійся. Правда, нічого ти ще не знаєш, але добре знаєш одне: що колгосп — це громада, а громада — великий чоловік, всі це кажуть. Що буде, як то кажуть, громаді — те й бабі. Не можеш ти бути мудріший за всіх радянських селян, стоячи, як отой баран, у старих реп'яхах. Адже всі села радянські живуть у колгоспах.

Отак я думав. І не один я в селі. Тепер я не каюся. Але є такі, що і нині ще думають:

«На своєму я — пан. Коли хочу — їм, коли хочу — сплю. Коли хочу — роблю, коли хочу — закладу собі за спину руки і свистатиму на всіх і на все».

Є ще такі. Але дайте мені сюди цього «пана», і я йому скажу у вічі: брешеш! Мене ти, брате, не здуриш, бо я й сам ось посивів у селі таким «паном».

Хай таке «панство» громи періщать. І не їсиш ти ніколи, брате, і не спиш, і сім бід за тобою свище у пальці, куди не обернешся.

Це вже я знаю.

Найстаріша біда — предвічна мужицька журба точить день і ніч твою голову. Маєш ти, скажимо, ґрунту п'ять моргів, а дітей нехай тільки трое. Сам ти ще ніби господар і можеш якось жити й латати гуртом усі діри. Але діти ростуть, а земля не росте. Можна їсти і спати спокійно, коли знаєш, що діти вже не матимуть ані що їсти, ані де спати?

Я скажу: ні. Ось чому мені краще в колгоспі. Тут мене вже не точить журба. Землі в нас, у колгоспі, он скільки — і вся вона моя, наша, багате придане наших дітей і внуків. З руками та з охотою, та з громадським розумом і силою не пропадеш на ній. Журби нема. Коли ж ти і маєш іноді клопіт на колгоспному господарстві, то це вже журба не тільки твоя власна, не тільки твоєї хати, ми журимося цілою громадою. А це таки легше.

«Я, — каже, — пан на своєму».. Ой, знаю я, знаю... Не з'їсиш ти ніколи по-людському і не одінешся, а все думаєш, як би то хоч шматок землі десь придбати. Щоб не висіла над твоїм «господарством» жебрацька торба. А вона висить до самої могили. Там тобі вигорить, там тобі вимокне, там тобі град усе виб'є, а там знов повинь забере... Не маєш ти радості ні від сонечка, ні від хмарки, ні від весни і літа — все проти тебе одного. А сусіди навіть і раді, коли в тебе нещастя. «Слава богу, що не в нас...»

А дивіться — в колгоспі. Тут ми не тільки спільно працюємо, спільно боремося за щораз краще життя, але спільно бажаємо й добра одне одному. І спільно допоможемо, кому треба. Пошукайте ви цього у старому селі...

Не мав Лука Василів своєї хати?.. Що ж, ухвалили навесні й поставили. Захворіла грудьми вдовиця Параня?.. Що ж, ми їй і доктора з міста привезли, і навіть купили путівку в гори. І діти її не сиділи голодні. Рвався мій середуший у трактористи? Що ж, колгосп і тут мені пішов на руку.

От де життя!

Тому мені й смішно, коли хтось питає, чи маю хліб і до хліба в колгоспі. Так, ніби я не бригадир у нашій артілі, а десь у панському дворі служу за вісім корців висівок та дві купки хмизу на рік...

Ні, не про хліб я вже думаю, щастя доле. Хліб у нас уже буде довіку. Ну, а коли ти вже не думаєш вічно про хліб, то хоч-не-хоч думаєш про щось інше. Про віщо?

Скажімо: як би оце ще нам зробити гуртом... А як би ще отаке... Щоб нам було ще краще... Щоб наші діти жили ще легше... Щоб усім людям легко жилося на світі.

НА ТОЙ БІК

Ніч була тиха, бадьоро чахкав тільки «движок», подаючи в дачні будиночки світло. Було вже, мабуть, за північ, бо раптом мотор обірвав своє чахкання. І ми почули тихе шелестіння дощика у гілляччі.

— Ти чуєш? Дощ,— сказав я другові.

Він не обізвався. Довгу хвилину ми прислухалися мовчки до щораз густішого шарудіння у кронах, і я вже було зібрався йти спати. Але Олександр сказав раптом збуджено:

— Дощ... Що таке дощ нам отут, на веранді під дахом? Приемність. А от я тобі зараз розкажу про дощ! Хочеш?

— Ану! Ти ж завжди оповідаєш цікаво.

— Тоді слухай. Але це буде не коротка історія...

— Нехай!

— Спати не хочеш?

— Ні.

— Та-ак! — Це «так» було в нього звичкою. Він завжди вимовляв його твердо й рішуче.— Восени тридцять шостого року було вбито в нашій околиці поліцейського донощика-провокаatora. Хто вбив — мені невідомо і досі, до цієї справи я був непричетний. Звичайно, зробили це наші підпільники. Але можеш уявити собі моє тодішнє становище в селі, на глухому Поліссі. Що б не трапилось в околиці — страйк, демонстрація чи підпільні листівки — поліція першим тягнула мене. Більшовик! Знаний комуністичний «вивротовець» *. Одне слово, після львівських

* Вивротовець — бунтар.

барикад та антифашистського конгресу я сидів у батьків, мов та миша під мітлою. Думав пересидіти лиху годину непомітно. Та після цього вбивства я знав, що спокою мені вже не дадуть. Сьогодні чи завтра потягнуть мене у поліцію, а там — доведуть мені щось чи не доведуть — напевно одне: я кандидат до Берези Картузької...

— Ну, і?..— зацікавився я з нетерплячки, присуваючись ближче. До речі, я давно знав, що оповідач таки не минув тоді польсько-шляхетської Берези, організованої на зразок гітлерівського Дахау. Однак, подробиць цього арешту він досі мені не розповідав. Інтрига з дощем була чисто новелістична.

— Та-ак! — якось кляцнув за звичкою мій друг щелепами.— До Львова поїхати я вже не міг, там же ще влітку мишкували за мною. І в батька вже не сховаєшся. Подумав я дрібку і вирішив... іти геть з дому, туди.

— До Радянського Союзу?

— Егеж. Що мені було робити? Чекати в хаті поліції? Тримати всю сім'ю в тривозі? Ні, це гірше всяких арештів! Отже, подумавши, я того ж таки вечора зібрав, як то кажуть, лахи під пахи і пішечком узяв рейс на кордон.

Батько побажав мені щастя-долі. А мати сказала крізь сльози:

— Бережися ж скрізь, сину, поліції. І гляди, не втопись десь у болотах.

Оповідач зітхнув глибоко. Видно, болісним був для нього цей спогад, бо якусь мить він щось думав. Рясно шумів літній дощ навкруги.

— Чуєш, як хляпає? — озвався він знов.— Отак, брате, перічило мене всю цю горопашну мандрівку. Коли б же оно було хоч тепло, як оце влітку... А то була пізня вже осінь. Поліська осінь, чорти б її взяли!

...Ніч доночував я в знайомих хлопців далеко вже від мого Заболоття. А вранці пустився далі. І дощик пустився осінній. Спочатку тихенький, теплий, а чим далі — холодніший, з вітерцем, безнадійний. Негода, хоч віхті крути. Я йду, і дощ собі йде — беремо один одного на витримку. Та своїми селами йти було ще півлиха. Зайдеш до дядька в хату, погомониш, погрієшся і на ніч приймуть обсушитися. Починається скрізь неодмінне:

— Куди оце, парубче, такою негодою?

— Безробітний я,— відповідаю.— Тесля, своєї роботи шукаю.

— Ха! Багацько вас безробітних сьогодні шукають моволів на свої руки. А роботи чортма.

— Еге, круто.

— Круто... А може, це ти, хлопче,—підморгує,—отуди шмигнеш, га?

— Куди?—ніби не знаю.

— Та... на той бік. Га? І туди йдуть, це знаємо. Там, кажуть, безробітні не ходять.

Відповідаєш дипломатично:

— Воно, дядьку, кому та куди, як то кажуть, дорога. А я свою шукаю.

— Не мое діло, я що ж... Не поліція, сохрانی боже, протоколи тягнути. Щастя тобі господи!

А бувало й таке: стоїш коло хутора мокрий, як пес, і дзвониш зубами від холоднечі та втоми. Питаєш:

— На ніч приймете, дядьку?

— А ти хто такий будеш?

— Чоловік, як ви бачите. Подорожній.

— Багато вас «подорожніх» усяких! Знаємо. Папери маєш?

— Ну, як же без документів?

— Умгу... Іди ж тоді до солтиса в село, він тобі скаже, де ночувати.

— Спасибі!

...Таке. А негода не припиняється. І що ближче до кордону, то менше людських осель — самі осадницькі хутори. Політика Пілсудського видна конкретно — відгородити нас від Радянської країни осадниками. А до них уже не зайдеш погрітися, підсушити одержу. Навіть битим шляхом не йду вже — обминаю ці хутори подалеку. Обережно розпитую дорогу в наших тіток, бабусь, пастушків, що тут і там пасуть ще корови в лісочках. Від однієї бабусі дізнався, що отак, каже, верстов за десять, а мо' трохи й більше, буде осадницька Юзефівка та великий ліс, а в тому лісі ото й границя. Але до лісу,—сказала,—конче потрібна перепуска від пана війта або поліції, без неї навіть по гриби не пускають.

Гаразд. То шляхом, то манівцями пробираюсь я до цього лісу. Але, здається, давно вже промісив я болотами оці бабині верстви, а жодного великого лісу не бачу на обрії. Мокрі поля, багністі гайки і лісочки, рідкі осадницькі хутори, що обминаєш їх, як найбільшу заразу.

Ніч продриготів я в якійсь самотній купі ще хто зна колишнього очеретиння в гайку.

Довгу ніч сік зубами і думав, скоцюрбившись. Близько десь отой ліс, і в ньому вирішується твоя доля, мандрівнику. Пощастить, чи й слух за тобою загине? Я уявляв собі чітко картину потопуючого у багні. Невже і зі мною може таке трапитись? Чому ж би ні? Мої нерви вже так напнулися, як струни, я здригався й перевтілювався в слух від найменшого шелесту й звуку. Що б там не було, я знав одне. Ось я вже близько кордону. Рубікон.

Останнє слово він вимовив протяжно і з притиском та здригнувся всім тілом. В короткому інтервалі мовчанки я запалив сірничок, прикурюючи, і навмисне освітив лице оповідача. Воно було зосереджене і напнуте до краю, він наче вдруге переживав цю пригоду.

— Так, друже мій,— посміхнувся він згодом.— Пізно. Будеш слухати чи набридло?

— Ну, що ти! — сказав я.— Це ж не кінець ще.

— Ні. Але я можу докінчити і завтра. Пора, мабуть, спати.

— Спати мені тепер цілком не хочеться. Кінчай.

— І мені не хочеться спати, розбурхався спогадом... Але ходім, коли хочеш, до хати, тут холодно.

Дійсно, дощ навкруги вже ущух, з Ірпеня потягло холодом. Ми зайшли до хати і в потемках посідали на ліжку. В тиші потемків байдуже тринькав цвіркун.

— Як говорила тітка на суді: сонце високо, маю час, слухайте до кінця,— почав мій друг жартома.— Слухай же. Вранці виліз я мокрий з тої копиці, а туман навкруги — світу не бачиш. Куди йти? Навгадь вибрав я напрям і почвалав болотами. Ніде ні душі, і біс його знає, куди я йду. Нарешті, занесло мене в таке багнище, що ледве вибрався босий. Висипав тванюку з чобіт, викрутив добре чоботи і пішов далі в тумани. Пригадалась мені одна вчителька із Львова. Недотепного учня вона звала «туманом», і ця назва тепер якнайбільше пасувала до мене. «Іде туман туманами»,— вертілось мені безперестанку в голові.

Нарешті, тумани трохи розвіялись, і ген-ген крізь дрібну мжичку я вгледів жадану смугу лісу. Підбадьорений, почвалав я до лісу. Вже сутеніло, коли я сховався в гущавині. Далі, тільки далі, чоловіче, щоб хтось не вгледів тебе тут, біля кордону...

Оповідач випив склянку води і продовжував стоячи.

— Того проклятого лісу я повік не забуду. Він був на багнах, тут і там лисніли цілі озера, хоч і з деревами. Поки щё було видно, я щасливо перестрибував з купини на купину, з горбка на горбик. Але скоро в лісі стемніло, як у домовині, і я здурнів. Куди, брате, не ступиш — усюди буль-буль під чоботом. Ясно — трясовина. Мене охопив страх. Ні, було ясно, далі не підеш. Стоп!

Обережно блимаючи з-під поли ліхтариком, я ледве пробрався на твердий горбик під якоюсь осикою. Але цього твердого було якраз настільки, щоб лише стати впевнено, не загрузнути. Так я й простояв цілу ніч, немов слон. Можеш собі уявити мій настрій. Зморений, мокрий, один, як палець, простояти осінню ніч у лісі! Ні, це була найдовша і найжахливіша ніч у моєму житті. Другої такої я вже, здається, не витримав би. Чортів дощ собі сіяв, а я стояв, наче в якомусь кошмарі. Іноді здавалось, не витримаю і кинуся кудись, мов навіжений, з криком. Хай поліція, хай тюрма, хай навіть смерть, тільки не ця страшна ніч і не ліс... Проте, вистояв. Вистояв, може, тому, що тричі я чув уночі далекі постріли в лісі. Це були єдині звуки, що нагадували якесь життя в лісі, вони мене приводили раз у раз до свідомості. Хто, — думав я, — може стріляти такої ночі у лісі? Ясно, що не мисливець, тільки вартові прикордонники. Значить, границя. Значить, я біля самої мети. Отже, тримайся, братіку, зо всіх сил! ...Та-ак... Коли вже розвиднілось, я рішуче вийшов з цього «готелю». Нехай йому хрін, такий хід! На краечку лісу я сів на пеньок дати ногам відпочинок і розсердився сам на себе. «Ех, і дурень же ти, хоч і битий не раз! — картав я себе... І куди тебе чорт поніс навгадь? У лісі ж мусить бути якась стежечка, доріжка, куди люди ходять і їздять. І прикордонники ж кудись ходять і їздять. Доріжкою чи то обочинами можна підійти обережно до кордону, а там і розглянутись, коли і куди юркнути. Вперед же!»

Краечком лісу і потюпав я, розглядаючись. На щастя, знов клубився білий туман, і мене ніхто не міг побачити здалека. Коли що до чого — в ліс, була думка. Тумани тут і там розривалися вгорі, і я навіть бачив на мить сонце надійне. Ах, яке мені було дороге й любе це сонце! Проте я такий був зморений і розбитий, що ледве волочив ноги. Не тільки мокрий одяг, але і я весь, здавалось, розкис у ньому до мозку й кісток. Відпочити б і забутись хоч

трохи! Надибавши вигідне місце, я сів і почав мокрий хліб уплітати. А спати хочеться — страх!

Я, здається, і здрімнув, коли раптом ніби хтось штрикнув мене у тім'я. Я тривожно зірвався на ноги — неподалеку виринула з туману людина з конем на вуздечці. По одязі, по шапці не було жодного сумніву — осадник! Мені стало душно, бо той помітив мене, як видно, і зупинився з конем. Що сказати?

— Дзень добрий, пану! — гукнув я по-польськи якнайввічливіше. — Пан не бачив десь тут мого коня?

— Що? Що? — перепитав він мене з виразним недовір'ям і підозрою. — Чого ти хочеш?

— Коня, пане, шукаю, десь пропав учора, — сказав я заклопотано. — Ніде тут не бачили?

— Ге! — ніби здивувався він із злорадством, дивлячись на мене такого. — Коня, кажеш, шукаєш? Ану, ходи ближче та розкажи, який кінь?..

Сказав він це таким голосом, що я з місця кинувся навтікача. Зробив я це не так свідомо, як інстинктом, бо ж утекти я, звичайно, не міг. Осадник навіть не сів на коня для погоні за мною. Пробігли десятків кроків, я спіткнувся і впав, як мокрий лантух, а осадник підняв свій трофей за комір.

— Е, від мене не втечеш, пташко! — боляче садонув він мене по потилиці кулаком. — Коня він шукає отут! Ого, пропав уже, брате, твій коник.

Я і сам знав, що мій «коник» пропав. Адже битися з ним, з отакою горилою, я, звичайно, не міг, а просити не хотілося, це навряд чи й врятувало б моє становище. Зміркувавши, що все пропало, мені стало якось на диво байдуже. «Ну, що ж, — сказав я собі, — життя наше не з медом, потрапив я з-під ринви на дощ. Мандрівці моїй кінець». Нервово напруження останніх днів раптом охляло, і мені хотілося тепер тільки одного: якогось сухого куточка і сну, хай і в катівні. Чорт бери всіх осадників!

Тримавши за рукав, горила повела мене і коня до недалекої, як я згодом побачив, садиби. На всі запитання ворога по дорозі і в хаті я мовчав, як пень, маю тебе десь, ти, фашистська прибудло. Хай зраділий телепень думає, що піймав якусь велику «рибу», так навіть краще для мене. Скрутивши мені мотузком руки, осадник звелів наймитові запрягти коней, посадив мене на візок, а сам сів поруч з гвинтівкою — і ми поїхали просто на прикордон-

ну заставу. У військову контррозвідку. Тут мені, як не дивно, розв'язали руки і замкнули в напівтемний підвал. Побачивши, що я весь мокрий і трушуся, товстелезний пан капрал сказав:

— Пожди, тут зігріють тебе, пся крив...

Новиною це для мене не було, цього я й сподівався тепер. Відпочити б хоч трохи. Після очерету і лісу тут, здавалося, так було тепло й затишно, що я вмить роздягнувся і зразу ж заснув на дошках. Спав я, мабуть, довгенько, бо прокинувся аж серед ночі, коли мене стали бити, як м'яч, два солдафони. Один світив ліхтариком, а другий гатив то кулаком, то палицею, але це не цікаво, як б'ють тебе, беззахисного. Воно страшно дике й огидне. Від цих побоїв я ошалів, раптом вирвав з нар дошку й сам кинувся з криком на ворогів. І тоді почулося з дверей владне:

— На цей раз досить! Дай му, пан, спокій, він уже й так усе розкаже нам зараз...

Сказало це, видно, начальство, бо після цього мене взяли на допит. Що я міг їм сказати? Так, я той самий, що і в паспорті, можете перевірити... Так, намагався перебратися до Радянського Союзу, щоб могли жити і працювати, як літератор... Так, я прихильник наукового соціалізму, але «в шпигунах» не рахуюся і до комуністичної партії не належу... І тут, і у військовій контррозвідці в Кобрині, куди мене перевезли звідтіля, я вдавав такого плутаного в ідеологічних питаннях ідіота, що аж самому було соромно. Крім того, жодних блокнотів, рукописів, записок у мене не було, скільки б не пороли мій одяг — я йшов чистий, як янгол.

Мене передали цивільному прокурору, а той — на диво — не вперіщив мені параграф за нелегальний перехід кордону, тільки пришив до справи згаданого убивства донощика. Звичайно, жодних доказів слідчий проти мене не мав, однак я був певний, що сидітиму довго у слідстві. Але все-таки, — думав я, — краще вже тюрма, ніж Береза.

Еге! Через кілька тижнів кажуть мені:

— Збирайте свої манатки, пан вільний.

Я аж здивувався усіма дивами. Оце так джентльмени. Не встиг я подякувати за такий «щасливий» кінець своєї пригоди, а вони кажуть — додому! Демократія! «Вольность і рувность!» Мирне «співжиття» шляхетського

багато з хлопською спиною... Нех жие нова «конституція!».

Проте не дали мені довго дивуватися дома. Не встиг я очунятися після цих тижнів, як до хати прийшла поліція і чемно попросила мене до Берези Картузької.

...Але це вже інша історія. Пора нам спати...

* * *

Так, це була інша «історія». Краще сказати, законмірне продовження теми оповідання — відома повість «Берега» Олександра Гаврилюка, пережита письменником-більшовиком за кільчастими дротами ганебного попередника Освенціма — Берези Картузької.

Автор не видумав цього оповідання: він відновив у пам'яті й кинув на папір те, що розповів йому влітку 1940 року Олександр Гаврилюк, убитий першого ж дня війни фашистською бомбою.

КАНІКУЛИ

Марко прийшов з містечка якийсь схвильований і сердитий. Не вітаючись, він кинув шапку в куток і сказав з гіркістю:

— Чорти б його взяли з таким селом і з отакими людьми! От, говорили і говорили всю зиму, а навесні — ляп! — і відклали на осінь!

Здивована Ганна розвела руки.

— Тебе що, гедзь укусив на порозі? — спитала вона, не розуміючи. — Що відклали тобі спросоння?

— Та хіба ж ви, мамо, не знаєте? — сказав Марко, зітхнувши. — Колгосп, мов отой сир в нас відкладають.

— А-а, колгосп, — засміялася Ганна. — А я стала та й... навіщо ж він тобі так раптом здався?

Замість відповіді Марко з гордістю вийняв та простягнув матері два листочки паперу з гербами і печатками.

— Нате ось, гляньте!

Ганна з гіркістю відіпхнула синову руку.

— Ти мені, дитино, не тицяй, знаєш же, що в отого Тодоська я не з книжками ходила. Ой, походив би ти в них! Щастя, що вже і їм стає усе кісткою в горлі!

В Марка сяяли очі.

— Та ні, мамо, не сердьтеся, я ж вам покажу, — з радістю квапився хлопець. — Це ось свідоцтво, що я закінчив дев'ятий клас на відмінно, а це похвальна грамота за відмінність.

— Ну і що? — не розуміла Ганна.

— Ой, мамо! — зажурився Марко. — Та ви знаєте, наші відмінники поїдуть у серпні в екскурсію аж до самої Москви.

— Дивись! Чого ж ти сердишся?

— Ах! — махнув Марко рукою.— В чому ж я буду їхати до Москви? В оцій-о куценькій кацавейці ще й з латкою? До Москви, там, де Ленін і Сталін? Ха! Усі вже радіють, а в мене ні людського вбрання, ні грошей... Я ж знаю, що ви мені не дасте ні копійчки!

— А не дам,— журно сказала Ганна.— Звідки я тобі, синочку, візьму? Ми вже й так наче у наймах в Оверка за Оксанині чоботи та за зерно на сьогорічну весну. Ніби вже й землю ми маємо, а все одно на багачів не наробишся...

— Ото ж бо,— сказав Марко з досадою.— А був би в нас, мамо, колгосп, тоді і всі Оверки б скисли, і я заробив би собі на костюм і на все у колгоспі.

— Заробив би, еге,— сердито якось буркнула Ганна.

— А що, ні? — заперечив їй Марко.— Так, якби я не читав і не знав про колгоспи!

Ганну брала досада. Скільки вже не базікають у селі про колгосп, і все нема толку з оцього. Нове. Одні кажуть се, інші те, і ніяк ти не визнаєш, де правда. Навесні ото були вже людська відважились — коли ж ні, налякав хтось, і знов нема перших. Ну, тяжко, як дитині ото від пуповини самій відорватися. А багачики цьому раді, п'явки.

— О-хо! — вголос зітхнула Ганна і з докором подивилась на сина.— Вам, як то кажуть, діти, хліб у голові, а мені, ось, рушниця трапляється. Таке і твоє, сину.

Марко заперечив:

— Жодна рушниця, а Москва мені в голові, мамо. Думаєте, що не поїду?

— Я, синку, думаю, як би то відробити скоріш тому Оверкові, щоб відкараскатись чорта. А ти теж подумав би про це, то, може, ще й заробив би щось у нього. Карпів он, такий, як ти оце, вже три дні косить у Чубатого.

— Ага! — буркнув Марко злорадно.

— Що «ага»?

— Не дочекають уже чортові куркулі, щоб я йшов робити до них! Ого!

— Отакий ти вже пан? Торік же ще не соромився відробляти з Оксаною порося в Чубатого!

— Торік я ще ходив, а тепер вже не піду.

— Я ж кажу та кажу... Пан!

Марко засміявся уголос.

— Не пан я, мамо, за панами уже в нас давно задзвонили. Я комсомолец, ви чуєте?

— Еге, чую,— відповіла сердито Ганна.— Ти, мамо, і сестро, заробіть мені на костюм, а я собі закладу руки і про Москву буду думати. Бо я комсомолец.

— Так, я комсомолец,— сміявся Марко лукавими очима.

— А комсомольцям робити не треба? Чого ти смієшся?

— А чого ви сердитесь, мамо?

— Гм! Та як же не сердитись, коли ти якийсь такий, хлопче.. уперся, мов кілок незатесаний!

— А до чого я, мамочко, вперся?

— Мене ти питаєш! Хіба я знаю?

— Ото ж бо, а сердитесь. Я, мамо, вперся і до Москви поїхати, і до Оверка не піти. І взагалі я вперся, щоб тих оверків не було в нас у селі і люди не ходили до них...

— Е, ба! — журно зітхнула Ганна.

— Кажу вам, як комсомолец, слово честі! — побожився Марко.— Уже минули часи для оверків. Ще трошки, і... ви гадаєте, що я би був комсомолец, якби не вірив у це?

— Та дай вам, дітоньки, боже,— притакнула Ганна.— Дай, кажу, боже, таке.

— Е,— махнув Марко рукою,— бог нам це, мамо, не дасть. А до Москви я таки поїду і вже.

— Ну, і поїдеш,— тихо журилася Ганна, подаючи синові полуденок.

* * *

Заморивши черв'яка, Марко вийшов на город і замислився. Що робити? День радів літом, як ластівка, десь унизу над річкою дзвеніли коси, а над високими Оверковими клунями тремтять сонячні марева. А Марко не клуні — Москву він бачить у цьому мареві. Велелюдну, пишну, величну. Стоїть він доло мавзолею на площі такий несміливий, хоч плач, і нічого не бачить, крім самого себе в отакій піджачині. Довгі руки з рукавів вилізли, а непомітна, здавалося, латочка, світиться, мов екран на всю площу: «Дивіться, які в західних областях комсо-

мольці! Життя ще у них — один сміх для колгоспників. Куркулі собі нишком старе павутиння снують, а вони ходять в латках з квитками...» Бадьорі, впевнені люди гомонять навколо й радіють, а він не може ні радіти, ні навіть випростатись, мусить раз у раз шулитись у своїй кацабайці... Ху!

— Е, ні! — здригається Марко, угледівши Оверкові клуні.— Піду я в райком.

Йому аж смішно стало, що досі він про це не подумав. Ото раз! Так, ніби не читав він у Леніна, що немає становища без виходу...

Підбадьорений ясною думкою, Марко перемахнув перелаз і навпростець взяв курс на містечко. Не за морями ж воно, ген за ліском і Дмитрівкою. Кожний день він ходив у містечко до школи. Від села до Дмитрівки — 20 хвилин навпростець, а від Дмитрівки в містечко 15. А коли отак вбрід через річку — ще ближче.

На повороті до річки Марко наткнувся на старого Тодоська з вилами і граблями на плечах.

— А-а! Марко, Ганнин «учений»,—привітав він юнака з багацьким глумом.— Ти що, закінчив уже, небоже, ту академію, що так-о ходиш без діла?

Марко подивився на нього зі злістю. Цього Тодоська особливо ненавиділи в хаті — мати служила в нього дівчиною. Такий захланний, він ще навіть за німців привласнив собі Ротову ниву під лісом. А коли закурилось за німцями, Тодосько розписав хитро маетки між жонатих і нежонатих дітей — середняки, ніби, Тодоськи. І доки вони обманюватимуть людей в живі очі?

— Не академію, а дев'ятий клас середньої школи закінчив я, пане Тодоську,—відповів холодно Марко.

— Ага. Ну й що?

— Ну і нічого. Закінчу десятий і піду в університет вчитися.

— Еге-ге... Так-о високо! А хто ж тебе буде утримувати в університетах? Таж то потрібні сила і розум в тих школах.

— Не бійтеся,—відповів Марко.— Є в нас нині і сила, і розум. До вас я просити не піду, допоможе скрізь наша держава.

— Ну, так я знаю... то ніби оці в нас беруть — просто ніде сховати від них, а ви будете наїдати розуму на нашу голову.

— Еге, еге,— ехидно притакнув Марко.

— Ладні порядки, я ж і кажу... Ну, і на кого ти думаєш вчитися — на професора чи мо' на такого-о з тої партії, що не дають ні вдень, ні вночі нам спокою?

— Мабуть, на цього другого,— відповів Марко зі злістю.

— О, так, сиромудрі ви вже всі нині, де-деє! А твій тато, небіжчик, і не думав колись в пана Каньовського, що синок його матиме такий писочок комсомольський.

Марко презирливо глянув на ворога і пустився йти геть. Але Тодосько враз вдарив його рукою по плечах і зареготався удавано:

— Га-га-га-га! Та це я, хлопче, жартую, чого ти... Дай тобі, боже, в пани вилізти.

— Панів у нас вже нема і не буде,— обірвав його Марко.

— Та це я так тільки, до слова. Кажу: дай вам боже, коли воно тільки не зміниться. А то щось кажуть...

— Що зміниться? — перебив Марко.

— Е, ти все своєї! Нема в мене часу на довгі балачки. Мама дома?

— Нема,— збрехав Марко.— А що?

Тодосько почухав потилицю.

— Хо, а я оце йшов до вас по дорозі... Ну, добре, тоді вже ти перекажи мамі від мене.

— Що переказати?

— Ще якось у війну, як не брешу, мама взяла в мене півкірця хліба на відробіток. Казала тоді, що відробимо з дівкою. А я й досі чекаю, не можна тепер допроситися. Еге. А в мене завтра треба конче сіно «на бабках» схопити. Може, і ти прийдеш з сестрою?

— Ні, я не піду! — відрубав Марко сухо.

— О, о! — здивувався Тодосько.— Тобі ніби вже сором робити!

— Ні, але до вас я не піду, і не ждїть.

— Дивись! Такий ти вже певний?

— А щоб ви знали!

— Ну, ну...— буркнув уже з лютістю Тодосько, повертаючись йти назад.— Ми ще, хлопче, побачимо, як воно буде далі.

— Еге, побачимо! — кинув йому навздогін Марко.

Його брала досада на себе самого. Ото ще називається комсомольці в селі, коли навіть куркулі не бояться їх на

роботу просити! Комсомольці! Молодогвардійці он не боялися майже голіруч з німцями воювати, а ми в селі не вміємо іще з куркульнею упоратись, нездатні людей на нове запалити... Ой, сором!..

Він ішов задумано до містечка і картав себе в думках розмовою в райкомі комсомолу. Ото він вітається, а товариш Карпенко:

«А, Марко Чебрець, здоров був, юначе!—показує йому стілець коло столу. І ехидненько: — Ви, товаришу, комсомолец?»

«Ну, да,— відповідає не без гордощів Марко,— я вже рік в комсомолі, товаришу секретар. Ось мій квиток».

«Вже рік! — ніби дивується Карпенко.— І що ж ти, друже мій, робиш?»

«Та так, усе в порядку... Закінчив дев'ятий клас з похвальною грамотою і прийшов до вас за порадою».

«Прощу».

«Ви знаєте, товаришу Карпенко... В серпні ми маємо їхати в екскурсію до Москви, ви це чули? Ну, так, а я от... ви бачите...»

«Бачу, бачу, товариш Чебрець,— усміхається Карпенко.— Похвальну грамоту бачу, комсомольський квиток теж бачу — не бачу тільки комсомольців у Міжрічках».

«Та я ж ось стою, товаришу Карпенко!»

«А-а! То ви оце з Міжрічок? Приємно. А який же ви комсомолец у лиха, коли село пасе задніх в районі?»

«Як пасе задніх? — не здається Марко.— Таж у наших Міжрічках і клуб — ви самі знаєте, який,— і бібліотека, і передовий драмгурток з хором, і спортивна команда, і...»

«Еге, все у вас є,— зітхає Карпенко.— Навіть куркулі ще сидять у вас людям на шиї, правда?»

«Т-та...— бентежиться Марко.— Є в нас, є ці тодоськи й оверки, грець би їх взяв!»

«А колгоспу нема».

«Нема»,— паленіє від сорому Марко.

«Оце ж я і кажу, славні у вас комсомольці! — глумиться в живі очі Карпенко.— Співаєте, значить, пісень кожний вечір у клубі, а куркулі навіть аплодують вам, правда?»

«Е, ні!» — заперечує Марко.

«Що ні?»

«Це ж ми, комсомольці, допомогли біднякам створити ініціативну групу, щоб організувати в нас колгосп».

«Ну й що?»

«Навесні, правда, ще нічого не вийшло, але є надія, що й колгосп у нас таки буде».

«От, славна ця Надія Іванівна, що все за вас зробіть! — сміється Карпенко.— І коли ж вона обіцяє піднести вам колгосп на полумиску?»

«Та не жодна Надія, а ми,— захищається Марко.— Ви ж знаєте наше село, товаришу Карпенко. Воно і раді би люди, і ще бояться нового. Нема перших відважних, хоч три-чотири десятки».

«А ви?»

«Що ми?»

«Комсомольці... Також боїтеся? Також не маєте відваги повести людей до кращого, знайти таких, щоб ішли поперед усіх, як застрільники?.. Тоді, братіку, зламаний п'ятак вам ціна, отаким комсомольцям!..»

* * *

Марко вже знає товариша Карпенка, могло таке бути. Тому він ішов у райком з отакими думками. Однак, на щастя, такої розмови в райкомі не було. Карпенко, як з'ясувалося згодом, зробив ще хитріше й розумніше. Цей раз він сказав Маркові на його клопоти:

— І правильно, що прийшов у райком, а роботу ми знайдемо. У нас же не Америка, друже, де люди не знаходять роботи...

Він подзвонив кудись, потім вийшов сам на хвилину і, повернувшись, сказав коротко:

— Оце ж і шукаємо комсомольця. Поїдеш у табір піонервожатим?

— Ой, з радістю! — так і прояснів увесь Марко.

— Тоді збирайся, брате, і завтра о десятій поїдете з Марією Дмитрівною. Зайдеш зараз до неї, і разом попрацюєте місяць. А там побачимо.

Що побачимо — Марко і не допитувався. Йому тільки твердо захотілося знати, чи поїде він до Москви не в отій піджачині. Але Карпенко сказав на це ясно:

— Не журися, Чебрець, на костюм матимеш гроші.

— Раз так, то вже чоловік певний,— говорив Марко

матері в хаті.— Завтра раненько будьте здорові на місяць. А то що ж я зароблю отут у селі з вами? Сидно ж мені йти до глитаїв за радянської влади!

— Про мене...— не перечеила Ганна.— Іди, хай щастить тобі, синку.

І пощастило.

Місяць у таборі промайнув, як у кіно. А коли Маркові заплатили кругленькі 500 карбованців за труди з піонерами, юнак був щасливий, мов птах. Не те, що в нього, але і в Ганниній хаті ніколи ще таких грошей не водилося. Ще того ж таки дня Марко пішов із Марією Дмитрівною до універмагу і подався додому в новому костюмі. Навіть синю краватку купили для шику. Раз у новому, так у новому. Турботи в Марка, як і не було. Можна й сьогодні їхати в Москву.

— А що, не говорив я вам, мамо? — пишався Марко в хаті.

— Просто не той уже хлопець! — раділа Ганна.

Страшенно кортіло походити в містечку в новому костюмі. Якраз і доспіло якесь церковне свято, і була нагода одягтися порядно.

Марко статечно пішов у містечко і зразу ж зайшов у райком похвалитися.

— Куди ж це так нарядився? — здивувався Карпенко.

Маркові було незручно говорити про свято, він сказав, що прийшов просто подякувати за пораду й костюм.

— Ось що, братухо,— мовив на те Карпенко.— Парадуватимеш потім, а зараз є у нас серйозні справи. Скільки у вас комсомольців у Міжрічках?

— Дев'ять, товаришу Карпенко.

— А як я тобі звелю мобілізувати сьогодні п'ятірку?

— Наказ є наказ. Можу.

— Тоді бігай, брате, додому, скидай новий костюм, і щоб усі п'ять були уже тут у райкомі на четверту годину. Поїдемо з міськими комсомольцями у колгосп «Перемога».

— Чого? — дозволив собі Марко спитати.

— Їсти вареники зі сметаною,— пожартував секретар, а потім поправив: — Поїдемо допомогти урожай зібрати колгоспникам. Ти бачив, який там у них урожай цього року?

— Ох, і хліба там! — відповів Марко з подивом. Піонертабір був рядом з «Перемогаю», і він дійсно

захоплювався, які в колгоспників жита і пшениці.

— Ну, тоді все ясно, о четвертій ви тут,— закінчив Карпенко.

— Єсть! — повернувся по-військовому Марко.

* * *

Після того, як тут же таки, на майдані, і молодші, і старі загомоніли виразно, щоб сьогодні ж іще організувати колгосп у Міжрічках, а голова ініціативної групи Корній Савчук радісно запросив громаду на збори до клубу — для Оверка наче земля утекла з-під ніг. Він смикнув нишком старого тестя за лікоть і продеренчав розбитим горшком:

— Ого, тепер уже заварилося... Ходім геть!

Старий Тодосько не встиг іще й рот закрити від здивування і страху. Боком, знітившись, він поволікся лантухом за Оверком, і якийсь час вони ніби не йшли з привичною статечністю, тільки тікали від людей і громади.

Йшли якось уже по селу, мов злодії, і кожна хата, здавалося, тикає на них пальцями. Вороги!

— Ну,— раптом обірвав Тодосько мовчанку і, спинившись, ударив руками об поли.

— От вам і ну! — відповів хрипло Оверко.— Ви ж бачили?

— Таки зроблять колгосп?

— Ні, нас з вами оце будуть питати! — процідив їдко Оверко.

— Ось тобі і кіно,— сказав наче про себе старий із зітханням.— І не ждали ми й не гадали ще нині такого.

— А щоб ту машину грім луснув! — закляв гірко Оверко.

— Е-е-ет! — протягнув журно Тодосько,— що там машина... То вже таке, розумієш, скрізь нині по селах, як ото з водою у повідь. Хоч і лусни, не спиниш.

— Еге,— притакнув Оверко.— Ото збирається скрізь ручайками та збирається, підмулює та підмулює береги, аж раптом — бух! — і несе тебе, мов того зайця у безвість.

— Ооо-ой, гой, гой! — застогнав уголос Тодосько.

Коли б знаття — і не йшли б вони сьогодні до клубу. Навіщо? Кажуть: око не бачить — серце не болить. Та го-

моніли по селу цілий тиждень: в неділю кіно буде в клубі. Ну і потюпали дурні. Надивилися...

Спочатку наче й не збиралось ніде багачам на клопіт. Скидалося на мир і спокій. Привезли кіномеханіки апарати, стали екран лаштувати в клубі. Побачили люди машину, ну й попливли річками. Майдан коло клубу величеський, навіть поставали тут за старою звичкою: окремо багаті, окремо біднота, окремо жіноцтво і молодь. Гомонять, базікають, кіно всі чекають.

Аж раптом — гульк! — із-за Дмитрового тину ще машина якась просто на майдан повертає. Велика, грузова, начебто колгоспна з Чернишівки. Ту, ту, ту-у! Розступіться, люди добрі.

Розступилися двома стінами. Угледів череватий Ховрах більшовика Карпенка в кабіні і вщипнув миттю Оверка в стегно, аж той пискнув.

— Ігі, що таке? — озирнувся.

— Ось глянь, знову той більшовик з району, — відповів Ховрах нишком. — Коби не заварив цим щось знову!

— Та ні! — спокійно заперечив Оверко, угледівши знайомого колишнього форналя пана Заремби — Гулькевича на мішках на машині. — Це ж ті колгоспники з Чернишівки везуть, мабуть, хліб у містечко.

Еге, в містечко. Шофер зупинив мотор, і з машини зістрибнув кремезний чолов'яга у брилі. «Бригадир, дядько Панас!» — зразу ж упізнав хтось із хлопців і підбіг привітатися. Вийшов і товариш Карпенко з кабіни.

— Добрий день, товариші!

— Доброго здоров'я, — відповіли всі дружно.

— А ми до вас, люди, у гості з хлібом та добрим словом, — сказав Панас по хвилині. — Приймаєте?

— Просимо, просимо! — весело загули звідусіль, не розуміючи, що воно і до чого.

— Так ось, кажу, привезли ми зароблений хліб вашим хлопцям, — тягнув далі Панас. — Гарний хлібець, бо гарно й допомагали вони нам, як на полі, так і на току. Дай боже кожному селу таких гарячих робітників і комсомольців. Є тут ваш Марко Чебрець?

— Є, є, він у клубі, — відповів хтось з гурту.

Поки метушилися гукнути Марка, Панас говорив далі:

— Просив мене оцеї ваш Марко на полі і на току: приїдьте, каже, дядьку Панасе, до нас та поагітуйте

людей, щоб не зволікали жити по-людському. А як же я агітуватиму вас, коли не вмію? Я тільки ось що скажу вам, люди. І я ходив колись таким хлопцем до всяких чортів на заробітки, і ви не один ходили. Ну і по скільки ми заробляли за день від зорі до зорі? Ану, скажіть! — звернувся він до людей навгадь.

— Та що там казати! — озвався чорновусий дядько з гурту.— Отаким смичкам, як Ганнин Марко, платили в сінокос та в жнива 30 і 40 грошів, а старий щонайбільше злотий міг витягнути, аж надривався.

— А 16-й чи 18-й сніп у панів та у наших глитаїв ви забули? — сердито зашепелявила баба Горпина.

— Дий його кату! — обізвався і сухий швець Микола.— Та я ото було ходив з дочкою аж за тридцять верст «на зажен» до пана Журавського і за шість тижнів солоного поту приніс «заробіток» на плечах!

— А хіба нині краще заробишся в наших тодоськів і ховрахів? — не витримав старий Лесь із-за школи.— Хай Ганна от скажуть.

Слово по слову, і знявся гомін, посипались іскри на глитайню та старі порядки в селі. Але товариш Карпенко пригадав усім, що тепер уже скрізь влада радянська і кожне село має право жити по-новому, так, щоб не було ніде ні глитаїв, ні бідноти.

— Мільйони селян уже знайшли шлях до цього нового життя, воно тільки в колгоспах,— закінчив Карпенко, а бригадир Панас підхопив далі:

— А тепер я скажу вам, як у колгоспі в нас люди живуть і заробляють,— розшукав він очима хлопців, що працювали в «Перемозі». От хоч би Марко Чебрець, скажи, скільки ти працював у нас на жнивній і на току?

— 20 днів,— відповів Марко.

— А скільки ж трудовнів ми тобі записали?

— 38, дядьку Панасе.

— Ну, а Василь Радич? — звернувся він до іншого комсомольця.

— Мені 35, товаришу бригадир, записали,— обізвався Василь.

— А Марії Осочці?

— Го, го, Марійка побила нас у бригаді,— засміялися хлопці.— Йї аж сорок один трудовень підмахнули.

— Щасливі ви, діти,— ненароком витер бригадир кулаком сльозу з очей.— Кажу — щасливі, бо я отаким і на

фунт солі не міг заробити за день. Ну, а в колгоспі ви заробили по п'ять і півкіло хліба на трудовень. Ось і привезли ми вам кожному вже розважене...

— Давай сюди, Марку, бригаду і приймайте свій заробіток,— гукнув шофер Қлимюк і почав скидати з машини мішки за списком.

Люди заплескали в долоні.

— Славно, хлопці! Ура!

До купи мішків підійшов мовчки короткозорий Онуфрій з маленьким онуком. Він пошупав тут і там рапатими пальцями, а потім таки розв'язав якийсь огузок і полюбувався зерном у тремтливих долонях.

— Та-ак! — сказав він спроквола.— Коли воно на правду так у колгоспі, то можна, люди, і робити, і жити. Сказати не во гнів хлопцям — пацани ще вони, і от... отакі мішки хліба! Хе! Ну, а коли хтось,— звернувся він до Панааса,— сто або двісті оцих трудовнів, як ви кажете, заробив собі в колгоспі?

— У нас є такі, діду, що і по 600 на сім'ю виробили,— відповів бригадир.

— І за всі по 5 кіло хліба?

— Не вірите, прийдіть і спитайте людей у Чернишівці...— Хто у нас рук не жаліє, той і не скаржитися.

— І держава дозволяє кожному так багатіти? — не вірила в гурті якась молодиця.— А як ми тисячу трудовнів виробимо собі цілою хатою?..

— Та що ви, товариші! — засміявся Қарпенко.— Наша держава саме такого і прагне, щоб кожний колгоспник жив у достатках. Хіба не купували наші колгоспники літаки у війну на свої гроші? Скільки заробив, те і його, працею і живи собі в достатках. Радянська влада навіть шанує таких, що чесно працюють і багатіють разом з усією країною.

— Га! — розвів руки Онуфрій.— То чого ж ми, люди, не робимо цього колгоспу в селі, тільки говоримо і говоримо, наче в млині?

— І правда,— підхопила з докором Ганна, стоячи коло Маркових мішків з хлібом.— Я нині перша йду до колгоспу.

— Я також,— озвався Микола з гурту.

— А я ще навесні хотів подавати заяву, але так і не вийшло тоді,— гукнув ще хтось.

— То' лише куркулі самі бояться і нас усіх страшать колгоспом...

І пішло, і пішло. Заварилось таке, що Корній Савчук мусив вилізти на мішки і гукнути громаді:

— Товариші! Зараз почнемо збори по організації колгоспу в Міжрічках. Прошу всіх до клубу!

— На збори! На збори! — загукали навколо.

Лише купка куркулів та їх прихвосні відкололась те-пер від людського потоку.

* * *

— Ну, і коли до Москви, Марку? — спитав уже після зборів секретар комсомолу.

— Ідемо у вівторок, товаришу Карпенко, — відповів радісно Марко.

— Костюм уже не журба?

— Е, що вже там костюм... До сьогодні я чого іншого боявся в Москві.

— Маєш. Чого ж то?

— Не було ще в мене чистої комсомольської совісті, от що. Уявіть собі, зустрічаємось ми з товаришем Сталіним, може ж отаке трапитись, ні?

— А може. Безперечно. Ну?

«Здрастуйте, комсомольці!» — вітається Сталін із нами.

«Здрастуйте, товаришу Сталін», — відповідаємо.

«Ну, як ви живете, працюєте? Допмагаєте партії комунізм будувати? Живуть у вас люди по-новому, по-соціалістичному?..»

А що я до сьогодні сказав би на те товаришеві Сталіну?.. Що у нас ще в Міжрічках куркулі не соромлять навіть комсомольців на роботу просити? Ха!

— Ну, а зараз?

— А нині я вже можу сміливо глянути Сталіну в очі. «Так, скажу я, товаришу Сталін. І ми вже живемо, як скрізь у Радянському Союзі, і в нас уже є колгосп «Комсомолець». А раз є колгосп, то до комунізму йдуть люди, ні?..»

ЗАПРОДАНЦІ

П'еса на 3 дії, в 5-ти картинах

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Петро Недобитий	— голова сільради.	
Сенько	— юнак, секретар сільради.	
Стратон	}	— селяни.
Лука		— сторож сільради.
Дід Яків	— начальник винищувального батальйону.	
Сидор Хрін		
Грицько	— міліціонер.	
Мотря	— Стратонова дружина.	
Меланка	— молодиця.	
Юрко Гичка	— сільський дяк.	
Дмитрик	— його синок, 12-ти років.	
Матвій Дерун	}	— куркулі.
Пацюк		— Дерунова жінка.
Хавроня		
Німецький офіцер		
Пан Пшигодзький		
Іван Дерун	— бандерівський станичний.	
Чапара	}	— бандерівці.
Собаченко		
Рило		
Панич		
Тупиця—юнак		
Селяни, селянки		

ДІЯ ПЕРША

Будинок сільської ради. З нутра чути дзвінку юнацьку пісню: «Вставай, страна огромная, вставай на смертний бой..» Ясний зимовий ранок. На сінешніх дверях сільради тупцює дід Яків з берданкою. Вулицею надходять Стратон і Лука з грубезними кийками.

Стратон *(ще з хвіртки)*. Дзінь добрий, діду Якове! Танцюєте собі тако — без музики? Чи мо' ви наймилися тік у сільраді втоптати п'ятами?

Яків. Еге, танцюю. Поставив би тебе тут на вахту, ти б мені ще не так затанцював шарместона *(спльовує з досадою)*. Танцюю, каже...

Лука. Я ж і кажу вам, Стратоне, що дід Яків уже не цивіль, як перший-ліпший, тільки вороженні, рахувати, сили сільради. Дивіться! *(Він хоче взяти в Якова берданку, але той швидко ховає її поза себе)*. Не бійтесь, я ж не відберу... *(Хитро забігає поза діда з реготом)*. Ой, щоб я так дихав, вона навіть замка не має! Ой, гляньте...

Стратон. Та ну! *(Регочуться)*.

Яків. Тьху! *(Передражнює)*. Хе-хе-хе-хе!.. Багато ви розумієтесь на тих замках! А як не має, то що? Ану, попробуй зайти, чи я пушу тебе, один з другим, сюди, хоч і без замка? *(Він миттю хватає з сіней грабину)*. Ану-ко, гляньте на цю «катюшу», чи пройдете...

Стратон і Лука. Ану!

Обидва наступають на діда з кийками, але Яків завзято відмахується і переходить у контратаку.

Яків. Ану! Ану! *(Відганяє їх аж на вулицю)*.

Стратон. Ху ти з дідом! Ну, пардон, Якове, підписуємо перемир'я. Хоч я і на десять пасок молодший за вас, але бігме не хотів би вам в руки потрапити. Годі.

Які в. А ти гадаєш, шмаркачу! Та я за тих іродів-німців вилами відбив у поліції Настю Маріївну від Німеччини.

Лука. Вас би, діду, на Берлін пустити. То ж Гітлер мав би мокро в дистриктах! А між нами вже мир. Пускайте нас без контрибуції до сільради, справа є важна.

Які в. А коли є діло, то йдіть! Прошу! На те я тут і стою, щоб пильнувати спокій і порядок для усіх справ.

Стратон і Лука заходять до сільради. Сенько не бачить, він захоплено, вистукуючи до такту на рахівниці, співає: «Пусть ярость благородная, вскипает...» Угледівши людей, Сенько обриває пісню і діловито підраховує щось на рахівниці.

Сенько. Двісті шістдесят три.. чотириста двадцять... сто вісімдесят сім...

Лука. Що, нікого немає? Де ж голова?

Сенько (*рачує далі*). Голова... голові... головою... голову... розбив...

Стратон. Та ти, мой, чуєш, чи ні! Де, кажу, голова?

Сенько. Ось! (*Тиче пальцем у лоб*).

Лука. Тьху! Дивіться на нього... Та ти, Сеньку-небоже, сховай свою маківку на літо, лякатимеш нею горобців у коноплях. Чуєш? Ми питаємо, де голова сільради — Петро, а не про твою дурну голову.

Сенько. Он як! А ви хіба до сільради прийшли?

Стратон. Ні, на тебе, розумного, подивитися.

Сенько. А я не знав, дядьку. Люди сюди приходять інакше.

Стратон. Як інакше? Вікном лізуть чи комином падають просто тобі ось на стіл?

Сенько. Ей-де! Звичайно приходять. Вітаються, здійсмають у хаті шапку з голови... По-людськи приходять сюди кожної днини.

Лука. Ой, вороже!.. А може, ще тобі дзінь добрий та прошу ласки, як колись панові вуйтові, казати. Га?..

Стратон. Ех, як зловлю зараз Сеньку за вухо! Щось уже розпаскудився ти, хоч і був гарний хлопець та ще й комсомолец тепер, рахувати...

Сенько. Та що це ви, вуйку! Хіба як уже панів нема, то слід приходити до сільської ради, як до млина? А товариш Сталін ось на стіні! А Шевченко! А наш Микита Хрушов, голова України! Та їм не тільки «добрий день», їм треба спасибі на кожному кроці казати. А то колись ви кожному ворогові ламали в три дуги шию, а сьогодні...

Стратон і Лука засоромлено ховають під паху шапки, ніяковіють.

Лука. Тю ти, старі остолопи ми, куме! Гляди, як цей утер дідам носа! Гарно втер, Сеньку-братіку, дай тобі боже жінку гладку. *(До портрета)*. Перепрошую вас гречно, товаришу Сталін, за непошанівок такий в нашій сільраді. Дуже вас перепрошуємо обидва з кумом Стратоном і просимо вибачення стариганам невченим. Дзінь добрий, здрастуйте у нас, любі товариші, во-віки віков амінь. *(До Сенька)*. Ну, а ти, парубче, той... забудь за це все та й не паскудь хоч нас поміж людьми. Кояка он ходить на чотирьох ногах, а й то іноді спотикається...

Стратон. Що правда, то правда. Ну, але ми прийшли сюди, Сеньку, за важливою справою. Де голова?

Сенько. Чекайте, зараз я зателефоную до нього. *(Вибігає надвір, гукає)*. Вуйку Петре! Вуйку Петре, а-гов! Ходіть, бо люди прийшли! *(Повертається в хату)*. Він зараз буде.

Лука. А голова, мабуть, у кооперативі, га?.. Добрий у вас телефон, Сеньку. То так ніби оте радіво без дротів...

Стратон. Еге, моя баба також такий апарат має. То, видите, як вискочить на перелаз та як вівкне: «Стратоне, щоб тебе двері притисли!» то я, їй-бо, навіть у гробі на цвинтарі заткаю глиною вуха.

Входить Петро Недобитий.

Петро. Добрий день, люди! Куди ж це ви з такими новими палюгами, мов на ведмедів.

Лука. Та це ми, Петрику, хом'яків бити збираємось. Наплодилось у нас ще за німців цієї погані так, що нічого — тільки бий та вибивай до останньої ноги, щоб життя людям не гризли та не псували.

Петро. Та серед зими в снігу? А хто ж видав це робити тепер? Навесні пора викурювати сусликів.

Стратон. Е, в нас такі хом'яки завелися, що пора бити їх і серед зими, і влітку, і в будень та в свято. Бігме, спати не могу, доки вони ще бігають в потемках та ховаються від людей по всяких норах!

Петро. Нічого не розумію я, люди, хоч і не п'яний, як бачите. Ви щось хотіли від нашої сільради.

Лука. А хочемо, аякже. *(До Стратона)*. Ну, рапортуйте, Стратоне, голові по-військовому, як належить...

Ви ж, рахувати, служили колись у фантерії ще у Франц-Йосифа...

Стратон (*підтягується, бере поліно, як гвинтівку, і по-військовому робить захід до столу*). Товаришу присідатель! Боець винищувального загону Стратон Підкова повідомляє, що він прийшов до сільради з важливим державним ділом.

Петро. Я вас слухаю, товаришу Підкова.

Стратон. Прошу негайно закликати сюди начальника загону товариша Сидора Хріна і міліціонера Грицька. Ми маємо сказати радянській владі дуже важну операцію.

Петро. Говоріть же, я слухаю...

Лука. Той... Знаєте, товаришу голова, це запечатана у нас військова тайна, і хай вже краще всі разом тут її розпечатаємо. О! Так буде по-військовому.

Петро. Про мене... Нехай вам буде і так. (*До Сенька*). Ану, махни в кооператив та поклич скоро Сидора і Грицька. Раз-два, вони ще, мабуть, не пішли. (*До селян*). А ви сідайте, він зараз...

Стратон. Дякують! (*Сідають, крутять цигарки*). Сідайте!.. Хе, хе. Оце, як наші вже відступили та й прийшли німці, десь на третій день лізе до мене до хати — хто б ви думали? — цей Іванко Дерунів, що то вчився за Польщі по школах та належав до націоналістів. Вбрали вже його німці в свій мундир, дали злодюзі карабін, почепила собі, біда, в перші дні якусь синьо-жовту панчошу на груди — ну, морда, хоч по фашистській «соборній» бий вилами. «Ну,— каже він мені,— діду, вже вашим голод-няцьким порядком в селі та й вашим колгоспам у дворі пана Пшигодзького, та й усім вашим співанкам радянським кінець,— каже,— а́вус! Ходіть-но зо мною в коменду, там щось хоче пан штубенфюрер вас запитати». Та й погнав мене, бандит, аж до Львова. Прийшов я у це їх злодійське кубло. «А, моє поважання, пане Підкова! — звеличав мене їдко якийсь, наш-таки знов, куркульський, а чи попівський перевертень з німецькими нашивками.— Чули, каже, ми, діду, що дуже ви з тичкою по панських ланах бігали за більшовицької влади... Дуже щедрий були для голоти чужою землею». — «Бігав я,— відповідаю злодюзі,— по землі-матінці змалечку і без тички, та й не приховую, що рад би таки всю її між робітних людей розділити». — «Ну, то відпочиньте ось по біганині

своїй... Сідайтеж, — каже. І як посадив мене, сучий син, до криміналу, то аж рік потім виліз я з ями, з-під трупів на Янівському...

Лука (*регочеться*). Оце так попросив, сучий син, сісти! А Петра ось, нашого голову, ці іроди хіба не збили тоді на квасне яблуко? Не ховався від них у партизанах три роки? Хай сам розкаже...

Петро. Е, що там — збили, коли наше вже зверху! Скажіть краще, Луко, як ви з хлопцями гітлерівців били дрючками на містку в темряві.

Стратон. О, о, розкажи, Луко...

Входять Сидор, Грицько і Сенько.

— Добрий день, сільрадо. Ну що тут таке у вас?

Стратон і Лука. Дай боже щастя, а нашим ворогам дві болячки.

Петро. Сідайте, ось вони зараз розкажуть нам свою новину... Ну говоріть, Стратоне, послухаємо.

Стратон. Так ось що. Справа, люди, така, що нехай нас усіх качка копне ногою за нашу недогадливість...

Лука. Еге, такі меткі, нівроку, як та муха в смолі...

Стратон. Чекайте, Луко, не перебивайте. Що я хотів?.. Ага! Замордували ці іроди бандерівські нашого депутата Михайла ще восени? Замордували. Зарізали вчительку Білик з дитинчам у колісці? Зарізали. Спалили бабі Верб'ючці хатину оноді за те, що сини її б'ють гітлерівців на фронті? Спалили. О! А що ми робимо? Шукаємо бандитів по лісах пусто-дурно...

Лука. Істинна правда. Ми бігаємо за сучими синами по лісах, а бандити сміються з нас в кулаки і сидять собі в селі, в нас під носом, шляк би їх трафив!

Всі (*пожвавлено*). Та ну! Що ви кажете!.. Де сидять? Хто сказав? Говоріть же!

Стратон. Де, де злодюги сидять? Та в цього нашого куркуля Деруна коло хати викопали собі, скурві сини, хом'ячу нору. Чуєте? Зима вигнала з лісу бандитів, і вони знайшли в Деруна відогріток в морозі. А Дерунів Іван, сучий син, напевно, тримає там команду над бандерівцями...

Сидор. Ху ти, чорт! Ні, це таки правда, Стратоне?.. Хто вам сказав?

Стратон. Хто сказав! Своїми сліпаками сам бачив, а ви кажете! Можу ось присягнути, коли не вірите... (*Він*

хоче перехреститись до ікон, але таких ніде немає, і Стратон махає рукою). Ну, щоб я так сина дочекався з війни, коли брешу...

Петро. Ну і новина, щоб ви були здорові! Як же ці розбишаки зашились туди, що ніхто і не побачив у селі?

Лука. Ге, зашилися, гниди німецькі, під куркульський кожух. Викопали собі схрон в Матвія там, під «вуликом», і лазять, мов ті хом'яки, у нору потемки. А Дерун, песій син, щодня беледнить масним язиком по селу людям: «Я також, люди, за советську, каже, владу, аякже! Я, — плеще, — дав навіть сотку карбованців більшовикам на танк і літаки». А подавився б ти, чортів жмикруте!

У двері хтось гримає чоботом з сіней і гукає захриплим басом:

— Гей! Отверзйте-но мені врата, бо впаду...

Сенько відчиняє вмиль. До хати в'їжджає, мов фірою, дяк Юрко Гичка, несучи обіруч напроти себе оберемок гвинтівок.

Гичка. Натє ось! *(Кидає на підлогу гвинтівки, висипає з торбини патрони на купу)*. Командуйте, щоб жінки дали салют на все село з горшків та дійниць. Трофеї наших військ *(показує гордо на себе)* за вчорашній вечір...

Сидор *(здивовано розводить руки)*. А це що знов за чудо галілейське дяк нам показує. *(Відганяє Сенька, що хватає автомат з купи)*. Чекай, Сеньку, не руш... Ну, почекай ще хвилину! *(До Гички)*. Де ж це ви взяли, Юрку?

Гичка. Чекайте, ледве ось дотаскав сам... *(Витирає кожушанкою піт з лоба, потім тягне з-за пазухи люльку)*. Ану, хто всипле?

Грицько *(подає дякові кiset)*. Бігме, німецька зброя! Ну і гвинтівочки, зовсім новесенькі, і обійми для автоматів...

Стратон. Бий тебе, дяче, сила небесна!.. Ото десь чортів Гичка підсунувся та й цілий військовий полк геть обчистив.

Гичка. Де там, Стратоне, військовий... Це я бандерівців тих обдурив та вивів під дурневу хату.

Всі. Яких?.. Де?.. Коли?..

Гичка *(наче на криласі)*. Братіє! Глаголю вам сушю істину, яко ж єсьм мужик нелукавий і ненавидящий врагов і детоубийців наших...

Петро *(сміється)*. Та киньте ви, Юрку, жарти! Говоріть, звідки зброя.

Г и ч к а. Кажу ж вам — бандитська. Ось, слухайте, яке чудо. В нашого попа та є синок-націоналіст, що ще за Польщі розбивав людям голови, як знаєте... Ну, цей панич, що впихав колись кожному книжечки про Гітлера та Муссоліні. Ця гнида втекла була з німцями, а на початку війни повернулася, як знаєте, з ними з отакезним тризубом, як вила, на кашкеті.

«Хай живе,— кричав він тоді,— гітлерівська армія і наш Степан Бандера». А по тому десь змився панич та вже і не втік цей раз з німцями. За наших уже появилася біда додому і завела шури-мури таємні з різними проїдисвітами по лісах. Внадився він і до мене на політику мене гнути. «Ви,— каже,— пане Юрку, за церкву, і я за церкву, ви проти радянської влади, я так думаю, і я проти більшовиків, за націоналістичну Україну. Так?» «Даймо на те,— відповідаю,— що так чи не так... Але далі що?»— «Зробіть,— каже він,— нам послугу ідейну, переховайте зброю на кілька день». — «Кому це «нам»? питаю. — «Бандерівцям,— каже мій панич,— коли чули. Націоналістам українським... тільки на кілька день переховайте». — «Ну, добре, — відповів я, поміркувавши сюди і туди.— Хай приносять поночі». Ось мені це й принесли вночі.

С и д о р. Молодець ви, Юрку, щоб я так жив! Молодець...

Г и ч к а. А що, мав я бандитам віддати? Вже ми бачили за німців їх Україну бандерівську. Уже ми бачили їх «самостійність» у гітлерів та муссолінів! Не здурять!..

Г р и ц ь к о. Пора нам іти, товариші. Час не жде.

С и д о р. Еге, ото ж то, що ми тут забалакалися. Беріть, люди, зброю та кулі, а ти, Сеньку, бігай по хатах та гукни людей... Підемо до Деруна та підемо. Одягайтеся, Петре...

Розбирають гвинтівки, а Сенько сіпається за автомат з дідом Стратоном. Гомін.

Петро *(одягаючися, виглядає у вікно)*. Хі! А це що за процесія коло сільради? Повно жінок...

Лука *(і собі ж виглядає у вікно)*. Стратоне! Щоб я так жив, ваша Мотря пре сюди з кочергою... Дивіться...

Стратон *(б'ється об поли)*. Ну?.. І тут знайшла, бісова баба!

В сінях чути сердитий голос діда Якова, різкі жіночі вигуки. Входять Мотря з Меланкою.

Мотря. Ходи, ходи, Меланко, не бійся. А то ж вони до вечора будуть тут райдати язиками в махорці. *(До людей)*. Добридень!.. Якого ви чорта сидите тут в димах і не йдете бандитів ловити, га? *(До Стратона)*. Чого ти, патлачу старий, застряв тут до м'ясниць, а не провадиш людей, куди треба! Чого ти стоїш тут?!

Стратон *(оступається)*. Хрестися, жінко, обіруч та йди під евангелію! Ти що, здуріла? Яке твоє діло бабський язык сюди пхати і навіть сорому-стиду не маєш?..

Меланка. Тітка Мотря уже піввулиці жінок, людоньки, обігнала. Ходім, кажуть, сестрички, душогубів тих бити — бандурців, чи колька їх там знає...

Петро. Ось вам і військова тайна, Стратоне! *(Сміється)*.

Стратон *(розгублено)*. Світ валиться! І хто ж тобі вже поставив усе на язык, стара сороко безхвоста?

Мотря *(з ехидством)*. Ой, мудрагелі які знайшлися обидва з Лукою! Думаєш, дурна баба, як віник, бо ви обманули її шура-мурами вдосвіта. Еге!.. Не бійся, від моїх вух нічого ти не сховаєш. Я усе чула з печі.

Стратон і Лука. Тьху ти з бісовою бабою!

Меланка. Оце шепнули мені тітка Мотря, а я, людоньки, щось там наспіх зварила в печі та заткала дітиськам дзьоби і до Параски. «Цить,— кажу,— Парасочко-любко, і не питайся нічого, ходім мерщій всім селом бандурців кривавих ловити». Параска моя, кумоньки, навіть не домісила хліб в діжці, тільки хапнула раз-два кожушину з сіней і...

Вбігає Сенько задиханий. Гичка непомітно висувається з хати.

Сенько. Ого! Нема вже навіть за чим бігати по хатах та скликати... На вулиці людей, як на пожежу.

Сидор. Ну, ходім уже, люди! *(До міліціонера)*. Грицьку! Пильнуй ти, братіку, своєї справи, держи якийсь порядок з людьми. А то наробили жінки такий рейвах, що десь і в Москві уже чути.

Петро. Ану, в добрий час. Ідемо!

Всі виходять. Знадвору чути різкий міліціонерський свисток і, мовби раптом прорваний з гаті, людський гомін та вигуки.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ПЕРША

Простора землянка — бандерівських «схрон». На стіні горить каганець, висить зброя. Біля каганця роздягнений, але в шапці, німецький офіцер б'є в блузі воші. Навколо великого пня на ослінчиках сидять і грають в карти пан Пшигодзький, Рило, Панич і підстаркуватий уже Собаченко. Біля них на пеньку побренькує на гітарі Іван Дерун, в німецькій блузі, в мазепинці з тризубом. В кутку огрядний, прищуватий Чапара чистить ганчіркою довгий ніж. Лежма горілиць на нарах, юний Тупиця читає газету.

Тупиця (*про себе*). Хо-хо-хо! Це вам раз офензива, що називається... Ну й офензива! (*Зводиться на лікті.*) Ви чуєте?.. Красні вже дійшли до самого Кенігсберга, оточили місто Бреслау, перейшли ріку Одер в Німеччині... А німці — пху! Німці з Берліна вже роблять п'ятами «форверц»...

Німець. Брехня! (*Мовчки підходить до Тупиці, вириває йому з рук газету і, зімнявши її, люто кидає на землю*). Я сказаль ще раз: брехня! Німці нігди не тікай з Берлін. Ферштеген? Німці не тікай. Аусгешльоссен!

Тупиця (*стрибає з нар*) Тинди-ринди! І чого ви злоститеся, пане оберст? Що я тут винен? (*Піднімає газету і знов лізе на нари*). Здурів!

Собаченко. Egel.. Ну, це вже, Василю, військова несубординація, розумієш ти, голубе? Несубординація поводитися так з паном старшиною. Як старий охвицер армії Болбочана й отамана Петлюри, я, розумієш, повинен сказати тобі, що за таке у війську з місця польовий суд і розстріл. Да, розстріл, позаяк...

Рило (*перебиває його*). Хе-хе-хе-хе... у війську! Дайте спокій, пане Собаченко! Ми — військо!.. Та яке ж ми тут військо, до біса, під Деруновим клозетом, скажимо собі в очі?! Військо... (*До Пшигодзького*). Ну, давай ва-банк! Ще одну...

Іван (*по хвилині*). А ти не смійся. Якби він ляпнув таке у лісі, коли в нас ще були люди, чети і сотні з воєною дисципліною — я сам би пальнув йому з місця кульку в лоб. Але тепер... Ну, що ж, ми ще дійсно до весни, може, не військо. А втім, пан оберст і сам знає, що такі німці... мусять тікати вже навіть в Німеччині перед совітами. Чого тут ображуватись?

Німець. Не тікають, Іван, тільки ніхто ви не

розуміль нова стратегія фюрера. Ферштеген? Нова стратегія Гітлер...

І в а н (з *гіркістю*). Е-е! Ідїть, ідїть, пане Фрїдрїх... Чули вже.

Мовчанка. Ляпають карти об пень. Згодом Іван затягує стиха, побренькуючи на гітарі:

Любо, братці, любо,
Любо, братці, жить —
З нашим отаманом не приходиться тужить.
Любо, братці, любо...

Тупиця (*вголос*). О, на звернення Українського Уряду в Києві та Хрущова вийшло з лісу з повинною до радянської влади понад сто бандерівців у Бібркському районі... «Одурили нас,— пишуть' ось,— німецькі запроданці — українські націоналісти». Навіть підписалися та фотографії свої дали ось у газету...

І в а н (з *погрозою*). А ти що?.. Також забаг, може, побігти?.. Кортить уже кається перед сільрадою?.. Попро-буй! (*Грає далі*):

Любо, братці, любо,
Любо, братці, жить —
З нашим отаманом
Не приходиться тужить...

Чап а р а (*кидає ганчіркою в гітару*). Перестань! (*Глумливо показує на німця*). З нашим отаманом... Затужиш, Іване, бігме, доведеться, відай, усім затужити... Глянь, який лицар воює он... з вошами!

І в а н (*різко*). Чапара! Я, евентуально, шаную тебе, позаяк ти старий член ОУН і відважний стрілець, але категорично випрошаю собі і такі дурні жарти. Випрошаю. Пан Фрїдрїх є — начальник нашого повстанського загону імені Коновальця. Його надіслав нам провід ОУН в порозумінні з гітлерівською ставкою. Через пана оберста Фрїдрїха ми маємо запевнені зв'язки з нашим проводом і німецьким командуванням. Зрозумів?

Чап а р а. Так є, пане станичний. Зрозумів. Пан Фрїдрїх є наш начальник.

Р и л о (*сердито кидає карти на пень*). До чорта! Я також знаю, що пан оберст Фрїдрїх є наш начальник. Але коли він наш військовий начальник, то най буде начальник, не вошобій! Най він думає, як нам вийти якось з цієї дурної ями! Най виробить якісь військові плани. А то ж до чого ми так довоюємось, до шибениці?

П а н и ч. Зіхер, пане Рилю. Що зіхер, то зіхер. Восени нам говорив оберст: тримайтеся, хлопці, німецька армія ніби туй-туй перейде до офензиви і з Червоної армії та з більшовиків тут ноги не останеться... Говорили ще тоді пан оберст і наш станичний: ми — українська повстанська армія. Сьогодні, обіцяли, нас тільки сотні, але завтра будуть тисячі, а післязавтра десятки тисяч бандерівців. Ну, так чи ні? А сьогодні — оце й ми усі. Пан Фрідріх не людей, тільки воші рахує...

Р и л о. Еге, де наші сотні — ми ж мали їх ще кілька місяців тому? Де?.. Оце і вся наша повстанська армія на даному відтинку! І вже навіть не в лісі, — в старого Деруна під виходком, шляк би це трафив! Довоювалися...

Т у п и ц я. Бігме, я навіть не знаю, за що ми тут киснемо в оцій ямі і ніби... «воюємо» темними ночами з беззбройними... Ну, за що, хлопці?

Зчиняється гамір, суперечки, сварня. Німець одягається і мовчки чистить пістолет.

С о б а ч е н к о (злагіднююче). Хлопці, хлопці, дайте спокій! Що це ви завели таку хрю, їй-богу? Слухайте сюди, я вже, як то кажуть, не з одної печі хліб їв. Да. І говорю вам, як старий петлюрівець, позаяк — ви ще отакі були, як я вже воював з більшовиками. Кажу вам: не нервуйтеся зря. Ми ж, як писав Донцов, найвища національна еліта народу. Тільки ми оце здатні збудувати і дати провід національному імперіалізму на Україні, де народ не знає сам, чого він хоче. Ось головне, не скласти зброї, щоби світ бачив, помічає...

Ч а п а р а. Який світ?

С о б а ч е н к о. Ну, щоб Америка й Англія бачили наші стремління. Пойнятно? Оце, надійде, братці, весна, зберемо повстанців сотень зо двадцять, ех, і повоюємо тоді з ворогами на славу!

Ч а п а р а. З ворогами... Ха-ха! Киньте, пане Собаченко. Вступаючи колись до ОУН, я також думав, що ми, як славне націоналістичне військо під синьо-жовтими прапорами, будемо битися з червоною Московією, з більшовицькою армією на полі слави... А тепер з ким ми воюємо? Виливаємо свою лють на цю чортову чернь українську, що аж пищить скрізь за більшовиками, за радянською владою. І як воюємо? Ріжемо та вбиваємо голів сільрад, учителів, жінок і дітей без розбору. Та й

це воюємо з ними тільки поночі, коли вони сплять тихомирно..

Німець. Чапара! Ферфлюхте швайнерай...

Чапара. А що... ні? Не бійтесь, я так говорю не тому, що збираюся йти до красних з повинною. Не такі вже у мене чистенькі руки, і свою ненависть до сільської голоти, до більшовиків, до сільрад та колгоспів я вже понесу на шибеницю або десь у рівчак. Я тільки говорю те, що всі ми і так знаємо. Чого брехати собі? Хіба після втечі німців ми вірили у народне повстання проти радянської влади? Ну, скажіть, пане Собаченко, ви вірите, що ми з лісу чи з цього схрону можемо перемогти наші села, коли вони так і прилипли всі скрізь до більшовицького ладу?

Собаченко. Ет, не поріть ви ерунду, пане Чапара! Ясно, що вірю. Я вірю в те, що з тисяча дев'яцот вісімнадцятого року ми воюємо проти більшовиків за соборну неньку-Україну з гетьманом або отаманом на чолі...

Чапара. От і брешете, бо ви перший не вірите, і то не вірите з досвіду! І ви, і я, і всі ми, українські націоналісти, вірили в перемогу фашистів над більшовиками, у перемогу Берліна над Москвою, от у що ми вірили. Ну, а де зараз ця перемога, ця наша віра в німецьку армію? Де вона нині, скажіть?..

Іван. Чапара! Бігме, дам в морду, як не заткаєш пельку. Досить!

Пшигодзький. Так єсть. Щось наш Чапара ламається, пане дзею. Хоче вже, видно, каятись перед советами, га?

Чапара (*сердито*). Я, каятись?.. Ех, ти, ляше псякревський, як я ось полоснув би тебе цим багнетом під горлянку! (*З ненавистю ловить його за шию*). Отак скрутив би тебе, польська гнидо, за шийку і...

Іван. Чапара, ти здурів?! (*Відпихає його від Пшигодзького*). Пан Пшигодзький є наш бойовий союзник з АКА.

Чапара. Я знаю. Але хай він не пятає, що я йду каятись... що він ось тільки більшовиків ненавидить! Він і нас ненавидить, як хлопів, зарівав би тут усіх, коли б Польща... Я знаю.

Пшигодзький. Цо до того, то вже неправда, Чапара. Ми завжди любили і любимо пожондних, спокійних, тен-того, проше пана... хлопів-русинів...

Ч а п а р а. Знаємо, знаємо цю любов вашу! І ви, і німці, і всякий дідько любить нас за песячу службу, і завжди обіцяєте о-скільки, а даєте потім нам — фігу з маком. Але ми мусимо за вас чіплятися — і це ви знаєте. Ну і знайте, чорт з вами! А от... гірко, що ви не розумієте мене, пане станичний... і пан Фрідріх не знає, чого я так серджуся. Ех...

Н і м е ц ь *(ласкаво плече його по плечу)*. Знаю, знаю, Чапара. Ти — файний кльопа, корош ти кльопа... Іди виспайсь.

І в а н. Еге, ляж, Чапара, виспайся, а то ти нині нервуєшся чорзна-чим.

Мовчанка. Чапара сідає в кутку і рветься в мішку. Виймає якісь закривавлені жіночі блузки, горілку, сало.

І в а н *(приглядається нахилившись)*. О, бігме, е, хлопці, горілка, слава Чапарі! *(Підносить блузочку)*. А це де ти взяв?

Ч а п а р а *(набурмосено)*. Де! Там взяв... Увчительки після того, як вона захарчала, підрізана... І це теж *(показує закривавлене плаття)*.

І в а н. Ех, ти! Чого ж тримаєш у торбі, а не даш моєму батькові, щоб випрала баби та продали на горілку... Ну, чого ж так набурмосився, дійсно... Образився!

Чапара мовчить. Інші скоса поглядають на пляшку і також мовчать, похнюпившись. Згодом Собаченко бере Іванову гітару, пробує кілька акордів пісні «Засяяло сонце», а потім охляло відкладає набік і встає від пенька.

С о б а ч е н к о. Ех, хлопці... Не знаєте ви, що таке — Україна, хто такий наш чортів народ. А я вже знаю, я вже переконався гаразд у дев'ятсот вісімнадцятих роках, що таке, розумієте, Україна?.. Добре сказав про неї наш поет Маланюк. *(Декламує, стаючи в грізну позу із затиснутим п'ястком)*:

Тебе б конем татарським гнати,
І тільки просвістить аркан...

П ш и г о д з ь к и й *(перебиває)*. Так єсть. Збунтоване хлопство, проше пана, ця Україна, так єсть. Але то так не бендзе. Ми ще, пане добродзею, так дамо хлопству, що...

Ч а п а р а *(перебиває в'їдливо)*. Ми!.. Вони! Ляшки куцохвості! Тут Гітлер не міг собі порадити на Україні — така вона вже збільшовичена, а Пшигодзький ось... Тьху!

Пшигодзький. Пшепрашам. У нас, прошем пана, є армія крайова, є польський жонд у Лондоні. Нам поможе Англія і Америка ягеллонську Польщу відновити. Розуміє пан, пане Чапара?

Рило. Ет, не смішіть нас, пане Пшигодзький. Англія й Америка якраз тільки й думають про вашу Польщу від моря і до моря... Ідіть, ідіть!

Собаченко. Та киньте ви, хлопці, суперечки, їй-богу! Давайте вип'ємо краще, га?.. *(Всі схвалюють пропозицію, метушаться пожвавлено. Цей ставить пляшку на стіл, той хліб і кухоль, інший нарізує шматками сало і цибулину)*. Значить, вип'ємо, правильно... Дак-от, слухайте, панове молодці, що скажу вам. Геть суперечки, геть сум і песимізм з нашої, помімаєте... ну з нашої...

Рило. Ну, ями...

Собаченко. Та не ями, пане Рило, а з нашої національно-соборної ідеї. От... Оце надійде весна, підемо знов, хлопці, у ліс, зберемо козаків-гайдамаків сотень зо п'ять... Ех, і житуха піде, присяй-богу, аж за кордоном враз ахнуть. «Хлопці! — гукнемо. — Є ще порох у порошницях?» — «Є, скажуть, батьку-отамане». — «Ще не вгнулися, козаки?» — «Ні, батьку, веди нас у бій за...» Ну, за що ми вип'ємо, хлопці? Наливайте!

Тупиця *(з лежанки)*. Хе-хе-хе-хе... Ну, і Вишня! От Вишня...

Іван. Яка вишня? Що ти там смішне з'їв, Василю?

Тупиця. Та Остап Вишня.

Собаченко. Письменник? Та письменника Вишню давно вже більшовики, помімаєте, зліквідували. Що ти плетеш, Василю!

Тупиця. От і не зліквідували, дивіться... А написав, чортів син, смішно... ну достеменно про нас.

Іван. Давай сюди *(відбирає у нього газету)*. Читайте, пане Собаченко. Вголос читайте.

Собаченко *(накладає окуляри на очі)*. Еге... Дійсно Остап Вишня, ви помімаєте! Ану, ану! *(Читає спроквола)*. «Українсько-німецька державна націоналістична дірка... Та й почвалав Іван Темний на державну роботу. Прийшов. Дивіться — стоїть державний будинок такий, як і в царів та цісарів навіть був: у такі будинки і царі, і цісарі пішки ходили...»

Тупиця. Ну й справді написав! Стоїть, каже, будинок, до якого царі та цісарі навіть пішки ходили! Ну,

чисто, як би наш схрон бачив під Деруновим клозетом. Державна, каже, дірка... Хе-хе-хе!

Собаченко *(читає далі)*. «Трохи був здивувався Іван Темний, що незручно в державну дірку влізати, та проте поліз, вся ж самостійницька держава туди лазить, бо іншого державного ходу нема. Проліз Іван Темний у державу, а назустріч йому лізе рачки голова держави.» *(До Івана)*. О, це про вас, начебто, пане Дерун, слухайте! *(Читає далі)*. «Іван Темний до нього: — Здорові були! А голова йому державною мовою:— Гутен таг!..» *(Всі сміються. Іван сердиться і нишком говорить щось німцєві)*.

Панич. І де ж він це бачив так добре? Ану, ану, читайте!

Собаченко. «Показують Іванові Темному територію державну.— Ось тут в оцьому,— кажуть,— кутку гори, а в цьому кутку — море! Хай живе...»

Німець *(розлючено вириває у Собаченка газету, рве її і топче ногами, а потім хапає револьвер і кричить, наказуючи)*. Габт-ахт, ферфлюхтер кльопа! Габт-ахт!

Всі зриваються вмить і стають «струнко». Тільки Тупиця лежить, сміючись, на нарах.

Німець *(з револьвером до Тупиці)*. А ти що, не слухаєш команди? Ауф, ферфлюхтер мауль! Застрелю, як собака! *(Цей перелякано стрибає на землю і витягується недоладно)*. Габт-ахт! *(Німець хвилину нервово ходить, потім зупиняється рвучко й кричить)*: Нідер! *(На команду всі падають на землю і товпляться безладно, шукаючи місця, де б то лягти)*. Ауф! *(Всі зриваються на ноги)*. Нідер!.. Ауф!.. Нідер!.. Ауф!.. А тепер я вам буду казаль бефель, ферштеген? *(Відчеканює, грозючи револьвером)*. Не смій мені читай тут жодний газети, ви слухаль?.. Куля в лоб! Не смій мені тут говориль жодний політика, жодний розмова про Гітлер і німецька армія, жодний балачка про звернення українських більшовицький уряд на бандерівці! Ми воюємо за самостійний Україна, ферштеген?

Всі. Так точно, пане оберст. Ми воюємо за самостійну Україну.

Німець. А хто не слухаль мене і станичний, тому куля в лоб.

Всі. Так точно, пане оберст. Хто не слухає, тому куля в лоб.

Німець. Гайль Гітлер!
Всі. Гайль! Гайль! Гайль!
Іван Слава Бандері!

Німець. Но... Гут! Можете сідай і пий горілка.

Всі задоволено сідають коло пня, наливають горілку в консервні банки, гомонять піднесено.

Іван (*підносить чарку*). Ну, панове товариство, вип'ємо першу за нашого пана оберста Фрідріха. Хай живе пан оберст!

Всі (*чокаються*). Най жиє наш пан оберст! Гурраа! (*П'ють*).

Собаченко (*закусуючи*). Оце я, панове, люблю такого отамана. Ще з вісімнадцятого року тужив за таким командиром. Сказав, поміаєте, слово, і знаєш, що над нами є тверда рука, їй же богу. Дайте, я вас поцілую за те, пане Фрідріх! (*Цілує німця*). О, аж легше на душі, присяй-богу. А то ми без такої руки, панове-молодці, лаємось чорт батька зна чога, сумніваємось, у всякі, поміаєте, думки падаємо. А навіщо вони нам здалися?

Рило. Таки воно ріхтіг, що так. (*До Івана*). От навчіться ви, пане станичний, у пана оберста наказувати. У них от і голос, і твердість, і певність — усе в них таке, що мусиш слухатись, як ошпарений.

Іван. Ну, вип'ємо ще (*п'ють*). Я, хлопці, той... евенуально винен сьогодні за поблажливість, але на другий раз вважайте, зокрема ти, Чапара і Тупиця... Коли ще так раз, — бігме, стріляю без слова!

Чапара. Та що ви, пане станичний!.. Це все здуру, ну, нагоріло щось на душі, дідько його знає... Добре каже ось Собаченко, що наш брат хоче твердої руки над собою... І робити щось уже хочеться, хлопці...

Панич. Розкажи, Чапара, як ми в Часниках цілу хату вирізали за півгодини. Ех, удалося!..

Чапара (*захоплено*). Еге! Вдерлися ми опівночі в хату, а чортів голова сільради спить собі з жінкою та дітьми на постелі... Ну, я старого бац по лобі сокирою, а Панич стару попід шию ножем... А потім взялися ми до дітей — уже при світлі. Нарубали ми їм з мами м'яса в миску і кажемо: їжте, чорти, зрадники самостійної України...

Німець (*задоволено*). Гут! Гут, кльощі! Ну, вип'ємо за новий робота....

Зверху хтось глухо стукає в схрон умовно: раз, два, три... Всі насторожуються. Іван підбігає до входу.

І в а н. Та це батько, не бійтесь!

Десь зверху з отвору в схрон звисають спершу ноги в чоботах,
а потім наче падає грузно в землянку Матвій Дерун.

М а т в і й. Дзінь добрий, панове!

І в а н. Ну, що там, тату?

Д е р у н. Та... біда, що ж тепер для нас інше! В Дерихвостах, як знаєте, був на попівстві такий схрон, як оце наш, достеменно... Під коморою тільки, а не під... тее. Аж хтось, видите, винюшкав — колька їх знає як, та й вчора обскочили його зо всіх боків. З гранатами, най ся преч каже! «Вилазьте,— сказали,— бандити, бо амінь всім вам буде!» Аякже. А ті побоялись людей, не вилазили. От їм і нарobili там каші...

Т у п и ц я (*перелякано*). Що, кинули, вуйку, гранати до схрону? Гранати в них кинули?..

П ш и г о д з ь к и й. Матко боска! Убили всіх?

Д е р у н. Аякже!.. Каже: одні руки, та ноги, та голови витягли потім зі схрону. Отаке, най пан біг боронить! То ніби, чуєте, були бандерівці, а нині нема уже й спомину, сусе-христе...

І в а н. Хто вам це сказав, тату?

Д е р у н. Га? Та прийшов цей... Ну зв'язковий, колишній солтис, Михайло Пацюк з тих Дерихвостів. Якби, каже, сохрани боже, Матвію, вам таке впало, то хай, бідолашні, вилазять, бо одне покаяніє в нас...

І в а н. Він у хаті?

Д е р у н. Аякже. В хаті. Хочу, каже, конче з вашим паном станичним Іваном говорити. А то, говорить, наших бандерівців уже закопали десь у сутичі, а в селі Сночі таки люди ухвалили колгосп гарманізувати. Кара божа на нас та й уже! (*До німця*). Пане оберст! Зробіть ласку, накажіть нашого голову сільради Петра Недобитого та Сидора Хріна десь... спрятати зо світа. А то ж життя нам не буде в селі...

Н і м е ц ь. Коршо, Матвій, коршо. Ми спрятай їх, добре. Гуг.

І в а н. Ну, це ми потім, тату... Ідїть ви вперед і переврте, чи ворота добре замкнені на засув. Ідїть!

Д е р у н. Не бійся, ніхто не зайде... Ворота зачинені.

Ч а п а р а (*дає Іванові велику хустку*). Кинь, Іване, на себе, щоб хто не покмігив, про всяке... Пробіжиш, ніби як баба, від виходка до хати...

І в а н. Ну, ідіть, тату! А ви, хлопці, не бійтесь, я там не сидітиму довго...

Матвій лізе в прохід. Згодом вилазить і Іван.

З а в і с а

КАРТИНА ДРУГА

Багацька Дерунова хата. В печі топиться. На застеленій скрині стара, глухувата вже і шепелява Хавроня качає тісто і ліпить вареники. Лисий Пацюк, у кожусі, вигрібає пальцями вуглик з печі та прикурює люльку.

Пацюк. А це ви, кумо... ну ніби тим... «косарям» своїм *(показує кудись в вікно)* пироги ліпите.

Хавроня *(відгортає з вух хустку)*. Га? Як ви кажете? Вороги?..

Пацюк *(голосніше)*. Своїм косарям, кажу, їсти готуйте?

Хавроня. Е, та де — наймитам! Ото файно наймитів та пирогами годувати! Це я... отим, аякже, хай їдять на здоровля. Принесли, чуєте, звідкись вночі півогузка муки, та й каже мій Іванко вдосвіта: «Мамо,— каже,— зробіть нам вареники, просить пан оберст». Аякже. А наймит і пісним борщем не подавиться, ого...

Пацюк. Воно-то й правда. *(І по хвилині)*. Ну, а тримаються ще у вас, кумо, наймити?

Хавроня. Га?

Пацюк *(кричить)*. Наймити, кажу, ще тримаються у вас коло хати?

Хавроня. Ей, та де в кольки тримаються! Ще тільки цей дурнуватий Трохим не покинув, поїхав десь нині у млин. Поїхав, поїхав, ага. А наймички обидві, чуєте, шельми, покинули нас ще тоді, як пішли з села німці. Серед літа пішли. Ой, то ж ми нагорювалися з старим без них на полі і коло хати! А язиката Параска так і сказала мені на відхідне: «Ну, вже ти, — каже,— п'явко-багачко, напилася моєї крові, а тепер поцілуй мене, — каже,— десь, знаєш?». Отак сказала, вірте, або як хочете!

Пацюк *(співчутливо головою хитає)*. Еге, таке-то воно нині, таке з наймитами. Де там, хіба ж він хоче служити, коли... Ет, біда та й уже.

Хавроня. Га?

Пацюк. Та я нічого. Біда, говорю, та й вже...

Хавроня. Ой, господи! Та й кажете: порозривало всіх, куме, в ямі там, га? І під святою церквою, ви дивіться!.. Не вберегла їх матінка божа! Ой, боженьку, коли то вже нам розвидниться, та розвидниться. Нічого, тільки пропадамо, куме Михайле, як руди миші. Бо хто ж таке бачив, людоньки добрі! То ж нині ці большевики скрізь, але то скрізь-таки, верх дали бідності, а нам уже й маєтки не милі. Ох-хо-хо!.. Але-бо кажуть, що лігурально, чуєте, має прийти сюди Америка, або знов прийде Польща. Ага. Прийде, кажуть, і на них лиха година, дав би то господь...

Пацюк (*махав рукою*). Е, де вже там — Польща! Воно, рахувати, говорять це, але щось не вірю я, кумо... Дуже вже сильні вони, ці большевики, аби їх Польща... Не вірте. То таки уповаймо на бога, що мусять знов прийти сюди німці.

Хавроня. Га?.. Як ви кажете?

Пацюк. Та кажу, кумо, що таки, дасть бог, знов придуть німці.

Хавроня. Кажете — вівці?.. Та е, е у нас вівці, аякже. Є там у хліві штук зо двадцять. Але-бо щось говорять, що треба буде від овець та вовну їм нести в сільраду, бідна головонько...

Входить Іван.

Іван (*скидаючи хустку з себе*). Добрий день, мамо!.. Як ви ся маєте, пане Михайле? (*Дивиться у дзеркало*).

Пацюк (*вітається*). А дзінь добрий, дзінь добрий, пане Іване... Кажете: як ми ся маємо? Ой, уже ми маємось, шляк би це трафив! Цілий вік, видите, дбав чоловік, та вертівся, та прикупляв, де тільки вдалося, а нині хоч бери та кидай весь маєток і з села тікай світ за очі...

Іван. Ну! А що таке, Михайле?

Пацюк. Та не знаєте — що? Життя нам скоро не буде. Уже ця біднота скрізь так розпаскудилась, такий дали їм всім верх і в селі, і у місті, що порядному газді хоч в домовину лягай.

Хавроня. Га? Аякже... Хто має, каже, вівці, той мусять вовну їм нести...

Іван. Цитьте ви, мамо, це не про вівці ми розмовляємо. (*До Пацюка*). Нічого, пане Михайле, тримайтеся...

Ще ми дамо перцю голоті. Ми ще поборемось за таку, як ми хочемо, Україну, ми ще їм... Ви побачите навесні! Скажіть, що там у вас таке сталося з нашими?

П а ц ю к. Та що сталося!.. Біда. Оце раптом наскочили вчора вранці на схрон і... *(Показує млинок руками)*. Хай біг рятую!

І в а н. Всіх п'ятнадцять убили? І кущового Смигуна?

П а ц ю к. Аякже. Отак як сиділи всі в схроні, так потім витягли хлопці з ями тільки кавалки м'яса.

Х а в р о н я. Га? Ви кажете — з квасом... Е, ні, я варю їм на вечір молочну кашу... Варю їм кашу, аякже.

І в а н *(з досадою)*. Ет, не мішайтеся, мамо, коли не чуєте... *(Нервово ходячи по хаті)*. Ну, а сотенний Королик?.. Ви дали всім у ліс знати?

П а ц ю к *(здивовано)*. Кому? Та їх уже з свічкою у лісі не знайдете. Королик!

І в а н. Маєте! А де ж хлопці сотенного Королика?

П а ц ю к. А ви ще не знаєте? Вже три дні, як вони всі покаялися в районі.

І в а н *(вражено)*. І Королик також? Зрадив Бандеру?

П а ц ю к. Аякже. Начиталися листівок та газет і всі прийшли з покайням до району. Там таке діялось... Одні зразу пішли в Червону Армію, а решта в село поверталися. А Корній Залозець кидав навіть вчора гранати до схрону. Каже: це за те, люди, що вони обдурювали нас та тягнули в бандити...

І в а н *(ходить нервово)*. Вони ото й зрадили схрон, це вже ясно. Ех!.. *(По хвилині)*. Ну, а що з отцем Бохенським — в нього ж був схрон. Арештували його чи втік?

П а ц ю к. Ні, отець ховаються в Микити Кізяка... Не знаєте? Ну, цей, що в нас його син Богдан був у Кракові, а за німців служив у Львові...

Входить Матвій.

М а т в і ї *(заспокоююче)*. Нічого, нічого, не бійтесь! Нема нікого... А я стояв-стояв, а далі чую, що змерз уже в ноги та й заскочив трохи погрітися. *(Гріється біля печі)*.

І в а н. Ну, ну... кажіть, пане Пацюк!

П а ц ю к. От, у цього Микити отець Бохенський і сховалися в комірчині. А вдосвіта нині ми зібралися в Микити...

І в а н *(перебиває)*. Хто — ми?

П а ц ю к. Ну, я, Микита, отець Бохенський, Онуфрій

Бардига, цей, що млин мав свій за німців, Пилип Свічкогас — самі, вважайте, порядні газди, а що ж! Говорили ми про колгосп, що ці ніби вчора склепали у селі. Ну, кажемо, коли в селі таки буде колгосп, то нам ніби скоро амінь. Аякже. Радили ми, радили напотемки у комірчині, а далі сказали всі як один: треба розбити цей колгосп ще до весни, щоб налякати людей не на жарти...

І в а н. Дуже розумно. Ну?

П а ц ю к. Ну, і сказали мені: «Ідїть,— кажуть,— Михайле, до станичного Деруна, просїть хлопців, щоб зробили в нас... трохи крові та трупів».

І в а н. І це розумно. А хто ж вам сказав, що ми тут?

П а ц ю к (*сміється*). Хе-хе-хе! Ви думаєте, що в селі можна щось на довго сховати?.. Ні, ні не бійтесь, пане Іване! Ви ж тримали зв'язок з нашими, вже покійними бандерівцями, ну, а мій зять також був з ними... тее, таємно, і знав, де що робиться... Він і сказав.

І в а н. Ага. Значить, просите нас на операцію... Добре. Кого насамперед треба «спрятати»? (*Виймає олівець і блокнот*).

П а ц ю к (*радісно*). Пишіть, пане станичний! Першого треба тее... Миколу Вишневого, голову сільради. Його хата зараз за мостом. Так. Потім, конечно, не сміє бути в селі Іван Роботюк — його вчора обрали на колгоспного голову, та й він, крім того — запеклий більшовик, був десь навіть за німців у червоних партизанах. Далі пишіть Максима Перепелицю. Цей прийшов місяць тому з Червоної Армії вже без руки, він бий-забий на всіх і на Гітлера, та й згарманізував у селі хлопців, щоб вас ловили. Записали? Пишіть ще Тетяну Сиротюк, вона веде перед між молодицями, щоб ішли до колгоспу. Ага, запишіть також Корнія і всіх хлопців, що повернулися з лісу...

В сінях хтось стукає... «Відчиніть, вуйку». Матвій злякано вибігає надвір. Іван миттю залазить під піч. Розгублений Пацюк не знає, що робити, він збентежено вертиться по хаті і сідає на вареники на скрині. Потім зривається і лізе також під піч.

Х а в р о н я (*перелякано*). Га? Стріляють?.. Ой, рятуй нас, матінко божа! (*І собі ж лізе під постіль*).

М а т в і й (*у сінях*). Тьху ти, паскудо! А ти як, чорте, проліз, коли ворота зачинені? (*Пускає малого Дмитрика до хати і регочеться, вгледівши ноги Хавроні*). На, маеш, а ти чого, стара, сховалася?.. О, і кум Михайло вилазять...

(*Дає знак рукою Іванові, щоб не вилазив*). Та це дяків хлопець прибіг ось... Дмитруньо Гичків.

Дмитрик зовсім збентежений і тільки водить очима розгублено.

Пацюк (*обтріпнується від сміття і тіста*). Тьху ти, паскудо мала!

Хавроня. Га? Бомба б'є? Корова, кажеш?..

Матвій. Заспокойся, жінко, нема ніякої бомби... Глянь, що ти ось з пирогами зробила! (*До Дмитрика*). Як же ти, чорте, проліз сюди, чого тобі треба, як на пожежу?

Дмитрик (*задихано*). Городами біг, вуйку... снігом навпростець... Через пліт ледве видряпався. (*Показує на роздерті штанята*). О, як зачепився за кіл...

Матвій. А чого ж ти прибіг?

Дмитрик. Тато сказали... Кажуть: біжи, Дмитрику, конем навпростець до вуйка Деруна і скажи їм, що йдуть... щоб ховалися...

Матвій. Хто — йдуть?

Дмитрик. Люди йдуть... З сільради... З рушницями... Ідуть, тато казали, бандитів ловити.

Матвій. Гііі! Матінко рідна!

Хавроня (*розгублено*). Га? Я нічого не чую...

Пацюк. Заберіть їх геть з ями, Матвійку... Чуєте? Уб'ють, як у нас.

Матвій. Господи! Рятуй! Сусе-Христе!

Пацюк. Ну, я тікаю... А ви, куме, слухайте, що я вам кажу. Уб'ють у схроні гранатами!

Матвій (*до жінки*). Стара! Випусти кума хвірткою на город, а ти йди, Дмитрику, з вуйком... Скажи своєму татові: дякувать красенько. (*Тре долонею лоб*). Що ж робити тепер, а-гей!

Хавроня проводить надвір Пацюка й Дмитрика. З-під печі вилазить Іван. Він труситься.

Іван. Тату, ми всі пропали, як не сховаєте нас. Чуєте?

Матвій (*одчайнно б'ється руками об поли*). Де ж я подіну вас тепер, горе мое!

Іван. Де хочете... Ну, скоро, тату, бо там же в схроні ще нічого не знають!

Матвій (*хвилину ще думає, а потім б'є себе по лобі рукою*). Ага, є місце... Тільки мусите бути там тихо, ані

мур-мур, ти чуєш?.. І щоб не стріляв ніхто, бійтеся бога!
А то і себе не врятує, і я з вами пропаду...

І в а н (*січе зубами*). Добре, добре, ходім!

Обидва швидко виходять.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА ПЕРША

Куркульське подвір'я з хатою під цинковою бляхою, клуною, стіжками і молотилкою на току. Віддалік хати видні новий «вулик» — вбиральня з білих дощок. Деся у закапелку рветься на ланцюгу собака і гавкає хрипло. В хліві сполошено блеють вівці.

У ворота хтось настирливо стукає, гукає, щоб відчинили. Простоволосий, збентежений Дерун квапливо підпирає ломакою низькі дверцята в овечому хліві, а Хавроня злякано береться за голову, хоче щось говорити. Матвій показує їй на миги, щоб тікала до хати.

Хавроня. Га? Ой, падоньку гіркий... Шапку, говориш винести? Га?

Дерун (*з досадою*). Та не гакай, стара, тікай, кажу, до хати!

Хавроня. Брати?.. Взяти, га?

Дерун (*крізь зуби*). Ух, ти, глухмане!..

Він бере її за плечі і рішуче штовхає в напрямі хати. Хавроня нарешті зрозуміла й клопітливо біжить. Матвій хреститься широко. Потім іде нерішуче подвір'ям і відчиняє хвіртку у воротах. У двір заходять Петро, Сидір, Стратон, Лука, Сенько та ще кілька селян з кілками. Жінок мільціонер не пускає. Зчиняється гомін на вулиці.

Грицько. Сказано вам, не можна, не пхайтесь! Це не бабська справа. Почекайте трохи, потім я пушу всіх.

Мотря. Ге, люди, а це що таке! Не бабська, він каже, справа! Ні... а чия ж, Грицьку, справа? Ти що, поліцай, що не пустиш? Що значить, не наша справа, коли це справа громадська, коли наша жіноча справа тепер скрізь, Грицьку, навіть у самій Москві наверху? Гей, жінки...

Маланка. Жінки! Ану, потиснемо його враз, як в олійниці...

Гомін, замішання, свисток.

Грицько. Помагай, Сеньку! (*До наговпу*). Не пу-
шу! Назад! Давай, кажу, назад!.. Та не пхайтесь, жінки,
а то ще можуть стріляти бандити...

З наговпу. Тікай сам, коли боїшся!

— Хай мені стрельне — отут!

— Я йому зараз стрельну, бандитові, оцею полінякою!
Пускай нас!...

Меланка. Тітко Мотре, Параско, Софіє, Максимихо.
Ану, р-ра-аз!

Група жінок проривається в двір.

Мотря (*наткнувшись з розгону на Деруна*). Тьху,
ти, лисий чортяко! Агі! (*Злорадно*). Ну що, нагодував
ти вже сьогодні своїх бандитів?.. Напоїв людською кро-
в'ю? Ану, показуй нам, чорте, де ти ховаєш цих іродів!

Дерун (*збентежено*). Чого ви до мене прискіпались,
Мотре? Що це за напасть на мою хату?...

Селянин (*з кілком*). Прийшли ми з водосвяттям,
Матвію. Чортів будемо викурювати цими кропилами... О,
бачите? (*Показує на гвинтівки*).

Загальний регіт.

Петро. Заспокойтесь, Стратонихо, Матвій ось самий
нам зараз розкажуть...

Дерун. Та що ж вам казати?

Сидор. Де ви «самостійну» годуєте, от що! Де бан-
дитів ховаєте, ми хочемо знати...

Дерун (*хреститься*). Свят, свят, свят!.. Які бандити
у мене, люди, які бандерівці комусь приснилися?.. Я про
це нічого ніколи не знаю.

Меланка. Ой, не брешіть, Матвію, не засипайте піс-
ком очі громаді... Признайтесь, бо все одно ми вже зна-
ємо.

Дерун. Що ви знаєте?

Петро. Знаємо, що бандитів коло хати тримаєте.
А ви не знаєте, не чували про них?

Дерун (*дивується*). Людоньки добрі, а це що за
напасть на мою голову. Бігме, я нічого не знаю.

Стратон. Ох, і гадюка лукавий. Божиться, що не-
винний, не знає, люди, нічого, нічого!.. А ми знаємо, Мат-
війку. Еге. Не скажете самі?..

Лука. Ого! Щось ви уже, Матвійку, замовкли... Бре-
шіть, брешіть, ви ж і зуби свої на брехні з'їли.

Селянин (з гвинтівкою). Дайте спокій, Матвій тепер думають про покійний німецький дистрикт, за якого вони були війтом в селі... Та й за своїх бандерівців доведеться вже їм, відай, дати попові на святий боже...

Сидор. Ну, що ж. Мовчить Дерун, то й самі пошукаємо. Ведіть, Стратоне!

Стратон. Ану! (Показує на вбиральню рукою). Отуди, люди, за мною...

Ідуть. Дерун розгублено забігає наперед селян.

Дерун. Люди, а це що таке?.. Говорю ж вам, що в мене нікого немає, я не мішаюся в політику... Ну, клянусь богом, що я нічого не знаю. Майте сумління...

Петро. Чого ж боїтеся, Матвію, коли душа у вас чиста?.. Подивимось. Заспокойтеся і не танцюйте перед нами ось польку!

За ворітьми знов піднімається гамір. Чути досадні вигуки:

— Пускайте! Пускай нас!

— Хто таке бачив держати нарід на вулиці!..

— Відчиняй хвіртку, ти чуєш?

— Ану, натиснемо, жінки, ану...

— Гей, Василю, Христіно... Поможіть! Гей!

Грицько. Не ламай!.. Та не ламайте хвіртку, гей!.. Держи, Сеньку, клямку отут!.. Тримай!..

За ворітьми. Не пустиш?.. Люди, гей — р-а-аз! Гей... Тю-уу!

Хвіртка з тріскотом падає. Натопл жінок, дівчат, підлітків з реготом впадає у двір.

Петро. Таки прорвалися... Гей, жінки, та не робіть такого ярмарку! Це ж не весілля тут нині!

Сидор. Хлопці, приготуйте гвинтівки! Тут, Стратоне, бандити зарипіли? (Показує на «вулик»).

Стратон. Тут і є. Я сам бачив досвідком, як злодюги чимчикували сюди гуськом з Дерунової хати. (До Деруна). Чекайте, чекайте, Матвійку, не тікайте. Ждіть уже водохрещів... (Б'ється раптом об поли руками). Ну?!.. А най же тебе... забув я, як загорлав... Жінки! Біжіть-но котра та принесіть раз-два файної сірки, може, в кого є дома... (До людей). Чим, ніби, викуримо їх?

Меланка. Оце раз! Біжіть скоро, сестрички, та хапніть, котрій близько... О, в Гануськи є дома, біжіть!

Петро (сміється). Ге, ге... Ви бачите, люди, Дерунів

«вулик» новісінький? Матвій недавно оце тільки склепав його, я сам бачив. Але це не той... як ви думаете собі напевно. Це, люди,— «самостійна» ненька наших бандерівців... Ви не смійтеся, я вам істинну правду говорю... Таку, бачите, «самостійну» і «незалежну» фашистську «державу» дозволив Гітлер створити нашим націоналістам за їх собачу службу йому довголітню. Бачите? Оце їм і держава, і територія, і вся їх бандерівська «ідея» смердяча...

Лука (*відчиняє ломакою двері*). А це, гляньте, парадний вхід до їх «самостійного» міністерства. О, прошу, хай живе Мельник і Бандера... Сюди наш Дерун має вхід без перепустки, бо він їм істотно носить, чортякам. Правду я кажу, Матвію?

Між людьми гомін. Вигуки:

- І придумав, сучий син, куркулице!
- А, колька би тебе, Матвію, вколола!
- Дивіться, де глитай бандурців сховав!..
- Ех, давайте вже цих злодіїв сюди!..

Петро. Шш! Чекайте, не гарячіться... Уже вони не втечуть від нас звідси. Командуй, Сидоре.

Сидор. Увага! Всі з гвинтівками, ставайте сюди... Ні, не так, ставайте півколом... Отак. Ви, жінки, відступіться трохи назад... Ще, ще трошечки далі... Добре! А ви, хлопці, сюди, перекинемо ось це «міністерство» бандиське. Ану, гей, взяли... Р-ра-аз!..

«Вулик» падає набік, а на місці, де він стояв, показується всім чорний хід у землянку. Всі наближаються мимоволі зокола, гійкають вражено:

- Бігме, схрон, люди!..
- Дивіться, дивіть, який вхід хитрий!
- Ну... А грім би вас бив та періцив!
- Йой, жінки, дайте мерщій окропу, щоб очі випекти душогубам!

Мотря (*штурхає ломакою в отвір схрону*). Вилазь, гадино сороката, з тхорячої ями, ану, вилазь!.. Ось гляньте, людоньки добрі, куди позалазили іроди, де вони теплий пригріток знайшли, окаянні!.. (*До Матвія*). Гі-і, іудо ти скаріотський, а ти, злодію, прикидаєшся у селі чесним та невинним ось, мов дитина?! Вороже темний! Ой, дайте ж

мені, люди, фузію* в руки, хай я смерть йому зроблю...
(*Замахується на Деруна ломакою*).

Петро. Гов, гов, Стратонихо, дайте спокій! Чекайте, це вже ми обговоримс з ним у сільраді по тому. Відійдіть, прошу вас!

Меланка (*забігає з другої сторони*). Гей, жінки! Таж цей ірод годує та пригріває каїнів чорних на наші голови! Таж вони навіть дітей від цицьки не щадять, ріжуть он, мов курчат тих, криваво!.. А ви дивитесь на злодюгу і мовчите?

Навколо спалахує обурення, вигуки, піднімається на Деруна ліс ломак та кілків. Грицько свистить, грозить зброєю, і вкінці, за допомогою Петра, Сидора і Стратона втихомирюють натовп.

Сидор. Ану, тихо, жінки! Матвій нікуди не втече від нас, тримайте якийсь порядок, а не як ті гуси!.. У нас є радянська влада в селі. І суд є наш радянський у місті, щоб не було нам кривди. Щоб мені жодного самосуду не було, ви чуєте?

Знатовп. Е-е, вибрешеться дідьчий Дерун, поки ще там суд та розправа... Викрутиться, п'явка черевата...

Петро. Не вибрешеться, я вам говорю... Уже він перебрехався у селі за всі роки. Нині і Гітлер рад би вже вибрехатись, та Червона Армія держить за шиворот...

Приносять сірку у мисці.

Стратон. Еге... Ось і сірка є на тхорів, людоньки. Зараз ми підкуримо їх файно та красно, щоб аж той Гітлер з Бандерою їм з голів вивітрились (*збирає наспіх соломі побіля входу до ями*).

Сидор. Чекайте, Стратоне, не треба... Ось ми попробуємо так їх витягти на світ божий. (*До Деруна*). Ану, лізьте, Матвійку, в цю «самостійну». Дорогу ви туди знаєте і без карти, йдіть і просіть квартирантів своїх наверх. Скажіть їм: кінець гулянци бандитській, люди чекають навколо. Так і скажіть. А не вийдете з нори добровільно,— гранату кинемо в яму або водою заллемо з криниці.

Петро. Еге! Біжи, Сеньку, в пожежну за шлангом, та швидко...

Сидор. Ну, Матвію, ми чекаємо. Далі!

* Фузія — рушниця.

Дерун (*заклопотано*). Та... там же нікого нема, люди... Кажу ж вам — нема. Бігме!

Сидор. Вам наказано: ідіть!

Дерун хвилину вагається, хоче щось говорити, а вкінці махає рукою, скидає кожух і сердито лізе у вузький прохід.

Лука. Поліз... Не першина, видно, злодюзі, шурнув—глянь — як та яшірка в дірку. (*Гукає, сміючись, вниз*). А пиши скоро звідти, Матвію, не барися!

Меланка. Е-е, вже вони десь там пишуть дрібно зубами. Вже вони пишуть... Від такого письма їм десь і ця вже Бандера уже не мила, а ви говорите...

Стратон. Матвій тепер десь цілується з хом'яками. «Дзінь добрий,—каже,—годованці, любі та милі. Ми уже всі, мов шури в бочці, та й повіситись у норі ні на чому». Ге-ге-е... Загрілися!

Мотря. І якого дідька стояти отак та чекати! Давайте, люди, води трохи хлюпнемо... Жінки!

Петро. Почекайте, є час на воду... Он уже, здається, лізе хтось з ями... Увага, мабуть, вилазять. Тихо, люди!

Вилазять скуйовджений, вимазаний глиною Дерун. Обтріпується, пчихає.

Сидор. Ну, що, Матвію? Сказали ви їм?

Дерун (*передражнює сердито*). Сказав!.. Кому я буду говорити, як там нікого нема. Видумали щось і вчепилися в невинного чоловіка, як сліпий плота!

Петро. Як то нема?

Дерун. А так. Ідіть та й дивіться. А я нічого не знаю.

Мотря. Не винен! Він ще ось напиндючився індином, люди добрі! А на якого ж ти чорта бандитський схрон викопав коло хати, багачику, га?

Дерун. Щоб такі розумні дивувалися, як ви, Мотре... На картоплю я викопав.

Стратон. Е, Матвію, брешти, та міру знай. Я сам бандитів бачив на світанку, а ти кажеш, нема... Ану, чекайте! (*Він швидко скидає кожух і лізе до схрону*).

Сенько. І я подивлюся (*лізе теж*).

Петро. А уважайте там, обережно!

Між людьми незадоволення, гомін. Дерун стоїть задерикувато, впевнено, насмішливо до людей. Вилазять Стратон з бандерівським автоматом у руках. За ним Сенько — з гітарою.

Голос. Ну, що?.. Нема... Нема їх, Стратоне?

Стратон (з досадою). Нема, люди. Десь сховав оцей ворог (показує на Деруна, а він відпекується). Ти ж не бреш в живі очі, бо вони так десь поховалися в поспіху, що й автомат ось забули — дивися.

Петро. Таки сиділи вони у схроні?.. Еге.

Сенько. Сиділи! Вуйку, таж там ще навіть дим від махорки стоїть, і горілка на пеньку з салом. І каганець навіть не загасили, тікаючи. (Показує людям гітару). О, навіть собі там грали, злодії...

Стратон. Але хто попередив, хто дав їм знати, що вони покинули яму?..

Петро (суворо). Матвію! Скажіть нам по-доброму, де вони сховалися. А ні, хату вам догори дном перекинемо. Не жартуйте з людьми!

Дерун (ображено). Ну, що ж... Така вже, ніби, власть нині, щоб на мене ось нападати. Ваше скрізь право, аякже. А я нічого не знаю. Катуйте невинного, а чого ж...

Хтось з гурту. Бо й правда. Вчепилися невинного чоловіка, як омола пальців! (Його зацитькують обурено).

Через тин перелазить Дмитрик. Він так змерз, що аж синій, а проте стає напроти Деруна і сміється у вічі.

Дмитрик. Ага! А я знаю... Я знаю...

Матвій збентежено замахується кулаком на хлопчину, хоче відігнати геть. Петро зупиняє його.

Петро. Що ти, хлопче, знаєш? Ти чий?

Лука. Та це дяків хлопчище... Гичків. Ну, що... що ти, Дмитруню, знаєш?

Дмитрик. Ага... А я дивився, як вони ховалися туди...

Стратон. Куди... Скажи, скажи, Дмитрику, я дам тобі шапку, ще й офіцерську.

Меланка. Отакий, Дмитрику, я медяник тобі куплю...

Дмитрик. Дасте, вуйку, шапку? Добре. Ии... ии... То тато прибігли і сказали мені: лети скоро, Дмитрику, до вуйка Деруна, але городами і... ну і скажи, щоб ховалися, бо йдуть люди. А потім сказали, біжи скоро додому. Але я не біг, бо... бо хотів дивитися. Еге... Як вуйна Хавроня випровадила мене на город, то я заліз там-о в порічки і дивився крізь дірочку в плоті. Ага.

А... а... ну, а потім вибігли звідси (*показує на схрон*) якись німці і поховалися в овечий хлів... ги-ги-ги-ги. Вівці так бляєли, вуйку...

Сидор. Люди! Ану!

Всі з гвинтівками біжать під хлів. Розгублений Дерун біжить за ними. Натовп оточує хлів.

Дерун (*винувато*). Не стріляйте, людоньки, прошу вас... не стріляйте, бо запалите, бійтеся бога... (*До Петра і Сидора*). Чекайте, я сам піду і скажу, щоб виходили...

Петро. Добре, йдіть. Хай виходять без зброї!

Матвій лізе в хлів. Згодом виходить.

Петро. Ну?

Дерун. Та вони говорять, що той... що піддаються всі, просять миру, але... як то сказати...

Петро. Що «але»? Які ще там — але?

Дерун. Та той... Вони ніби хочуть наперед знати, що їм за те все буде...

Меланка. Ага, що буде... Скажи, що курка з маслом тут їх чекає... Що цукерками будемо вгощати дияволів.

Сидор. Дайте ж мені слово сказати, Меланко!.. Так чого оце хочуть вони, Матвію?

Дерун. Ну той... кажу ж я. Вони вийдуть усі, але хочуть, вважаєте, щоб не били їх люди. О! «Хочемо,— кажуть,— здатися лігурально, як то кажуть, в полон»... Щоб не вбивали, коли вже, як то говориться...

Петро. Хай і вилазять мерщій. Я запевняю, що ніхто їх тут вбивати не буде, коли здадуть зброю. Ми не фашисти, в нас є радянський порядок, є суд і закони. Розумієте?

Дерун. Та розумію. Ото файно, щоб я не розумів урядового, як то говориться, розпорядження! (*Виправдується винувато*). Я навіть, люди, не той... не дивився б на них, не ховав би їх тут, коли б не мій Іванко, вважаєте. «Тату,— каже,— допоможіть, бо замерзнемо в снігу». А я собі думаю: ну, хай трохи обігріються люди, а там якось воно перетреться, та й... Нині, рахувати, ніхто не знає, чие завтра зверху ще буде. А воно ж таки — люди, а не собаки. От! Але щоб мій Іван винен щось — бігме, люди, ні. Втягнули його, небораку, в оце нещастя...

Сидор. Ідіть, ідіть, Матвію, до своїх «невинних»,

кажіть їм те, що вам велено. Потім будете байки розповідати.

Дерун зітхає і знов лізе в хлів.

Петро. Люди! Прощу вас зберігати порядок, щоб не було ніякого самосуду, жодних бійок. Не вільно бити, коли здадуться без опору. Бандитів поб'є наш радянський закон з усією народною правдою.

Мотря. От тобі й на! На якого ж чорта я ось півсела жінок обігнала, щоб не можна тепер і ломакою сучих синів зачепити? Оце раз! Та ти чуєш, Меланко?

Меланка. І де це видано, і де таке чувано, люди добрі! Від ранку говорять, що ходім, каже, бити бандурців, а тепер кажуть: сидіть, баби, тихо, не вільно і ломакою злодія вдарити. Ой, матінко! А чого б то не гепнути хоч раз розбишаку по крижах, га?

Стратон. Говорила-їхала... Кажуть вам, що не можна, то ж мовчіть і дивіться з своїми макогонами. Дозволь вам оце війну з кочергами! Уже ми знаємо...

Лука. Що правда, то правда. Тоді б і очкура ніхто не побачив з бандитів... Так би їх спотрошили баби документно, як ті мурашки муху в муравищі. Брешу хіба, жінки?

Меланка. Ні, чекали б, як ви оце, законів!.. А вони думали про закон, як людей різали та вбивали по селах?

Між жінками гамір.

Сидор. Цитьте, жінки! Виходять... Увага! Винищувальний батальйон — «струнко», слухай мою команду!

З хліва вилазить Дерун, за ним бандерівці. Всі бандити піднімають догори руки, дрижать.

Голоси. Цитьте, цитьте, виходять... О, дивіться, які дияволи...

Стратон. А я що кавав! Ось Іван Дерун, сучий син, за старим перший... Бий тебе громи.

Лука. В гітлерівській блузі! Ой, вороже!

Меланка. Єзус-Марія! І пан Пшигодзький покумався з ними, ви гляньте!.. Ти, Ясю, також за Бандеру у нас на фільварку?

Лука. І попівський панич тут, маму твою за ногу!

Мотря. Жінки, щоб я так жила, німець виходить. Дивіться, бандит ще не повис на гілляці.

Голоси. Де німець, де?

— Бігме, фашист проклятий!

— А ти, злодю, чого ще тут крутишся?

— Ось хто ними командує!

— Бийте, люди!

Петро. Не руште! Спокійно, люди!.. Ну, не робіть ярмарки.

Німець (*перелякано*). Гітлер капут! Ми ся здавай у полон... Ура руський...

Сміх, оклики:

— Тьху на тебе, паршивий!

— На кури-яйки, злодюго, на!

— А шибениці не хочеш?

Сидор (*до бандитів*). Ну, що... всі вже ви вилізли, злодійські морди? Де решта?

Іван. Так є, пане товаришу. Всі. А решта порозбігалися в лісі або повертались додому.

Сидор. Знайдемо. Всіх вас виколупаємо, наймити гітлерівські. І в нас ми скрізь витягнемо вас на світ, іродів, і в Німеччині знайдемо, не сховається від народної кари. (*До Грицька*). Підіть-но, Грицьку з Стратоном, перевірте хлів і заберіть зброю...

Петро (*до бандерівців*). Хто ватажок банди?.. Ну, хто верховод банди, питаю?

Бандерівці. Пан «Тризуб» є в нас станичний.

Сидор. Хто, хто?

Чапара. «Тризуб», то є, пане товаришу, Іван Дерун, наш станичний...

Іван (*тремтячи*). То є, панове товариші, неправда. Нашим комендантом є офіцер пан Фрідріх. А я підкоряюсь йому в усьому (*показує на німця*). Так наказав наш провід.

Німець (*перелякано*). Капут Гітлер!.. Ми ся здаємо в полон. Гефанген...

Грицько і Стратон виносять з хліва гвинтівки, ножі.

Грицько. Ось бандерівська «ідея». Німецька зброя, гітлерівський офіцер і українська кров на бандитських ножах.

Петро. Ну, беріть та провадьте всю банду до сільради. А я зараз дам знати в район, щоб приїхали та забрали. (*До Сенька*). А ти, Сеньку, іди до дядка, скажи, хай мені зараз прийде до сільради.

Стратон. Еге, еге... Та й іуда ж цей Гичка, світ такого не бачив! До сільради прийшов, як наш, хоч до серця клади, а сам зрадник собачий...

Сидор. Розступіться, люди, дайте дорогу! А ви, бандити,— увага: хто захоче, може втікати, то хіба зразу в могилу. Ану, кроком — марш!

Грицько (до старого Деруна, що пробував сховатися). А ви куди?.. І ви, і ви, Матвію, з ними, аякже!.. За кумпанію...

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Приміщення сільської ради. За столом Петро. Під задньою стіною стоять і сидять бандерівці і Матвій Дерун. Біля них на варті з гвинтівками Грицько і Сидор. В кутку біля шафи спить, сидячи, Стратон.

В кімнаті сидять хто на чому та стоять біля одвірків Лука, Мотря, Меланка і ще кілька селян та селянок.

Мотря (кашляє важко). Оце, то, боже прости, накурили якимись лопухами чи колька вас знає... Ну, дихнути нічим! Гей, та хоч би ви мали сумління та не крутили такі, як полудрабки!

Лука. А без вас тут таки візьме та й не закінчиться, Мотре... Та йдіть додому на піч, чого вам тут сидіти і кашляти! Ми і без вас відправимо всіх до Львова, не бійтеся.

Сидор (до бандерівців). Люди ось раді б їм посторонка нового, а вони й носи попускали... Ану догори голови псубрати! А то ж як, один з другим, пхатимеш таку шию у зашморг?

Сміх. З вулиці долітає сигнал автомашини.

Лука (підбігає до вікна). О, здається, вже за ними приїхали... Е, ні, проїхали далі, це на станцію... А Стратон ось хропе собі, як по весіллі.

Мотря. Дайте спокій, таже він за всю ніч ока, людоньки, не примружив, чипів десь на морозі під Деруною клунею. Ото, чуєте, зібрався мій газда опівночі та й іде кудись з хати. «Ти куди, говорю, старий, нариндився, мов на крадіж?» «Не твое, каже, бабо, діло, я до дівки йду на зальоти». Пльонула я і пішла спати, аж на

зорі уже чую на печі, а вони шу-шу-шу з Лукою про Деруна та бандитів. Еге, кажу я собі, Мотре... (До Стратона). Та не спи, старий, чуєш?.. (Стратон прокидається, закурює).

Петро (до Собаченка). Пане Собаченко! Ваш станичний говорить, що ви ходили в бандитах за «самостійну» Україну з одним німцем та з Гітлером. А пан Пшигодзький говорить, що він хоче тут Польщі від моря до моря. (До Івана). Іване, де у вас мала би бути і Україна, і Польща з Києвом та Одесою?

Іван. Е, то все, прошу товариша, тільки воєнна тактика нашої організації українських націоналістів...

Меланка. Яка тахтика, злодію? Нападати і різати по селах наших людей для того, щоб сюди знов прийшов Гітлер або польські пани з батогами? Це, кажеш, тахтика? Ех, як я тебе трахну у морду! Чому ти не скажеш, бандите, що в нас є вже скрізь Україна, але ходиш розбоями та заманюєш дурнів у банди? Чому?.. (Підходить до нього з кулаками).

Іван (перелякано оступається). Чекайте, Меланко... Ви не розумієтесь на політиці. Прошу мені дати слово, щоб вяснити.

Петро. Уже ви нам скрізь пояснили, що ви за зілля... Ну, ну, говори!..

Іван. То є так. І німці, і поляки з крайової армії є тільки наші воєнні союзники з тактичних міркувань евентуальної справи. О! Наш провід каже, що коли вони виступають проти нашого ворога, то вони є наші союзники. Пемлюра колись також робив воєнні союзи з німцями і поляками, хіба ні?..

Сидор (перебиває). Знаємо! Свідчився злодій своїм батьком арештантом! Ти скажи, хто це ваш ворог бандерівський?.. Може, цей німець, що сидів нам три роки на шій та заборонив скрізь слово: «Україна»?.. Ні, він — злодій, і далі вами, бандерівцями, командує, сам ти говориш. А може, ворог цей пан Пшигодзький, що не годен забути свого панства у нас на фільварку та хоче великої Польщі аж по Одесу з канчуками для нас?.. Також ні, ви, кажеш, з ними в союзі бандитському. Проти кого в союзі? А, проти нас, проти нашої волі, проти нашої землі і школи, проти всієї України радянської. Так чи ні?

Іван мовчить.

Петро. Морочили вони людям голови націоналістичною брехнею довгі роки, але тепер уже кінець їх пісеньці бандерівській. Нема вже дурнів по селах. *(До Тупиці)*. Ну, а ти, шмаркачу, чого пішов у банду?.. Ти звідки?

Тупиця *(крізь плач)*. Я, вуйку, не хотів, пустіть мене... Я не знав. Пустіть... Я сам з-під Бібрки, а називаюся Василь Тупиця *(плаче)*.

Петро. Тупиця ти, небоже, і є. Коли пристав до банди?

Грицько. Та не плач, вояко ти конопляний! Говори, як питають небитого!

Тупиця *(відхлипує)*. Бо мене обдурили, а я не хотів бути бандитом. Сказали мені восени: тікай, Василю, в ліс, бо заберуть у Червону Армію... Ну, а німці скоро,— кажуть,— більшовиків з України проженуть, і ти загинеш в Сибіру. Я, дурний, послухався їх і пішов, а потім повели мене в якусь землянку до цього станичного, а він сказав: «Ну, Василю, тепер ти вже,— сказав,— стрілець нашої сотні імені Коновальця і у всьому мусиш слухать мене і пана німецького офіцера».

Стратон *(стукає йому пальцем у лоб)*. Ех, дурний тебе, парубче, піп хрестив. Чого ж ти, дурню, не втік з банди додому?

Тупиця. Бо вони пильнували мене і грозили, що вб'ють.

Петро. А сам ти... різав наших людей?

Тупиця. Бігме, я не хотів, вуйку, людей убивати, не хотів ставати розбійником... Пустіть мене!

Входить Сенько. За ним дяк Гичка. Він зупиняється винувато серед хати, ховає від людей очі.

Сенько *(до Петра)*. Ось і дяк Юрко... А не хотів він іти до сільради... ну, хоч воловодом тягни. Чого я, каже, піду? *(Роздягається і сідає за стіл до своїх наперів)*.

Петро. А, добрий день, Юрку, що ж це ви вже і людей відцуралися?.. Сідайте та поговоримо ось при людях. *(Гичка стоїть)*. Сідайте, сідайте, чого там... *(Гичка сідає на краєчку табуретки)*.

Стратон *(приглядається дякові з ехидством)*. Та хіба ж це дяк Гичка?.. Хіба ж це той самий Юрко, що приятелем світив нам тут зранку у вічі?..

Лука *(приглядається з другого боку)*. Ні, це таки не

той, люди. У того Юрка очі були сміливі, а в цього... В якого це ви, дяче, бровка такі дурні очі позичили? У Дерунового?

Меланка. Ох, і паскуда ви, Юрку, як вам лице не дереться від сорому!

Мотря. Ох, та й іуда ви ж скаріотський, а ми думали, що Гичка не ворог!

Сидор. Ставайте, Юрку, сюди, поміж своїх (показує на бандерівців). Ану, зробіть місце дякові!

Петро. Чекайте, людоньки, дайте слово! (До дяка). Юрку, скажіть нам по щирості: ви з ними ніби... тее-оное, хитро та мудро?

Гичка. Я? Нехай бог рятує мене від такого! Я—з ними!.. А чи ж то я бандит, люди добрі? Чи ж то я з цими німцями та Дерунами панібратався коли-небудь? Чи ж я з попом та багачами йшов колись проти громади?. Майте сумління, люди!

Петро. А де ваше, Юрку, сумління?.. Ви ж таки нині ще тут світили нам в очі лукавством, вдавали ніби приятеля, а не ворога...

Гичка. Та який же я ворог, бійтеся бога!

Стратон. Тьху! Зрадив, паскуда, людей, побіг рятувати цих іродів і каже: який я ворог! Ви що... за дурнів нас маєте?

Гичка (встає і б'ється в груди). Винен, люди... Винен... карайте за це, що побіг з язиком, але... але я не ворог.

Петро. Маеш! Ви що... з глузду з'їхали, Юрку? Може, ще відречетеся, що навіть Дмитрика до Деруна не посілали?.. Не ворог, каже!

Гичка. Ну, зрозумійте мене, люди! Ото приніс я сюди оцю зброю та й потім думаю мельком: «Гей, воно ніби добре ти зробив, Юрку, але... Але біда може вийти, як...»

Стратон (підхоплює). Еге, як ніби ці візьмуть верх, га? (Показує на бандитів).

Гичка. Аякже! Та й міркую собі: ласе теля дві мамі ссе, як то кажуть... Треба і тут, і там бути добрим, мати скрізь приятеля... Хіба ж я вам ворог?

Мотря. А я що кажу! Гичка ніби і богові свічка, і чортові огарок. Ох, і приятель який!..

Меланка. Тому він продасть батька рідного, а іншому — маму... Ну, приятель, щоб ти здох у болоті!

Петро. Не треба нам таких, Юрку, приятелів. Ви —

Їм ось кумпанія, і добре сказав Сидор, що поміж ними вам місце. Наша радянська влада обійдеться без таких двоєдушних «приятелів». Вона шанує і любить чесних і відвертих людей. Коли ти друг — завжди будь другом, а коли ворог... *(Знадвору чути протязний сигнал автомашини. Петро підходить до вікна)*. Ну, приїхали з району. Виводьте їх до машини! *(Одягається наспіх і виходить)*.

В хаті загальне пожвавлення. Дерун молиться.

Мотря. Ой, людоньки, а він молиться, серафим який! Вигодував бандитів і святого вдає!

Сидор. Ану, хом'яки! За мною! А ти, Грицьку, пильнуй, щоб котрий не пробував свиснути кудись, чого доброго...

Грицько. Не товптесь, люди, у дверях, дайте дорогу!.. Далі!

Меланка *(до Тупиці)*. А ти, вояко, не плач... Треба раніш було думати, куди вліз. А як не винен, ти кажеш, — там розберуться і відпустять додому, не бійся. Всіх невинних пускають...

Поволі усі виходять з кімнати. Знадвору чути веселий гомін, оклики, гул мотору.

Сенько *(дивиться у вікно)*. О, сідають... А червоноармійці з боків, не втечете, псубрати... Хе-хе, а старий Дерунище не хоче, він щось оправдується... Е, ні, Матвійку, треба їхати, було не годувати бандитів... О, і Дерун сів без шапки... А Мотря плює їм услід... Поїхали...

Автомобільний сигнал, гул віддаляється. Входить дід Яків з мітлою.

Дід Яків *(н'є з кварти воду і спорскує ротом на підлогу)*. Оце підмету гарно, бо ввечері будуть тут збори колгоспні, Петро говорить... О, як бандити насвинили...

Входить Петро.

Петро. Замітаєте, Якове?

Яків. Ворожий слід, Петрику, вимітаю. Вимів я уже звідси *(лічить на пальцях)* польського вїта... німецького солтиса... українсько-німецьку поліцію... а сьогодні ще за бандурцями сміття викину...

Петро. А й дійсно, діду, чисто в нас буде. Ви розумієте: панів — нема...

Сенько. І нема, і не буде!
Петро. Німців і їх прихвоснів — нема...
Сенько. І нема, і не буде!
Петро. А Україна Радянська в нас — є.
Яків. Егеж. А ми — є!
Сенько. А ми, діду, будемо!
Петро. А ми сміємося з усіх наших ворогів. Так?..

Сміються.

Завіса

Лютий-березень 1945 р.

З М І С Т

Петро Степанович Козланюк. Вступна стаття *Ю. Мельничука*

О п о в і д а н н я

Письма	35
Легкий заробіток	39
У лікаря	43
В селі	47
Щаслива думка	55
Шкільний плебісцит	61
Не зрадив	67
Оседлички	77
Сільська поезія	82
Засуджений	88
Варіят	99
Що писати?	110
На рибу	114
Біля меду	120
Вогонь	131
Похорон	156
Багатства	178
Новина	180
Діти	189
В дорозі	195
Лист	198
Муляр	206
Каса	217
Клопоты Борбунихи	223
Заробітки	234

Вечір	236
Остання ніч	241
Картка	246
Іван Довбня	250
Золото	260
Новий порядок	271
Голобля	274
Вовкулак	278
Весняний шум	291
Романтична історія	295
Золоті руки	313
Лелеки прилетіли	330
Оповідання Івана Клена	337
На той бік	352
Канікули	360
З а п р о д а н ц і (п'єса)	373

Редактор *М. Дубинський*
Художній редактор *К. Калугін*
Художнє оформлення художника *І. Хотинюк*
Технічний редактор *О. Кадашевич*
Коректори *Л. Москвич, О. Словенко*

Петр Степанович Козлянюк. Сочинения, т. I
(На українском языке)

БФ 03856. Здано на виробництво 19/VI 1954 р. Підписано до друку 27/VII 1954 р. Формат паперу $84 \times 108^{1/2}$. Папер. арк. 13. Друк. арк. 21,32. Обліково-видавн. аркуш. 21,093. В друк. аркуші 71,552 зн. Зам. 294. Тираж 15.000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки в 4-ій поліграффабриці Головидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

Б.И. 65101

СЕРИЯ А